HISTORIA

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Stéphane Courtois, istoric, director de cercetări la CNRS (Sophiapol-Paris-X). S-a specializat în comunismul francez şi internaţional şi în totalitarism. Director al revistei *Communisme*, director al colecţiei „Démocraţie ou totalitarisme" (Le Rocher). Autor a numeroase lucrări, a fost mai ales artizanul principal al volumului *Le Livre noir du communisme* (Robert Laffont, 1997; trad. rom. *Cartea neagră a comunismului*, 1998) şi a coordonat *Les Logiques totalitaires en Europe* (Le Rocher, 2006) şi *Communisme en France* (ICES/Cujas, 2007). La Editura Polirom a mai apărut *Dicţionarul comunismului* (2008).

Liberté · Égalité · Fraternité
RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
Ambassade de France en Roumanie

INSTITUT FRANÇAIS

Această lucrare, publicată în cadrul Programului de sprijin pentru publicare Nicolae Iorga, a beneficiat de susţinerea Ambasadei Franţei în România, precum şi a Institut Français/ Ministerul francez al Afacerilor Externe şi Europene.

Stéphane Courtois, *Communisme et totalitarisme* e Perrin, 2009

e2011 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere www. polirom.ro

Editura POLIROM

laşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, al. B3A, sc. 1, el. 1, sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15 – 728 Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

COURTOIS, STÉPHANE

Comunism şi totalitarism / Stéphane Courtois; trad. de Ana Ciucan Ţuţuianu. – laşi: Polirom, 2011 Index

ISBN: 978 – 973 – 46 – 0895 – 9 I. Ciucan Ţuţuianu, Ana (trad.)
329.15 (100)
Printed in ROMÂNIA
Stéphane Courtois
COMUNISM
Şi
TOTALITARISM
Traducere de Ana Ciucan Ţuţuianu
POLIROM 2011
Cuprins
Introducere 7
Partea întâi
Lenin, inventatorul totalitarismului
Capitolul I. Lenin şi originile totalitarismului 15
Capitolul II. Război şi totalitarism 30
Capitolul III. Lenin şi inventarea totalitarismului 37
Capitolul IV. Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent 54
Capitolul V. De la partidul revoluţionarilor profesionişti la partidul-stat totalitar 60
Capitolul VI. Teroarea: o modalitate obişnuită de guvernare 64
Capitolul VII. Lenin şi distrugerea inteligheţiei ruse 71
Partea a doua
Stalin sau victoria totalitarismului
Capitolul VIII. Cum să-l înţelegem pe Stalin 79
Capitolul IX. O Anna Frank în ţara lui Stalin 91
Capitolul X. Jurnalele intime sovietice: psihologia totalitară 97
Capitolul XI. Stalin şi evreii 102
Capitolul XII. Teroarea poate fi „blândă” 107
Capitolul XIII. Kominternul: o elită de tip nou 112
Capitolul XIV. Sistemul comunist mondial, criteriul de

evaluare a totalitarismului 122
Partea a treia
Comunism, crimă împotriva umanităţii, genocid
Capitolul XV. *Cartea neagră* şi cercetarea istorică a comunismului 137
Capitolul XVI. Crimele comunismului 163
Capitolul XVII. Călăul fidel al lui Stalin: comisarul poporului Nikolai Ejov 173
Capitolul XVIII. De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate 181
Capitolul XIX. Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist 188
Partea a patra
Istoria şi memoria comunismului
Capitolul XX. Istoria comunismului: revoluţia documentară 211
Capitolul XXI. „Raportul secret" al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist 218
Capitolul XXII. Memorialul Sighet: istoria şi memoria crimelor comuniste în România… 233
Capitolul XXIII. Onoarea pierdută a stângii europene 239
Capitolul XXIV. Aţi spus „negaţionism"? 244
Capitolul XXV. Manipularea istoriei: continuitatea unei practici sovietice 246
Note 251
Index 273
Introducere
Căderea Zidului Berlinului pe 9 noiembrie 1989, urmată de prăbuşirea dominoului comunist al Europei Centrale şi de Est şi, în sfârşit, implozia Uniunii Sovietice în vara-toamna anului 1991 au marcat sfârşitul unui fenomen istoric care apăruse pe scena lumii în 1917. Această mişcare, care s-a constituit din 1919 – 1920 în sistem comunist mondial, a murit sub greutatea propriilor

contradicţii şi crime. Dar acestea lasă urme adânci: un bilanţ tragic în ţările unde a fost – sau este încă – la putere, o memorie diferită – tragică pentru unii, glorioasă pentru alţii – şi o istorie care rămâne încă, în mare măsură, să fie scrisă.

De fapt, timp de decenii, o intensă propagandă comunistă coordonată de Moscova a modelat formidabila mitologie revoluţionară a secolului XX, botezată de François Furet „farmecul universal al lui Octombrie", care a avut ecouri puternice în victoria sovietică de la Stalingrad, în reuşita primului Sputnik, în Revoluţia culturală maoistă – noua Comună din Paris –, precum şi în figura christică a lui Che Guevara, ultimul avatar mitologic al comunismului, ajuns pe tricourile „raverilor" dezlănţuiţi care se leagănă pe muzica tehno.

Dincolo de această ultimă manifestare folclorică, marele mit revoluţionar al secolului XX a cântărit greu în percepţia pe care au avut-o contemporanii despre realitatea comunistă.

Ea conta cu atât mai mult cu cât se sprijinea pe Uniunea Sovietică – a doua mare super-putere mondială din 1945 şi obârşie a sistemului comunist – şi scăpa dezminţirii de către realitate, din cauza camuflajului şi a tăcerii la care erau supuse ţările cu regimuri comuniste.

Istoricii înşişi au fost obligaţi să suporte timp îndelungat această presiune, de care se puteau apăra cu atât mai puţin cu cât, în virtutea secretului absolut care guverna partidele şi regimurile comuniste, nu dispuneau de niciun document intern al sistemului capabil să-i informeze asupra funcţionării acestuia şi să le explice logica lui.

Începând din 1991 – 1992, această situaţie a cunoscut o revoluţie copernicianã. Prin prăbuşirea Uniunii Sovietice, marea toboşară a propagandei comuniste a încetat să se mai audă, fiind adesea înlocuită de către

oftatul micilor aparatcici, plângându-şi privilegiile pierdute, printre *bling-blingurile* marilor nomenclaturişti deveniţi noii bogătaşi ai fostelor regimuri comuniste.

Chiar dacă nu e întotdeauna de *bon ton* s-o spui – în special la Moscova –, mişcarea comunistă a pierdut definitiv Războiul Rece. Mai mult, în faţa progresului constant al democraţiei reprezentative şi al economiei de piaţă, mitul „marii revoluţii proletare mondiale" s-a făcut ţăndări, eliberându-i pe mulţi observatori de prejudecata unui comunism „progresist" care, în realitate, nu era decât un mijloc eficient de intimidare moralizatoare.

Cu toate acestea, pentru istorici, inima acestei revoluţii coperniciene se ascunde în altă parte, în revoluţia documentară ce a intervenit odată cu deschiderea – mai mult, sau mai puţin – a arhivelor Internaţionalei Comuniste, a partidului-stat sovietic, a partidelor comuniste din Europa Centrală şi de Est, şi chiar a partidelor comuniste francez şi italian; la această deschidere se adaugă nenumăratele mărturii ale diferiţilor actori – conducători sau victime ale comunismului – care au considerat până acum că e mai înţelept să tacă.

Datorită acestei revoluţii documentare, numeroase puncte ale istoriei, care timp de decenii au prilejuit interminabile discuţii, au ajuns brusc la epilog. Vom cita doar câteva: demonstrarea existenţei faimosului „Clément" – Eugen Fried –, care a fost adevăratul şef al PCF, în anii '30, a negocierilor oficioase între conducerea PCF şi reprezentantul lui Hitler la Paris din iunie până în august 1940, a responsabilităţii NKVD-ului sovietic pentru asasinarea a mai mult de 4 400 de ofiţeri polonezi la Katyn, a organizării de către Stalin a unei foamete-genocid împotriva ţărănimii ucrainene, care a făcut în jur de 4 milioane de victime în perioada 1932 – 1933, a amplorii Marii Terori staliniste din 1937 – 1938, care a adus moartea a peste 700.000 de persoane în 14 luni… Lista

este interminabilă.

În acelaşi timp, dincolo de elucidarea nenumăratelor enigme şi stingerea atâtor dispute istorice din lipsă de combatanţi din partea comunistă, această informaţie documentată a modificat profund percepţia pe care o puteam avea despre fenomenul comunist. E vorba de capitole întregi ale acestei istorii care beneficiază de o nouă clarificare. Personaje de maximă importanţă apar de-acum într-o lumină inedită.

Cum să înţelegi şiretenia, îndrăzneala şi cruzimea lui Stalin la putere, fără să ţii cont de relaţiile intime ale tânărului bolşevic Stalin înainte de 1914, cu marele banditism din Caucaz, amestecând în grabă „exproprieri" ([*holdup*), extorcare revoluţionară de bani (*racket*) şi reglări de conturi de tip mafiot? Putem continua să-l prezentăm pe Nikita Hruşciov ca pe un cvasidemocrat antistalinist, când descoperim că el a fost răsfăţatul lui Stalin în anii '30, călăul Moscovei, apoi al Ucrainei, în timpul Marii Terori, al Poloniei de Est ocupate de Armata Roşie la 17 septembrie 1939, omul care i-a cerut lui Stalin autorizaţia să deporteze soţiile şi copiii ofiţerilor polonezi asasinaţi printr-o telegramă, şi că tot el este cel care reafirmă dimensiunea totalitară a regimului după 1957, restabilind autocraţia partidului asupra aparatului de stat? Cum poţi să înţelegi Marea Teroare din anii 1937 – 1938, fără să ţii cont de itinerariul stupefiant al celui care a înfăptuit-o la ordinul lui Stalin, Nikolai Ejov? Gheorghi Dimitrov poate fi doar eroul procesului de la Leipzig împotriva lui Göring şi propovăduitorul antifascismului la congresul al VII-lea al Kominternului din 1935, când din *Jurnalul* său şi din arhive reies supunerea lui totală faţă de Stalin, participarea sa în cele mai înalte sfere ale puterii sovietice şi rolul lui major în sovietizarea deosebit de brutală a Bulgariei? Ce se poate spune despre Jacques

DucIos, acest candidat la preşedinţia Republicii

Franceze în 1969, ale cărui relaţii constante cu NKVD/KGB – organizaţie eminamente criminală – sunt de acum demonstrate prin arhive şi care trimitea rapoarte amănunţite despre negocierile cu ocupantul nazist al oraşului Paris în vara lui 1940? Dar despre Artur London, devenit în cartea sa şi în filmul cu acelaşi nume, *L'Aveu* (*Mărturisirea*), eroul comunist antistalinist, dar al cărui rol de agent al poliţiei politice, atât în timpul războiului din Spania, cât şi în Cehoslovacia anilor '40, e dezvăluit de arhivele cehe? Dar de Maurice Thorez, care a dezertat din regimentul său la începutul lui octombrie 1939, la ordinul Kominternului, pentru a ajunge la Moscova cu avionul şi cu paşaport sovietic? Sau despre acelaşi Thorez, care a primit de la Stalin, la Kremlin, la 19 noiembrie 1944, directive de a se debarasa cât mai repede de generalul de Gaulle... obiectiv atins pe 30 ianuarie 1946?

Astfel, dincolo de o revizuire generală a informaţiilor obţinute până în 1991 despre comunism, însăşi interpretarea fenomenului a fost profund modificată de către revoluţia documentară. De fapt, dacă un număr de istorici a înţeles dimensiunea autoritară şi dictatorială, chiar totalitară a acestor partide şi partide-stat, puţini şi-au putut imagina, în lipsa unor informaţii fiabile, dimensiunea criminală atinsă de anumite regimuri comuniste în perioada de maximă teroare. Şi foarte puţini au realizat în ce măsură a fost Lenin iniţiatorul şi promotorul acestei dimensiuni criminale.

În această privinţă, publicarea în noiembrie 1977 a *Cărţii negre a comunismului* – tradusă până azi în 26 de ţări şi difuzată în peste un milion de exemplare – a constituit un moment-cheie. Pentru prima oară într-un cadru strict istoric, a fost demonstrată prezenţa recurentă a terorii ca mijloc obişnuit de guvernare, în ansamblul regimurilor de partid-stat comunist. Chiar dacă de atunci unele cifre au fost revizuite, această lucrare indică

amploarea uriaşă a deportărilor şi a masacrelor şi ridică, *volens nolens*, problema crucială a comparării cu crimele nazismului.

Astfel, a revenit în centrul întrebărilor istorice problema totalitarismului, concept apărut la începutul anilor ’20 şi care, începând cu anii ’30 şi chiar înainte de-a fi cunoscute exterminările în masă făcute de sovietici şi de nazişti, servea drept cadru conceptual la compararea între cele trei tipuri de dictaturi inedite: comunistă în URSS, fascistă în Italia şi nazistă în Germania. Or, dacă cercetările despre nazism au beneficiat din anii ’50 de deschiderea arhivelor de către Aliaţi la sfârşitul războiului, a trebuit să se aştepte lucrările lui Renzo de Felice, urmat în zilele noastre, de Emilio Gentile, pentru ca studiile despre fascism să iasă din viziunea tradiţională „antifascistă” şi să se bazeze pe arhive, pentru a revedea de sus până jos, în întregime, acest episod al istoriei italiene. Cât despre arhivele comunismului, ele erau inaccesibile, înaintea revoluţiei documentare. Dacă, în timpul Războiului Rece, conceptul de totalitarism a putut fi utilizat în bătălia ideologică, astăzi el este însuşit de către istorici în cadrul unei comparaţii, din acest moment, fondată pe munca de arhivă.

Din 1992 – data primului meu sejur în arhivele din Moscova –, cercetarea şi reflecţia mea asupra comunismului au fost guvernate de accesul la o documentare inedită şi masivă, prin dezbateri, chiar polemici, care au însoţit publicarea *Cărţii negre a comunismului*. Dincolo de progresele în cunoaşterea faptelor reale, în problema totalitarismului mi-a apărut cheia de înţelegere principală a comunismului bolşevic, acest fenomen central al secolului XX. Şi supun această reflecţie cititorului, regrupând în această lucrare texte până acum disparate şi destul de diferite.

Majoritatea răspund canoanelor academice: capitole

de documente ale colocviilor universitare, articole din reviste ştiinţifice. Altele sunt articole de vulgarizare – în sensul pedagogic al termenului – sau de prezentare a textelor publicate în reviste de istorie sau de sociologie destinate publicului larg. Dar toate se înscriu în acelaşi proiect intelectual: transmiterea unei informaţii din ce în ce mai fiabile şi mai bogate, pentru a asigura o înţelegere tot mai adâncă a relaţiei dintre comunismul bolşevic şi totalitarism. Aceste articole reflectă totodată evoluţia gândirii şi a muncii istoricului, deoarece meseria noastră este una care trebuie reluată zi de zi, de la capăt. Istoricul este în permanenţă confruntat cu noi surse, cu interpretări originale care îl constrâng să-şi cizeleze opera, chiar să-şi reconsidere ipotezele şi analizele.

Pentru a demonstra mai clar că această muncă este „atelierul istoriei”, după cum spunea François Furet, n-am schimbat niciunul dintre capitolele prezentate aici, mulţumindu-mă doar să actualizez notele bibliografice, cu cele mai recente lucrări referitoare la aceste teme, care argumentează sau completează interpretarea mea. Pentru fiecare detaliu pe care nu l-am putut lămuri cu o notă, fac trimitere la *Dicţionarul* comunismului[1].

Anumite capitole nu cereau nicio prezentare. Altora, mi s-a părut util să le fac o scurtă introducere care permite atât precizarea problematicii intelectuale în care se situa textul în momentul publicării, cât şi o privire retrospectivă, uneori critică, asupra materialului respectiv. Pe cuprinsul paginilor, cititorul va observa unele lucruri spuse deja şi pe care nu am vrut să le şterg. Ştergerea lor ar fi denaturat textul de referinţă, mai ales că aceste repetări se raportau la punctele cheie care orientează toată concepţia lucrării; de exemplu, lista precisă a operaţiilor Marii Terori staliniste din 1937 – 1938 sau importanţa lucrării *Ce-i de făcut*? a lui Cernîşevski sau a cărţii *Catehismul revoluţionar* de Serghei Neceaev în formarea gândirii

politice a lui Lenin. Şi apoi, să nu se supere modernii noştri „pedagogişti”, repetiţia este una dintre bazele pedagogiei.

Însăşi structura lucrării reflectă evoluţia gândirii mele, pe parcursul à zece ani. Cartea se deschide cu „Lenin, inventatorul totalitarismului”; fără Lenin sau gândirea sa doctrinară, fără organizarea lui revoluţionară, fără hotărâtoarea sa trecere la fapte din 1917, nu ar fi existat bolşevismul, acesta nu ar fi preluat puterea la 7 noiembrie 1917, nu s-ar fi creat primul partid-stat comunist. Cu riscul de a-i contrazice pe istoricii marxişti, susţinători ai explicaţiei prin structura şi conjunctura revoluţionară – împrejurările –, aici, rolul individului, al „marelui om”, este de neocolit. Chiar dacă noua documentare distruge mitul „bunului Lenin” – mult timp opus lui „Stalin cel rău” – şi prezintă un lider bolşevic extremist, fanatic, crud – pe scurt, inventatorul fenomenului totalitar şi al cortegiului său de crime împotriva umanităţii.

A doua parte este consacrată credinciosului său urmaş, Iosif Stalin, care nu numai că a înţeles natura regimului totalitar instaurat de Lenin, dar l-a şi stabilizat şi sistematizat, permiţând astfel puterii sovietice şi sistemului comunist mondial să dăinuie mai mult de trei decenii după dispariţia „tătucului popoarelor”.

Această perioadă stalinistă implică, în al treilea rând, aplecarea asupra naturii criminale a regimurilor comuniste. Realizez că acest demers, care se referă atât la domeniul juridic, cât şi la cel moral, este respins de către unii colegi. Totuşi, mie mi se pare fundamental; cu condiţia să se bazeze pe o documentare incontestabilă şi bogată, istoricul nu se poate mulţumi cu o abordare pozitivistă destinată să ocolească interogarea valorilor unui fenomen istoric, chiar ale unei întregi epoci. Chiar dacă această problematică deranjează foarte tare – oameni care se

reclamă de la un Bine superior au instaurat un Rău absolut – şi trimite încă o dată la comparaţia cu nazismul.

În sfârşit, ampla reînnoire a studierii istoriei comunismului, de 15 ani, nu lasă indiferente societăţile contemporane. Deşi această reînnoire contribuie la perpetuarea durerii victimelor regimurilor comuniste – în Europa Centrală şi de Est, în fosta URSS, în China, în Cambodgia etc. – şi le reactivează acestora memoria tragică, ea răneşte, în schimb, profund memoria glorioasă a comunismului. Aceasta este încă vie în Europa Occidentală, unde comunismul nu a fost niciodată la putere şi unde imaginea lui este asociată cu episoadele de recunoştinţă în memoria colectivă, ca Frontul popular, antifascismul sau Rezistenţa – în special în Franţa şi în Italia. Ea rămâne foarte puternică în Rusia, unde puterea postcomunistă încearcă, inclusiv prin mijloace permise şi juridice, să ignore atât tragedia căreia i-a căzut victimă poporul rus, cât şi responsabilitatea pe care o are puterea sovietică – deci şi urmaşii ei – în persecutarea popoarelor „eliberate” de către Armata Roşie şi anexate cu forţa Uniunii Sovietice, în timpul războiului civil, în timpul alianţei Hitler-Stalin din anii 1939 – 1941 şi în anii 1944 – 1945. Cât despre puterea chineză, aniversarea masacrului din piaţa Tiananmen din 1989 demonstrează că nu este pregătită să-şi asume responsabilitatea. Acest dublu conflict, între istorie şi memorie şi între memoriile conflictuale, ar trebui să se rezolve cu răbdare, dacă vrem să depăşim piaţa unică şi reglementarea comună, pentru a obţine o adevărată unitate de spirit în Europa.

Paris, iulie 2009

Partea întâi

Lenin, inventatorul totalitarismului

Capitolul I

Lenin şi originile totalitarismului

După publicarea lucrării Cartea neagră a

comunismului, în 1997, şi după violentele polemici pe care apariţia acesteia le-a stârnit – în special legate de comparaţia dintre nazism şi comunism –, am înţeles cu adevărat că miezul problemei, punctul de blocaj al dezbaterii despre *comunism, rămâne problema totalitarismului. În timp ce erau numeroşi cei care considerau că acest concept nu avea nicio bază ştiinţifică, am hotărât să organizez o serie de patru mari colocvii internaţionale consacrate totalitarismului în Europa, reunind pe unii dintre cei mai buni specialişti europeni în comunism, fascism şi nazism. Primul dintre aceste colocvii s-a ţinut la Paris, în iunie 2000, iar lucrările lui au fost publicate sub titlul Quand tombe la nuit, Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe, 1900 – 19341 (Când cade noaptea. Originea şi apariţia regimurilor totalitare în Europa, 1900 – 1934,)*. În *textul de mai jos prezentam ideea că Lenin şi Partidul Bolşevic au fost inventatorii acestui fenomen politic inedit, caracteristic secolului XX, chiar dacă în acel timp subestimam oarecum impactul Primului Război Mondial asupra acestei invenţii*.

În august-septembrie 1916, Lenin a redactat un text ca răspuns lui Kievski, pseudonimul activistului bolşevic Gheorghi Piatakov, căruia îi reproşa că a lăsat războiul să-i „eclipseze gândirea” 2. Dar niciun moment Lenin nu se întreabă despre felul în care războiul i-ar fi putut „domina propria gândire, sau cel puţin i-ar fi dirijat o evoluţie care nu ar fi fost doar rezultatul unei analize la rece a situaţiei, ci care ar fi fost indusă de o reacţie emoţională atât la amploarea măcelului, cât şi la necesitatea de a da un răspuns teoretic acceptabil, din punctul de vedere al unui marxism deja destul de dogmatic, la fenomene neaşteptate. Astfel, acest text din 1916 pune din nou problema împrejurărilor radicalizării definitive a gândirii leniniste.

Georges Nivat a reamintit cu pertinenţă caracteristicile societăţii, ale puterii şi ale gândirii ruse, care au condus concomitent la slăbirea societăţii civile şi a valorilor democratice şi liberale, precum şi la creşterea maximalismului în Rusia înainte de 19143. La rândul său, Dominique Colas a arătat în ce fel Lenin, înainte de 1914, a susţinut concepţia partidului şi a terorii în masă care conducea la o viziune protototalitară, cu vădite elemente de totalitarism în stare latentă, aşteptând doar o conjunctură favorabilă pentru a apărea şi a se dezvolta4.

Această conjunctură favorabilă a apărut de două ori: în timpul revoluţiei ruse din 1905, apoi cu ocazia prăbuşirii regimului ţarist în martie 1917. Ultimul eveniment i-a deschis lui Lenin era posibilităţilor, a experimentării unei politici revoluţionare, a trecerii la fapte, la lupta de clasă şi la preluarea puterii. Totuşi, această politică revoluţionară inedită a fost gândită înainte, între 1915 şi vara anului 1917, fiind în bună parte rezultatul unei alte conjuncturi excepţionale, care nu era legată în mod special de Rusia: Primul Război Mondial. Războiul, atât de pregătit de marile puteri şi totodată atât de neaşteptat pentru guverne şi opinia publică în privinţa efectelor sale devastatoare, a provocat o bruscă radicalizare a concepţiei leniniste, având o dublă importanţă în gândirea conducătorului bolşevic.

Aceasta l-a determinat definitiv să considere războiul civil o expresie supremă a luptei de clasă, ceea ce îl va conduce la respingerea imediată şi totală a revoluţiei „burgheze” şi democratice din februarie 1917. În paralel, acest război i-a dat lui Lenin indicii hotărâtoare asupra naturii şi organizării puterii, pe care visa încă de atunci să pună mâna. Cei doi factori au confirmat definitiv apariţia mai multor trăsături caracteristice ale regimurilor totalitare: principiul partidului unic, teroarea în masă şi monopolul producerii şi distribuirii de bunuri, asigurate

printr-un enorm aparat birocratic.

Mutaţia finală, la Lenin, de la o gândire social-democrată la origine la una protototalitară este simbolizată printr-unul dintre cele trei texte fondatoare ale leninismului – după *Ce-i de făcut*? din 1902 şi înainte de *Statul şi revoluţia* din 1917 –, *Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului*, redactat în 1916. Textul este construit în jurul a trei probleme principale, cărora Lenin încearcă să le răspundă şi pe care le-am putea rezuma astfel: Care este natura crizei capitalismului care a provocat războiul? Pentru ce a devenit războiul imperialist de neînlăturat, în sistemul capitalist? De ce războiul civil este inevitabil?

Războiul şi natura crizei capitalismului

Pentru Lenin, capitalismul a cunoscut o fază progresivă, din 1789 până în 1871, marcată de răsturnarea feudalismului şi a unui absolutism şi de lupta pentru eliberare de sub asuprirea străină: apoi, o a doua fază a unui capitalism relativ pacifist, dar în care se manifestă tot mai mult tendinţa imperialistă; şi, în sfârşit, o a treia fază, inaugurată în iulie 1914, când războiul declanşat de marile puteri marchează momentul în care acest capitalism imperialist şi-a atins maturitatea şi, în acelaşi timp, a depăşit-o, intrând astfel într-o fază de descompunere.

El descrie pe larg a doua fază, caracterizată de o formidabilă şi rapidă concentrare de capital în întreprinderi gigantice care instaurează un sistem de monopol, anihilând concurenţa tradiţională a liberului schimb. Băncile joacă un rol important în acest proces care duce la formarea unor oligarhii financiare, angajate într-o luptă înverşunată pentru împărţirea economică a lumii. Evoluţia raportului de forţe şi dezvoltarea inegală a ramurilor şi a ţărilor provoacă reîmpărţiri care stau la baza războiului.

O parte a descrierii sistemului economic făcută de

Lenin este precisă şi el nu are niciun merit pentru aceasta, deoarece se sprijină pe lucrările mai multor economişti reputaţi, clasici, precum Hobson, sau socialişti, ca Hilferding. Dar viziunea lui este de departe unilaterală, căci dogmatismul prevalează asupra analizei, iar conjuncturalul – războiul – asupra structuralului.

Este dintr-odată o viziune maniheistă. Astfel, dezvoltând ideea lui despre contradicţia dintre întreprinderile monopoliste şi celelalte, conchide: „Zeci de mii de mari întreprinderi sunt totul; milioane de mici întreprinderi nu înseamnă nimic”. Şi continuă: „Libera concurentă este trăsătura esenţială a capitalismului şi a producţiei de piaţă, în general; monopolul este exact contrariul liberei concurente. […] Monopolul este în contradicţie permanentă şi fără ieşire cu aceste condiţii generale (ale capitalismului liberei concurente) 5”. Or, Lenin uită că monopolul „pur” nu există, mintea lui este o extrapolare absolută a unei realităţi care este departe de a fi generală.

Această viziune maniheistă este şi mai accentuată de un dezinteres aproape total fată de ceilalţi factori care au jucat un rol foarte important în declanşarea războiului, factori politici şi emoţionali pe care Lenin îi recunoaşte în anumite momente, dar cărora nu le dă nicio importantă, poate doar pentru a-i denunţa ca reacţionari. El neglijează politica de putere a statelor şi a dinastiilor dinainte de 1914, ca şi când aceasta nu ar putea fi decât consecinţa inevitabilă a evoluţiilor economice. La fel, el nu ţine deloc seama de sentimentele populare, în special de sentimentul naţionalist. Aici suntem învăluiţi în acel scientism evocat de Tvetan Todorov6, acea dorinţă de a stabili o cunoaştere absolută, definitivă şi care se termină cu actul de credinţă.

În ciuda erorilor evidente de analiză, Lenin încearcă să demonstreze intrarea capitalismului într-o criză definitivă, ca urmare a gradului său de dezvoltare, criză al

cărei semn incontestabil ar fi chiar războiul:

Monopolul, ca orice monopol, naşte ineluctabil o tendinţă de stagnare şi de putrefacţie. [...] E cert că un monopol, în regimul capitalist, nu poate suprima niciodată complet şi pentru mult timp concurenţa pe piaţa mondială. Este evident că posibilitatea de a reduce cheltuielile de producţie şi de a creşte beneficiile introducând îmbunătăţiri tehnice duce la transformări. Dar tendinţa de stagnare şi de putrefacţie, proprie monopolului, continuă să acţioneze. [...] Monopolul posesiunii coloniilor deosebit de mari, bogate sau avantajos plasate, acţionează în acelaşi sens7.

Iar puţin mai departe, adaugă:

Toată lumea ştie cât de mult a agravat capitalismul monopolist toate contradicţiile capitalismului. E destul să reamintim viaţa de huzur şi despotismul cartelurilor. Această agravare a contradicţiilor este cea mai puternică forţă motrice a perioadei istorice de tranziţie care a fost inaugurată prin victoria definitivă a capitalului financiar mondial. [...] Toate acestea au dat naştere unor trăsături distinctive ale imperialismului, care îl transformă în capitalism parazitar şi în putrefacţie. [...] în ansamblu, capitalismul se dezvoltă infinit mai repede decât înainte, dar această dezvoltare devine în general mai inegală, inegalitatea dezvoltării manifestându-se în special prin descompunerea celor mai bogate ţări în capital (Anglia) 8.

Nu doar că ne întrebăm unde a văzut el că monopolurile încearcă să frâneze progresul tehnic, când mersul istoric arăta exact contrariul. Putem doar să ne punem problema acestor concepte atât de puţin ştiinţifice, cum ar fi *putrefacţie* şi *descompunere*; este o viziune escatologică ce introduce dintr-odată ceea ce este impur, capitalismul, şi ceea ce este pur, socialismul, şi trimite la o viziune în termeni de darwinism social. Ceea ce confirmă Lenin atunci când scrie că imperialismul trebuie

„caracterizat ca un capitalism de tranziţie sau, mai exact, ca un capitalism în agonie” 9. Ne aflăm la porţile unui vitalism socioistoric, care este în mod cert fondul marxismului, dar care, ajuns într-un moment de intensitate maximă din cauza războiului şi a nenorocirilor cauzate de acesta, poate da celui credincios impresia că ceasul catastrofei finale a burgheziei „impure” a sosit şi, prin urmare, a venit în sfârşit şi ora izbăvirii prin proletariatul „pur”. Războiul a „spulberat” incontestabil concepţia lui Lenin, întărindu-i viziunea milenaristă şi vitalismul lui socioistoric.

De ce este războiul inevitabil în imperialism

Considerând că a demonstrat natura economică a crizei capitalismului, Lenin abordează problema politică. Adăugând ideea ponderii războiului la viziunea sa antebelică, el afirmă: „Imperialismul reprezintă era capitalului financiar şi a monopolurilor, care provoacă peste tot tendinţe de dominare, şi nu de libertate. Reacţia pe toată linia, indiferent de regimul politic, este agravarea extremă şi în acest domeniu a antagonismelor; acesta este rezultatul acestor tendinţe. De asemenea, se intensifică în special asuprirea naţională şi tendinţele de anexare10.

Ne întrebăm despre care lipsă de libertate şi despre ce reacţie vorbeşte Lenin, din moment ce perioada dinainte de 1914 a fost epoca de aur a avangardismului estetic, a creşterii importanţei votului universal şi a mişcărilor socialiste şi sindicaliste în toată Europa, începând cu Germania şi Franţa. Cât despre asuprire naţională şi anexare, Europa era înainte de 1914 serios frământată şi de mişcările naţionaliste, iar anul 1919 a însemnat o formidabilă mişcare de eliberare faţă de trei mari imperii în Cehoslovacia, Polonia, Estonia, Letonia, Lituania, Finlanda, Iugoslavia, Austria, Ungaria; au fost create tot atâtea state noi în Europa în urma acestei eliberări. Lenin s-a înşelat total asupra tendinţei de fond.

Sau mai degrabă i-a fost imposibil să admită că expansiunea capitalismului antrenează cu sine o dezvoltare a artelor, a tehnicii, a sentimentului naţional, a democraţiei şi chiar a nivelului de viaţă al claselor populare, atât la oraş, cât şi la sate. Doar războiul şi spectacolul dezolant al acestuia îi permit să afirme contrariul.

Dacă Lenin refuză această constatare, este din cauză că ea îl nelinişteşte în cel mai înalt grad, deoarece implică, în timp, anularea contradicţiilor capitalismului. El condamnă tot mai ferm o evoluţie ce apare ca efect al războiului în gândirea cercurilor liberale şi chiar socialiste:

Anumiţi autori burghezi (cărora li se alătură K. Kautsky, care şi-a renegat total poziţia marxistă, aceea din 1909, de exemplu) şi-au exprimat opinia conform căreia cartelurile internaţionale, una dintre cele mai acuzate forme de internaţionalizare a capitalului, permiteau să se spere că între ţările cu regim capitalist va domni pacea. Din punct de vedere teoretic, această părere este total absurdă; iar din punct de vedere practic, este un sofism şi un mod necinstit de apărare al celui mai rău oportunism11.

Într-adevăr, înainte de război, Kautski avansase o nouă analiză a capitalismului, considerând că, „din punct de vedere pur economic, nu este imposibil pentru capitalism să parcurgă o nouă fază, în care politica făcută de carteluri să fie extinsă la politica externă, o fază a «ultraimperialismului», adică a unui supraimperialism, de unire, şi nu de luptă a imperialismelor din lumea întreagă, o fază a încetării războaielor în regimul capitalist, o fază «a exploatării în comun a universului de către capitalul financiar unit la scară internaţională» „12. În numărul din 30 aprilie 1915 al revistei *Neue Zeit*, sub influenţa războiului, Kautski îşi continuă reflecţia: „Oare politica imperialistă actuală nu poate fi înlocuită de o politică nouă,

ultraimperialistă, ce ar substitui lupta dintre capitalurile financiare naţionale cu exploatarea universului în comun de către capitalul financiar unit la scară internaţională? Această nouă fază a capitalismului este, în orice caz, de înţeles. Oare este ea realizabilă? Nu există până acum premise indispensabile pentru a ne permite să clarificăm întrebarea" 13. În 1915, Kautsky încheie o carte cu aceste cuvinte: „Prin democraţia paşnică, nu prin metodele violente ale imperialismului, pot fi cel mai bine favorizate tendinţele capitalului către expansiune".

Această evoluţie a gândirii socialiste la „suveranul marxismului" îi provoacă lui Lenin o furie dezlănţuită. Din acest moment, el se va încăpăţâna să-l prindă pe picior greşit pe Kautsky. Folosindu-se până la capăt de evenimentul care preocupa toate spiritele şi care părea să-i dea deplină dreptate, Lenin respinge de la început ideea conform căreia capitalismul imperialist nu e în mod automat responsabil de izbucnirea războiului:

Alianţele „interimperialiste" sau „ultraimperialiste" în realitatea capitalistă, nu în meschina fantezie mic-burgheză a preoţilor englezi sau a „marxistului" german Kautsky, nu sunt neapărat, indiferent de formele acestor alianţe, fie că e vorba despre o coaliţie imperialistă care se împotriveşte alteia sau despre o uniune generală, cuprinzând toate puterile imperialiste, decât „pauze" între războaie. Alianţele pacifiste pregătesc războaiele şi, la rândul lor, declanşează războiul; ele se condiţionează unele pe altele, dând naştere la alternative ale luptei paşnice şi nonpaşnice pe una şi aceeaşi bază, aceea a legăturilor şi raporturilor imperialiste ale economiei şi ale politicii mondiale14.

[…] Oare este de „conceput" să presupui că, întrucât regimul capitalist continuă să existe (condiţie pe care o presupune corect Kautsky), aceste alianţe nu sunt de scurtă durată, că exclud fricţiunile, conflictele şi lupta sub

toate formele posibile şi imaginabile? E destul să pui această întrebare clar, pentru a vedea că răspunsul nu poate fi decât negativ. Căci este de neconceput ca, în regim capitalist, împărţirea zonelor de influenţă, de interese, a coloniilor etc. să se bazeze pe altceva decât pe forţa *ace*lora care participă la împărţire, la puterea economică, financiară, militară.

Acest bilanţ al capitalismului modern, monopolist, la scară mondială […] arată că, pe acea*stă baz*ă economică, războaiele imperialiste sunt absolut inevitabile, câtă *vre*m*e va* exista proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie15.

În acest caz, Lenin trage două concluzii pripite. El confundă forţa cu războiul. Or, a-ţi arăta forţa nu înseamnă şi a ajunge la conflict. Forţa este ceva, iar utilizarea ei este altceva. Şi, chiar dacă se ajunge la conflict, aceasta nu presupune obligatoriu începerea războiului. În realitate, conflictul se poate limita la domeniul concurenţei economice sau chiar la înverşunarea disputei politice, fără a se termina neapărat prin recurgerea la arme. Copleşit de război-eveniment care îi obstrucţionează întregul câmp vizual, Lenin consideră „de neconceput" ca reglarea conflictelor capitalismului să poată avea loc altfel decât prin război. El absolutizează noţiunea de *conflict*, încât, în cea mai mică fricţiune, el vede un act de război. El dezvoltă aceeaşi concepţie în privinţa relaţiilor politice, înţelese doar în formula binară de prieten/duşman. Astfel, în măsura în care războiul l-a eliberat pe Kautsky de greutatea doctrinei şi i-a arătat noi obiective – pacea şi democraţia într-o lume în care, după acest mare traumatism, capitalismul, statul şi societatea ar fi capabile să găsească un nou echilibru în aceeaşi măsură, el a încurajat la Lenin închiderea într-un sistem de gândire tot mai rigid, mecanicist, pseudoştiinţific şi, în fine, deschis mesianic.

Lupta împotriva „oportuniştilor” devine astfel una dintre axele fundamentale ale viziunii leniniste şi contribuie serios la radicalizarea poziţiei sale: „Profiturile mari datorate monopolului, obţinute de capitalişti într-o ramură industrială dintre multe altele, într-o ţară dintre multe altele etc., le dau posibilitatea economică să corupă anumite pături ale muncitorilor şi chiar, momentan, o minoritate muncitoare destul de importantă, câştigându-le în favoarea cauzei burgheziei şi a ramurii industriale sau a naţiunii şi ridicându-le împotriva tuturor celorlalte. Şi antagonismul acut al naţiunilor imperialiste prinse în împărţirea lumii întăreşte această tendinţă. Aşa s-a creat legătura imperialismului cu oportunismul” 16. Ne aflăm în plină escatologie: purul şi coruptul.

„Respingând” astfel teza supraimperialismului şi a oportunismului socialist care îl însoţeşte, Lenin abordează problema răspunsului marxist revoluţionar la războiul capitalist ineluctabil: revoluţia, în singura sa formă posibilă – războiul civil.

Războiul civil este inevitabil

Dominique Colas a amintit că, în 1905, Lenin nu înţelegea prin violenţa revoluţionară decât unirea violenţei maselor cu cea a insurecţiei, viziune în parte blanquistă şi limitată la un fel de revoltă dublată de o acţiune armată a revoluţionarilor. Prin război, Lenin înţelege o violenţă de o cu totul altă amploare, calchiată după modelul conflictului pe care îl are în faţă. Dacă în 1905 terorii burgheze trebuia să-i răspundă teroarea revoluţionară în masă, în 1916, războiului burgheziei trebuie să-i răspundă războiul proletariatului. S-a trecut de la o viziune limitată a folosirii violenţei la una grandioasă, corespunzând la ceea ce Lenin a definit el însuşi ca fiind „epoca războiului”. Numărul textelor lui Lenin despre războiul civil arată de altfel că, dacă această temă este constantă la el, mai ales din 1905, ea a luat o nouă amploare din 1915 – 1916.

Cert este că Lenin nu şi-a putut dezvolta punctul de vedere *inlmperialismul, stadiul cel mai avansat al capitalismului* din cauza riscului de a fi cenzurat, dar în două texte ulterioare el îl exprimă clar. În articolul său intitulat „Despre broşura lui Junius” – pseudonimul Rosei Luxemburg –, redactat în iulie 1916, Lenin scrie:

Războaielor feudale şi dinastice li se opuneau atunci (1793 şi 1848) *obiectiv* războaiele democratice revoluţionare, războaiele de eliberare naţională. Acesta era conţinutul sarcinilor istorice ale epocii. Astăzi, pentru cele mai mari state dezvoltate ale Europei, situaţia *obiectivă* mste diferită. Progresul – dacă nu ţinem cont de eventualii paşi înapoi temporari – nu e posibil decât în sensul societăţii *socialiste*, al *revoluţiei socialiste*. Războiului burghez imperialist, războiului celui mai dezvoltat capitalism, nu-i pot fi opuse *obiectiv*, din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul *împotriva* burgheziei, adică, înainte de orice, războiul civil al proletariatului împotriva burgheziei pentru cucerirea puterii, război/<5 rd de care orice progres serios este *imposibil*, şi apoi, dar numai în anumite condiţii speciale, războiul posibil pentru apărarea statului socialist, împotriva statelor burgheze. […] Războiul civil împotriva burgheziei este de a*se*m*enea una* dintre formele luptei de clasă, el singur ar putea apăra Europa (întreaga Europă, nu doar una dintre ţările care o compun) de pericolul invaziei17.

El revine asupra acestei probleme în august-septembrie 1916, în „Răspuns lui Kievski” (Piatakov):

Cuvântul de ordine care indică în acelaşi timp cel mai rapid mijloc de ieşire din războiul imperialist şi legătura dintre lupta noastră împotriva acestuia din urmă şi lupta împotriva oportunismului este războiul civil pentru socialism. Numai acest cuvânt de ordine ţine seamă cu exactitate de particularităţile din timpul războiului –

războiul se prelungeşte şi ameninţă să devină o întreagă „epocă”! –, în acelaşi timp cu întregul caracter al activităţii noastre de opoziţie faţă de oportunism, cu pacifismul său, cu legalismul său, cu adaptarea sa la burghezia „lui”. Dar, în afară de războiul civil împotriva burgheziei, există şi un război democratic organizat şi dus de masele sărace împotriva minorităţii celor bogaţi. Războiul civil este şi un război propriu-zis, în consecinţă, el trebuie să pună inevitabil violenţa în locul şi poziţia de drept. […] întâi şi-ntâi, războiul civil deposedează prin forţă proprietarii băncilor, ai fabricilor, ai căilor ferate, ai marilor proprietăţi agricole etc. […] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci, fabrici, uzine etc., să anihileze orice posibilitate de rezistenţă a burgheziei, să-l extermine trupele18.

Este un text fondator care necesită mai multe comentarii. Declarând că războiul „ameninţă să devină o întreagă epocă”, Lenin recunoaşte în ce măsură îi copleşeşte evenimentul gândirea şi îi orientează reflecţia. Prin afirmaţia referitoare la incapacitatea capitalismului de a-şi rezolva contradicţiile şi deci de a ajunge la o pace generală, Lenin este convins că forma de acţiune combativă s-a impus pentru o durată demnă de o „epocă”.

În al doilea rând, Lenin nu consideră realitatea războiului civil o constatare a situaţiei existente – suntem în vara anului 1916 –, nicio vagă dorinţă, ci un ordin, o directivă pentru acţiune, dictată de ideologia lui extremistă şi de necesitatea imperioasă, în opinia sa, de a combate „oportunişti” care, sub greutatea aceluiaşi eveniment, se gândesc să ajungă la o pace generală.

Lenin a definit corect acest război civil ca luptă de clasă, destinată să-i „deposedeze prin forţă” pe „bogaţi”, ceea ce constituie legitimarea ei. Şi el are în vedere cu sânge rece „să anihileze orice posibilitate de rezistenţă a burgheziei, să-i extermine trupele”. Aici se pun primele întrebări. De ce să anihilezi „orice posibilitate de

rezistenţă", când burghezia, mai ales în cele mai mari ţări capitaliste, acceptă o anumită rezistenţă a salariaţilor, prin practicile sindicale şi cele ale votului universal, care au permis creşterea puterii organizaţiilor sindicale şi a partidelor socialiste, care beneficiază de o recunoaştere legală? Ce înseamnă „exterminarea trupelor sale"? Cu excepţia episodului cu totul aparte al Comunei din Paris – guvernul lui Thiers putând tolera cu dificultate o disidenţă pariziană, când în faţa învingătorului prusac trebuia să afirme unitatea naţiunii în niciun moment burghezia n-a avut în vedere „exterminarea" trupelor proletariatului, nici măcar a statului său major. Desigur, au existat ciocniri violente între trupe şi grevişti în Europa şi în Statele Unite, dar nimic nu a semănat cu o exterminare. Cât despre situaţia apărută în Rusia în 1905, care a putut influenţa percepţia lui Lenin, ea este o excepţie care confirmă regula marilor ţări dezvoltate. În sfârşit, Lenin ia ca ţintă „minoritatea celor bogaţi", dar neglijează faptul că, într-o Europă încă rurală în cea mai mare parte, bogaţii nu se limitează la o minoritate, denumită astfel. Comercianţii, meşteşugarii, ţăranii sunt şi ei proprietari. Iar din primăvara anului 1918, Lenin va avea o amară experienţă în Rusia, când ţăranii cărora el le promisese pământ îl vor lua în serios, refuzând orice colectivizare, orice rechiziţie.

Dar aceste observaţii sunt modeste faţă de o constatare de altfel preocupantă: se pare că Lenin pune de fapt pe acelaşi plan războiul „imperialist" care se desfăşoară sub ochii lui şi războiul „civil" pe care-l doreşte. Or, războiul „imperialist" este un război dus de un stat care, chiar în condiţii de război, rămâne un stat de drept, controlat de un guvern ales democratic – în ceea ce priveşte cele trei puteri principale din 1914. Este un mijloc excepţional de rezolvare a unei crize dintre state, dar nu este o modalitate obişnuită de a regla conflictele internaţionale – dacă Primul Război Mondial a durat patru

ani, se ştie că principalii protagonişti erau convinşi la început că va dura doar câteva luni. De altfel, acest război nu este un război de exterminare; el corespunde, cel puţin pe frontul de vest, legilor războiului convenite de către toate părţile participante la conflict: cu unele excepţii puţin semnificative atunci, armatele nu omorau nici civilii, nici prizonierii, iar când nemţii au impus munca forţată în Belgia ocupată şi au scufundat Lusitania sau Persia, acestea au fost considerate acte de barbarie. În fine, dacă războiul se termină prin înfrângerea unei părţi şi victoria celeilalte, se ajunge la o pace care, oricât de rău ar fi concepută, nu doar că le permite statelor învinse să supravieţuiască, dar favorizează reafirmarea sau apariţia unor noi state, a căror stabilitate le demonstrează valabilitatea de aproape un secol.

Războiul civil este opusul a tot ceea ce am spus mai sus. El nu este un război între state, ci între partide, mai întâi în sensul vechi al acestui termen – „partidul" guelfilor şi „partidul" ghibelinilor –, apoi în sensul modern al organizaţiei politice structurate. Or, în afara oricărui cadru legal, aceste partide nu dispun de legitimitatea de care beneficiază statul în timp de război. Războiul civil se situează deci în afara oricărui drept naţional şi internaţional. De altfel, pentru acest motiv, el este în cea mai mare parte a timpului un război de exterminare, în care sunt puse în practică cele mai barbare metode (torturi, ostatici, masacre ale civililor, exterminări ale prizonierilor etc.). Războiul civil se încheie rareori printr-o pace civilă, ci, cel mai adesea, prin distrugerea totală sau parţială a partidului advers, constrâns la o supunere absolută sau la exil. Bolşevicii au constatat ei înşişi această diferenţă de natură; astfel, Laţis, unul dintre întemeietorii CEKA, scria în ediţia din 23 august 1918 a revistei *Izvestia*: „Războiul civil nu cunoaşte legi scrise. Războiul capitalist are legile lui scrise […], dar războiul civil are propriile lui

legi. [...] în războiul civil nu există tribunale pentru duşmani. Aceasta este o luptă până la moarte. Dacă nu ucizi tu, vei fi ucis. Atunci ucide, dacă nu vrei să fii ucis" 19.

Simetria pe care Lenin o stabileşte între război „imperialist" şi război „civil" este deci una falsă. Fără îndoială eficientă pe plan propagandistic în contextul Primului Război Mondial, ea nu este pentru liderul bolşevic decât o manieră abilă de a justifica orientarea nejustificabilă spre care va împinge revoluţia democratică din februarie 1917. Orientare ce a fost încă percepută de contemporani ca fiind de nejustificat. Astfel, Kautsky nota încă din 1920 că „timp de patru ani, [...] tendinţele brutale ale militarismului au atins culmea insensibilităţii şi a bestialităţii. [...] Cei care se întorceau din război cu năravurile de acolo erau obişnuiţi să-şi apere şi pe timp de pace revendicările şi interesele prin acte sângeroase şi de violenţă faţă de concetăţenii lor. Acest lucru furnizează unul dintre elementele războiului civil" 20. El a conchis că „într-un război civil, fiecare partid luptă pentru existenţa lui, cel care eşuează este ameninţat cu dispariţia totală. Conştiinţa acestui fapt face războaiele civile atât de crude" 21.

Este adevărat că în aceşti ultimi ani mai multe lucrări de autori recunoscuţi, de la Mosse22 până la *Passé d'une* illusion23 (*Trecutul unei iluzii*) a lui François Furet, au subliniat impactul fundamental al războiului asupra evoluţiei mentalităţilor şi a brutalizării societăţii după 1914. Observaţia este incontestabilă, dar nu trebuie trecut cu vederea nicio clipă acest fapt decisiv: războiul naţional şi războiul civil sunt două fenomene de natură diferită, chiar opusă, răspunzând unor obiective şi moduri de funcţionare distincte, bazându-se pe tipuri contrarii de oameni.

De altfel, e important de subliniat că, spre deosebire

de mişcările fascistă şi nazistă de după venirea bolşevismului, acesta a fost crezul unor lideri, dintre care niciunul nu a luptat pe front, nu a cunoscut realităţile concrete ale războiului şi deci nici percepţia acestei violenţe nu a rezultat dintr-o experienţă directă, ci a rămas abstractă, teoretică. Ceea ce explică fără îndoială o parte a caracterului lor nemilos. Căci, dacă războiul a contribuit la o brutalizare generală, pentru cei care l-au experimentat, el a fost şi un puternic factor de conştientizare a valorii vieţii umane. Este o reacţie psihologică pe care bolşevicii n-au cunoscut-o, ei, care erau însufleţiţi de ura de clasă şi de resentimentul social.

Să ne amintim că, în chiar ziua preluării puterii de către bolşevici, Martov, vechi tovarăş de-al lui Lenin şi conducător al menşevicilor, a propus în faţa Congresului Sovietelor să fie creat un guvern de coaliţie a partidelor socialiste, pentru a se evita războiul civil, dar degeaba. Lenin şi Troţki voiau război civil. Acesta n-a fost rezultatul nefericit al împrejurărilor, ci rezultatul căutat al unei politici. El a devenit, sub efectul războiului, concepţia lor politică permanentă.

Realizarea socialismului

Al patrulea punct determinat de război din gândirea lui Lenin a fost realizarea socialismului. Din 1916, în *Imperialismul, stadiul suprem al capitalismului*, Lenin insistă asupra dezvoltării întreprinderilor uriaşe, a căror producţie este integrată, de la materiile prime până la consumatori, incluzând transportul, transformarea şi comercializarea; „repartiţia acestor produse se face după un plan unic pentru zeci şi sute de milioane de consumatori”, ceea ce demonstrează clar că: „ne aflăm în prezenţa unei socializări a producţiei, şi nu pe punctul unei simple «înlănţuiri», iar raporturile relevând economia şi proprietatea private sunt un ambalaj care nu corespunde conţinutului, care trebuie în mod necesar să intre în

putrefacţie, dacă vrem să-i întârziem artificial eliminarea, care poate continua să putrezească de-a lungul unui timp relativ îndelungat (în cel mai rău caz, dacă puroiul oportunist întârzie să se spargă), dar a cărui eliminare este oricum de neocolit" 24. Se regăsesc accentele – „necesar", „putrefacţie", „a putrezi", „eliminare", „eliminată" – şi vocabularul vitalismului socioistoric şi al darwinismului social pe atunci tradiţional la numeroşi marxişti, chiar dacă războiul face promisiunea milenaristă mai puţin credibilă.

Însă Lenin adaugă un element nou, subliniind rolul tot mai hotărâtor al băncilor în sistemul economic. În viziunea lui, „concentrarea de capital şi creşterea numărului operaţiilor bancare modifică radical rolul jucat de bănci. În final, capitaliştii de pretutindeni vor alcătui un singur capitalism colectiv. […] O mână de monopolişti se subordonează operaţiilor comerciale şi industriale ale întregii societăţi capitaliste" 25. El reaminteşte ceea ce a scris Marx în Capi*talul* – „Băncile creează la scară socială forma, dar numai forma unei contabilităţi şi a unei singure repartiţii generale a mijloacelor de producţie" – şi continuă:

Cifrele referitoare la creşterea capitalului bancar pe care le-am citat, la creşterea numărului agenţiilor şi al sucursalelor marilor bănci şi ale conturilor lor curente etc. ne arată concret această „contabilitate generală" a întregii clase a capitaliştilor […]. „Repartiţia generală a mijloacelor de producţie", iată ce rezultă din punctul de vedere total formal al dezvoltării băncilor moderne […]. Prin esenţa sa economică, imperialismul este capitalismul monopolist. Aceasta este destul pentru a defini locul imperialismului în istorie, căci monopolul, care se naşte pe teren şi din libera concurenţă, marchează tranziţia regimului capitalist la o scară economică şi socială superioară26.

La sfârşitul lui septembrie 1917, Lenin reia cu o forţă

dezlănţuită această temă în articolul său „Vor păstra bolşevicii puterea?”, care anunţă cu precizie politica urmată după 7 noiembrie. El revine la ceea ce va numi mai târziu capitalismul de stat, în continuitatea gândirii sale din *Imperialismul, cel mai înalt stadiu al capitalismului*. În opinia lui, în statul contemporan există, alături de aparatul de opresiune – armată, poliţie etc. –, un aparat strâns legat de bănci şi „care îndeplineşte o imensă muncă de statistică şi de înregistrare. Acest aparat nu poate şi nici nu trebuie să fie sfărâmat. El trebuie smuls obedienţei capitaliştilor, trebuie tăiat, tranşat, rupt de capitalişti şi de toate mijloacele lor de acţiune, trebuie supus sovietelor proletare, trebuie dezvoltat, extins la toate domeniile, la întreaga naţiune27”.

Pentru Lenin, „structura societăţii socialiste” trebuie să fie formată din „marile bănci [care] constituie «aparatul de stat» de care avem nevoie pentru realizarea socialismului şi îl preluăm de-a gata, de la capitalism. […] O bancă de stat unică, mare printre cele mai mari, care va avea sucursale în fiecare regiune, pe lângă fiecare uzină, iată deja cele nouă zecimi ale aparatului socialist. Iată contabilitatea la scară naţională, controlul la scară naţională al producţiei şi al repartiţiei bogăţiilor” 28. Pentru a-şi întări argumentarea şi a demonstra că nu e vorba despre elucubraţii socialiste, Lenin insistă asupra faptului că aceste noi mijloace de control au fost „create nu d*e* către noi, ci de către capitalism, în faza războiului imperialist”. Lenin doreşte deci să construiască socialismul folosind prin asociere puternicele aparate birocratice instalate de stat şi de capitalul privat. El merge chiar până acolo încât anunţă că această birocraţie va creşte mult sub puterea bolşevică, în 1921, în URSS erau deja de cinci ori mai mulţi funcţionari civili decât în Rusia anului 1917, în timp ce economia producea de opt ori mai puţine bunuri29.

Este adevărat că activitatea centralizată de statistică şi înregistrare, începută serios încă înainte de 1914 în cele mai dezvoltate ţări, a fost accelerată în cadrul unui război „total”, implicând toate forţele fiecărei naţiuni şi cu o mare penurie, pentru a se cunoaşte cât mai îndeaproape resursele şi a fi repartizate cât mai raţional posibil, în funcţie de nevoi. Cu toate acestea, şi în această situaţie, Lenin consideră măsurile excepţionale ca un mod normal de funcţionare a celui mai avansat capitalism. Desigur, importanţa activităţii de statistică va creşte în cursul secolului XX, dar Lenin a omis un element fundamental; dacă în timp de război aceste date erau confidenţiale, odată pacea revenită, ele sunt din nou publice; partidele politice, presa, precum şi întreprinzătorii au acces la ele şi-şi dirijează în parte activitatea în funcţie de această cunoaştere statistică, ce permite în mod egal întregii societăţi să aprecieze comportamentul puterii şi al actorilor economici şi sociali.

Or, de îndată ce a ajuns la putere, Lenin a scos statistica din acest context democratic. Semnul acestui fapt va fi dat din noiembrie 1917, când majoritatea administraţiei statului rus, care acceptase să lucreze pentru guvernul provizoriu, va refuza să se pună în serviciul puterii ilegitime. Din 1921, puterea sovietică a hotărât să respingă datele serviciului de statistică atunci când ele nu corespund voinţei sale politice. Astfel, marea foamete din 1921 – 1923 a fost provocată în parte de decizia politică de a mări cu mult estimările referitoare la recoltă propuse de serviciile competente şi, în consecinţă, de calcularea rechiziţionării grâului30. Suprimând serviciul administrativ al întreprinderilor private şi refuzând să ţină cont de indicaţiile administraţiei de stat, regimul bolşevic a fost condamnat să practice teroarea şi minciuna oficială.

Lenin era conştient că ar trebui să oblige această

funcţionărime de stat să lucreze pentru regimul comunist. Cu câteva luni înainte de a prelua puterea, el plănuise deja să folosească împotriva funcţionărimii mijloacele extreme pe care aceasta le instaurase pentru a face faţă situaţiei excepţionale impuse de război. Tot în acest text din septembrie 1917 el scria:

Monopolul cerealelor, cartela de pâine nu au fost create de noi, ci de statul capitalist în vreme de război. El este acela care a creat chiar de-acum obligaţia generală a muncii în cadrul capitalismului – ceea ce este ocnă militară pentru muncitori. […] Monopolul cerealelor, cartela de pâine, obligaţia generală de a munci sunt în mâinile statului proletar […] mijlocul cel mai puternic de contabilizare şi control, un asemenea mijloc, încât el s-a extins asupra capitaliştilor şi a bogaţi*lo*r *în gene*r*al*, *dacă l*e va fi aplicat de către lucrător*i, aceast*a „va face să funcţioneze” aparatul de stat cu o forţă necunoscută până acum în istorie şi va permite înfrângerea rezistenţei capitaliştilor şi-i va supune statului proletar. Acest mijloc de control, această obligaţie de a munci sunt altfel de puteri decât legile Convenţiei şi ghilotina ei. Ghilotina nu era *decât o speri*etoare ce sfărâma rezistenţa activă. *Aceast*a *nu ne e*s*te* suficien*t. […] Treb*uie să le distrugem rezistenţa pasivă. […] Nu *trebu*ie doar să le nimicim orice rezistenţă, de orice fel. Trebuie să-i şi obligăm *pe oameni să mu*n*ce*a*scă în ca*d*rul noii* organizări a statului. […] şi dispunem de mijloacele necesare pentru a o face. În vreme de război, statul capitalist ne-a pus el însuşi la îndemână mijloacele şi armele pentru asta. Aceste mijloace sunt monopolul asupra cerealelor, cartela de pâine, obligaţia pentru toţi de a munci. „Cine nu munceşte nu mănâncă”, aceasta este regula fundamentală. […] Sovietele vor institui cartea de muncă pentru cei bogaţi şi, progresiv, pentru întreaga populaţie31.

Or, metodele impuse de război au fost abandonate de

către fostele ţări beligerante de îndată ce a fost posibil, fie că era vorba despre raţionalizare, aprovizionare sau sisteme de rechiziţionare a produselor industriale şi agricole. Foarte repede, piaţa şi-a revenit la funcţionarea obişnuită atât pentru producători, cât şi pentru consumatori. Armata a fost demobilizată, iar muncitorii nu au mai fost supuşi sistemului de muncă militarizat.

Lenin continuă deci să interpreteze o formă excepţională de funcţionare drept cea mai evoluată formă a capitalismului, iar pe această bază foarte artificială vrea să întemeieze – şi va întemeia – socialismul său.

Cel mai semnificativ fapt este, fără îndoială, răstălmăcirea sensului acestor metode din timpul războiului pe care o face Lenin. Ele fuseseră concepute pentru a rezolva problemele acute ale producţiei şi ale distribuirii. Or, Lenin le percepe ca pe un mijloc de control şi mai ales de constrângere, de represiune. „Monopolul asupra cerealelor” – această expresie tehnică ce a însemnat pentru Germania, pe toată durata războiului, controlul central de către stat, al repartiţiei cerealelor, i-a indus lui Lenin adevăratul război pe care puterea sovietică îl va declara din mai 1918 ţăranilor ruşi. „Cartea de muncă”, „munca obligatorie” sunt tot atâtea expresii care amintesc de o veritabilă reducere la starea de sclavie a clasei muncitoare ruse cu ocazia lansării planului cincinal şi a ţărănimii rebele fie pe marile şantiere, fie în Gulag. „Cine nu munceşte nu mănâncă”; în spatele acestei maxime, deja destul de discutabilă – ce se întâmplă cu copiii, bătrânii, bolnavii, infirmii etc? –, se ascunde absenţa definirii celui care oferă locuri de muncă într-o economie în întregime socializată: Partidul Comunist; adevărata expresie va deveni foarte repede: „Acela căruia partidul nu-i dă de muncă nu mănâncă”, iar cine nu mănâncă moare. Or, în special din sintezele *Cărţii negre a comunismului*, ştim că arma înfometării – în fiecare zi prin

nomenclatorul raţionalizării, conform căreia fiecare individ aparţine unei categorii, dar şi în timpul teribilelor perioade de foamete care s-au datorat rechiziţiilor de cereale – a fost unul dintre elementele majore ale definirii totalitarismului din regimul comunist şi în continuare nazist (de exemplu, în ghetourile pentru evrei).

În abordarea tradiţională a totalitarismului, această dimensiune a controlului total al economiei, adică al mijloacelor de subzistenţă a întregii populaţii, este foarte subestimată, în beneficiul anumitor dimensiuni ale fenomenului: politica (partid unic, ideologie, principiul liderului) şi crima (teroarea, lagărele, deportările etc.). Subliniind fenomenul foametei, *Cartea neagră a comunismului* a subliniat în ce grad arma înfometării a fost un factor major al puterii totalitare.

Concluzii

După un prim moment de stupoare şi un sentiment de înfrângere datorat regrupării tuturor republicilor socialiste în vestita lor uniune, războiul a fost pentru Lenin o surpriză divină. Datorită acestuia, el a înaintat definitiv pe drumul acestei joncţiuni între doctrina scientistă şi proiectul revoluţionar, pe care Tvetan Todorov l-a numit actul de naştere al ideologiei totalitare. Lenin a putut elabora atunci faimoasa ecuaţie care i-a asigurat succesul politic mondial începând din 1917: proprietatea privată a mijloacelor de producţie şi concentrarea producţiei = capitalism imperialist, monopolist, parazitar, în putrefacţie şi în agonie = război imperialist = criză revoluţionară = război civil = socialism.

Kautsky a înţeles foarte devreme această radicalizare. În numărul din 26 noiembrie 1915 al revistei *Neue Zeit*, el conchide: „Opoziţia a crescut împotriva majorităţii [Partidului Socialist]; spiritul maselor este în opoziţie. După război […] contradicţiile de clasă se vor agrava până într-atât încât, în rândul maselor, radicalismul

va câştiga. După război, riscăm să vedem elementele radicale părăsind partidul şi înscriindu-se într-un partid de acţiune în masă antiparlamentar. […] Astfel, partidul nostru se desface în două tabere extreme, neavând nimic comun între ele". Clarificarea lui Kautsky specificând că este vorba despre un partid „antiparlamentar" arată că punctul său de vedere fundamental este acela al democraţiei reprezentative. Evoluţie care îşi va găsi desăvârşirea în 1918, în faimosul său text Dictatura *proletariatului, în care* va critica bazele căii urmate de Lenin şi va conchide: „În realitate, nu socialismul este scopul nostru final, ci abolirea «oricărui fel de exploatare şi opresiune, fie împotriva unei clase, fie a unui partid, a unui sex, a unei rase». […] Dacă reuşim să demonstrăm că nu avem dreptate să nu credem că eliberarea proletariatului şi a omenirii în general poate să se realizeze doar sau mai comod pe baza proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie, atunci trebuie să renunţăm la socialism, fără a renunţa la scopul nostru final, trebuie să o facem precis, în interesul scopului nostru final" 32.

Dar în acelaşi fel în care a contat războiul în gândirea lui Kautsky atunci când definea relaţiile dintre socialism şi democraţie, la fel, intensificând calculul şi gestiunea raţională a mijloacelor în serviciul unei finalităţi – victoria –, războiul a marcat şi gândirea lui Max Weber, în reflecţia lui asupra apariţiei fenomenului birocratic. În 1918, Weber a ţinut o conferinţă despre socialism – de fapt, despre bolşevismul aflat la putere –, în care se puneau două probleme principale33.

Prima implica o critică a marxismului, mai precis, a bolşevismului. Fondatorul sociologiei germane sublinia că, de fapt, etatizarea mijloacelor de producţie ducea la confuzia administraţiei publice şi private şi antrena puterea totală a statului-patron în faţa salariaţilor. Nu va

mai exista în acest caz contraponderea sindicatelor şi a partidelor muncitoreşti în faţa autorităţii de-acum dominante a statului. Istoria i-a dat aproape imediat dreptate, bolşevicii neezitând să bombardeze uzinele recalcitrante, să împuşte în masă lucrătorii revoltaţi la Petrograd, în 1921, sau să propună, cum a făcut Troţki, crearea „armatei muncii”. Lichidarea rolului revendicativ al sindicatelor – simbolizat în 1936 de sinuciderea lui Tomski, liderul sindicatelor sovietice –, instaurarea în 1939 în

URSS a cărţii de muncă şi crearea Gulagului nu vor fi decât urmările logice care confirmă analiza lui Max Weber.

Din septembrie 1917, Lenin s-a entuziasmat la ideea că birocratizarea impusă de război şi accentuată şi mai mult de preluarea puterii de către bolşevici permitea reducerea oricărei rezistenţe şi opoziţii. Dimpotrivă, Weber percepea în această derivă pericolul principal, şi anume că funcţionărimea uită că este doar un mijloc pentru atingerea scopurilor unor servicii independente de existenţa ei şi se consideră un scop în sine.

Pentru Weber, „birocraţia ilustrează un tip de dominaţie, acela al definirii scopurilor raţionale34”. În acelaşi timp, „iraţionalitatea este produsul autorităţii raţionale împinsă până la limită35”, iar dominaţia este raţională dacă regulile pe care birocraţia le are în exerciţiu sunt corect aplicate, iraţionale, în cazul în care controlul extern lipseşte. Weber se referea, desigur, la la un sistem democratic în care raţionalitatea era dictată de căutarea păcii civile şi bunăstarea societăţii, fiind controlată de două instanţe majore: votul universal şi piaţa. Roberto Michels sublimase deja deriva birocratică a partidelor şi a sindicatelor – goana după un loc de muncă, pentru promovare, servilismul şi dependenţa – şi consecinţele ei: lupta dintre diferitele cercuri conducătoare şi organizaţiile ei. Dar aceste derive erau efecte limitate în măsura în care

aceste organizaţii erau supuse sancţiunii votului – universal ori sindical – şi mai ales din cauză că ele nu dispuneau de puterea statului.

Or, deriva birocratică a gândirii lui Lenin este pe deplin analogică analizei dezvoltate de Weber. La început, în *Ce-i de făcut*? el duce până la maximum autoritatea raţională a partidului său revoluţionar confruntat cu o autocraţie poliţienească. El impune un partid de revoluţionari profesionişti, asigură disciplina graţie centralismului democratic, raţionalizează strategia şi tactica după modelul prieten/duşman, în scopul rentabilizării la maximum a unităţii voinţei, care este principiul de bază al acţiunii sale. Partidul este calea raţională a revoluţiei, iar activitatea lui este menţinută în anumite limite, prin apartenenţa sa la mişcarea socialistă internaţională şi cu ajutorul… poliţiei ţarului.

Odată cu preluarea puterii, toate barierele s-au rupt. Partidul, care era un mijloc al revoluţiei, a devenit un scop în sine, având o singură preocupare: să nu piardă această putere care-l face să fie un scop în sine. Se va întâmpla atunci ceea ce Max Weber nu a îndrăznit să-şi imagineze. Într-adevăr, în faţa scopurilor raţionale impuse de democraţie şi de piaţă, Lenin – apoi Stalin şi, în curând, Hitler – a vrut să creeze un alt tip de dominaţie, bazându-se pe scopurile pe care Weber le calificase drept „iraţionale”, dar care în realitate relevă un alt tip de raţionalitate comandată de către un imperativ: conservarea cu orice preţ pentru partid a monopolului puterii.

Acest scop implică „raţional” necesitatea interzicerii – a exterminării, chiar prin teroare – a oricărui grup sau individ susceptibil să conteste monopolul puterii în domeniul politic – principiul partidului unic –, în cel cultural – principiul ideologiei unice şi obligatorii – şi în cel economic – principiul distrugerii proprietăţii private a

mijloacelor de producţie, dar, adesea, şi a proprietăţii individuale reduse la minimum (îmbrăcămintea, gamela pentru mâncare).

Scopul „raţional" implică şi necesitatea controlului şi a încadrării populaţiei – cuplul propagandă-mobilizare –, şi crearea mijloacelor puterii militare în scopul de a proteja puterea de ameninţările interne şi externe şi, dacă e posibil, de a extinde această putere.

În fine, ansamblul dispozitivului e justificat printr-o ideologie destinată să „raţionalizeze iraţionalur.

Apar acum fenomene inedite:

1. Partidul Comunist a distrus administraţia privată şi s-a supus administraţiei de stat preexistente.

2. Partidul Comunist s-a birocratizat după modelul lui Roberto Michels, dar deţinerea puterii a făcut ca acest fenomen să fie foarte rapid şi de foarte mare amploare.

3. Foarte repede, din 1921, birocraţia Partidului Comunist a început să respingă îndrumările şi propunerile administraţiei de stat specializate.

4. Între cele două birocraţii au apărut conflicte tot mai acute, punând deschis problema naturii statului care nu mai are prerogativele sale tradiţionale şi devine un stat partizan sau, mai precis, un partid-stat.

5. În fine, Stalin a tranşat această problemă, înlocuind prin epurare şi teroare administraţia tradiţională de stat cu o nouă administraţie, care să răspundă dublului criteriu al competenţei tehnice şi al loialităţii politico-ideologice, tehnice şi partizane; sau, cum o denumea Mao-Zedong în timpul Revoluţiei culturale, „expertă şi roşie".

Astfel, totalitarismul s-a născut dintr-o dublă mişcare de contestare radicală a bazelor democraţiei şi ale pieţii. Contestare a cărei explozie a fost favorizată de războiul din 1914 – 1918, care a presupus o întrerupere a pluralismului politic – înlocuit printr-o dictatură politico-militară mai mult sau mai puţin accentuată – şi o întărire a

puterii birocratice, înglobând toată societatea. Dar, din 1919, aproape totul a revenit la situaţia anterioară anului 1914 în ţările democratice. Deci, în timpul războiului şi prilejuită de acesta, s-a afirmat contestarea radicală, dar nu războiul este cauza ei directă. Responsabilitatea îi revine lui Lenin, care a tras de pe urma războiului concluziile exact opuse celor trase de Kautsky şi Max Weber. Este fascinant să constaţi, după mai mult de două decenii de la prăbuşirea sistemului comunist mondial, că două dintre cele mai pătrunzătoare spirite *ale* Germaniei de la începutul secolului XX, *la mai* puţin de un an de la preluarea puterii de către bolşevici, au punctat două inovaţii majore ale leninismului la putere, i-au demontat cauzele şi consecinţele şi i-au denunţat caracterul periculos, chiar criminal. În realitate, declaraţiile lui Lenin dintre 1916 şi 1917, profund marcate de circumstanţele războiului, erau doar lăudăroşenii ale creaţiei primului regim totalitar.

Capitolul II
Război şi totalitarism

A trebuit să revin asupra legăturii dintre cauză şi efect, dintre război şi totalitarism, idee foarte vehiculată în anii f90 l, cu ocazia unui colocviu organizat în iunie 2008 de către Institutul de Istorie Socială. Astăzi, mi se pare că moda explicării prin „brutalizarea" societăţilor după 1918 a contribuit din nefericire la ascunderea faptului că rădăcinile comunismului erau mult anterioare războiului şi trebuiau căutate, mai ales în ceea ce priveşte Rusia ţaristă, în alegerea pentru o bună parte a inteligheţiei ruse – generaţia lui Lenin, Troţki şi Stalin – a opiniei revoluţionare radicale, a refuzului oricărui compromis ideologic şi politic cu regimul autoritar ţarist, cu o monarhie constituţională sau chiar cu o republică democrată. Aceeaşi iluzie – bine întreţinută de către propaganda comunistă – a prevalat mult timp, legată de

comunismul chinez, vietnamez, nord-coreean şi cambodgian; în toate aceste cazuri, existenţa nucleelor şi a liderilor comunişti dornici să preia puterea cu orice preţ a precedat războiul şi adesea chiar l-a provocat.

De la publicarea în 1990 a cărţii lui George L. Mosse, *De la grande Guerre au totalitarisme*2 (*De la Marele Război la totalitarism*), ideea legăturii dintre cauză şi efect, dintre război şi totalitarism s-a răspândit pe o scară largă. Pentru Mosse şi numeroşii săi emuli francezi, Primul Război Mondial ar fi provocat „brutalizarea" societăţilor europene. Prin experienţa directă a morţii în masă – mai bine de zece milioane de morţi –, apoi, după război, printr-o sacralizare a acestuia, a justeţii luptei şi sacrificiului soldatului de către fiecare parte participantă la conflict, această brutalizare ar fi banalizat violenţa, ar fi contaminat sfera ideilor şi a politicii şi a alimentat mişcările totalitare, punând în cauză chiar umanitatea însăşi. Astfel, războiul a fost creuzetul totalitarismelor.

Oricât ar fi de stimulentă, o asemenea abordare pune o mulţime de probleme. Şi, mai întâi, oare este ea potrivită diferitelor interpretări ale conceptului de totalitarism? într-adevăr, există o concepţie a totalitarismului ce îl are în vedere ca pe un fenomen repetitiv al societăţilor omeneşti, nespecific secolului XX. Astfel, Karl Popper opune o societate închisă – organică, imobilă –, simbolizată prin gândirea utopică a lui Platon, unei societăţi deschise, pluraliste, liberale, provenită din creştinism, din umanismul Renaşterii, al Luminilor şi al idealurilor de la 1789. Într-o astfel de abordare, războiul nu joacă un rol special în apariţia fenomenului totalitar. Găsim acelaşi fel de interpretare la Simone Weil, care considera că barbaria este un caracter permanent şi universal al naturii umane.

Anumite episoade ale Revoluţiei franceze ar putea să apară ca precursoare ale relaţiei dintre război şi totalitarism. Instituirea Comitetului de Salvare Publică,

legea suspecţilor, perioada de exterminare reprezentată de războiul din Vendée, Marea Teroare sunt în legătură directă cu războiul extern. Dar aceste episoade sunt doar protototalitare, căci le lipsesc evident două resorturi fundamentale ale totalitarismului modern: o ideologie mult mai structurată şi care se revendică drept calea dreaptă şi o organizaţie de revoluţionari profesionişti – iacobinii nefiind în definitiv decât o reţea destul de blândă. De altfel, experienţa a cunoscut un eşec rapid, încheiat cu 9 Thermidor.

Mult mai aproape de noi, câteva războaie groaznice ar fi putut prilejui explozia unei mişcări totalitare. Or, războaiele napoleoniene nu au ieşit la iveală în Franţa decât în timpul Restauraţiei, iar în Europa, pe timpul monarhiilor perene conservatoare. Războiul franco-prusac din 1870, care a condus la Comuna din Paris, ar fi putut la rândul lui să dea naştere unei puteri totalitare. El a provocat în mod cert o reaprindere a focului revoluţionar la Paris, Lyon şi Marseille, sub efectul micilor grupuri de activişti blanquişti, bacunişti sau marxişti, dar a sfârşit prin a prelua puterea trecător şi a eşuat. *A contrario*, războiul a legitimat o adunare monarhistă care a evoluat pe termen mediu în republică democrată, integrând rapid mişcările socialistă şi naţionalistă într-o largă mişcare republicană.

Se constată că, în cadrul unei definiţii foarte extinse a noţiunii de totalitarism, războiul nu pare să-şi găsească locul. Trebuie deci să ne îndreptăm către o definiţie mai puţin filosofică şi mai istorică, mai preocupată să descrie mişcări şi moduri de guvernare reale, care au fost chiar la originea apariţiei adjectivului „totalitar”, apoi a substantivului „totalitarism”. Primul a apărut în Italia anilor 1923 – 1924, sub pana jurnalistului democrat Amendola şi a filosofului catolic Don Sturzo3. Al doilea este revendicat public de către Mussolini, într-un discurs

faimos din 1925.

Principalul istoric italian în această problemă, Emilio Gentile, a elaborat o definiţie mai cuprinzătoare:

[…] fenomenul totalitar poate fi definit ca o formă nouă, inedită de experienţă a dominării politice, pusă în aplicare de către o mişcare revoluţionară, care practică o concepţie integristă a politicii, care luptă pentru cucerirea monopolului puterii şi care, după ce l-a cucerit pe căi legale sau ilegale, conduce sau transformă regimul preexistent şi construieşte un stat nou, întemeiat pe un regim cu partid unic şi pe un sistem poliţienesc şi terorist, ca instrument al revoluţiei permanente împotriva „duşmanilor interni". Obiectivul principal al mişcării totalitare este cucerirea şi transformarea societăţii, subordonarea ei, integrarea şi omogenizarea guvernelor pe baza principiului primatului politicii asupra oricărui alt aspect al existenţei umane. Aceasta este interpretată conform categoriilor, miturilor şi valorilor unei ideologii palingenezice, dogmatizate sub forma unei religii politice, care înţelege să modeleze individul şi masele printr-o revoluţie antropologică, pentru crearea unui nou tip de fiinţă umană, dedicată doar proiectelor revoluţionare şi imperialiste ale partidului totalitar. În final, este vorba despre construirea unei noi civilizaţii, cu caracter supranational şi expansionist4.

Această definiţie trimite explicit la trei mari mişcări şi partide-stat totalitare, apărute în Europa între cele două războaie mondiale. Dar ea nu se referă în mod special la război, ca sursă a fenomenului. De altfel, Hannah Arendt, care a adaptat definitiv noţiunea de totalitarism în 1951, în importanta sa operă *Originile totalitarismului*, nu mai face aluzie la război. Ea insistă mai întâi îndelung asupra antisemitismului anterior anului 1914, asupra Afacerii Dreyfus, asupra rolului „plebei" şi al celor pe care ea îi numeşte „declasaţi", precum şi asupra forţelor ce au opus

rezistenţă instaurării celei de-a treia Republici: armata şi clerul. Apoi, ea analizează rolul imperialismului colonial din a doua jumătate a secolului al XIX-lea în apariţia unei gândiri şi a unor comportamente totalitare, insistând asupra cazului foarte special al colonizării britanice a Africii de Sud. Întârzie asupra rolului gândirii rasiale înaintea apariţiei doctrinelor rasiste, asupra rolului administraţiei în procesul oprimării colonialiste, asupra aceluia al anumitor aventurieri în istorie, asupra influenţei pangermanismului şi panslavismului, precum şi asupra moştenirii nerespectării legii. Dar nimic despre impactul Primului Război Mondial, pe care-l evocă doar într-un rând: „Explozia din 1914 şi gravele ei sechele de instabilitate care au zguduit puternic faţada sistemului politic în Europa […]”.

Deci problema referitoare la legătura de cauzalitate dintre război şi totalitarism s-a pus mult mai curând. Iar cel care a făcut-o cu insistenţă a fost François Furet, în cunoscuta sa lucrare *Le passée d'une illusion*, în care afirmă că „bolşevismul şi fascismul sunt copiii războiului”[5]; evocându-i pe cei care au declanşat Primul Război Mondial, el afirmă: „O prăpastie desparte universul politic căruia le aparţin deciziile lor şi cel care se va naşte din acest război, a cărui natură revoluţionară[6] ei nu şi-au închipuit-o”.

Or, acest război dintre 1914 şi 1918 nu are propriu-zis un caracter revoluţionar sau protototalitar. Este un război naţional, care a trezit în cea mai mare parte a ţărilor implicate o adevărată „unire sfântă”, care a înăbuşit din faşă orice contestare a cultului naţiunii şi a dat naştere unui climat de fervoare patriotică total contrar unui climat revoluţionar, de război civil. Pe de altă parte şi în ciuda tuturor excepţiilor, acest război a fost reglementat, supus legilor războiului, implicând respectul populaţiei civile, precum şi al combatanţilor răniţi şi/sau căzuţi prizonieri.

Acest război a fost limitat în timp şi s-a încheiat după patru ani, cu o serie de tratate care – în parte – au reconfigurat spaţiul politic european; or, totalitarii îşi imaginau războaie fără sfârşit, vizând în cazul lui Lenin distrugerea capitalismului din lumea întreagă, iar în cazul lui Hitler dominaţia mondială a Germaniei. Acest război din 1914 – 1918 a fost limitat în spaţiu: a fost numit emfatic şi din europocentrism „Primul Război Mondial”, însă este vorba mai ales despre un război european, cu participarea trupelor coloniale şi a Commonwealth-ului şi cu intervenţia tardivă a Statelor Unite. În fine, acest război a fost limitat prin mijloacele puse în acţiune, iar dacă generalul Ludendorff l-a numit „război total”, el nu se referea decât la mobilizarea întregii naţiuni în război, nu la un război care îşi propunea exterminarea totală a populaţiilor considerate, din punct de vedere rasial şi social, „duşmane”, aşa cum s-a practicat de către regimurile totalitare între 1939 şi 1945. Astfel, acest război nu prezintă propriu-zis caracteristicile fundamentale ale mişcărilor totalitare: ideologie revoluţionară, voinţă de dominare totală, teroare şi crime în masă.

Într-o analiză prezentată puţin mai târziu în corespondenţa sa cu istoricul Ernst Nolte, François Furet şi-a precizat viziunea. El reaminteşte la rândul său caracterul originar al Revoluţiei franceze pentru o întreagă epocă, afirmând că Primul Război Mondial „a născut o comunitate de epocă între pasiunile trezite de aceste regimuri inedite [totalitare] care au determinat ca mobilizarea foştilor soldaţi să fie pârghia dominaţiei totale a unui singur partid” 7.

Or, această descriere nu corespunde deloc cazului primei revoluţii totalitare, revoluţia bolşevică. De fapt, aceasta s-a desfăşurat în cadrul unei mari débandade a armatei ruse, în timp ce nici măcar un conducător revoluţionar – în special bolşevic – nu a fost soldat, nu a

fost în război, cea mai mare parte dintre ei fiind în exil intern sau emigraţi în străinătate. În realitate, forţa revoluţionară a fost constituită la Petrograd, din soldaţi de garnizoană care nu mai luptaseră niciodată şi refuzaseră să meargă pe front, din muncitori înarmaţi – Gărzile Roşii – şi din marinarii din Kronstadt – care, consemnaţi de la începutul războiului pe vapoarele lor, n-au luptat niciodată. La ţară, ţăranii nemobilizaţi au fost cei care, începând cu primăvara lui 1917, au declanşat o revoluţie agrară şi au început să-şi însuşească pământurile, animalele şi inventarul domeniilor nobililor de ţară.

Alte contraexemple sunt spectaculoase. Astfel, Franţa, Marea Britanie şi Statele Unite aveau după 1918 milioane de foşti combatanţi. Or, niciuna dintre aceste ţări n-a înregistrat apariţia unor mişcări totalitare semnificative, iar cultura democratică a rămas în continuare dominantă, prevalând asupra pasiunilor revoluţionare de stânga sau de dreapta.

Spania este şi ea un bun contraexemplu. Când era pe punctul să cunoască al doilea regim totalitar comunist în 1938 şi începutul anului 1939, ea nu a participat la Primul Război Mondial. Dar a fost foarte frământată de la începutul secolului XX de violente pasiuni de război civil, atât de dreapta, cât şi de stânga. Victoria lui Franco a marcat succesul unei legitimităţi conservator-autoritare, împotriva legitimităţii unui guvern democrat care-şi respectă adversarul, dar şi împotriva legitimităţii revoluţionare de stânga – anarhişti, socialişti, poumişti, comunişti – şi de dreapta – falangişti.

Într-un alt pasaj din cartea *Le Passée d'une illusion*, François Furet propune o interpretare uşor diferită: „acest război oferă o reînnoire formidabilă a ideii revoluţionare. Nu numai că dă puterea în Rusia bolşevicilor, care găsesc în sfârşit ocazia să urmeze Iacobinii şi Comuna din Paris, dar îi oferă şi dreptei un nou şi vast câmp al ideii

antiburgheze, emancipând-o de sub tutela aristocratică […] în asta constă noutatea situaţiei politice europene create de război: în această bruscă reaprindere a focului revoluţionar, pe care oamenii secolului XX au crezut că-l stăpânesc” 8. Şi atunci, războiul este matricea totalitarismului?

În realitate, războiul nu aduce nici idei revoluţionare, nici revoluţionari, nici dorinţa revoluţiei. Ura burghezului şi a aristocratului este puternic contrazisă de unitatea indusă de război. Iar cea mai mare parte a conducătorilor bolşevici nu a participat la război. Dimpotrivă, dacă totalitarismul nu dă naştere la război, acesta a creat circumstanţele favorabile apariţiei sale. Provocând o mare concentrare de puteri, dând curs liber autoritarismului în stat şi societăţii, războiul contribuie la dezagregarea statului de drept. El provoacă pur şi simplu o dezintegrare a statului, la fel ca în Rusia, unde, sub presiunea războiului „total”, birocraţia ţaristă s-a dovedit incapabilă să răspundă problemelor logistice – de exemplu, incapacitatea să furnizeze muniţie – şi economice – incapacitatea de a gestiona eficient transportul şi aprovizionarea atât a armatei, cât şi a oraşelor. Această dezagregare a statului a antrenat puţin câte puţin dezintegrarea armatei ruse, soldaţii din garnizoana din Petrograd, marinarii din Kronstadt şi sutele de mii de dezertori transformându-se rapid în soldaţime, o masă de manevră necontrolată care descoperea puterea forţei pure în faţa unei societăţi civile fără apărare, cu siguranţa unei impunităţi totale, bazată pe dispariţia forţelor de represiune ale statului.

Aşadar, războiul nu constituie decât o împrejurare susceptibilă să favorizeze apariţia totalitarismului. Originea directă a acestuia trebuie căutată mai întâi într-o ideologie, o viziune a lumii devenită doctrină cu mult înainte de 1914, apoi strict conformism, elaborate de

liderii revoluţionari şi de oamenii lor de încredere – în această împrejurare sunt Lenin şi bolşevicii. Această ideologie nu trebuie înţeleasă doar ca idee politică sau doctrină abstractă, ci ca „un ansamblu de idei care exprimă emoţii fundamentale şi capabile să pună în mişcare populaţii întregi” 9. Această ideologie totalitară alimentează pasiunile maselor: teamă, mânie, dispreţ, ură, disperare, entuziasm, speranţă, credinţă.

În realitate, inventarea totalitarismului se datorează mai puţin circumstanţelor Primului Război Mondial – fără îndoială, decisive în planul conjuncturii – decât unui fenomen eminamente modern: fenomenul revoluţionar, apărut odată cu Revoluţia franceză şi care s-a radicalizat prima oară între anii 1792 şi 1794. Comitetul de Salvare Publică, legea suspecţilor, exterminarea locuitorilor din Vendée, Marea Teroare; sunt tot atâtea elemente protototalitare ce-i marchează profund pe revoluţionarii ruşi, începând cu Cernîşevski şi Neceaev, maeştrii gândirii lui Lenin.

Ca religie politică, totalitarismul este consecinţa impactului revoluţiei industriale asupra societăţilor tradiţionale, ţărăneşti, lovite din plin de dezagregarea structurilor lor holiste şi a mentalităţii lor antiindividualiste. Acest proces a indus un dublu sentiment: de dispariţie a unei comunităţi – naţională ori socială – şi de aspiraţie imperioasă de salvare a acestei comunităţi, deci de alimentare a puternicelor resentimente sociale sau naţionale, care se pare că au justificat „necesitatea” sacrificării unor grupuri sociale sau rasiale, exterminându-le.

Ca fenomen al minorităţii ideologice active eficiente, totalitarismul este rezultatul inventării de către Lenin în 1902 – 1903 a partidului de revoluţionari profesionişti, Partidul Bolşevic, prototip fabricat pornind de la exemplul Clubului Iacobinilor, remodelat după propunerile radicale

ale lui Neceaev din *Catehismul revoluţionarului* din 186910 şi pus în aplicare de către acesta prin asasinatul „revoluţionar” al studentului Ivanov. Toate acestea au fost descrise, înţelese şi analizate încă din 1870 de către Dostoievski, în celebrul său roman *Demonii*, după cum îi scria prietenului său, Katkov: „Atât de adânc mi-a tulburat întâmplarea asta spiritul, încât mi-am imaginat omul capabil să comită o crimă de acest gen” n. Căci aceasta era problema; trebuia să „imaginezi” ceea ce până atunci era de neimaginat: un „tip de om” care anunţa moartea lui Dumnezeu şi triumful unei libertăţi individuale absolute, sursă a unei formidabile voinţe de putere şi pentru care cultul eroului, apărut în timpul Revoluţiei franceze, se transformă în cultul şefului care nu acceptă nicio limită acţiunilor şi puterii sale. Acest tip de „om special” – anunţat de Cernîşevski în cunoscutul său roman din 1864, *Ce-i de făcut*? 12, şi încarnat de Neceaev în asasinatul studentului Ivanov –, odată înarmat cu o ideologie marxistă abstractă, devenită doctrină netemperată de curentul democratic, va conduce la apariţia unui ideolog de acţiune ca Lenin, creatorul, inventatorul mişcării, apoi al partidului-stat totalitar între and 1902 şi 192313.

Într-un articol publicat în 2001, am insistat asupra faptului că războiul din 1914 – 1918 a „brutalizat” gândirea lui Lenin, părând că legitimează violenţa şi teroarea, pe care acesta le-a pus în acţiune din 191714. Or, după cum a subliniat Dominique Colas, „brutalizarea” iniţială a gândirii leniniste se manifestase cu mult timp înainte15. Ea trimite atât la ideologia leninistă, cât şi la realitatea violenţei sociale şi politice din Rusia ţaristă. Ideologia leninistă, elaborată în anii 1890, proclama necesitatea istorică a distrugerii tuturor grupurilor sociale şi politice care împiedicau instaurarea socialismului, prin punerea în acţiune a terorismului individual, a terorismului în masă şi a insurecţiei. Cât despre violenţa politică în

Imperiul Ţarist, aceasta ajunge în anii 1905 – 1906 la o culme care nu va fi depăşită decât începând cu toamna anului 1917. Între 1900 şi 1903, Rusia înregistrase deja mai multe mii de asasinate politice împotriva reprezentanţilor puterii, printre care cel al ministrului Instrucţiei Publice în 1901 şi al ministrului de Interne în 1902, apoi din nou în 1904. În decembrie 1905, o încercare de insurecţie a prilejuit la Moscova moartea a 670 de persoane. Din 1906 până în 1908 s-au numărat peste 26.000 de atentate şi peste 6.000 de asasinate politice, dintre care peste 2 440 de funcţionari, culminând cu asasinarea primului-ministru, Stolîpin, în 1911. La rândul ei, puterea a reacţionat, înmulţind numărul condamnărilor la moarte din motive politice – 3 682 în 1908 – 1909 –, chiar dacă nu toate au fost executate. E clar că şi războiul din 1914 – 1918 a cântărit greu în gândirea lui Lenin, nu ca legitimare fondatoare a utilizării violenţei, ci ca simplă justificare propagandistică, Lenin dezvoltând silogismul războiului „imperialist", care îndreptăţeşte războiul de clasă. Recenta biografie a lui Stalin referitoare la anii petrecuţi în Caucaz înainte de 1917 subliniază această legătură puternică între ideologia războiului de clasă, violenţa socială endemică, marea delincventă şi violenţa revoluţionară16.

Aceste întrebări referitoare la circumstanţele, resorturile şi actorii reali ai apariţiei totalitarismului nu au nimic dintr-o dispută bizantină. Ele trimit la jocurile importante ale memoriei şi ale istoriei europene, apoi mondiale. Dacă războiul este acela care, prin brutalitatea lui pe front şi prin brutalizarea societăţii, a dat naştere la suferinţă, ideile şi oamenii care vor inventa totalitarismul, puterile occidentale, regimurile autoritare şi cele democrate trebuie să fie considerate responsabile pentru aceasta. Este punctul de vedere al lui Lenin, care justifică politica lui de mai rău prin necesitatea de a transforma

„războiul imperialist în război civil" naţional şi internaţional, pentru distrugerea definitivă a capitalismului „purtător de război" şi a democraţiei parlamentare, incapabilă să împiedice acest conflict.

Aceeaşi operaţie de stigmatizare a civilizaţiei, a democraţiei reprezentative şi a economiei de piaţă a fost reactualizată parţial după al Doilea Război Mondial. De fapt, genocidul evreilor înfăptuit de nazişti în Europa a fost recunoscut în mod universal ca fiind una dintre cele mai grave atrocităţi ale totalitarismului nazist şi este unul dintre simbolurile sale majore, anumiţi leninişti contemporani mergând până acolo încât au falsificat textele, pentru a demonstra acest lucru mai bine. Astfel, un istoric specialist în Germania primei jumătăţi a secolului XX şi în mişcarea sa revoluţionară, un eminent germanist – dar şi un fervent comunist timp de o jumătate de secol – nu a ezitat, într-o reeditare a textului din 1918 al Rosei Luxemburg, *Revoluţia rusă*, să traducă expresia „carnagiu imperialist" – prin care, în epocă, socialiştii desemnau Primul Război Mondial – prin cuvântul „genocid" 17, uitând că acest termen şi acest concept nu au fost create decât în 1944 de către juristul evreu polonez Rafael Lemkin18.

Dar dacă războiul nu este decât un factor conjunctural şi circumstanţial utilizat de către anumite forţe revoluţionare pentru a provoca o revoluţie radicală şi a promova totalitarismul, resortul fundamental îi revine ideologiei ca pasiune revoluţionară şi oamenilor care au avut-o şi au trecut-o în fapt.

Din acest moment, problema iniţială – a rolului războiului în apariţia totalitarismului – poate fi pe drept inversată. Oare nu puterile totalitare au fost promotoarele unui nou tip de război? De fapt, pentru totalitari – care plagiază şi răstoarnă formula celebră a lui Clausewitz –, politica nu este decât continuarea războiului prin alte

mijloace: războiul de clasă sau războiul de rasă, care este miezul ideologiei bolşevice sau naziste.

Spre deosebire de războaiele naţionale tradiţionale, care vizează modificarea la limită a echilibrului puterilor, regimurile totalitare au inaugurat în perioada modernă un război de expansiune vizând dominaţia mondială atât asupra teritoriilor, cât şi a societăţilor. Acest tip de război dus nu pentru apărarea intereselor naţionale – economice sau geopolitice –, ci din pasiune ideologică a indus deja în cazul războiului civil rus, apoi în faza puterii staliniste şi în cazul nazismului între 1939 şi 1945 punerea în acţiune a războaielor de exterminare împotriva grupurilor considerate duşmani – sociali, naţionali sau rasiali.

Hitler a aşteptat ziua de 1 septembrie 1939 pentru a dezvolta integral potenţialul său criminal – înaintea acestei date, aproape zece mii de persoane fuseseră asasinate în Germania din motive ideologice 19. Cât despre Stalin, el nu a aşteptat această dată pentru a instaura genocidul de clasă20 prin foametea organizată sau prin Marea Teroare. Dovadă, dacă mai era nevoie, că totalitarismul îşi poate dezvolta potenţialul criminal în afara circumstanţelor create de război.

Capitolul III

Lenin şi inventarea totalitarismului

Acest text constituie un punct de legătură în concepţia mea asupra comunismului, la jumătatea drumului dintre Le livre noir du communisme (Cartea neagră a comunismului,), apărută în 1997, şi prezent. Publicat în cadrul ciclului Les logiques totalitaires en Europe (Logicile totalitare în Europa) 1, Documentele celui de-al patrulea colocviu internaţional pe care l-am organizat între anii 2000 şi 2005 despre problematica generală a totalitarismului, el rezuma evoluţia gândirii mele şi anunţa numeroasele reluări care se vor găsi în continuarea acestei lucrări. Pentru prima oară – şi în

opoziţie încă nedezvoltată cu tezele tradiţionale ale lui Hannah Arendt şi George Mosse – îl prezint aici pe Lenin ca fiind creatorul marelui fenomen politic inedit al secolului XX, mişcarea totalitară, devenită partid-stat totalitar după 7 noiembrie 1917.

În importanta sa operă despre *Originile totalitarismului*, Hannah Arendt a consacrat un volum antisemitismului european şi un altul colonialismului de tip sud-african, dar, ciudat, ea nu precizează în niciun moment apariţia pe scena istorică a fenomenului totalitar.

Ea revine, desigur, asupra accederii legale la putere a lui Hitler în 1933, considerând că regimul nazist nu a devenit complet totalitar decât începând cu 1942. În ceea ce priveşte Uniunea Sovietică, ea evocă un fel de lovitură de stat a lui Stalin în 1929, lovitură de stat despre care arhivele acum deschise de la Moscova nu par să fi păstrat vreo urmă, doar dacă am considera că este vorba despre o lovitură de stat permanentă, începută în 1922, când Stalin a fost numit de către Lenin secretar al Organizaţiei Partidului Bolşevic. Bazându-se pe surse filolenineniste – Boris Suvarin, Isaac Deutscher –, ea a făcut în privinţa lui Lenin câteva mari erori, considerând, de exemplu, că el ar fi vrut să creeze în Rusia o clasă de ţărani emancipaţi2. În plus, ea califică puterea acestuia între 1917 şi 1924 – anul morţii lui Lenin – ca simplă „dictatură revoluţionară” 3.

Or, odată eliberată de vechea legendă troţkistă, prezentându-l pe Stalin ca pe un mediocru aparatele necunoscut din timpul Revoluţiei din Octombrie, istoria ne spune că Stalin a fost, dimpotrivă, unul dintre oamenii de încredere ai lui Lenin înainte de 1917 şi unul dintre cei mai apropiaţi colaboratori ai săi din 1917 până în 19234. Hannah Arendt nu se întreabă cum a trecut URSS de la o dictatură revoluţionară la un regim totalitar şi de ce politica urmată de Stalin începând din 1928 – 1929 s-a mulţumit să o reia şi să o sistematizeze pe cea inaugurată

de maestrul său în ale gândirii şi acţiunii din anii 1917 – 1918. Este adevărat că Hannah Arendt, evreică germană exilată din 1933 şi mai mult filosof decât istoric, scria într-o epocă în care legenda leninistă era încă foarte puternic întreţinută de un aparat de propagandă mondial. Această legendă a durat, a fost chiar întărită prin formidabila operaţie politică a lui Nikita Hruşciov, care, în „Raportul secret" pe care l-a prezentat la al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956, a separat cele două figuri, a lui Lenin şi a lui Stalin, pentru a-l diaboliza pe al doilea şi a-l venera pe primul. Şi astăzi, nenumărate urme ale lui Lenin persistă în ţările fostei Uniuni Sovietice, iar mumia sa continuă să troneze în mausoleul lui.

Totuşi, deschiderea arhivelor sovietice a permis ridicarea unui colţ al vălului asupra personajului real Lenin. El a fost fără îndoială creatorul prototipului partidului comunist modern şi al sistemului comunist mondială. Dar a venit momentul să ne punem întrebări asupra rolului său în apariţia fenomenului totalitar, atât în concepţia logicii doctrinare, organizatorice şi politice, cât şi în aplicarea lor, graţie formidabilului avantaj al circumstanţelor anului 1917.

Crearea unei organizaţii extremiste cu vocaţie totalitară

Totul a început fără îndoială în anii 1886 – 1887, când tânărul Vladimir Ilici Ulianov, în plină adolescenţă, a primit două lovituri una după alta: moartea subită a tatălui, apoi execuţia fratelui mai mare pentru tentativa de asasinare a ţarului. Aceste evenimente au provocat oprirea brutală a ascensiunii pe scara socială a familiei Ulianov şi pentru viitorul Lenin, excelent elev, dar un băiat puţin sociabil, şi întoarcerea la literatură, în special literatura politică interzisă. Lipsit de orice model patern, Lenin s-a închis încet-încet într-o lume imaginară, ai cărei eroi erau cei mai

radicali opozanţi revoluţionari ai regimului ţarist6. Începând cu sfârşitul anilor 1880, aceste lecturi îl determină pe viitorul Lenin să se aplece mai mult asupra a trei idei fundamentale, care, puse una lângă alta, vor duce la crearea comunismului bolşevic.

Prima trimite la pasiunea revoluţionară care a cuprins atunci toată Europa, modelul inaugural al Revoluţiei franceze, mai precis, faza ei iacobină; de atunci, de foarte multe ori, Lenin se va declara *Montagne* contra *Gironde* în sânul mişcării socialiste ruse şi internaţionale7.

Totuşi, sursa pasiunii sale revoluţionare este de departe rusească, inspirată de Serghei Neceaev, faimos revoluţionar şi aventurier de la sfârşitul anilor 1860, cunoscut şi condamnat pentru că a pus la cale asasinarea unui student care hotărâse să se rupă de grupul său revoluţionar. Neceaev a redactat în 1869 *Catehismul revoluţionarului*, în care îşi exprimă voinţa de distrugere totală a societăţii existente şi necesitatea, în acest scop, de a crea o organizaţie secretă, alcătuită din oameni de tip special, profesionişti ai subversiunii, abilitaţi să facă uz de toate mijloacele pentru a-şi atinge ţinta8.

A doua idee care îl pasiona atunci pe Lenin era utopia pe care o descoperă datorită unei alte mari figuri revoluţionare ruse, Nicolae Cernîşevski, autorul unui roman celebru, *Ce-i de făcut*? în care personajul revoluţionarului profesionist apare ca fiind „omul special” care îi transformă pe oamenii obişnuiţi în „oameni noi”, mesageri ai unei societăţi perfecte, îndelung descrisă9.

Aceste idei revoluţionare şi utopice circulau deja în toată Europa, mai ales în Franţa, de aproape o jumătate de secol, când au fost preluate şi depăşite de Marx şi Engels, care au dezvoltat meticulos doctrina mesianică şi scientistă a revoluţiei comuniste. De la sfârşitul anilor 1880, Lenin se iniţiază în scrierile lui Marx, apoi aderă la primul grup marxist în 1893, înainte de a deveni în Rusia

una dintre principalele figuri ale curentului marxist, în interpretarea sa cea mai radicală.

Sunt percepute foarte repede efectele acestei influenţe scientiste asupra lui Lenin, deja adult. În 1891 – 1892, în Rusia s-a înregistrat ultima mare foamete – înaintea erei sovietice –, care a ucis în jur de 400.000 de ţărani. Nu numai că Ulianov a refuzat să participe la ajutorarea celor înfometaţi, dar, după spusele prietenului său A. Beliakov, el „a avut curajul să declare deschis că foametea avea numeroase consecinţe pozitive, de pildă, apariţia proletariatului industrial, acest gropar al burgheziei. […] Distrugând economia ţărănească înapoiată, foametea, explica el, ne apropie în mod obiectiv de scopul nostru final, socialismul, etapă imediat următoare capitalismului. Foametea a distrus astfel nu numai credinţa în ţar, ci chiar în Dumnezeu” 10. Astfel, la 20 de ani, Lenin susţine deja o viziune teleologică şi doctrinară a societăţii şi a istoriei, viziune abstractă, ruptă de viaţă, care se sprijină pe o filosofie a necesităţii şi implică o absenţă totală a compasiunii.

Publicând în 1902 propriul său *Ce-i de făcut*? Lenin depăşeşte o etapă care, în opinia mea, se va dovedi fundamentală în naşterea fenomenului totalitar. El dezvoltă un discurs explicit, care are trei puncte principale.

Lenin reafirmă mai întâi, cu multă forţă, o concepţie ideologică a politicii. Chiar atunci când în Europa occidentală mişcarea socialistă se îndepărtează de ideologie – atât prin critica marxismului dogmatic a lui Eduard Bernstein, cât şi prin participarea lui Alexandre Millerand la guvernare – şi se îndreaptă spre o integrare în sistemul democratic prin participarea la alegeri la toate nivelele şi la constituirea unor sindicate muncitoreşti puternice, Lenin reafirmă că politica trebuie să fie înainte de toate subordonată ideologiei socialiste, ce are în vedere distrugerea societăţii capitaliste şi burgheze şi care se

opune punct cu punct ideologiei liberale şi democrate. El consideră această ideologie socialistă o teorie ştiinţifică, ceea ce în viziunea lui îi justifică dimensiunea mesianică – misiunea istorică a proletariatului şi a partidului revoluţionar pe care îl va conduce.

Această ideologizare a politicii e însoţită de o puternică militarizare a gândirii politice, începând cu 1902, sunt evocate neîncetat nenumărate expresii de tip militar de care uzează Lenin pentru a vorbi despre lupta politică atât împotriva regimului ţarist, cât şi a celorlalte grupuri marxiste ruse şi internaţionale. „Război", „asalt", „front", „avangardă", „detaşamente", „stat-major", „mobilizarea unei trupe permanente", „armată capabilă să ducă o luptă decisivă", „operaţiune militară a unei trupe mobilizate", „duşmanul", „a face campanie împotriva duşmanului", „asediul fortăreţei inamice, în adevăratul sens al cuvântului" sunt tot atâtea expresii ce arată că nu a trebuit aşteptat războiul din 1914 pentru ca discursul leninist să fie dominat de o viziune militară. Însăşi gândirea sa e contaminată, fie că e vorba despre acţiune – Lenin fixând ca obiectiv suprem „insurecţia armată a poporului" împotriva regimului – sau despre organizare.

Una dintre trăsăturile originale ale cărţii *Ce-i de făcut*? se referă la tipul de organizaţie revoluţionară preconizat de Lenin, partidul „de tip nou". Opunându-se oricărei structuri largi şi democratice, el vrea să impună o organizaţie al cărei model ar fi „Pământ şi Libertate", primul grup terorist rus din anii 1870 şi succesor al lui Neceaev: clandestin, secret, puţin numeros, foarte centralizat, format din oameni riguros aleşi, profesionişti ai subversiunii şi ai luptei împotriva poliţiei politice. De fapt, respectarea strictă a regulilor clandestinităţii interzice relaţiile orizontale între celulele care formează organizaţia, deci liberul schimb de opinii. Cât despre referirea la Neceaev, ea merge până la afirmaţia că,

„pentru a scăpa de un membru nedemn, o organizaţie de adevăraţi revoluţionari nu va da înapoi din faţa nici unui mijloc” 11 – omorul justificat politico-ideologic va fi de-acum înainte unul dintre principiile de bază ale organizaţiei leniniste.

Lenin precizează tipul de om pe care îl caută, un „agent”: „Acest cuvânt îmi place, deoarece indică în mod clar şi precis cauza comună căreia toţi agenţii îi subordonează gândurile şi actele lor [...]. Ceea ce ne trebuie este o organizaţie militară de agenţi” 12. Criticând astfel „munca artizanală” a grupurilor marxiste, Lenin vizează randamentul şi eficacitatea: gândirea lui este nu numai militarizată, ci şi industrializată – este fascinat de organizarea raţională a marilor întreprinderi capitaliste, care implică o autoritate încarnând „unitatea voinţei”.

Raţiunea constituirii unui astfel de partid nu răspunde unei logici de clasă, cum este cea care conduce la dezvoltarea celor mai multe partide socialiste europene, ci unei idei de închegare a unei ideologii extremiste pentru un fel de organizaţie destinată acţiunii. Or, Hannah Arendt a subliniat pe drept cuvânt că, în ciuda denumirii de „partid” – Partidul Bolşevic, Partid Naţional-Socialist, Partidul Fascist –, una dintre caracteristicile mişcărilor totalitare este chiar aceea de a fi abandonat formaţia de clasă purtătoare a intereselor unei categorii sociale – şi deci a vocaţiei parlamentare, guvernamentale –, pentru a se transforma în mişcări formate în cea mai mare parte din dezrădăcinaţii diverselor clase – pe care îi numea „plebea”. De fapt, în timp ce social-democraţii de dinainte de 1914 aveau un caracter muncitoresc foarte evident, Partidul Bolşevic număra puţini muncitori, însă avea un număr destul de mare de intelectuali declasaţi şi de aventurieri ce nu ezitau să acţioneze împreună cu bandiţii la drumul mare, cu şantajiştii sau cu escrocii. În aceasta constă, începând din 1902, una dintre sursele ulterioare ale

totalitarismului comunist.

Concluzia generală din *Ce-i de făcut*? este radicală: Lenin afirmă aici că ideologia socialistă, întrucât este „ştiinţifică”, nu poate să apară din lumea muncitorească, ea trebuie să fie adusă din exterior de către intelectualii revoluţionari. El răstoarnă în mod deliberat concepţia social-democrată de partid: nu clasa muncitoare este cea care creează prin lupta de clasă partidul, ci intelectualii revoluţionari sunt cei care, fiind deţinători ai teoriei socialiste, creează partidul; sigur pe ideologia lui, care pătrunde în rândul muncitorilor revoluţionari, şi foarte sigur pe o organizaţie ce permite multiplicarea forţei, partidul este cel care produce clasa, deci lupta de clasă şi, prin urmare, istoria. Înlocuind 4 clasa cu partidul, Lenin modifică profund gândirea marxistă. În dimensiunea ei mesianică şi scientistă, ea face din violenţă un mijloc necesar şi legitim, iar aceasta ascunde deja germenii totalitarismului. Dar cu Lenin trecem de la o gândire protototalitară la inventarea unei organizaţii protototalitare, un fel de contrasocietate în care se experimentează un mod de dominare totală şi care prefigurează totodată tipul de societate la care visează

Lenin, cât şi mijloacele de acţiune pe care este dispus să le utilizeze pentru a ajunge la acest tip de societate. În spatele acestui partid promovat ca demiurg al Istoriei se profilează silueta liderului său.

Căci, în spatele discursului explicit, aparent raţional al revoluţionarului ataşat eficienţei generale a mişcării socialiste se întrevede discursul implicit al unui om care caută să-şi impună supremaţia personală. Dincolo de apărarea unui marxism radical şi dogmatic, Lenin revendică monopolul ideologiei revoluţionare: monopolul gândirii, rezervat intelectualilor în detrimentul muncitorilor şi al altor mic-burghezi, şi monopolul priceperii revoluţionare a lui Lenin – şi a partizanilor săi –

în detrimentul altor grupuri şi lideri ai social-democraţiei ruse şi internaţionale. Chiar dacă, din prudenţă, el nu precizează niciodată că va conduce „partidul de tip nou”, este clar că îşi rezervă monopolul conducerii acestuia.

În fine, propunând în *Ce-i de făcut*? crearea Partidului Socialist rus, începând cu ziarul său *Iskra*, Lenin revendică şi monopolul acţiunii, organizaţiile muncitoreşti de la bază trebuind să se supună autorităţii revoluţionarilor „săi”. De altfel, el abia se ascunde: „toată viaţa politică este un lanţ nesfârşit, compus dintr-un număr infinit de verigi. Arta omului politic constă chiar în a găsi veriga şi a se prinde bine de acea verigă solidă pe care nu o poate scăpa din mână, cea mai importantă într-un anumit moment şi care garantează cel mai bine posesorului ei deţinerea întregului lanţ”.

Impunând tipul său de organizare şi *Iskra* ca bază de construire a partidului, Lenin crede că sesizează acele verigi care îi vor permite să deţină tot lanţul revoluţionar. El îşi manifestă dorinţa de a deţine monopolul ideologiei, al organizării şi al acţiunii. Or, monopolul – deţinerea exclusivă a ceva, de exemplu, monopolul adevărului – este una dintre caracteristicile principale ale totalitarismului, care, în regimul comunist, va apărea în tripla lui dimensiune: politică, ideologică şi de producţie/distribuire.

În acelaşi timp, în spatele acestei voinţe de putere abia ascunse, se relevă partea cea mai secretă a discursului implicit cuprins în *Ce-i de făcut*? aceea a eroului romantic ce nutreşte un vis paranoic. Lenin se descrie astfel în mijlocul câtorva tovarăşi de-ai săi: „Mic grup compact, urmăm o cale abruptă şi dificilă, ţinându-ne strâns de mână. Suntem înconjuraţi din toate părţile de duşmani şi trebuie să mergem, aproape tot timpul, sub tirul lor” 13. În acelaşi timp, el se aseamănă unui tânăr cercetaş, revendicând întâietatea pentru grupul său: „trebuie să acţionăm de aşa manieră, încât toate celelalte

detaşamente să-şi dea seama şi să fie obligate să recunoască faptul că noi mergem în frunte”. El evocă „detaşamentul «avansat»”, căruia nu trebuie să-i fie frică de „un plan îndrăzneţ ce obligă la recunoaştere generală, chiar şi printre cei care gândesc diferit” 14. Iar după ce s-a lăudat puţin – „noi vrem să fim avangarda”, „Daţi-ne o organizaţie de revoluţionari şi vom ridica Rusia! „15 –, Lenin a concluzionat: „Când vom avea detaşamente de muncitori revoluţionari special pregătiţi (şi, bineînţeles, la «toate armele şi tehnicile» acţiunii revoluţionare) printr-o lungă ucenicie, nicio poliţie politică din lume nu va putea avea dreptate, pentru că aceste detaşamente de oameni devotaţi trup şi suflet revoluţiei se vor bucura de încrederea nelimitată a maselor muncitoare” 16. Iată, în treacăt, mărturii despre psihologia sa profundă: „a impune recunoaşterea generală”, să se bucure – cuvântul este foarte clar – de „încrederea nelimitată a maselor”; suntem mai aproape de satisfacerea principiului plăcerii decât de raţionalitatea marxistă afişată.

Cu *Ce-i de făcut*? Lenin rămâne în domeniul virtualului, dar în 1903 trece la acţiune pe terenul concretului, cu ocazia celui de-al doilea congres al social-democraţiei ruse. El a „pregătit” cu grijă acest congres, din moment ce majoritatea delegaţilor este alcătuită din partizani ai ziarului *Iskra*. Esenţialul dezbaterilor este în jurul problemei conducerii şi a persoanelor, opunând ceea ce Leon Troţki a denumit într-un raport ulterior „iskriştii” *duri* şi „iskriştii” slabi11, etichetaţi imediat bolşevici şi menşevici. Dezbaterea se va focaliza între Lenin şi Martov asupra articolului 1 al statutului care defineşte calitatea de membru al partidului. Definiţia foarte restrictivă a lui Lenin îi permitea, cum a scris Troţki, „să scoată în afara legii” partidului organizaţiile muncitoreşti care activau în Rusia, care deseori sunt structuri largi, în cadrul cărora militează numeroşi opozanţi ai regimului, care nu sunt

membri de partid. Troţki constată astfel „o rea-credinţă totală faţă de militanţii de rând şi o încredere nesăbuită în puterea fără limite a Redacţiei în exil [a ziarului *Iskra*, *i.e.* Lenin]” 18 şi consideră că, în realitate, conflictul „personifica lupta de principii dintre tactica de ordin constituţional normal şi tactica «stării de asediu» întărită prin dictatură” 19 în ceea ce privea funcţionarea internă a partidului.

Venit la congres ca entuziast partizan al lui Lenin, Troţki îşi pierde repede iluziile:

„Starea de asediu” asupra căreia Lenin a insistat atât de energic necesită o „putere dură”. Practica suspiciunii organizate necesită o mână de fier. Sistemul terorii este desăvârşit de către un Robespierre. Tovarăşul Lenin a trecut în revistă mental membrii partidului şi a ajuns la concluzia că această mână de fier nu poate fi decât el. Şi a avut dreptate. Hegemonia social-democraţiei în lupta eliberatoare însemna, după logica „stării de asediu”, hegemonia lui Lenin asupra social-democraţiei.

Suspiciune, mână de fier, sistem de teroare; ai crede că citeşti cu 30 de ani în avans o descriere a demersului lui Stalin când a preluat puterea absolută. Dar este vorba despre Lenin, perceput în acel moment de către unul dintre foştii săi admiratori, care merge în profunzimea lucrurilor, evocând „*Wilde zur Macht*, voinţa de putere ce îl conduce pe tovarăşul Lenin” 20.

Referindu-se la Revoluţia franceză, Troţki îl acuză pe Lenin de voinţa de a plasa partidul în „Republica «Virtuţii» ortodoxe şi a «Terorii» centraliste”. Şi, cu o luciditate şi o preocupare democratică ce-l vor fi părăsit în 1917, Troţki adaugă:

Dictatura lui Robespierre prin intermediul Comitetului de Salvare Publică n-ar fi putut ţine decât dacă selecţiona oameni „fideli” chiar în Comitet şi dacă plasa în toate funcţiile importante ale statului fiinţe ale

Incoruptibilului. În caz contrar, dictatorul atotputernic ar fi rămas suspendat în gol. Prima condiţie a fost dată în robespieriada noastră caricaturală prin lichidarea vechii Redacţii [*Iskra*], O a doua condiţie a fost şi ea asigurată: selectarea corespunzătoare a membrilor Comitetului Central şi, pe de altă parte, instituirea filtrului „unanimităţii" şi al „cooptării mutuale" 21.

Decepţionat şi amuzat în egală măsură, Troţki consideră că aceste manevre ale lui Lenin ţin atât de „un ideal birocratic destul de inocent" 22, cât şi de un „egocentrism" 23. Fără îndoială, ideea care se desprinde din acest congres este deja cea a dominaţiei totale a unei facţiuni asupra partidului şi a unui om asupra acestei facţiuni. Voinţa dominării totale – aceasta este definiţia cea mai simplă dată de Hannah Arendt totalitarismului.

Această cercetare care implică activitatea fracţională secretă – specialitatea lui Lenin – şi realizarea în congres a unei majorităţi unanime – calificată de către Troţki drept „majoritate compactă" – şi disciplinată după faimosul principiu al „centralismului democratic" – numit de Troţki „centralism de birou", servit de către „iloţii centralismului". Această „majoritate compactă" se vrea atotputernică şi combate fără milă minoritatea, în scopul de a-i interzice să devină vreodată majoritate – ceea ce în sistemul democratic se numeşte alternanţă, majoritatea nefiind, în principiu, decât provizorie, chiar dacă acest provizorat poate dura.

De altfel, Lenin, care nu va da niciodată înapoi în faţa ameninţării unei sciziuni, este foarte dispus să excludă recalcitranţii: el profită de congres pentru a manipula excluderea din conducerea ziarului *Iskra* a trei dintre cei mai cunoscuţi lideri – Axelrod, Zasulici şi Martov – care se opuneau concepţiei sale, pentru a pune mâna pe direcţia ziarului. Această practică a epurării înseamnă aplicarea frazei lui Lassalle, subliniată în *Ce-i de făcut*?: „Partidul se

întăreşte curăţindu-se”. Începând cu 7 noiembrie 1917, acest dicton va fi extins la întreaga societate, iar în timpul lui Stalin va lua proporţii uriaşe.

Se instalează astfel ideea monopolului puterii unei facţiuni în sânul partidului, ea însăşi comandată de logica autocratică ce ţine de principiul liderului – devenit la naziști *Führerprinzip* una dintre bazele fenomenului totalitar. Troţki face o ultimă constatare asupra relaţiei inevitabile dintre ideea preluării puterii şi cea a distrugerii, vorbind despre „«majoritatea compactă» ce a distrus atât de mult şi a construit atât de puţin” şi calificându-l pe Lenin drept „dezorganizator”.

Astfel, din anii 1902 – 1903, atât pe plan teoretic, cât şi practic, Lenin a trecut la fapte şi a început să elaboreze în eprubeta social-democraţiei ruse, mai precis, în aceea a facţiunii sale bolşevice, un prototip care, desigur, nu este încă apt să provoace o reacţie în lanţ, de amploare, însă care se va cristaliza rapid, mai ales sub efectul crizei majore din Rusia din 1905.

Marea revoltă ţărănească şi urbană care zguduie Rusia după înfrângerea istorică a armatei şi a flotei ruseşti de către Japonia în 1904 – 1905 îl determină pe Lenin să se întoarcă în ţară. El nu va avea decât un rol foarte marginal – Troţki era acela care se remarcase deja ca orator şi preşedinte al primului soviet din Sankt Petersburg –, dar evenimentele îi întăresc convingerea caracterului inevitabil al revoluţiei socialiste bazate pe violenţă. Din acest moment, el insistă asupra necesităţii insurecţiei, a terorii asupra maselor şi a „războiului de partizani” – asasinarea poliţiştilor, atacuri armate asupra băncilor şi a transporturilor de fonduri etc. – organizate de către partidul devenit un partid care luptă în cadrul unui „război civil prelungit” 24, luând forma unui război social înverşunat, care cheamă la „exterminarea implacabilă a duşmanului” 25.

Din 1907 până în 1914, Rusia îşi regăseşte un anumit echilibru, regimul se liberalizează puţin câte puţin sub efectul diferitelor alegeri în dumă şi mai ales ca urmare a puterii crescânde a zemstvelor – adunări teritoriale de administraţie locală –, în timp ce economia înregistrează rezultate spectaculoase. Climatul de revoltă slăbeşte, iar mişcarea muncitorească revendicativă scade considerabil, numărul grevelor trecând de la 14.000 în 1905 la 1 900 în 1912. În aceeaşi perioadă, 12 milioane de hectare de pământ agricol au fost trecute în proprietate privată şi asistăm la un avânt spectaculos al cooperativelor de consum: 6, 5 milioane în 1912. Din 1907, Lenin a plecat din nou în străinătate, unde se ocupă de întărirea grupului bolşevic şi a propriei influente asupra acestuia, care nu mai e contestată de nimeni. În ianuarie 1912, se simte destul de sigur pe el pentru a-i aduna pe zece dintre principalii săi partizani şi a pune mâna printr-o lovitură de stat internă pe Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Rusia. În această situaţie îl va surprinde războiul din 1914, care va marca adânc gândirea lui Lenin şi-i va desăvârşi radicalizarea26.

Noţiunea de război civil este în centrul proiectului comunist, aşa cum apare el din 1848 în *Manifestul Partidului Comunist*, în care Marx, evocând lupta de clasă, vorbeşte despre „războiul civil mai mult sau mai puţin latent în sânul societăţii actuale, până când izbucneşte în revoluţie deschisă, prin care proletariatul pune bazele dominaţiei sale prin răsturnarea violentă a burgheziei”. Concluzia *Manifestului* este foarte clară: „Comuniştii declară deschis că ei nu-şi pot atinge obiectivele decât distrugând prin violentă vechea ordine socială”.

În 1871, după sfărâmarea Comunei din Paris, Marx publică *La Guerre civile en France* (*Războiul civil în Franţa*), în care aminteşte că, în opinia lui, „războiul opresaţilor împotriva opresorilor lor este singurul război

drept din istorie” şi denunţă „conspiraţia clasei dominante pentru a învinge revoluţia printr-un război civil continuat sub conducerea invadatorului străin”, uitând că, în cazul Comunei, aceasta se opunea unei Adunări Naţionale alese în mod corect, în februarie 1871. Confruntat cu războiul contra Prusiei pierdut de Franţa, Marx trage o concluzie decisivă: „Războiul naţional este o pură mistificare a guvernanţilor, destinat întârzierii luptei de clasă şi care este lăsat deoparte de îndată ce această luptă de clasă izbucneşte în cadrul războiului civil”. Din 1914 – 1915, Lenin îşi însuşeşte această concluzie a lui Marx, pentru a lansa un slogan cu repercusiuni serioase: „Transformarea războiului imperialist în război civil” 27.

Izbucnirea războiului modern, în masă şi industrial, accentuează viziunea maniheistă a lui Lenin. Într-una dintre principalele sale scrieri, *L*Impérialisme, stade supreme du capitalisme* (*Imperialismul stadiul suprem al capitalismului*), el consideră capitalismul ajuns în faza lui finală „de putrezire”. Întreaga sa gândire este dominată de dimensiunea războinică şi îl conduce la o concepţie radicală: orice conflict politic ori social este asimilat unui război care nu mai este un moment excepţional, ci un timp obişnuit şi permanent. Războiul civil domină concepţia leninistă a politicii în general şi a revoluţiei în special. Extrapolând evenimentele în curs, Lenin consideră că lumea a intrat în „epoca războiului”, care face din războiul civil principalul mijloc de acţiune a proletariatului – în gândirea sa, Partidul Bolşevic – pentru a prelua puterea şi a construi o societate nouă.

În august-septembrie 1916, el scrie: „Războiului burghezo-imperialist, războiului capitalismului superior dezvoltat, *obiectiv*, nu i se poate opune din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă decât războiul *împotriva* burgheziei, adică, înainte de toate, războiul civil al proletariatului împotriva

burgheziei pentru cucerirea puterii, război *fără* de care este *imposibil* orice progres serios” 28. De acum, pentru Lenin, revoluţia este definitiv inseparabilă de „războiul civil pentru socialism”. Or, acesta este „tot un război, în consecinţă, trebuie inevitabil ca şi el să pună violenţa în locul dreptului. […] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci, fabrici, uzine etc., să nimicească toate posibilităţile de rezistenţă ale burgheziei, să-i extermine armata” 29. El va aminti în octombrie 1917: „Acest război ar putea fi violent, ar putea fi sângeros, ar putea costa viaţa a zeci de mii de proprietari de pământ, de capitalişti şi ofiţeri care le adoptă cauza. Proletariatul nu va da înapoi în faţa nici unui sacrificiu pentru salvarea revoluţiei”.

Astfel, înainte de 1914 şi în timpul acestui război, toate structurile gândirii totalitare există la Lenin, care, fiind în exil, pare totuşi foarte decepţionat, din moment ce la 22 ianuarie 1917 declară public: „Noi, cei mai bătrâni, nu vom vedea poate luptele revoluţiei viitoare”. Apoi intervine „divina surpriză”.

De la nucleul vocaţiei totalitare la mişcarea totalitară

Zguduind întreaga Rusie şi aţâţând pasiunile, revoluţia din februarie 1917 a creat dintr-odată împrejurările care îi vor oferi lui Lenin o ocazie extraordinară să treacă de la experimentarea în eprubetă la experienţa *in vivo*. Datorită propagandei sale demagogice, care le va promite în curând totul tuturor – pământ ţăranilor, pâine şi uzine lucrătorilor şi pacea generală –, şi graţie organizării structurate a câtorva mii de cadre revoluţionare călite, Partidul Bolşevic atrage interesul unei părţi a populaţiei muncitoare a marilor oraşe şi mai ales a soldaţilor de garnizoană – în special din Petrograd –, care sunt gata de orice ca să nu fie trimişi pe front şi care constituie o importantă masă de manevră pentru agitatorii leninişti.

Într-un timp record, grupusculul bolşevic se

mândreşte cu mai multe zeci de mii de membri şi devine un partid de masă. Nu atât partidul clasei muncitoare, cum s-a prezentat el însuşi mai târziu, ci un partid despre care Hannah Arendt va spune că este un partid al „plebei”: un partid al declasaţilor proveniţi din diferite medii. Conducerea şi cadrele lui sunt alcătuite din intelectuali, burghezi şi aristocraţi care şi-au pierdut drepturile – Lenin însuşi şi Dzerjiński iar evreii sunt reprezentaţi proporţional în raport cu populaţia ţării – Zinoviev, Kamenev şi în curând Troţki. Cadrele intermediare sunt de origine populară şi muncitorească, dar adesea îndepărtate de uzină de mult timp, ca Stalin. În sfârşit, nou-veniţii care formează marile batalioane sunt în cea mai mare parte ţărani – mujici – fie angajaţi de puţin timp în uzinele de armament, fie soldaţi de garnizoană – în *Doctor Jivago*, Boris Pasternak va califica Revoluţia bolşevică drept o „revoluţie a soldaţimii”, adică, mai precis, a celor care nu mai respectă disciplina militară.

Acest partid al plebei este mobilizat printr-o propagandă care se bazează pe ideea egalitară, exacerbând ura a „tot ceea ce depăşeşte” gustul răzbunării sociale, setea de jaf şi, în curând, gustul sângelui. Acesta este momentul pe care Hannah Arendt l-a caracterizat ca fiind întâlnirea dintre grupul totalitar şi „masele care îşi descoperă apetitul de organizare politică” 30.

În plus, acest partid al plebei devine foarte repede un partid-miliţie, o altă trăsătură fundamentală a fenomenului totalitar: în timp ce statul deţine, în principiu, monopolul forţei armate, bolşevicii îşi organizează propria forţă armată privată, formată din soldaţi revoltaţi sau dezertori şi din civili înarmaţi, care alcătuiesc ceea ce se cheamă Garda

Roşie, care în scurtă vreme va fi condusă de un Comitet Revoluţionar Militar bolşevic. Din iunie 1917, Lenin se bazează pe această forţă pentru a pune mâna pe

putere, iar pe 17 iunie anunţă public, în faţa Congresului Sovietelor, că Partidul Bolşevic este gata să ia singur puterea – ceea ce, în acel moment, stârneşte râsul general.

Din motive ideologice – ura sa viscerală faţă de democraţia parlamentară –, dar şi cu instinctul sigur al liderului totalitar, Lenin a înţeles că niciodată nu-i va reuşi această preluare a puterii participând la procesul democratic inaugurat în Rusia din martie 1917 şi că singura sa şansă constă absolut sigur în distrugerea acestui embrion al democraţiei. Este motivul pentru care, de la întoarcerea sa la Petrograd, a impus partizanilor săi uluiţi o critică radicală a guvernului provizoriu şi o politică ce este calificată în mod tradiţional drept „dublă putere”, dar care este în realitate o strategie de triplă putere: puterii legale a guvernului provizoriu Lenin i-o opune pe cea a sovietelor, ele însele tot mai mult infiltrate de bolşevici. Lenin a ales terenul pe care să poată spera să obţină o „majoritate” în favoarea lui, adresându-se în timpul mitingurilor publicului specific, nereprezentativ, care practică votul delegaţilor, adesea autodesemnaţi, prin ridicarea de mână. El ştie bine că nu va putea niciodată controla scrutinul naţional cu buletin secret şi cu votul universal care va trebui să aleagă Adunarea Constituantă, pe care toţi democraţii şi revoluţionarii o cer de decenii.

După ce, în timpul revoltelor din Petrograd din 16 şi 17 iulie 1917, a încercat pentru prima dată să pună mâna pe putere, Lenin s-a repliat în faţa blândei represiuni a guvernului. Dar din acel moment el nu mai visează decât la ceea ce se cheamă „insurecţie”, spre care va îndrepta fără încetare un Comitet Central bolşevic, la început foarte reticent. De la jumătatea lui septembrie, guvernul provizoriu se confruntă cu o criză în sânul armatei, unde se înmulţesc dezertările, cu o criză urbană – conflictele dintre patroni şi lucrători devin cronice – şi cu o criză rurală, ţăranii jefuind tot mai mult marile domenii şi luând

în stăpânire pământurile. Pentru a încerca să remedieze această anarhie crescândă, pe 27 septembrie el reuneşte Conferinţa Democrată, formată din peste 1.500 de delegaţi reprezentativi din toată ţara, în aşteptarea alegerilor pentru Adunarea Constituantă din 25 noiembrie, care urma să desemneze puterea legitimă.

Din acest moment, Lenin devine pătimaş, temându-se că bolşevicii vor participa la acest preparlament şi că Adunarea Constituantă ar putea fi aleasă şi, pe baza legitimităţii sale, ar putea forma puterea printr-un vot legitim înainte ca bolşevicii să fi pus mâna pe putere. Începe o cursă contra-cronometru, cu scopul de a pune ţara şi Adunarea Constituantă în faţa faptului împlinit.

Pentru a-şi convinge partizanii mai puţin entuziaşti, Lenin foloseşte toate mijloacele, bombardându-şi Comitetul Central cu scrisori ameninţătoare şi redactând din august până în octombrie mai multe texte – *Statul şi revoluţia*, *Bolşevicii vor păstra puterea*? – în care încearcă să explice în ce va consta puterea socialistă. El crede că puterea sa ar dispune de puternice mijloace de control asupra capitaliştilor şi a bogaţilor:

Acest mijloc de control, această obligaţie de a munci sunt altfel de puteri decât legile Convenţiei şi ghilotina ei. Ghilotina *nu era decât* o sperietoare ce sfărâma rezistenţa *activă*. *Aceasta nu ne este suficient*. […] Trebuie să le distrugem rezistenţa pasi*vă. […]* Nu trebuie doar să le nimicim orice rezistenţă, de orice fel. Trebuie să-i şi *obli*g*ăm pe oame*n*i* s*ă munc*e*as*c*ă în cadr*ul noii organizări a statului. […] şi dispunem de mijloacele necesare pentru a o face. În vreme de război, statul capitalist ne-a pus el însuşi la îndemână mijloacele şi armele pentru aceasta. Aceste mijloace sunt monopolul asupra cerealelor, cartela de pâine, obligaţia pentru toţi de a munci. „Cine nu munceşte nu mănâncă”, aceasta este regula fundamentală31.

„Sfărâmarea rezistenţei pasive”, „obligarea oamenilor să muncească”: societatea în ansamblu este vizată printr-un proiect de dominare totală gata să utilizeze – şi care va utiliza la scară mare – arma înfometării. Rămâi fără cuvinte în faţa unui asemenea cinism, dar şi în faţa unei asemenea naivităţi şi necunoaşteri a felului în care funcţionează un stat, o societate. Căci, foarte repede, problema pe care o vor avea bolşevicii nu va fi atât cea a preluării puterii şi a desemnării unui guvern, cât cea a gestionării acestei situaţii, apoi a constrângerii unei întregi societăţi să trăiască după reguli „socialiste”, care în mod sigur distrug principiile funcţionării întregii societăţi.

Revoluţia din Octombrie: momentul trecerii la fapte

7 noiembrie 1917 este momentul trecerii la actul major. El nu are loc printr-o insurecţie populară, ci printr-o lovitură de stat la Petrograd a unei mulţimi de câteva mii de oameni şi practic fără vărsare de sânge, apoi printr-o tentativă identică la Moscova, care va face sute de morţi. Aceasta declanşează aproape automat aplicarea a doua idei: una temută şi anunţată de întreaga clasă politică revoluţionară, aceea a războiului civil; cealaltă, inedită şi neaşteptată, a transformării mişcării totalitare în partid-stat.

Războiul civil prezintă pentru liderul revoluţionar şi totalitar un mare avantaj: spre deosebire de războiul naţional, acesta este un război fără limite, care este deci perfect adaptat dorinţei lui de dominare fără limite32. Într-adevăr, asimilarea războiului naţional şi a războiului civil făcută de Lenin după 1914 este total abuzivă şi ţine de o falsă simetrie. Căci, indiferent la ce te pot face să te gândeşti hecatombele umane din 1914 – 1918, acest război naţional a rămas un război „civilizat”, care a răspuns anumitor legi ale războiului, în ciuda numeroaselor excepţii de la regulă: nu se iau ostatici, nu se masacrează

răniţii şi prizonierii, se cruţă populaţia civilă. Dimpotrivă, în concepţia lui Lenin, războiul civil este un război fără limite. Este un război fără limite în privinţa mijloacelor: torturile, luările de ostatici, deportările şi asasinatele în masă ale civililor şi combatanţilor vor fi în curând generalizate, datorită instaurării poliţiei politice şi a Armatei Roşii, care vor fi stâlpii întregii puteri comuniste. Războiul nu are limite în spaţiu: a început în Rusia, cu scopul de a opune bogaţii şi săracii, şi trebuie să cuprindă întreaga lume, trecând prin Internaţionala Comunistă. Războiul este fără limite în timp: contrar războiului naţional, care se încheie printr-un armistiţiu sau pace, războiul împotriva burgheziei este nesfârşit, pentru că nu este vorba atât despre exterminarea burghezilor, cât despre uciderea spiritului burghez, acest spirit de proprietate ce persistă în fiecare om.

În aceste condiţii, războiul, care în mod tradiţional este o perioadă de excepţie, devine la Lenin o perioadă obişnuită şi este permanent. El prezintă în viziunea sa avantajul distrugerii simultane a ideii de stat de drept democrat şi aceea de stat-naţiune, sfâşiat de un conflict intern. Acest război civil devine un război de clasă, care pentru Lenin trebuie să fie în mod sistematic cu rol preventiv şi care se bazează pe noţiunea de duşman obiectiv sau subiectiv, fie că acesta este un adversar politic – adică aparţinând taberei revoluţionare: menşevic, socialist revoluţionar, anarhist, sindicalist –, fie că este un grup social care se opune în mod real sau imaginar noii puteri – aristocraţi, burghezi, ofiţeri, cler etc.

În paralel apare un fenomen inedit, caracteristic totalitarismelor: partidul-stat33. Punând mâna pe putere, Lenin este foarte hotărât să pună mâna şi pe stat, atât ca loc al puterii, cât şi ca aparat al acesteia. Din acel moment, acest partid este chemat să îndeplinească simultan funcţiile unui stat – care răspunde interesului general – şi

cele ale unui partid – care nu urmăreşte decât propriul interes, ceea ce trece, printre altele, prin numirea membrilor de partid în toate posturile de conducere ale statului. Această formă de putere inedită ia numele de Consiliul Comisarilor Poporului sau Sovnarkom, al cărui preşedinte este Lenin, fiind în acelaşi timp şi conducătorul partidului.

Foarte logic, el impune de la bun început regimul partidului unic – caracteristic regimurilor totalitare – şi suprimă separarea puterilor, punând mâna pe executiv, legislativ şi justiţie în acelaşi timp. Foarte repede, împotriva acestei suprimări a oricărei idei de pluralism, chiar şi în tabăra revoluţionară, se vor ridica mai mulţi conducători bolşevici, obligându-l pe Lenin să dezvăluie adevărata natură a puterii sale: dictatura asupra partidului.

La 14 noiembrie 1917, într-un moment de curaj, Lunacearski declară în faţa unei adunări a bolşevicilor la Petrograd că „în curând nu va mai rămâne decât un singur om în partid – Dictatorul”. Pe 15 noiembrie, Kamenev este pus sub acuzare. Lenin îi convoacă pe rând pe fiecare membru al Comitetului Central şi îi constrânge să semneze ultimatumul prin care, în numele majorităţii Comitetului Central, vrea să-şi impună minoritatea, ameninţându-i cu excluderea. Pe 17 noiembrie, Zinoviev, Kamenev şi Rîkov demisionează din Comitetul Central şi cinci din cei 15 comisari ai poporului demisionează din Sovnarkom. Ei publică o scrisoare deschisă în care denunţă ideea monopolului puterii, simbolizată de un guvern pur bolşevic, care, în viziunea lor, nu poate să se menţină decât „prin teroare politică”, ceea ce duce la „instalarea unui regim de neînţeles şi la distrugerea revoluţiei şi a ţării”. „De neînţeles”: mărturia este pe măsura incapacităţii acestor protestatari de a-şi imagina ce urmează să se întâmple, chiar dacă, instinctiv, au simţit ideea procesului

care începuse. Tot pe 17 noiembrie, Lozovski protestează împotriva metodelor dictatoriale ale fracţiunii leniniste în partid şi declară: „cultul eroului care-l înconjoară pe Lenin a devenit principiul de bază al disciplinei de partid” 34. Se vede că ideea de cult al liderului nu datează de la Stalin, chiar dacă Lenin a fost mai abil pentru a o camufla.

Acesta este climatul în care noua putere se îndreaptă rapid spre semnarea actului de naştere al regimului totalitar, pe care-l putem data la 18 ianuarie 1918, când încetează dublul joc al lui Lenin cu democraţia, simbolizat prin dizolvarea prin forţă a Adunării Constituante.

Procesul a început pe 5 decembrie, când Lenin a ordonat arestarea comisiei însărcinate cu stabilirea rezultatelor electorale şi a înlocuit-o cu o comisie bolşevică; fără îndoială că aceasta nu va reuşi să ascundă faptul că bolşevicii sunt departe de a dispune de o majoritate, nici chiar după sciziunea stângii care a intervenit în rândul socialiştilor – revoluţionari. Întrucât partizanii Adunării manifestau pentru începerea lucrărilor, Lenin interzice Partidul Constituţional-Democrat (K-D, liberal) şi arestează zeci de deputaţi, suprimând dintr-o lovitură şi imunitatea parlamentară. Apoi cere ca deputaţii socialişti – revoluţionari de dreapta – majoritatea Adunării – să fie chemaţi de către alegătorii lor şi alungaţi din Adunare; dacă nu acceptă de bunăvoie, el ameninţă cu războiul civil, pe care îl numeşte „exterminarea sângeroasă a bogaţilor”. În sfârşit, pe 15 decembrie inaugurează ideea „poporului rău” sau a „poporului imbecil”, declarând: „La alegeri, poporul a votat pe cei care nu au exprimat voinţa lui, dorinţele sale”. Şi pe 17 decembrie: „Nu trebuie să sperăm ca proletariatul de la ţară să aibă inteligenţa clară şi fermă a intereselor sale. Numai clasa muncitoare poate să o aibă”. Prin aceasta înţelegem Partidul Bolşevic. Câteva decenii mai târziu, Brecht va rezuma această idee evocând „liderii politici

nemulţumiţi care doresc dizolvarea poporului şi «alegerea» altuia”.

Din acel moment, este programată asasinarea premeditată a primei adunări alese în Rusia prin vot universal – şi ultima înainte de 1991 –, după cum o confirmă crearea poliţiei politice, CEKA, pe 20 decembrie. Ultimul act se joacă la 18 ianuarie 1918, mai întâi în stradă, unde Lenin, pentru prima dată din martie 1917, ordonă să se tragă asupra unor manifestanţi paşnici, partizani ai Adunării, lăsând în urmă o duzină de morţi şi zeci de răniţi. Apoi, în sala Adunării, sub controlul total al miliţiilor bolşevice, Lenin încearcă fără succes să supună la vot o „Declaraţie a drepturilor poporului muncitor”, care se opune clar Declaraţiei Drepturilor Omului. În aceeaşi noapte, Adunarea este dispersată prin forţă. Sfârşitul ei oficializează începutul regimului totalitar.

De la mişcare la regim totalitar: păstrarea puterii cu orice preţ

Luat de propriul său val, Lenin se fixează pe ideea de păstrare a puterii cu orice preţ, datorită întăririi permanente a monopolului puterii – chiar dacă, din preocupare tactică, acceptă să încredinţeze câteva posturi de mâna a doua socialist-revoluţionarilor de stânga. El aplică în mod radical şi sistematic ideea existenţei celor două tabere, care opun prieteni şi duşmani într-o luptă nemiloasă, sub forma războiului civil ca luptă de clasă.

Înainte chiar ca acest război să fi izbucnit, Feliks Dzerjiński, fondatorul şi conducătorul CEKA, declara în faţa Sovnarkom, chiar în ziua preluării funcţiei: „Avem nevoie să desemnăm pe acest front – cel mai sângeros şi cel mai crud dintre fronturi – tovarăşi determinaţi, duri, gata să facă orice pentru a apăra revoluţia. Să nu credeţi că eu caut forme de dreptate revoluţionară; acum nu avem nevoie de justiţie. Acum este război – faţă în faţă, o bătălie finală. Pe viaţă şi pe moarte” 35.

Din acel moment, teroarea se răspândeşte. Teroarea spontană provocată de sloganurile leniniste – „Furaţi hoţii, jefuiţi jefuitorii” –, care incită pleava societăţii să atace” bogaţii” fără a fi pedepsită, înmulţind hoţiile, violurile şi asasinatele; în aşa măsură, încât Gorki, până atunci un fidel susţinător al bolşevicilor, protestează totuşi vehement în ziarul său, *Novaia Jâzni* din 19 decembrie 1917: „Instinctele supraexcitate ale acestor mulţimi mărginite şi-au găsit purtătorii de cuvânt ai anarhismului lor zoologic şi vedem astăzi cum manipulatorii micilor-burghezi revoltaţi îşi experimentează măruntele idei meschine, care nu mai sunt deloc ale lui Marx, ci ale lui Proudhon, răspândind subversiunea în stilul Pugacev, şi nu socialismul şi predicând care mai de care egalizarea generală pe baza unei sărăcii atât morale, cât şi materiale. E neplăcut să vorbeşti despre asta, dar trebuie vorbit, fiindcă cine va purta responsabilitatea tuturor acestor păcate şi ticăloşii comise de o forţă care dezavuează proletariatul conştient, dacă nu însuşi acest proletariat conştient?” 36.

Dar şi teroarea organizată, practicată fie de Gărzile Roşii – cum ar fi asasinarea la 20 ianuarie 1918 de către marinarii bolşevici a doi foşti miniştri ai partidului K-D, A. Şingariov, ministru al Agriculturii în primul guvern de coaliţie al revoluţiei din februarie, şi F. Kokoşkin, profesor de drept politic la Universitatea din Moscova –, fie de către oamenii CEKA, ce devin o putere intangibilă, protejată personal de către Lenin împotriva tuturor incriminărilor altor activişti bolşevici37. La ţară, teroarea este „importată” de către tinerii soldaţi demobilizaţi sau dezertori atinşi de bolşevism, ce revin înarmaţi în sate şi provoacă o puternică accentuare a violenţei fizice, exercitată împotriva proprietarilor funciari, dar şi a ţăranilor proprietari. La 16 iulie 1918, asasinarea familiei imperiale pecetluieşte cu sânge voinţa teroristă a lui Lenin, care este organizatorul secret şi personal al acestui

carnagiu38. În sfârşit, după un atentat împotriva lui Lenin pe 30 august, s-a declanşat „teroarea roşie”, mai întâi oficios, apoi oficial, prin decretul referitor la „teroarea roşie” din 3 septembrie, care în câteva săptămâni duce la asasinarea a aproximativ 13.000 de persoane, în special ostatici.

Foarte repede, această teroare nu vizează doar duşmanii politici, ci şi grupuri sociale, devenind o expresie a ideii de exterminare de clasă. Între 6 şi 9 ianuarie 1918, într-un text publicat abia în 1929, Lenin aşterne pe hârtie gândirea sa profundă:

Doar participarea benevolă şi conştiincioasă a maselor de lucrători şi ţărani cu entuziasm revoluţionar la înregistrarea şi controlul bogaţilor, pungaşilor, paraziţilor şi vagabonzilor poate învinge aceste rămăşiţe ale blestematei societăţi capitaliste, aceste deşeuri ale umanităţii, aceşti membri iremediabil putrezi şi gangrenaţi, această infecţie, această ciumă, această plagă pe care capitalismul a lăsat-o socialismului. […] nicio milă pentru aceşti duşmani ai poporului, aceşti duşmani ai socialismului, aceşti duşmani ai muncitorilor. Război de moarte bogaţilor şi paraziţilor lor, intelectualilor burghezi; război pungaşilor, trântorilor şi lichelelor. […] Orice măsură practică pentru a-i subjuga bine pe bogaţi şi pe escroci, pentru a-i elimina, pentru a-i ţine în evidenţă şi a nu înceta supravegherea lor e mai importantă decât o duzină de excelente conferinţe despre socialism. […] Mii de forme şi procedee practice şi de evidenţă şi control având ca obiect bogaţii, şarlatanii şi paraziţii trebuie puse la punct şi puse în practică. […] Diversitatea este în acest caz garanţia vitalităţii, promisiunea succesului în urmărirea scopului unic: debarasarea pământ*ului rus* de toate insectele nocive, de purici (escroci), de ploşniţe (bogaţi) şi aşa mai departe. Aici vom aresta vreo zece bogaţi, vreo doisprezece găinari, vreo şase muncitori care

trag chiulul [...] Dicolo îi vom trimite să cureţe latrinele. În altă parte, la ieşirea din puşcărie, le vom da o legitimaţie galbenă [legitimaţia prostituatelor pe vremea ţarismului], pentru ca întregul popor să-i poată supraveghea pe aceşti răufăcători până ce se vor îndrepta. Sau vom împuşca pe loc un individ din zece vinovat de parazitism39.

Astfel de directive, puse activ în practică de bolşevici şi mai ales de CEKA, încep procesul genocidului de clasă, a cărei structură omologă o vom regăsi sub nazism40. Acesta debutează cu indicarea duşmanului – „bogaţii" şi prietenii lor (proprietari de imobile, deţinători de acţiuni, funcţionari de bancă etc.) – şi exprimarea caracteristică la adresa lui, sub forma ameninţărilor secrete sau publice: „Jefuiţi jefuitorii, furaţi hoţii", „exterminarea sângeroasă a bogaţilor".

Urmează recensământul viitoarelor victime de către organisme neoficiale, cum ar fi, de exemplu, comitetele de locatari, care notează numele, adresa, profesia, averea etc. Această înscriere în fişe este centralizată la bază de către comisariatul poporului pe probleme interne şi de CEKA. Apoi se pune în acţiune un sistem de discriminare/segregare, datorită obligaţiei de a avea o legitimaţie de muncitor-consumator, o legitimaţie galbenă etc., la care se adaugă acte de umilire publică: muncă publică forţată, curăţarea latrinelor etc.

Se ajunge astfel la excluderea socială, conform faimosului slogan al lui Lenin „Cine nu munceşte nu mănâncă!", ce pare la prima vedere raţional, însă care devine terifiant, din moment ce te afli într-un sistem în care numai puterea îţi poate oferi un loc de muncă – şi care poate deci refuza arbitrar să o facă, condamnând la moarte prin înfometare sau la ilegalitate. Procesul se accentuează odată cu spolierea/exproprierea de bunuri, care slăbeşte capacitatea de rezistenţă şi supravieţuire a populaţiei vizate. El implică foarte adesea segregarea

spaţială, o bună parte a acestei populaţii văzând salvarea doar în exil.

În sfârşit, se trece la măsuri de represalii fizice: aruncarea în închisoare, apoi, începând cu vara anului 1919, trimiterea în lagărul de concentrare; luarea de ostatici din vara anului 1918, adesea urmată de împuşcare; deportarea în insulele Solovki; tortura şi exterminarea fizică. Aşadar, procesul este apropiat de genocidul de clasă, căci, dacă Babeuf „are prejudecăţi în legătură cu problema exterminării [locuitorilor din Vendée]”, nu este şi cazul lui Lenin41. La 24 noiembrie 1919, el face în aşa fel încât să fie adoptată de către Biroul Politic decizia de „decazacizare” a Donului: „Să fie exterminaţi până la ultimul”. De fapt, vor fi exterminaţi între 300.000 şi 500.000 de cazaci de pe Don, asasinaţi sau deportaţi de către bolşevici, la o populaţie de 3 milioane de locuitori.

Punerea în aplicare a proiectului

Chiar din ziua când pune mâna pe putere, Lenin visează să instaureze socialismul şi promulgă, în consecinţă, decrete după decrete care „naţionalizează” rapid întreaga economie, plasează sub „control muncitoresc” uzinele, se jefuiesc seifurile particularilor din bănci, înainte de a pune pur şi simplu mâna, în primăvara anului 1918, pe recoltele ţăranilor, cu ajutorul unei „armate de aprovizionare” ce operează deja în strigătele de „Moarte chiaburilor!”. Din vara anului 1918, revolta este generală atât în rândul ţărănimii, cât şi al muncitorimii şi alimentează războiul civil şi teroarea. În ciuda acestor reacţii, Lenin instaurează monopolul partidului-stat asupra producerii şi distribuirii bunurilor, ceea ce se va numi „comunismul de război”, care duce la dezastrul general, în special la marea foamete din 1920 – 1922, provocată în parte de manipularea statisticilor, care permite justificarea nivelului de rechiziţie a recoltelor şi aruncă ţăranii în foamete.

Acest dezastru îl va constrânge pe Lenin să decreteze Noua Politică Economică (NEP) în martie 1921, o simplă repliere tactică, destinată să salveze regimul de o revoltă generalizată.

Această situaţie nu îl împiedică pe Lenin să continue punerea în aplicare a proiectului său de ansamblu. Din primăvara anului 1918 şi de la ruptura atât de anarhişti, cât şi de socialiştii-revoluţionari de stânga – care participau la Sovnarkom şi au plecat, opunându-se Tratatului de la Brest-Litovsk Lenin întăreşte neîncetat monopolul puterii în favoarea bolşevicilor, accelerează cucerirea aparatului de stat de către partid şi îi multiplică mijloacele de acţiune, în special datorită CEKA – ce numără deja 12.000 de oameni la sfârşitul lui iunie 1918, pentru a ajunge la 280.000 la începutul anului 1921 – şi Armatei Roşii – armată de război civil, care, din 9 iunie 1918, beneficiază de serviciu militar obligatoriu. Începând cu Congresul al X-lea al Partidului Bolşevic din martie 1921, funcţionează şi interdicţia fracţiunilor în sânul partidului, ceea ce va duce la puterea absolută a conducerii asupra partidului şi în curând la aceea a secretarului general asupra conducerii.

Lenin veghează de asemenea la instaurarea monopolului ideologic, cultural şi mediatic. După ce a suprimat sute de ziare, chiar şi socialiste nebolşevice, el instaurează din 1920 Glavlit, organ de cenzură generală a tot ceea ce se tipăreşte. Foarte repede, ideologia bolşevică popularizată prin toată mass-media şi printr-o propagandă din ce în ce mai prezentă devine normă obligatorie.

Monopolul puterii, al economiei, al culturii şi al ideilor, teroarea ca mijloc obişnuit de guvernare – sunt prezente toate elementele esenţiale ale totalitarismului, cărora li se adaugă, începând din primăvara anului 1922, deriva paranoică a liderului. De fapt, de la sfârşitul lui ianuarie 1922, Lenin se simte foarte obosit şi din ce în ce

mai rău, până la primul său atac cerebral, pe 26 mai. Stresat de ideea că nu va mai putea participa activ la conducere şi chiar că nu va mai putea vorbi, este cuprins de o frenezie a lichidării ultimilor săi duşmani, la care nu putuse încă să ajungă. Pe 19 martie, el adresează Biroului Politic celebra notă prin care cere lichidarea Bisericii Ortodoxe42. Pe 20 mai, el îi cere lui Dzerjiński să pună la punct un vast plan de „expulzare a scriitorilor şi profesorilor care ajută contrarevoluţia”. În aceeaşi lună, el dă directive pentru redactarea noului Cod penal, folosit imediat în organizarea procesului înscenat liderilor socialişti – revoluţionari, care se termină pe 11 august prin condamnarea la moarte a 11 vechi revoluţionari. Pe 17 iulie vorbeşte cu Stalin despre deportarea menşevicilor. Iar pe 17 septembrie pomeneşte despre deportarea intelectualilor socialişti, interesându-se cu precizie de soarta celor pe care îi cunoaşte personal. La sfârşitul lui septembrie, la ordinul lui, sunt expulzaţi din Uniunea Sovietică 220 dintre cei mai cunoscuţi intelectuali ruşi – filosofi, economişti, scriitori, istorici, matematicieni, artişti sau critici literari43, înţelegem că Stalin, care a fost unul dintre cei mai apropiaţi lideri de Lenin, timp de cinci ani a fost în contact direct cu liderul carismatic şi i-a putut aprecia lecţiile, care i-au fost foarte utile atunci când, în 1928 – 1929, va decide să pună capăt Noii Politici Economice, să relanseze proiectul totalitar şi să îl aducă la un înalt grad de perfecţiune nu doar în Uniunea Sovietică, ci în ansamblul sistemului comunist internaţional.

Această trecere în revistă a itinerariului lui Lenin este suficientă pentru a arăta că puterea leninistă din 1917 până în 1923 era cu totul altceva decât o simplă „dictatură revoluţionară”, era punerea în acţiune a unui sistem de monopol şi teroare, plasat sub autoritatea absolută a unui lider pe cale de a fi venerat şi răspunzând tuturor criteriilor a ceea ce va apărea puţin câte puţin în faţa

observatorilor ca fiind totalitarismul. A fost cu adevărat o dictatură revoluţionară, dar o dictatură pe care aportul unei ideologii scientist-mesianice bine constituite şi al unui partid al revoluţionarilor profesionişti – elemente fundamentale care lipsesc în perioada iacobină a Revoluţiei franceze – a transformat-o în prima experimentare a unui grup, a unei mişcări, apoi a unui regim totalitar. Iar cel care a conceput şi a pus în practică acest dispozitiv a fost, desigur, Lenin. Şi tot el este cel care, *volens-nolens*, şi-a desemnat succesorul.

Într-un ordin din 11 august 1918, el cerea să se găsească „oameni mai duri” 44. Şi a făcut din Stalin unul dintre cei mai apropiaţi colaboratori ai săi, până la a-l numi membru al Biroului Politic şi în acelaşi timp al Biroului Organizaţiei de Partid, punându-l în fruntea „Testamentului” său. Dar în ajunul morţii sale, Lenin a avut, se pare, remuşcări: alesese pe cineva „prea dur”. Or, în realitate, acesta nu era astfel; Stalin a fost pur şi simplu acela dintre conducătorii bolşevici care înţelesese cel mai devreme şi cel mai bine natura sistemului pe cale să se nască şi logicile interne inerente supravieţuirii, funcţionării şi extinderii mişcării, apoi a regimului inventat de Lenin. Nu doar că Stalin a fost executorul testamentar perfect al lui Lenin, dar a devenit cel mai mare om politic al secolului XX. Dacă înţelegem politica precum o artă a puterii, el a fost cel care şi-a adaptat cel mai bine mijloacele obiectivelor45 sale. El devine, chiar şi pentru cel mai mare duşman al său, Hitler, modelul de conducător al acestor sisteme totalitare pe care Hannah Arendt le-a calificat drept „maşinării ale dominaţiei totale”, „acumulatoare de putere şi distrugătoare de oameni”.

Capitolul IV

Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent

Timp de decenii, propaganda comunismului bolşevic

*şi-a proclamat dorinţa de a asigura fericirea poporului şi a revendicat superioritatea democraţiei „populare „sau „socialiste" asupra democraţiei „burgheze". Or, simpla lectură a scrierilor principa*lilor *promotori ai comunismului marxist şi leninist din secolele X* şi *XX demonstrează că ideea războiului civil – şi deci refuzul principiilor care stau la baza democraţiei reprezentative – a fost centrală în demersul lor intelectual şi în acţiunea lor politică*l.

Noţiunea de război civil este în centrul proiectului comunist de factură marxistă, şi asta din 1848, prin *Manifestul Partidului Comunist*. Evocând lupta de clasă, Karl Marx vorbeşte aici despre „războiul civil mai mult sau mai puţin latent în sânul societăţii actuale, până când izbucneşte în revoluţie deschisă, prin care proletariatul pune bazele dominaţiei sale prin răsturnarea violentă a burgheziei" 2. Concluzia *Manifestului* este foarte clară: „Comuniştii declară deschis că ei nu-şi pot atinge obiectivele decât distrugând prin violenţă vechea ordine socială".

Confruntat cu războiul contra Prusiei lui Bismark pierdut de Franţa şi martor al Comunei din Paris, Marx trage următoarea concluzie: „Războiul naţional este o pură mistificare a guvernanţilor, destinat întârzierii luptei de clasă şi care este lăsat deoparte de îndată ce această luptă de clasă izbucneşte în cadrul războiului civil" 3.

În 1914 – 1915, Lenin îşi însuşeşte această concluzie a lui Marx pentru a lansa un slogan care va avea un mare răsunet: „Transformarea războiului imperialist în război civil". Până acum, concepţia de violenţă revoluţionară a conducătorilor bolşevici – ramura cea mai radicală a marxiştilor ruşi – avea o triplă sursă: doctrina şi acţiunea socialistului francez Auguste Blanqui (insurecţia condusă de un grup revoluţionar); Comuna din Paris şi lecţiile lui Marx despre „arta insurecţiei"; în sfârşit, tactica populiştilor ruşi 4 bazată pe o acţiune intensă împotriva

reprezentanţilor autorităţilor şi pe răscoala ţărănească tradiţională, rebeliunea, care mătură totul în calea sa.

Izbucnirea războiului modern pe scena istoriei în august 1914 transformă viziunea lui Lenin şi o radicalizează: orice conflict politic ori social este asimilat unui război care nu mai este un moment excepţional, ci un timp obişnuit şi permanent. Războiul civil domină concepţia leninistă a politicii în general şi a revoluţiei în special. Extrapolând evenimentele în curs, Lenin consideră că lumea a intrat în „epoca războiului", care face din războiul civil principalul mijloc de acţiune a proletariatului – în gândirea sa, Partidul Bolşevic – pentru a prelua puterea şi a construi o societate nouă.

În august-septembrie 1916, el scrie: „Războiului burghezo-imperialist, războiului capitalismului superior dezvoltat, obiectiv, nu i se poate opune din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul împotriva burgheziei, adică, înainte de toate, războiul civil al proletariatului împotriva burgheziei pentru cucerirea puterii, război fără de care este imposibil orice progres serios". El precizează că acest „război civil pentru socialism" este „tot un război, în consecinţă, trebuie inevitabil ca şi el să pună violenţa în locul dreptului. [...] Scopul războiului civil este să pună mâna pe bănci, fabrici, uzine etc., să nimicească toate posibilităţile de rezistenţă ale burgheziei, să-i extermine armata" 5.

Fără cea mai mică ezitare, el va aminti în octombrie 1917: „Acest război ar putea fi violent, ar putea fi sângeros, ar putea costa viaţa a zeci de mii de proprietari de pământ, de capitalişti şi ofiţeri care le adoptă cauza. Proletariatul nu va da înapoi în faţa nici unui sacrificiu pentru salvarea revoluţiei" 6.

În martie 1917, Rusia a intrat într-o fază a revoluţiei democrate, de care Lenin a decis să profite pentru a-şi

impune viziunea. Din septembrie 1917, el n-a încetat să-i împingă pe bolşevici la preluarea puterii printr-o insurecţie ce ar deschide calea spre un război civil, etapă indispensabilă transformării socialiste a societăţii ruse.

Începând cu lovitura de stat bolşevică din 7 noiembrie 1917, Lenin pune sistematic în acţiune condiţiile războiului civil, considerând că toţi cei care rezistă voinţei lui trebuie trataţi ca duşmani absoluţi. El interzice presa de opoziţie, apoi celelalte partide; dispersează *manu militari*, la 18 ianuarie 1918, Adunarea Constituantă – prima şi ultima adunare aleasă liber în Rusia până în 1991 – şi-i reprimă pe partizanii săi cu mitraliera; semnează în martie 1918 Tratatul de Pace de la Brest-Litovsk, prin care cedează Germaniei cea mai mare parte a Ucrainei şi provoacă din toate părţile o puternică reacţie naţionalistă împotriva bolşevicilor; în mai 1918, declară război ţărănimii, care refuză să se lase spoliată de grânele ei de către putere; în fine, un ultim paradox pentru susţinătorul „dictaturii proletariatului", el zdrobeşte într-un mod feroce centrele muncitoreşti ce refuză dictatura bolşevicilor.

Din vara anului 1918, prin voinţa exacerbată a lui Lenin, întreaga Rusie a intrat într-un război civil care opune „Roşii" – şi a lor Armată Roşie, înainte de toate, armată de război civil – „Albilor" – o mână de ofiţeri regrupaţi în sud-vestul Rusiei –, dar şi „Verzilor" – grupuri foarte diferite, uneori zeci de mii de oameni organizaţi în armate formate din ţărani revoltaţi împotriva colectivizării pământurilor, a rechiziţionării recoltelor şi a înrolării obligatorii în Armata Roşie.

Se vor vedea chiar „roşii" bolşevici zdrobind „roşii" anarhişti din Mahno în Ucraina şi pe cei din baza navală de la Kronstadt – principalul susţinător înarmat al bolşevicilor în noiembrie 1917 –, totuşi înverşunaţi partizani ai revoluţiei sociale. Acest război civil cu mai mulţi „parteneri", remarcabil descris de către Boris Pastemak în

Doctor Jivago, va atinge culmile sălbăticiei.

Pentru Lenin, războiul civil este un război fără limite. El nu pune restricţii în privinţa mijloacelor: tortură, luare de ostatici, deportare şi asasinarea în masă a civililor şi a luptătorilor prizonieri sunt generalizate, odată cu crearea unei poliţii politice şi a unei Armate Roşii care, în curând, vor fi – alături de Partid – stâlpii oricărei puteri comuniste. E nelimitat în timp: contrar războiului naţional, care se termină cu un armistiţiu sau cu pace, războiul contra „burgheziei" este nesfârşit, deoarece nu este vorba doar despre exterminarea burghezilor, ci şi despre uciderea spiritului burghez, acest spirit al apropierii care persistă în fiecare om. El este nelimitat în spaţiu: început în Rusia, el trebuie să-i opună pe bogaţi săracilor, deci trebuie să se extindă în toată lumea.

Pentru a extinde în lumea întreagă acest război civil început în Rusia, Lenin se va înarma cu un nou instrument: Internaţionala Comunistă (sau Komintern). În vara anului 1920, în timpul celui de-al II-lea Congres, Lenin impune cele „21 de condiţii" fiecărui grup socialist pe care îl vrea alături şi care din acest moment este strâns subordonat Internaţionalei şi, prin ea, conducerii bolşevice. Aceste „21 de condiţii" reiau viziunea leninistă a revoluţiei ca război civil. Ele subliniază că „în aproape toate ţările Europei şi ale Americii, lupta de clasă intră în perioada războiului civil" şi că lumea trăieşte de acum „într-o epocă de înverşunat război civil" 7.

Planul este clar: dincolo de „răsturnarea revoluţionară a capitalismului", „Internaţionala Comunistă a declarat un război fără milă vechii lumi burgheze şi tuturor partidelor vechi social-democrate galbene".

De fapt, Kominternul devine rapid o vastă întreprindere de subversiune internaţională, dispunând de enormele mijloace ale statului sovietic – bani, oameni (diplomaţi, ofiţeri ai Armatei Roşii, militanţi comunişti

formaţi la „agit-prop” şi în clandestinitate, dar şi pregătiţi pentru spionaj, sabotaj în şcolile ad-hoc de la Moscova), logistică (material de propagandă, arme, acte false, reţele clandestine şi, în curând, emiţătoare şi receptoare) –, al căror sanctuar8 era Rusia.

Desigur, în această perioadă agitată de după Primul Război Mondial în Europa, comuniştii nu sunt singurii care întreţin ideea războiului civil şi a organizării în vederea acţionării în acest sens. Dar ei sunt cei care afirmă cel mai clar necesitatea istorică a războiului civil şi care, pe plan internaţional, se pregătesc cel mai bine în acest scop.

Din 1919 îi întâlnim în Ungaria – cu republica sovietică a lui Béla Kun –, apoi în Italia şi mai ales în Germania, unde URSS, care îşi mobilizase forţele la frontiera occidentală, şi Partidul Comunist German, înzestrat de către ofiţerii sovietici cu un aparat „militar” clandestin, au organizat în octombrie 1923 o insurecţie. Ea va fi oprită pe ultima sută de metri de către comuniştii germani, speriaţi de aventura în care îi lansase Moscova.

În Bulgaria, comuniştii, conduşi de Gheorghi Dimitrov, viitorul secretar general al Kominternului, organizează în septembrie 1923 o insurecţie care se transformă în fiasco. La 16 aprilie 1925, comuniştii sunt cei care dinamitează domul catedralei din Sofia, în timpul unei mari ceremonii oficiale: regele Boris al III-lea scapă, dar la locul atentatului se înregistrează 150 de morţi şi 500 de răniţi.

Prin discursurile lor înflăcărate şi acţiunile lor violente, comuniştii dau naştere peste tot la separări radicale şi provoacă reacţii care, în numele anticomunismului şi al unităţii naţionale, vor favoriza ascensiunea fascismului şi a nazismului, ceea ce istoricul german Ernst Nolte a numit „războiul civil european” 9.

Totuşi, dacă Europa este în centrul atenţiei lui Lenin, apoi a lui Stalin, nici alte focare de tensiune nu-i lasă

indiferenţi. Din 1925, China cunoaşte o revoluţie naţionalistă care se sprijină pe alianţa dintre Guomintang (partid naţionalist), condus de generalul Jiang Jieshi, şi Partidul Comunist, implantat mai ales în oraşele de pe coastă şi plasat sub controlul strict al consilierilor sovietici. În 1927, întrucât Ciang voia să se elibereze de sub tutela comunistă, izbucneşte conflictul între cele două partide. Comuniştii se retrag din oraşe spre sate, unde, în special sub conducerea lui Mao-Zedong, creează armate roşii, care, ca şi în Rusia din anii 1918 – 1922, dezlănţuie războiul civil acolo unde se instalează10.

În 1934, sub presiunea guvernamentală, comuniştii încep o retragere – pe care propaganda maoistă o va mitiza sub numele de „lungul marş" – care îi conduce în nord-estul ţării, unde stabilesc un ministat comunist. De-a lungul acestor ani, ei nu se preocupă de agresiunile tot mai violente ale Japoniei împotriva Chinei, începute prin invadarea Manciuriei în septembrie 1931, care se transformă în iulie 1937 într-un război naţional.

Această înaintare japoneză la frontiera de est îl determină pe Stalin să le impună comuniştilor chinezi, în septembrie 1937, un acord prin care aceştia renunţă la răsturnarea guvernului naţionalist, acceptă puterea lui în zonele în care au controlul şi îşi plasează trupele sub autoritatea guvernului central. În acelaşi timp, în vreme ce guvernul este epuizat de războiul contra Japoniei, comuniştii continuă să-şi extindă puterea, iar din 1941 războiul civil redevine activ.

Abia a fost obţinută victoria asupra Japoniei, la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, şi Statele Unite, care până atunci l-au susţinut puternic pe Chiang Kai-Shek, se dezinteresează de teatrul chinezesc, lăsându-le câmp liber sovieticilor. Războiul civil se dezlănţuie şi se termină cu triumful Partidului Comunist în 1949.

Începând din 1928, Stalin a relansat în URSS

revoluţia comunistă – cu cortegiul ei de foamete organizată, de crearea Gulagului şi foarte curând de declanşarea Marii Terori –, profită de ascensiunea fascismului în Europa – în special a nazismului, începând din ianuarie 1933 – pentru a inaugura o politică de front popular, alianţă a comuniştilor cu socialiştii sau cu radicalii. Cel mai spectaculos succes al acestei noi tactici se înregistrează în Franţa, fiind marcat de victoria electorală şi socială a stângii în mai 1936. Partidul Comunist Francez pare foarte departe de războiul civil.

În Spania, unde din 1934 domneşte un război civil care se prelungeşte, fiind alimentat atât de extrema dreaptă, cât şi de o extremă stângă comunistă, dar mai ales anarhistă şi socialistă, victoria Frontului Popular în februarie 1936 provoacă *pronunciamiento*-ul generalului Franco, care declanşează războiul civil deschis, pierdut trei ani mai târziu11 de partea republicană.

În 1939, Europa se pregăteşte să intre în al Doilea Război Mondial. Un nou război între naţiuni care se va transforma la final, în anumite ţări, în război civil, avându-i din nou pe comunişti în rolurile principale.

Într-adevăr, din toamna anului 1943, apoi din vara anului 1944 până în primăvara anului 1945, în Europa şi, în sfârşit, în vara anului 1945, în Asia, retragerea, apoi înfrângerea forţelor de ocupaţie italiene, germane şi japoneze lasă zone întinse fie sub ocupaţie sovietică, fie în afara oricărei puteri de stat. Situaţie ideală pentru comuniştii care dispun de o puternică structură de partizani, forţe armate constituite în gherile de susţinere a Uniunii Sovietice.

La Ialta, în februarie 1945, învingătorii au semnat o „Declaraţie asupra Europei eliberate”, menită să asigure ţărilor eliberate alegeri libere şi guvernul dorit. Însă Roosevelt a avut imprudenţa să-l anunţe pe Stalin de decizia lui de a-i repatria pe ai săi *boys* la sfârşitul

războiului.

În ceea ce-l priveşte pe Stalin, acesta nu-şi ascunde intenţiile; de exemplu, în faţa lui Milovan Djilas, el spune: „Acest război nu este cum erau cele din trecut. Cel care ocupă un teritoriu impune şi sistemul său social. Fiecare impune propriul sistem până acolo unde poate ajunge armata sa”. Demersul său se sprijină pe uriaşa putere şi formidabilul prestigiu al Armatei Roşii şi al URSS şi beneficiază de o remarcabilă dezinformare privind realitatea sistemului de teroare sovietic.

Ameninţarea războiului civil planează asupra Europei. În Franţa şi Italia, unde partidele comuniste cunosc o uriaşă ascensiune, Eliberarea intervine într-un climat tensionat între forţele Rezistenţei. În Italia de Nord, grupuri de partizani comunişti masacrează rezistenţii democraţi, iar „brigăzile volante” instaurează o adevărată teroare pe cuprinsul unor întregi regiuni. Istoricul Claudio Pavone vorbeşte despre război civil12.

În Franţa, mai ales în sud, în toamna anului 1944, tensiunea este puternică între puterea unui stat democrat restaurat de către generalul de Gaulle şi forţele dominate de comunişti. Trebuie aşteptată întoarcerea din URSS a lui Maurice Thorez, secretar general al PCF, la sfârşitul lui noiembrie 1944, pentru ca lucrurile să înceapă să reintre în ordinea republicană: pe 19 noiembrie 1944, la Kremlin, Stalin a constatat un raport de forţe defavorabil – datorită prezenţei armatelor americane – şi i-a ordonat lui Thorez să renunţe provizoriu la preluarea puterii, să ascundă armele şi, rămânând în aşteptare, să-şi concentreze loviturile asupra celui mai incomod inamic politic: generalul de Gaulle13.

Declanşarea „oficială” a Războiului Rece de către Stalin în septembrie 1947 cu „raportul Jdanov” şi crearea Kominformului îi va determina pe comunişti, în special în Franţa şi Italia, să reactiveze acest climat de război civil

prin greve insurecţionale. O cultură de înfruntare ce caracterizează anii Războiului Rece care se impune până la jumătatea anilor ’50.

În Europa Centrală şi de Est, ţările „eliberate-ocupate” de către Armata Roşie devin „democraţii populare”. Partidele comuniste, adesea grupuscule până atunci, pun mâna pe putere cu sprijinul sovietic şi o legitimează organizând alegeri despre care arhivele deschise după căderea acestor regimuri atestă până la ce grad au fost falsificate. Elitele tradiţionale – politice, economice, culturale şi religioase – sunt îndepărtate, spoliate, reprimate dur şi adesea exterminate. Orice reacţie a populaţiei, chiar şi paşnică, este înăbuşită fără milă.

Este o schemă care se repetă în Bulgaria, România, Polonia14, Ungaria, fără a mai vorbi de Ţările Baltice, Basarabia şi partea de est a Poloniei, care sunt anexate Uniunii Sovietice. Acest proces de comunizare a puterii şi a societăţii prin războaie civile mai mult sau mai puţin mascate cunoaşte punctul culminant în Cehoslovacia; în februarie 1948, „lovitura de la Praga” îi permite lui Gottwald, liderul comunist, să-l îndepărteze în mod brutal pe preşedintele republicii, Edvard Bencă, şi să lichideze o mişcare democrată puternică prin tradiţie.

În Iugoslavia, comuniştii ajung la putere în urma unui război civil care a debutat chiar în timpul Rezistenţei în faţa ocupanţilor italieni şi germani. Aliaţi ai puterilor ocupante, ustaşii croaţi comit masacre de proporţie împotriva sârbilor şi a evreilor. În Serbia, în Herţegovina şi în Muntenegru, concurenţa dintre naţionaliştii generalului Mihailovici şi comunişti ia, începând din 1943, dimensiunea unui război civil pe care Tito, susţinut de britanici şi sovietici, îl va câştiga în cele din urmă. Erou al Rezistenţei, Mihailovici este arestat şi împuşcat în 1946, în timp ce duşmanii regimului sunt masacraţi în masă.

Cu totul altfel s-au petrecut lucrurile în Grecia, unde britanicii, apoi americanii au blocat ofensiva comunistă. Războiul civil grec, încadrat de obicei între 1946 şi 1949, a debutat mult mai repede şi a avut trei faze distincte: Rezistenţa, Eliberarea şi Războiul Rece15.

El începe în 1943, într-o ţară ocupată de trupe italiene, germane, dar şi bulgăreşti; se constituie un guvern în exil, la Cairo: grupurile de rezistenţă comuniste aduse de către şefii lor militari (*kapetanios*), fiind împotriva politicii de alianţă a conducerii naţionale, îi prigonesc, apoi îi extermină pe ceilalţi oponenţi – naţionalişti, monarhişti, democraţi sau socialişti. De altfel, în timpul perioadei de ocupaţie, luptele cele mai crunte s-au dat nu între Rezistenţă şi ocupanţi, ci între grupurile de rezistenţă. Capitularea italiană din septembrie 1943, ce oferă acelor *kapetanios* posibilitatea de a pune mâna pe o putere de foc semnificativă, duce la răsturnarea raportului de forţe şi le permite să instaureze puterea absolută în regiuni întregi.

A doua fază se desfăşoară la Atena: în decembrie 1944, comuniştii încearcă să pună mâna pe putere, dar sunt învinşi imediat de trupele britanice. Această înfrângere se termină cu acordul de la Varkiza, prin care Partidul Comunist Grec se angajează să dea înapoi armele şi să accepte guvernul revenit din exil, susţinut de Aliaţi. Este un acord numai de formă, deoarece, încurajat de exemplele iugoslav şi albanez, PCG îşi antrenează clandestin oamenii în Iugoslavia. După o călătorie la Tito, apoi la Moscova la începutul anului 1946, secretarul general Zachariadis decide să boicoteze primele alegeri legislative organizate după 1936 şi, chiar în ziua scrutinului, atacă Jandarmeria, dând astfel semnalul de începere a celui de-al „treilea val” de război civil şi iniţiind noi omoruri între greci.

Stalin i-a susţinut timp de mai mulţi ani pe comuniştii

greci; el s-a servit de ei ca reprezentând o situaţie critică pentru a se stabili în Europa de Sud-Est. Dar, înţelegând că, în cadrul politicii sale de *containement* (limitare) a extinderii comunismului în lume, preşedintele Truman nu-i va permite aceasta, până la urmă, Stalin i-a abandonat. Comuniştii greci au fost obligaţi să se exileze în „democraţiile populare" şi în URSS. Acest război civil a adus moartea a aproape 70.000 de persoane, la o populaţie de 8 milioane de locuitori. El a lăsat urme adânci în amintirea grecilor.

În 1949, în parte datorită armei războiului civil, URSS a creat un vast câmp comunist, cuprinzând jumătate din Europa şi China – devenită republică populară. Nu este încă războiul civil mondial sperat de Lenin, dar lecţia acestuia din urmă a fost bine învăţată. Războiul civil a rămas pentru comunişti metoda preferată de a ajunge la putere şi de a o menţine. Or, experienţa a arătat că aceste puteri întemeiate prin război civil sunt absolut incompatibile cu democraţia.

De la partidul revoluţionarilor profesionişti la partidul-stat totalitar

Problema „Partidului „este decisivă pentru înţelegerea totalitarismului, în special a celui de natură comunistă. De fapt, reţinând această denumire pentru identificarea grupului său politic, Lenin a reuşit să creeze o dublă diversiune. El a lăsat să se creadă că „Partidul „său este de aceeaşi natură cu partidele politice apărute în Europa şi în Statele Unite la sfârşitul secolului al XIX-lea; or, acestea erau partide „de clasă" – cum a arătat clar Hannah Arendt –, în timp ce partidul lui Lenin era primul nucleu totalitar, fundamental opus democraţiei reprezentative. Pe de altă parte, reluând terminologia clasică a statului – de exemplu, în Statul şi revoluţia Lenin şi urmaşii săi au ascuns acest fapt fundamental: în regimurile comuniste, statul a pierdut funcţiile ce-i

reveneau de drept şi a fost total aservit unui grup privat, Partidul Comunist, care dorea să absoarbă atât societatea, cât şi statul 1.

Chiar dacă unul dintre cele mai celebre texte ale lui Marx se numeşte *Manifestul Partidului Comunist*, autorul nu utilizează cuvântul „partid" decât în sens general: ansamblul partizanilor comunismului. Abia în cadrul celei de-a doua Internaţionale se foloseşte forma modernă a partidelor socialiste: o organizaţie care leagă strâns aleşii politici, sindicatele şi mişcarea asociativă muncitorească. Social-democraţia germană a constituit pentru aceasta, înainte de 1914, modelul european pe care-l regăsim în Suedia, Norvegia, Belgia şi Marea Britanie, în timp ce ţările din sud – Italia, Spania, Franţa – sunt mai marcate de tradiţia anarhistă.

Inventarea nucleului extremist cu vocaţie totalitară în 1902, în lucrarea sa *Ce-i de făcut*? Lenin propune o nouă concepţie despre partid, care se desprinde în trei puncte fundamentale de modelul social-democrat. Mai întâi, la nivelul proiectului: partidul leninist se vrea „detaşamentul de avangardă al clasei muncitoare", nu în virtutea eventualei calităţi muncitoreşti a membrilor săi, ci a ideologiei care îi animă – „teoria revoluţionară", „cunoaşterea legilor revoluţiei", „conştiinţa intereselor proletariatului" definite de către Lenin. În al doilea rând, acest „partid de tip nou" se bazează pe o organizaţie puternic centralizată şi disciplinată, supusă unei conduceri clandestine dominată de un lider carismatic. În sfârşit, în vreme ce social – democraţia are un caracter de clasă – muncitoresc – foarte bine marcat, ce corespunde funcţiei sale de purtătoare de cuvânt şi apărătoare a societăţii muncitoreşti şi populare, în special prin votul universal şi parlament, partidul leninist este alcătuit din revoluţionari de profesie aleşi cu grijă şi preocupaţi numai de subminarea puterii în exerciţiu.

Această concepţie leninistă a partidului este obiectul criticilor severe în cadrul celei de-a doua Internaţionale, în special din partea Rosei Luxemburg, care vorbeşte despre „disciplina de cazarmă”; de altfel, în faţa puternicelor social-democraţii, în 1914, facţiunea bolşevică nu este încă decât un grupuscul, un nucleu revoluţionar asupra căruia liderul său carismatic încearcă să instaureze o dominaţie totală – ideologică, politică, organizatorică şi financiară.

De la nucleu la mişcarea de masă

Datorită revoluţiei din februarie 1917 din Rusia, Lenin dispune în sfârşit de câmpul de manevră sperat de mulţi ani. Mulţumită armatei sale, mult mai bine organizată decât celelalte curente socialiste, şi demagogiei sale nemăsurate, el influenţează o parte a opiniei populare din Sankt Petersburg. În şase luni, grupusculul bolşevic creşte de la aproximativ 10.000 de membri la peste 100.000 şi devine un partid de masă. Nu atât partidul clasei muncitoare, cum s-a prezentat el însuşi după aceea, cât un partid a ceea ce Hannah Arendt numea „plebe”: un partid de declasaţi proveniţi din medii diferite. Conducerea şi cadrele lui sunt alcătuite din intelectuali, burghezi şi aristocraţi rupţi de clasa lor – Lenin, Dzerjiński, Troţki –, din militanţi de origine populară şi muncitorească îndepărtaţi de multă vreme de muncă – cum este cazul lui Stalin – şi chiar din aventurieri. Nou-veniţii, care formează mari batalioane, sunt în cea mai mare parte ţărani – mujici –, fie angajaţi de curând în uzinele de armament, fie soldaţi din garnizoane în stare de orice pentru a nu fi trimişi pe front. De altfel, din 1919, menşevicul Martov şi mai târziu Boris Pastemak în *Doctor Jivago* vor califica revoluţia bolşevică drept o „revoluţie a soldaţimii”.

În timp ce statul deţine în principiu monopolul puterii armate, acest partid al plebei devine începând cu vara anului 1917, un partid-miliţie, bolşevicii organizându-şi propria forţă armată exclusivă – Garda Roşie –, formată din

soldaţi rebeli sau dezertori şi din civili înarmaţi. Din iunie 1917, Lenin se sprijină pe această forţă pentru a pune mâna pe putere şi pentru a pune în fruntea ei un Comitet Revoluţionar Militar, care va fi condus de Troţki.

Desigur, numeroşi vechi militanţi sau neofiţi bolşevici aderă încă la idealul unei societăţi drepte şi egalitare, dând dovadă de generozitate, dezinteres şi simţul sacrificiului. Dar fermenţii totalitarismului lucrează deja în această masă: extremismul ideologiei, exaltarea fidelităţii faţă de lider şi partidul său, legitimarea violenţei şi a războiului civil, respingerea democraţiei pluraliste, absenţa ancorării în societatea civilă. Şi, mai mult, această afirmare a monopolului legitimităţii revoluţionare ce vrea ca partidul să pună sub dominaţia lui totală sovietele, sindicatele, clasa muncitoare şi întreaga societate.

De la partidul extremist de masă la partidul-stat totalitar

Obţinând puterea pe 7 noiembrie 1917, Lenin modifică *volens-nolens* natura Partidului Bolşevic. De fapt, el pune mâna pe stat, atât ca loc, cât şi ca aparat al puterii. Din acest moment, partidul este chemat să aibă simultan funcţiile unui partid – care nu urmăreşte decât interesul său particular – şi pe cele ale unui stat – care trebuie să răspundă interesului general. Aceasta se întâmplă mai ales prin numirea membrilor de partid în toate posturile de conducere ale statului. Această formă inedită de putere este reprezentată de către Consiliul Comisarilor Poporului sau Sovnarkom, al cărui preşedinte este Lenin, fiind totodată şeful partidului. Partidul extremist de opoziţie devine un partid-stat: partid unic, cu aspiraţia de a deţine monopolul politic, ideologic şi economic, de a se substitui atât statului, cât şi societăţii. Niciunul dintre succesorii şi emulii lui Lenin – Stalin, Hruşciov, Brejnev începând din 1977, Andropov, dar şi Mao, Castro, Kim Ir-sen etc. – nu se va abate de la acest

principiu cardinal, cumulând adesea funcţiile de secretar general al partidului, preşedinte al republicii şi şef al armatei. De la prima constituţie sovietică din 1919 până la cea a lui Brejnev din 1977, acest principiu intangibil este afirmat astfel: „Forţa conducătoare, îndrumătorul societăţii sovietice, nucleul sistemului său politic şi al tuturor organizaţiilor sale sociale şi de stat este PCUS”.

Această mutaţie are trei consecinţe. Pe de o parte, partidul devine un aparat administrativ care generează o imensă birocraţie, în frunte cu nomenclatura ei. În 1920, PCUS număra 600.000 de membri, iar în 1926, peste 1.000.000. Aceştia schimbă statutul de militant cu cel de aparatele şi părăsesc morala dezinteresului pentru cea a noii elite privilegiate şi atotputernice, dar care îi datorează supunere absolută partidului. Pe de altă parte, sub presiunea împrejurărilor ce favorizează înclinaţia totalitară a leninismului, partidul devine monolitic din martie 1921, când Lenin interzice fracţiunile şi îl dirijează autocrat prin Biroul Politic, care ia deciziile în locul Comitetului Central. În fine, odată devenit instanţă supremă monolitică, „Partidul” dobândeşte un caracter sacru, proclamat din 1924 de către Troţki în timpul celui de-al XIII-lea Congres: „Niciunul dintre noi nu poate avea dreptate împotriva partidului său. În ultimă instanţă, Partidul are întotdeauna dreptate. […] Fie că are sau nu dreptate, este partidul meu”.

În timpul vieţii sale, Lenin a asigurat unitatea partidului şi a statului. Dar după moartea liderului său carismatic, o anumită şovăială se instalează în regim. Dacă Stalin este conducătorul necontestat al partidului – şi se străduie serios să-i elimine de la conducerea acestuia pe principalii săi concurenţi (Troţki, Zenoviev, Kamenev, Buharin) –, el nu controlează administraţia de stat, condusă de şeful guvernului, Aleksei Rîkov. Este deci în înţelesul remarcabil al logicii totalitare de ce Stalin îi scrie

la 22 septembrie 1930 adjunctului său Molotov o scrisoare în care îi propune să îl demită pe Rîkov: „Este absolut indispensabil. Dacă nu, va exista întotdeauna o ruptură între conducerea partidului şi cea de stat. Prin combinaţia pe care ţi-o propun, vom avea în sfârşit o unitate perfectă între conducerea statului şi cea a partidului, ceea ce ne va întări puterea” 2. Zis şi făcut: pe 19 decembrie, Biroul Politic îl demite pe Rîkov şi-l înlocuieşte cu Molotov.

Nu numai că această formă de partid-stat este impusă de către sovietici în „democraţiile populare” şi în regimurile comuniste din Asia, Africa şi America Latină, dar ea contaminează partidele comuniste de opoziţie din regimurile autoritare, precum şi din cele democratice. „Centralismul democratic” este de fapt impus din 1920, prin a douăsprezecea dintre cele 21 de condiţii de aderare la Internaţionala Comunistă: „Partidele aparţinând Internaţionalei Comuniste trebuie să fie lămurite asupra principiului centralizării democratice. În timpurile noastre de război civil înverşunat, Partidul Comunist n-ar putea să-şi îndeplinească rolul decât dacă este organizat în maniera cea mai centralizată, dacă o disciplină de fier asemenea celei militare este acceptată şi dacă organul său central este înarmat cu puteri largi, dacă exersează o autoritate necontestată, dacă beneficiază de încrederea unanimă a militanţilor” 3. Impus încă din anii ’20 prin bolşevizarea, apoi prin stalinizarea partidelor comuniste, acest model de organizare va fi – împreună cu doctrina şi strategia/tactica impuse de Moscova – unul dintre cele trei elemente fundamentale ale dimensiunii teleologice a partidelor comuniste. Acolo unde vor ajunge să depăşească statutul de sectă şi să obţină o audienţă în masă – Partidul Comunist Francez în 1934 – 1938 şi după 1944, Partidul Comunist Italian după 1944 –, partidele comuniste de opoziţie vor deveni, conform expresiei lui Annie Kriegel, contra-societăţi4, prefigurând în cadrul societăţii

capitaliste partidul-stat comunist.

Teroarea: o modalitate obişnuită de guvernare

Ca şi în cazul interpretărilor republicane ale Revoluţiei franceze, teroarea instaurată în regimurile comuniste a fost pusă mult timp pe seama „împrejurărilor”: Revoluţia determina apariţia rezistenţei contrarevoluţionare, responsabilă de războiul civil şi trebuia deci, în mod „necesar” şi „inevitabil”, să fie zdrobită. Chiar şi un analist ca Raymond Aron, care cunoştea atât de bine comunismul, s-a lăsat prins în plasa acestei „teorii a circumstanţelor” – asupra căreia a revenit total în Memorii. Or, revoluţia documentară iniţiată de prăbuşirea sistemului comunist şi deschiderea arhivelor nu mai lasă nicio îndoială: teroarea este parte a instalării regimurilor totalitare, o modalitate obişnuită de guvernare a lor; iar gradul ei de intensitate este cu atât mai ridicat cu cât un regim se grăbeşte mai mult să-şi instaureze dominaţia totală asupra societăţii şi a indivizilor, cum a fost în primul rând cazul regimului bolşevic.

Comunismul nu e în mod necesar egal cu teroarea, cum au arătat curentele comuniste ale secolului al XIX-lea – acela al lui Robert Owen sau Étienne Cabet2. Totuşi, odată cu apariţia curentului leninist şi a succesului său în timpul Revoluţiei din Octombrie, apoi cu extinderea lui mondială, comunismul secolului XX este strâns asociat cu folosirea terorii ca practică sistematică a violenţei, pentru a pune mâna pe putere, pentru a o păstra şi a pune în aplicare proiectul comunist. Această teroare a generat în toate societăţile comuniste un sentiment de teamă intens şi interiorizat.

Până în 1914, concepţia lui Lenin în privinţa violenţei a avut patru surse: Karl Marx, în *Manifestul Partidului Comunist* („Comuniştii declară deschis că ei nu-şi pot atinge scopul decât distrugând prin violenţă vechea ordine socială”); Auguste Blanqui şi încercările sale de insurecţie

din partea unui grup revoluţionar; Comuna din Paris şi învăţăturile trase de Marx despre „arta insurecţiei”; în fine, revoluţia rusă din 1905 – 1906, cu luptele sale de stradă şi răzmeriţele ţărăneşti – *bunt* –, care au măturat totul în calea lor. Concepţia sa a fost indusă şi de nivelul de violenţă care domnea atunci în societatea rusă, cauzată de trei secole de sclavie a ţărănimii şi de terorismul practicat de către anumiţi revoluţionari ruşi împotriva autocraţiei.

Dacă Lenin a teoretizat din 1903 – 1905 necesitatea violenţei revoluţionare în cele mai diverse forme, războiul din 1914, care a dus violenţa militară până la un nivel de neimaginat până atunci, îl determină să-şi radicalizeze concepţia şi să justifice prin războiul „capitaliştilor” generalizarea violenţei revoluţionare; transpunând această violenţă militară pe terenul politicii, Lenin îl va considera în curând pe fiecare opozant, după bunul său plac, „duşman” sortit supunerii sau exterminării.

De la revoluţia din februarie 1917 la „Teroarea Roşie”.

Dacă revoluţia din februarie 1917 nu a fost extrem de sângeroasă, raportată la amploarea evenimentului, revolta agrară care explodează începând din vara anului 1917 provoacă o teroare punctuală şi spontană a mulţimilor, care face mai multe victime (asasinate ale proprietarilor de pământ, ale vechililor etc.). Revoluţia din Octombrie încurajează acest lucru prin sloganurile lui Lenin, care incită la jefuirea „bogaţilor” şi la dezordine generală, şi prin dizolvarea tuturor forţelor de ordine, ceea ce dă curs liber acţiunii drojdiei societăţii şi plebei.

Foarte curând, puterea bolşevică va cautiona sau comanda asasinate: pe 3 decembrie 1917, al comandantului suprem al armatei, generalul Duhonin; apoi, pe 18 ianuarie 1918, mitralierea manifestanţilor care susţin Adunarea Constituantă, soldată cu aproximativ 20 de morţi

şi zeci de răniţi; în fine, pe 20 ianuarie 1918, asasinarea pe patul de spital a doi miniştri ai guvernului revoluţiei din februarie.

Începând cu 20 decembrie 1917, odată cu înfiinţarea poliţiei sale politice, CEKA, Lenin şi-a creat mijloacele instaurării dictaturii Partidului Bolşevic, sprijinindu-se pe o teroare sistematică împotriva „duşmanilor”. Aceştia sunt în primul rând duşmanii politici: „Albii” – toţi partizanii ţarului – şi liberalii (constituţional-democraţii, KD), apoi anarhiştii şi, în fine, socialiştii revoluţionari şi menşevicii. În al doilea rând, sunt clasele sociale duşmane: aristocraţii, burghezii, ofiţerii, chiaburii – ţăranii care refuză rechiziţionările, calificaţi drept „bogaţi” –, cazacii, clerul. De asemenea, există elementele rele ale clasei „bune”: muncitorii revoltaţi împotriva dictaturii bolşevice. În sfârşit, există naţiuni recalcitrante faţă de sovietizare: Finlanda, Ucraina, apoi popoarele din Caucaz, în special din Georgia.

Metodele folosite sunt diverse: împuşcarea în masă, luarea şi împuşcarea de ostatici, masacrarea familiei imperiale începând cu 17 iulie 1918, decretul referitor la „Teroarea Roşie” din 5 septembrie 1918, crearea lagărelor de concentrare la 4 septembrie 1918, utilizarea înfometării ca armă în oraşe (cartelele de raţionalizare a alimentelor), deportarea în masă, folosirea foametei împotriva ţărănimii etc.

Lenin dă ordinele personal, ca în telegrama sa din 9 august 1918: „[…] introducerea pe loc a terorii în masă, împuşcarea sau deportarea sutelor de prostituate care pun soldaţii, pe toţi foştii ofiţeri să bea etc. […] deportarea masivă a menşevicilor şi a altor elemente suspecte” 3. Sau cel din 10 august: „Răscoala chiaburilor trebuie zdrobită fără milă. […] Găsiţi oameni mai duri” 4.

Din primăvara anului 1918, teroarea constă în folosirea diverselor mijloace de presiune – fizice,

psihologice sau economice – asupra unei persoane sau a unui grup în scopul obţinerii ascultării şi chiar supunerii, iar în caz de rezistenţă, în aplicarea represiunii, putându-se ajunge chiar la exterminare. Resortul principal al terorii este teama, care, în manifestările ei extreme, ia în cazul persoanelor vizate forma de angoasă sau chiar de panică.

În primul an al deţinerii puterii, Partidul Bolşevic este responsabil de moartea a cel puţin 15.000 de persoane, în timp ce între anii 1825 şi 1917 puterea ţaristă a pronunţat 6 321 de condamnări la moarte pe motive politice. Războiul civil din 1918 – 1922 a prilejuit o dezlănţuire a violenţei şi a generalizat în rândul bolşevicilor o practică a terorii care va deveni obişnuinţa guvernului şi va fi cultivată de acesta. Astfel, la 17 mai 1922, Lenin dă instrucţiuni pentru redactarea unui nou Cod penal: „Trebuie exprimat direct principiul corect din punct de vedere politic – şi nu doar în termeni strict juridici – care motivează esenţa şi justificarea terorii, necesitatea şi limitele ei. Tribunalul nu trebuie să suprime teroarea, pentru că, dacă o face, înseamnă să se mintă ori să mintă, ci să o fundamenteze, să o legalizeze în principii, clar, fără a trişa sau a cosmetiza adevărul” 5.

Mândru de noul său Cod penal, Lenin inaugurează o altă formă de teroare: procesul trucat şi cu mare spectacol – acela al socialiştilor revoluţionari, în vara anului 1922 –, care va fi prototipul Marilor Procese din Moscova în timpul lui Stalin. În ultimul său an de luciditate, nu s-a mulţumit să se bucure de exilul voluntar a peste un milion de ruşi care fugeau de sărăcie şi represiune; Lenin impune expulzările, constrângând la un exil forţat, în septembrie 1922, 160 dintre cei mai cunoscuţi membri ai inteligheţiei ruse6.

Teroarea în timpul lui Stalin

Unul dintre principalii locotenenţi ai lui Lenin între 1917 şi 1922, Stalin a readus teroarea la ordinea zilei

începând din 1929 şi o aplică la o scară nemaivăzută până atunci. Deoarece decizia care o însoţeşte, de eradicare a religiei şi colectivizare forţată a agriculturii, a provocat reacţii puternice în rândul ţărănimii, el instaurează în 1929 – 1933 teroarea în masă: împuşcarea a zeci de mii de oameni, crearea sistemului concentraţionar al Gulagului, deportările în masă, foametea organizată. Începând din decembrie 1934, el extinde această teroare la Partidul Comunist al Uniunii Sovietice şi la administraţie: delaţiunea generalizată, epurările masive, cu excluderi din partid, procese trucate, Marea Teroare din 1937 – 1938. Stalin „teoretizează" teroarea, afirmând că lupta de clasă se intensifică în cursul construirii socialismului. El practică aceleaşi metode în timpul războiului şi după acesta.

Marile valuri ale terorii din anii '30 – 40 vizează mai multe obiective:

— Asigurarea puterii absolute a liderului asupra PCUS şi a administraţiei, cu scopul de a dispune de un instrument perfect disciplinat;

— Asigurarea puterii absolute a partidului asupra populaţiei, cu scopul de a-i impune acesteia politica hotărâtă de conducător şi de a înăbuşi orice rezistenţă, lichidând „oamenii trecutului", „sabotorii" şi alţi „contrarevoluţionari";

— În 1937 – 1938, pregătirea războiului exterminând categoriile de populaţie considerate, în funcţie de criterii sociale şi/sau naţionale, potenţiale coloane a cincea;

— În 1939 – 1941, consolidarea cuceririlor datorate pactelor germano-sovietice, lichidând elitele naţionale ale ţărilor sau regiunilor anexate;

— În 1943 – 1944, profită de război pentru slăbirea prin deportări în masă a naţionalităţilor neruse (ceceni, tătari);

— După război, neutralizarea unei părţi a sovieticilor – prizonieri de război, oameni înregimentaţi la muncă

forţată de către nemţi – contaminaţi prin contactul cu prosperitatea capitalistă;

— Neutralizarea eventualilor succesori prea grăbiţi;

— Extinderea sistemului printr-o manieră cât mai largă posibil, în afara hotarelor Uniunii Sovietice.

Sub Lenin şi mai mult în timpul lui Stalin, teroarea este considerată un mijloc raţional de guvernare.

Exportarea modelului

Practica terorii este reluată de către comuniştii chinezi în zonele aflate sub controlul lor de la începutul anilor ’30 şi în special de către Mao-Zedong la baza acestuia din Yanan începând cu 1938.

Ea este aplicată mai mult sau mai puţin rapid şi cu mai multă sau mai puţină intensitate în viitoarele „democraţii populare” începând din 1944 – 1945, fie prin război civil – în Iugoslavia şi Albania –, datorită ocupării de către Armata Roşie – în RDG, Polonia, Bulgaria, România şi Ungaria –, apoi prin crearea poliţiei politice „autohtone” sub control sovietic şi prin organizarea unor procese trucate.

Împinsă la extremă, logica terorii poate conduce la fenomene stupefiante. Astfel, în închisoarea românească din Piteşti, între 1949 şi 1952, este experimentată o inginerie psihologică destinată să distrugă, prin tortură fizică şi psihică intensă, personalitatea studenţilor naţionalişti şi creştini, pentru a-i transforma, prin reflexul pavlovian al fricii, în „oameni noi”, destinaţi să devină cadre comuniste7.

Sub khmerii roşii, în închisoarea de la Tuol Sleng, peste 15.000 de deţinuţi, adesea membri de partid – copii de 15 ani chiar –, au fost torturaţi până când au „mărturisit” crime imaginare, apoi au fost asasinaţi; în Cambodgia, teroarea a atins o asemenea intensitate, încât a dezintegrat societatea şi a dat naştere unui stres atât de puternic, încât numeroase victime s-au resemnat să moară.

În fine, teroarea atât împotriva celor de la putere, cât şi a populaţiei e practicată de numeroase grupuri comuniste care luptă înarmate, în Asia, America Latină sau Africa.

Condiţiile eficienţei terorii

Pentru a obţine o eficienţă maximă, teroarea trebuie să se sprijine pe o puternică poliţie politică, dar şi să beneficieze de alte patru condiţii: surpriza, secretul, delaţiunea şi izolarea. Faptul că, la fel ca în timpul Marii Terori, nu se ştie nici cine e vizat, nici pentru ce, nici când contribuie foarte mult la prezenţa angoasei. Secretul întreţine şi frica, şi speranţa – persoanele dispar de seara până dimineaţa, dar apropiaţii lor speră mereu să le revadă, în timp ce ele au fost asasinate de mult – şi permite ascunderea faţă de restul lumii a amplorii masacrelor ce ar putea păta imaginea regimului. Delaţiunea generalizată dezintegrează societatea din interior, fiecare se teme să nu fie denunţat de colegii de muncă, de vecini, de apropiaţi pentru vorbe sau fapte ostile regimului sau din răzbunare; e simptomatic faptul că regimul sovietic l-a propus ca erou în rândul tinerilor pe micul Pavel Morozov, care îşi denunţase propriii părinţi poliţiei politice în timpul colectivizării şi care, din această cauză, a fost asasinat de unchii săi. În fine, izolarea între graniţele sever păzite ale ţării – ca Zidul Berlinului – a stins orice speranţă de a scăpa de supunere şi a alimentat resemnarea şi colaborarea cu regimul.

RDG este un bun exemplu al eficacităţii cuplului delaţiune-izolare. Dispunând de dosarele a peste 4 milioane de cetăţeni „suspecţi” – la o populaţie de 17 milioane de locuitori –, Stasi deţinea recordul la supravegherea poliţienească, cu 91 015 salariaţi, adică un cekist la 180 de locuitori – în URSS raportul era de 1 la 595. De altfel, unul dintre succesele acestei poliţii politice este că o fracţiune a populaţiei se asociază la represiunea

societăţii. Informatorii – copii, chiar – sunt recrutaţi în funcţie de utilitatea lor operaţională. Formele de colaborare sunt multiple, iar motivele de asemenea. Unii o fac din constrângere, alţii din aderarea la ideologie; în fine, alţii – o parte tot mai mare – din carierism sau oportunism, sperând că aceasta ajută la ascensiunea lor socială sau profesională şi la accesul la privilegii8.

Bilanţul terorii

Nu este uşor să faci bilanţul general al terorii comuniste, având în vedere caracterul adesea anonim al victimelor, natura diferită a violenţelor, secretul care le înconjoară şi absenţa arhivelor în ţări importante, cum ar fi China, Vietnam sau Cuba. Un bilanţ provizoriu indică numărul mare al acestora. În URSS, în timpul lui Lenin s-au înregistrat aproximativ 6 milioane de morţi, în timpul lui Stalin, peste 10 milioane (5 milioane în timpul colectivizării şi foametei din 1931 – 1933, un milion în 1947, 700.000 în timpul Marii Terori; 2 milioane în urma deportărilor în Gulag, prin care au trecut peste 18 milioane de persoane). În Polonia, din septembrie 1939 până în iunie 1941: peste 50.000 de oameni împuşcaţi, cel puţin 330.000 de deportaţi în Gulag, la o populaţie de 12 milioane de locuitori9. În Estonia, din iunie 1940 până în iunie 1941, apoi din 1945: 40.000 de oameni împuşcaţi, 135.000 de deportaţi în Gulag, la o populaţie de un milion de locuitori10. Pentru Lituania, Letonia şi Basarabia nu există cifre exacte, dar sunt de acelaşi ordin de mărime ca şi în Estonia. În România şi în Ungaria s-au înregistrat sute de mii de persoane închise sau condamnate la muncă silnică, deportate în Gulagul sovietic. În Bulgaria au avut loc cel puţin 30.000 de dispariţii în toamna anului 1944. În Iugoslavia, peste 100.000 de asasinate de către titoişti la Eliberare şi zeci de mii de deportaţi şi exilaţi. În China, din 1949 până în 2007, s-au înregistrat aproximativ 70 de milioane de morţi, dintre care 40 – 50 de milioane din

cauza foametei din timpul Marelui Salt înainte. Cambodgia, din 1975 până în 1979: 1 700.000 de morţi la o populaţie de sub 8 milioane de locuitori. Coreea de Nord: în jur de 2 milioane de morţi. Africa:

1 700.000 de morţi (foamete, război civil). Afghanistan: 1.500.000 de morţi.

Subliniem în plus că o teroare scurtă, dar de mare intensitate – cum ar fi cea din timpul khmerilor roşii din 1975 până în 1979 – a avut totuşi mai multe efecte distructive decât o teroare de mică intensitate, dar întinsă pe mai multe decenii – de exemplu, în România. De altfel, dincolo de bilanţul contabil, trebuie ţinut seama de profundele traume psihice atât individuale, cât şi colective pe care le-au suportat societăţile, în special fenomenul generalizat al deresponsabilizării individuale, ceea ce explică în parte dificultăţile de aplicare a economiilor post-sovietice.

Natura crimelor

Comuniştii au încercat să-şi ascundă crimele, mergând până la negaţionism sistematic – de exemplu, masacrul ofiţerilor polonezi din primăvara anului 1940 la Katyn şi în alte locuri11 – sau sistemul concentraţionar. Ei au justificat ceea ce nu puteau ascunde prin teoria circumstanţelor: rezistenţa adversarilor lor politici ar fi antrenat războiul civil, ceea ce i-ar fi constrâns să stabilească o dictatură revoluţionară şi să lichideze contrarevoluţia. Dar dacă împrejurările au rolul lor, teroarea comunistă relevă în mod fundamental logica totalitară care ţine de ideologia leninistă şi de natura regimurilor comuniste. Iată cum explică bolşevicul Lozovski, care i se opune lui Lenin după 7 noiembrie 1917: „În afara unui guvern de coaliţie [cu ceilalţi socialişti] nu există decât o singură cale pentru a păstra un guvern pur bolşevic: teroarea politică”. Teroarea este condiţia necesară a dictaturii proletariatului, a monopolului puterii

comuniştilor şi a voinţei lor de a supune întreaga societate. De fapt, niciun regim totalitar nu a putut să se menţină fără această teroare de o mai mică sau mai mare intensitate. De îndată ce Gorbaciov a spus că URSS nu va mai utiliza teroarea în „democraţiile populare”, acestea s-au prăbuşit în câteva săptămâni.

Rămâne de determinat natura acestor crime. Unele ţin de crimele de război: asasinarea prizonierilor de război (masacrul de la Katyn, prizonierii de război nemţi trimişi în Gulag). Altele sunt crime împotriva umanităţii: deportări şi împuşcări în masă, foamete organizată etc. În fine, altele ţin de genocid, definit astfel la Convenţia ONU din 1948: „actele comise cu intenţia de a distruge în totalitate sau în parte un grup naţional, etnic, rasial sau religios ca atare”. În acelaşi timp, creatorul termenului şi al noţiunii în 1944, juristul polonez Rafael Lemkin, n-a ezitat să-şi extindă definiţia la grupul social12. Or, din 1917 – 1918, Lenin a chemat la „exterminarea sângeroasă a bogaţilor” şi a ordonat înscrierea lor generală în fişele CEKA. Apoi a început un proces de discriminare/ segregare – obligaţia de a avea o legitimaţie de muncitor-consumator –, alături de acte de umilire publică – muncă publică forţată, curăţarea latrinelor etc. Se instaurează excluderea socială după faimosul slogan al lui Lenin: „Cine nu munceşte nu mănâncă!”: statul, care deţine toate locurile de muncă, poate să refuze în mod arbitrar să ofere locuri de muncă şi să le condamne astfel pe viitoarele victime la foame sau la ilegalitate. Procesul se accentuează prin spolierea/exproprierea de bunuri, ceea ce slăbeşte capacitatea de rezistenţă şi supravieţuire a populaţiei vizate. El implică foarte adesea segregarea din punctul de vedere al distribuirii spaţiului, a locuinţei, o parte dintre aceşti oameni văzând salvarea doar în exil. Se trece, în fine, la măsuri de represiune fizică: închisoare, apoi lagăr de concentrare, luare de ostatici, urmată adesea de

împuşcare, deportare, tortură şi eliminare fizică.

Procesul ajunge să fie genocid de clasă. De fapt, dacă Gracchus Babeuf, în cartea lui din 1794, *La Guerre de la Vendée et le système de dépopulation* (*Războiul din Vendée şi sistemul de depopulare*), condamnă tratamentul aplicat vendeenilor şi se autointitulază „omul cu prejudecăţi în problema exterminării" 13, Lenin nu este un astfel de om. La 24 noiembrie 1919, el determină adoptarea de către Biroul Politic a deciziei de „decazacizare" a Donului – „să fie exterminaţi până la ultimul" –, decizie ce determină asasinarea sau deportarea a 300.000 – 500.000 de cazaci, la o populaţie de 3 milioane14. Intenţia este confirmată de Steinberg, socialist revoluţionar de stânga şi comisar al poporului pentru Justiţie la începutul anului 1918, care îl întreabă pe Lenin: „La ce bun un comisariat al poporului în Justiţie? Măcar de s-ar numi comisariat al poporului pentru exterminare socială, şi motivul ar fi de înţeles". Acesta i-a răspuns: „Excelentă idee! Este exact aşa cum văd eu lucrurile. Din nefericire, nu se poate numi aşa" 15.

„Decazacizarea" începută de Stalin în 1929 sub sloganul „Să-i lichidăm pe cazaci şi clasa lor" vizează exterminarea elitei ţărăneşti. Cât despre foametea instaurată de Stalin în Ucraina în 1932 – 1933, ea este şi genocid de clasă, şi genocid naţional: aproximativ 30% din populaţia care din punct de vedere etnic poate fi considerată ucraineană a dispărut atunci de pe pământurile ei, fiind împuşcată, ucisă de foame, deportare sau exil – mai ales elitele politice, intelectuale şi ţărăneşti. Cât despre khmerii roşii, ei au practicat genocidul asupra propriului popor, ceea ce anumiţi istorici numesc democid. Iar în Tibet, China comunistă continuă de decenii un etnocid.

Capitolul VII

Lenin şi distrugerea inteligheţiei ruse

După ce a înăbuşit revoltele muncitoreşti la Sankt Petersburg şi Kronstadt în primăvara anului 1921, apoi a îngenuncheat ţărănimea rusă în timpul marii foamete din 1921 – 1922, puterea sovietică a atacat în vara anului 1922 ultimele forţe sociale încă independente, personalităţile inteligheţiei ruse, expulzând în străinătate sau trimiţând în exil intern 167 dintre cei mai eminenţi reprezentanţi ai acesteia. La această crimă împotriva spiritului Lenin a participat decisiv, fapt evocat în prezentarea lucrării lui Lesley Chamberlain, *The Philosophy Steamer*. *Lenin and the exil of the Intelligentsia*}.

În 1979, Michel Heller, unul dintre cei mai buni specialişti în istoria sovietică, a publicat în *Cahiers du monde russe et sovietique* un articol de pionierat despre ceea ce el a numit „una dintre petele albe" ale istoriografiei bolşevismului la putere: expulzarea personalităţilor culturale în afara URSS în 19222. Istoricul Lesley Chamberlain revine astăzi asupra acestui episod fundamental, dar puţin cunoscut, cu o carte foarte bine documentată. Este adevărat că, spre deosebire de Michel Heller, autoarea a beneficiat de deschiderea arhivelor sovietice, care dau o imagine clară asupra operaţiei ţinute aproape în secret de către regimul sovietic până în anii Perestroikăi.

În zorii zilei de 29 septembrie 1922, un vapor german, *Oberbürgermeister Haken*, părăsea portul Petrograd cu destinaţia Stettin, un port prusac în care sosea duminică, 1 octombrie, descărcând pe cheiul gol o încărcătură cu 35 dintre cei mai cunoscuţi intelectuali ruşi, însoţiţi de familiile lor. Printre aceştia, filosofi – Nikolai Berdiaev, Semion Frank, Ivan Hin şi Lev Karşavin –, ziaristul şi scriitorul Mihail Osorghin, istoricul şi membrul fondator al Partidului Constituţional-Democrat Aleksandr Kizevetter, dar şi tânărul şi strălucitul sociolog Pitirim Sorokin, preotul uniat Abrikosov şi discipolul său Kuzmin-

Karavaiev, economişti, cum ar fi Boris Brutskus sau aristocratul de 67 de ani şi matematicianul cunoscut în toată lumea, specialist în algebră şi membru al Academiei de Ştiinţe Dmitri Selivanov, precum şi un întreg grup de matematicieni de la Universitatea din Moscova. Acestora li se adaugă Roman Jacobson şi prietenul său, prinţul Trubetkoi, care vor deveni doi dintre cei mai faimoşi lingvişti ai secolului XX, importanţi agronomi, medici şi organizatori ai cooperativelor. Nu trebuie să-l uităm pe Valentin Bulgakov, fost secretar al lui Tolstoi şi director al Muzeului „Tolstoi", Alexander Bogolepov, specialist în drept şi istoria religiilor, prorector al Universităţii din Sankt Petersburg, care fusese însărcinat în 1917 cu supravegherea alegerii Adunării Constituante. Pe scurt, un eşantion reprezentativ al acestei inteligheţii care, de decenii, sub regimul ţarist, asigurase locul Rusiei în concertul intelectual al principalelor naţiuni şi fusese conştiinţa ei morală din 1890 până în 1913, perioadă numită Epoca de Argint a culturii ruse.

Toate aceste personalităţi fuseseră arestate în noaptea de 16 spre 17 august de către GPU, Administraţia Politică de Stat, care, din februarie 1922, înlocuia CEKA, organizaţia de o sinistră faimă, dar care, în realitate, îndeplinea aceleaşi funcţii de poliţie politică, având la conducere acelaşi personal, în frunte cu şeful ei, Felix Dzerjiński. Persoanele arestate au fost inculpate pentru activitate contrarevoluţionară şi li s-a oferit „oportunitatea" să „aleagă" între execuţie şi expulzare. Cei expulzaţi au fost obligaţi să-şi plătească cheltuielile de călătorie cu vaporul şi nu au putut să ia nimic cu ei – nici bijuterii, nici cărţi (în special dicţionare), nici icoane, considerate ca aparţinând patrimoniului naţional. Nu au avut dreptul decât la două mantouri, un costum, lenjerie de corp, două cămăşi de zi şi două de noapte, două perechi de indispensabili şi două de şosete, precum şi 20 de dolari:

prostia şi cruzimea administraţiei totalitare făceau deja ravagii. De altfel, expulzaţii au fost preveniţi că orice întoarcere ilegală în Rusia le va aduce automat pedeapsa cu moartea.

În noiembrie, un al doilea vapor, *Preussen*, ducea un nou transport de intelectuali, printre care socialistul fabianist şi director al Departamentului de Filosofie din cadrul Universităţii din Sankt Petersburg, Nikolai Losski, şi cel mai important astronom, Vsevolod Stratonov. În fine, în martie 1923 a fost expulzat prin Odesa celebrul teolog Serghei Bulgakov. În timp ce numeroşi intelectuali fugiseră din anii 1918 – 1920 în străinătate de teroarea bolşevică şi de mizerie, toate aceste personalităţi ale culturii, ştiinţei şi tehnicii hotărâseră – în ciuda foametei3, umilinţelor, ameninţărilor şi arestărilor4 – să rămână în ţară, pentru a desfăşura activităţi intense destinate publicului şi pentru a ajuta Rusia să se ridice. Un timp, ele au fost protejate de către unul dintre cei mai cunoscuţi scriitori ruşi, prieten al bolşevicilor, Maxim Gorki. Dar în septembrie 1921 acesta a fost foarte insistent sfătuit să părăsească ţara, iar din acest moment personalităţile private de protecţia politică au fost fie expulzate în străinătate, fie trimise în exil intern.

De la începutul anului 1922, Lenin a intrat în război cu inteligheţia, suspendând reviste, ziare şi departamente universitare. Pe 19 mai, el îi va cere lui Dzerjiński să pregătească „deportarea în străinătate a scriitorilor şi a profesorilor care ajută contrarevoluţia”. O comisie specială a Biroului Politic a fost alcătuită în acest scop, pentru ca lucrurile să se facă „în legalitate”, iar Lenin a pus în lucru un nou Cod penal şi a adăugat la articolul 57 o clauză de „clemenţă”: expulzarea administrativă – fără judecată – în străinătate.

Pe 25 mai, Lenin a avut primul atac cerebral; dar, abia refăcut, prima sa preocupare a fost să-i ceară lui Stalin, secretar general al Partidului Comunist, socoteală

în privinţa expulzării intelectualilor; afirmând că CEKA trebuie să „facă liste”, el a adăugat: „mai multe sute dintre aceşti gentlemani trebuie expulzaţi fără milă. Vom curăţa Rusia, o dată pentru totdeauna. […] Ei trebuie daţi cu toţii afară din Rusia”; şi nu a încetat să denunţe nominal viitoarele sale victime. El inaugurează astfel practica unor cote de represiune stabilite dinainte, de care Stalin va face atâta uz în timpul Marii Terori. Lenin a ordonat ca CEKA să fabrice câte un dosar de acuzare pentru fiecare dintre viitorii expulzaţi, ceea ce nu era uşor, cât timp nu li se puteau reproşa decât ideile.

Pe 10 august 1922 a fost publicat noul articol 57, care autoriza expulzările administrative. Lenin spusese în martie: „În sfera economică, retragerea continuă, iar în domeniul politic asaltul continuă”. Pe 6 iunie el crease deja Glavlit, organ care, timp de decenii, a cenzurat toate publicaţiile şi a controlat gândirea. Şi, cum pe 15 septembrie 1922 Gorki îi scrisese din exil pentru a-l pune în gardă în legătură cu aceste expulzări, Lenin i-a răspuns cu eleganţa sa obişnuită: „intelectualii, lacheii capitalului, cred că ei sunt creierul naţiunii. În realitate, ei sunt rahatul ei” (p. 125).

Lesley Chamberlain arată clar rolul decisiv al lui Lenin în ceea ce el numeşte „1922, anul Ianus”: un an „de deschidere”, bolşevicii căutând cu orice preţ să se integreze în concertul naţiunilor, pentru obţinerea de credite indispensabile menţinerii lor la putere, iar pe de altă parte, au fost lichidate ultimele sectoare ale opoziţiei, chiar dacă erau în aparenţă inofensive – dar, într-un regim pe cale de a deveni totalitar, oricine nu adera public la putere era considerat „duşman” şi destinat distrugerii. Un „an Ianus” ce rezultă direct din concesiile economice la care fusese constrâns Lenin în 1921, cu Noua Politică Economică, despre care el însuşi spunea: „Ar fi cea mai mare eroare să se creadă că NEP va pune capăt terorii.

Vom reveni la teroare, chiar la teroarea economică”.

Dar, fără îndoială, Chamberlain nu a insistat destul asupra climatului de ură exacerbată în care trăia pe vremea aceea Lenin. Victimă a unei mari oboseli, apoi a primului atac cerebral în mai 1922, totul arată că, temându-se de o paralizie, de pierderea graiului şi deci de a nu mai putea comanda, el a intrat într-o fază de paranoia, care îl determină să-i extermine pe cei pe care îi considera duşmani ireductibili: cei 2000 de menşevici pe care i-a arestat în ianuarie 1922, Biserica Ortodoxă, a cărei exterminare o ordonase la sfârşitul lui martie 1922, apoi socialist-revoluţionarii, al căror proces l-a organizat cu meticulozitate în iulie, şi, în sfârşit, începând din vară, duşmanii săi personali din inteligenţie.

Ne pare rău şi de faptul că Lesley Chamberlain nu a mers, continuând munca lui Michel Heller, până la originea deciziilor lui Lenin: marea foamete din 1921 – 1922. Provocată de naţionalizarea comerţului cu cereale şi de rechiziţionările neîntrerupte ale puterii sovietice asupra ţăranilor, această foamete ameninţa să ia o amploare de proporţii, pe care Rusia nu le cunoscuse niciodată, ceea ce a determinat un grup de personalităţi culturale să creeze în iulie 1921 un Comitet de Ajutorare a înfometaţilor şi să facă presiuni asupra regimului ca să ia singura măsură viabilă pentru a evita moartea a zeci de mii de persoane: solicitarea ajutorului din străinătate. Lenin a acceptat până la urmă ajutorul american, ceea ce i-a permis să limiteze numărul victimelor la aproximativ 5 milioane de morţi din cauza foamei.

Dar nu le va ierta niciodată conducătorilor Comitetului că au arătat lumii nepriceperea, incompetenţa şi cruzimea regimului bolşevic, chiar dacă războiul civil se terminase. Nici faptul că îl constrânseseră să facă unele concesii atât societăţii civile ruse ce renăştea, cât şi uneia dintre principalele puteri capitaliste şi deci să renunţe

pentru o clipă la puterea absolută asupra populaţiei sovietice. La 27 august 1921, cei mai mulţi conducători ai Comitetului au fost arestaţi şi ar fi trebuit să fie împuşcaţi, întrucât CEKA „descoperise” în mod foarte oportun un complot la care aceştia participaseră şi care – evident – fusese montat piesă cu piesă. Presiunea internaţională a împiedicat această crimă, dar Lenin se gândea la o răzbunare sub forma inedită a surghiunului forţat, preluat din Antichitate şi care nu fusese niciodată practicat de către regimul ţarist. Din primăvara anului 1922, el i-a constrâns la un exil forţat pe doi dintre principalii conducători ai Comitetului, Serghei Prokopovici şi Ekaterina Kuskova. Apoi s-a apucat de „curăţarea” Rusiei de „terchea-berchea” – după propria expresie –, expulzarea forţată fiind singurul mod de distrugere a inteligheţiei fără a da Rusiei o imagine dezastruoasă.

Lesley Chamberlain aminteşte, de altfel, că nivelul terorii practicat de către bolşevici era atât de mare, încât Troţki şi-a putut permite luxul – culmea cinismului şi a cruzimii – de a face să treacă acest exil drept o măsură de clemenţă. Bineînţeles, mai mulţi conducători ai Comitetului au fost expulzaţi pe *Haken*, cum ar fi M. Osorghin, Şişkin sau Ugrimov – preşedintele Societăţii de Agricultură moscovite – şi V.F. Bulgakov, secretarul lui Tolstoi şi directorul Muzeului „Tolstoi”.

Cu această expulzare a inteligheţiei, deţinem ultima verigă a lanţului care duce la crearea, începută în anii 1902 – 1903, a unui nucleu de revoluţionari profesionişti cu vocaţie totalitară, la transformarea acestui nucleu în mişcare de masă în cursul anului 1917, apoi la regimul totalitar din 7 noiembrie 1917 şi, în sfârşit, la partidul-stat, aşa cum se cristalizează el în 1922 – 1923, chiar înainte de moartea lui Lenin. Lichidarea unei societăţi civile ce renaşte după sfârşitul războiului civil marchează sfârşitul procesului.

În a doua parte a lucrării sale, Lesley Chamberlain prezintă o largă panoramă a emigraţiei ruse – proprietari funciari ruinaţi, soldaţi şi ofiţeri ai Armatei Albe, tehnicieni, dascăli şi studenţi străbătută de curente politice diferite şi de tensiuni între prima generaţie de exilaţi „albi” şi expulzaţi, consideraţi caii troieni ai GPU. Autoarea este interesată mai întâi de situaţia din Berlin, care, în 1922, a primit peste 350.000 de ruşi şi unde emigraţia a fost foarte activă prin intermediul institutelor, ziarelor, revistelor etc., dar care a fost lovită în plin de criza economică din Germania. Numeroşi intelectuali expulzaţi au plecat atunci la Praga, unde preşedintele cehoslovac Masaryk i-a primit cât se poate de bine şi unde au putut să înfiinţeze până în 1928 o universitate rusă. Alte grupuri importante s-au instalat la Belgrad şi Harbin (în Manciuria), iar mai puţini în Polonia şi în statele Baltice. Dar, până la urmă, partea cea mai importantă a inteligheţiei ruse s-a stabilit la Paris, odată cu sfârşitul anilor ’20, unde a creat o importantă editură, YMCA, şi un institut de teologie ortodoxă, „Sfântul Serghei”.

Această emigraţie, în special a inteligheţiei, s-a confruntat cu nenumărate manevre sovietice destinate să ridice diferitele sensibilităţi intelectuale şi mişcări politice unele contra altora, în scopul de a le despărţi, neutraliza şi recupera cât mai bine posibil. Între cele două războaie mondiale, emigraţia rusă a fost împărţită între spaima de a cădea în mâinile poliţiei politice a lui Stalin, voinţa de a rămâne fidelă angajamentelor sale morale şi dorinţa de a se întoarce în ţară. Cei mai mulţi expulzaţi vor rămâne în Occident. Dar mulţi dintre cei care se distanţaseră oarecum de regimul sovietic au hotărât să se întoarcă; unii au devenit cei mai răi cădelniţători ai dictaturii staliniste – Aleksei Tolstoi, Ilya Ehrenburg şi, în fine, Maxim Gorki însuşi; ceilalţi nu au găsit altă scăpare decât în sinucidere – Esenin, Maiakovski, Tvetaeva. Unul singur, Boris

Pastemak, va găsi forţa de a oferi o mărturie umană despre o experienţă inumană printr-o carte excepţională, *Doctor Jivago*.

Păcat că Lesley Chamberlain n-a abordat în lucrarea ei, ca o concluzie, un episod important, care va fi finalul manevrei bolşevice. De fapt, printre expulzaţi figurau cei mai mulţi autori ai unei culegeri celebre – *Jaloanele*, apărută în 1909 în care se trăgeau concluziile evenimentelor revoluţionare din 1905 – 1906, se criticau mai ales „utopiile socialiste" şi tendinţele dictatoriale ale unei părţi a inteligheţiei revoluţionare. Or, în 1921 a apărut la Praga un volum intitulat *Schimbare de jaloane*, aluzie evidentă la cartea *Jaloanele* din 1909, publicat de un grup de emigranţi, dintre care unii fuseseră foarte apropiaţi de albi şi de amiralul Kolceakă. Printr-o neaşteptată schimbare de poziţie, aceştia recunosc victoria totală a roşilor, le cer albilor „să-şi pună cenuşă în cap" şi să-şi regăsească ţara-mamă, expunând o ideologie „naţional-bolşevică" în revista lor *Nakanune* (*în ajun*). Problema a fost discutată la cel mai înalt nivel al Biroului Politic de Lenin şi Stalin, iar din 1921 până în 1924 *Nakanune* a fost finanţată în secret şi manipulată de sovietici cu obiective precise: prin intermediul câtorva critici mărunte, ea oferea în străinătate o imagine pozitivă a Uniunii Sovietice; revista atrăgea în URSS, după o selecţie severă, specialişti din emigraţie, de vreme ce regimul suferea de o cumplită lipsă de cadre tehnice; şi, *last but not least*, dezintegra puţin mai mult comunitatea emigraţiei ruse în străinătate, incitând emigranţii „de rând" – în special cazacii – să se întoarcă, privându-i astfel pe lideri de trupele lor6.

Este inutil să precizăm că, odată operaţiunea terminată, începând cu 1925 – 1930, cei care s-au întors în URSS au fost marginalizaţi şi au sfârşit sub securea stalinistă. Astfel s-a desăvârşit munca de distrugere a

inteligheņţiei ruse de către bolşevici, ale căror expulzări din septembrie şi noiembrie 1922 au constituit punctul culminant. După ce Rusia a fost „curăţată”, Lenin putea în sfârşit să proclame, în decembrie 1922, crearea Uniunii Republicilor Sovietice Socialiste, primul stat totalitar.

Partea a doua

Stalin sau victoria totalitarismului

Capitolul VIII

Cum să-l înţelegem pe Stalin

Acest text îşi are originea într-o comunicare prezentată pe 24 februarie 2003 la Academia de Ştiinţe Morale şi Politicel. În lumina documentelor din ce în ce mai numeroase provenite din arhivele din Moscova şi spre deosebire de diferitele tipuri de interpretări – „aparatcicul mediocru” la troţkişti, naţionalistul rus la generalul de Gaulle, monstrul paranoic la Hruşciov am afirmat ideea t spre stupoarea a numeroşi academicieni, că Stalin a fost cel mai mare om politic al secolului XX, cel care şi-a adaptat cu cea mai mare eficientă mijloacele obiectivelor sale şi a asigurat în 1945 triumful de lungă durată al totalitarismului pentru aproape o jumătate de secol.

Într-o carte remarcabilă, Simon Sebag Montefiore a lămurit de curând un aspect fundamental al personalităţii lui Stalin, care explică în parte acest succes: relaţiile strânse ale tânărului bolşevic georgian cu marele banditism din Caucaz pe care le avea cu mult înainte de 1914. Încă din 1869, Neceaev scria: „Trebuie să ne unim cu lumea îndrăzneaţă a briganzilor, singurii şi autenticii revoluţionari din Rusia „3. Stalin a urmat acest precept şi, datorită atacurilor cu arma în mână, a racketului revoluţionar şi a şantajului, a devenit cel pe care Lenin îl numea „minunatul georgian” – pentru că el sporea averea grupului bolşevic –, cooptându-l în 1912 în Comitetul Central, apoi numindu-l secretar general al Partidului în 1922.

Această apropiere de marele banditism pune figura lui Stalin într-o lumină unică şi explică în parte triumful său; osmoza progresivă între, pe de o parte, fanatismul ideologic ce instaurează o morală revoluţionară care respinge morala iudeo-creştină, disciplina organizaţiei ilegale şi viziunea strategică şi tactică a revoluţiei şi, pe de altă parte, moravurile mafiote – fidelitatea absolută faţă de şef sub pedeapsa cu moartea, legământul de sânge între clanul mafiot şi omul său de încredere, cimentat prin asasinat şi refuzul oricărei mile, complicitatea şi clandestinitatea. Şefii nazişti au fost prezentaţi adesea ca nişte delincvenţi de drept comun, dar modelul iniţial îl reprezintă Stalin. Iar el a fost copiat până astăzi în organizaţii cum ar fi cele columbiene, numite FARC, sau ca cea bască, ETA.

Imaginea lui Iosif Visarionovici Djugaşvili, mai cunoscut sub pseudonimul Stalin – „omul de oţel" a trezit timp de decenii cele mai contrastante atitudini, de la adoraţie până la diabolizare.

Din anii '30, Stalin a devenit un simbol detestat de toţi cei care combăteau comunismul, fie că fuseseră concurenţii săi cei mai apropiaţi – cum au fost fasciştii şi naziştii –, fie, dimpotrivă, că percepuseră în el conducătorul unui sistem antiuman, cum ar fi Papa Pius al XI-lea, în enciclica sa *Divini Redemptoris* din 19 martie 1937.

În contrast cu această atitudine, de la sfârşitul anilor '20 în URSS şi la mijlocul anilor '30 în partidele comuniste din Internaţionala Comunistă, Stalin a fost obiectul unui cult extraordinar şi criteriul absolut al fidelităţii faţă de comunism. A-l critica pe Stalin oricât de puţin însemna că ai trecut în tabăra duşmanului de clasă; chiar dacă erai un linguşitor înveterat al lui, nu erai scutit de o asemenea etichetare infamantă. Pentru comuniştii din lumea întreagă, Stalin era „marele Cârmaci" şi „tătucul

popoarelor”.

În prima hagiografie publicată în Franţa în 1935, Henri Barbusse îl descria pe secretarul general al Partidului Comunist Bolşevic al Uniunii Sovietice ca pe „bărbatul cu cap de savant, cu figură de muncitor şi îmbrăcăminte de simplu soldat” 4. În 1937, Maurice Thorez, liderul PCF, îi dedică astfel propria sa autobiografie, *Fils du peuple*:

Tovarăşului Stalin, constructorul genial al socialismului, conducătorul iubit al muncitorilor din lumea întreagă, îndrumătorul popoarelor, învăţătorul şi prietenul care mi-a făcut, într-o zi fericită între toate, marea cinste de a mă primi, dovadă a fidelităţii mele absolute şi a dragostei mele filiale.

Thorez

Geniu, îndrumător, învăţător, prieten, fidelitate, dragoste filială – sunt tot atâţia termeni foarte îndepărtaţi de registrul politic şi care totuşi exprimă clar ce a fost comunismul înainte de toate: o pasiune. O pasiune revoluţionară, cum bine a arătat François Furet în marea sa carte *Le Passée d’une illusion*. Dar şi o pasiune mesianică: salvarea muncitorilor şi a popoarelor era asigurată de dragostea pe care Stalin le-o purta, în schimbul căreia fiecare comunist şi fiecare muncitor trebuia să i-o poarte lui Stalin.

A şaptezecea aniversare a învingătorului de la Stalingrad în 1949 a fost, de altfel, ocazia celei mai deşănţate dezlănţuiri de adorare pe care o fiinţă umană a putut-o cunoaşte în secolul XX. PCF nu a rămas mai prejos: a publicat o carte şi a difuzat un film intitulate *Omul pe care îl iubim cel mai mult*. Numărul din 8 decembrie 1948 a ziarului *U Humanité* a publicat în cinstea lui un poem intitulat „Iosif Stalin”, ieşit de sub condeiul unuia dintre cei mai mari poeţi francezi ai secolului XX:

Şi mii şi mii de fraţi l-au purtat pe Karl Marx şi mii şi

mii de fraţi l-au purtat pe Lenin şi Stalin pentru noi este prezent pentru mâine Stalin risipeşte azi nefericirea încrederea este fructul creierului său de dragoste Ciorchinele raţional atât este de perfect

[…] Stalin în inima oamenilor este un bărbat Sub forma sa muritoare cu păr gri Arzând de un foc de sânge în via oamenilor Stalin îi răsplăteşte pe cei mai buni oameni şi redă muncii lor virtutea plăcerii

Căci a munci pentru a trăi înseamnă să acţionezi pentru viaţă

Căci viaţa şi oamenii l-au ales pe Stalin

Pentru a întruchipa pe pământ speranţa lor fără margini6.

Era semnat de Paul Éluard… Dar nici Louis Aragon nu a rămas mai prejos, când, la primirea de către Ilya Ehrenburg a Premiului Stalin la Moscova, pe 28 ianuarie 1953, cu doar câteva săptămâni înainte de moartea tiranului, declama cu accente patetice acest îndoielnic ditiramb:

Acest premiu poartă numele omului în care popoarele lumii îşi pun speranţele pentru triumful cauzei păcii; al omului al cărui fiecare cuvânt răsună în lume; al omului care a condus poporul sovietic la socialism. […] Această distincţie poartă numele celui mai mare filosof din toate timpurile. Al aceluia care educă oamenii şi transformă natura; al aceluia care a proclamat că cea mai mare valoare pe pământ o reprezintă omul; al aceluia al cărui nume este cel mai frumos, cel mai apropiat, cel mai uimitor în toate ţările pentru toţi cei care luptă pentru demnitatea lor, numele tovarăşului Stalin7.

Dacă adorarea era rezervată fidelilor comunişti, admiraţia era larg răspândită şi în rândul celor care nu făceau parte dintre ei. Multe dintre străzile şi pieţele noastre se numeau Stalingrad, Stalin, iar când a murit dictatorul, pe 5 martie 1953, preşedintele Camerei

Deputaţilor, Edouard Herriot, împotriva părerii chiar a ministrului Afacerilor Externe, a propus Adunării să se asocieze „profund” „durerii poporului sovietic” şi să ţină un minut de reculegere în memoria „mareşalului Stalin” 8. Doar doi deputaţi au refuzat să se ridice…

Motivele acestei adulări generale erau foarte diverse. Pentru comunişti, aceasta venea dintr-o credinţă adânc înrădăcinată în tripla lor pasiune, revoluţionară, scientistă şi utopică, şi ducea la o iubire pseudo-mistică. La necomunişti, ea se sprijinea pe recunoştinţa datorată învingătorului armatelor naziste – farmecul universal al Stalingradului –, pe o anumită fascinaţie pentru ideea revoluţionară şi violenţa sa inerentă şi, în mod mai trivial, pe imperativele *Realpoliticii*.

În cazul tuturor, adularea se datora în mare parte unei formidabile propagande: într-adevăr, Stalin se îngrijise personal, din anii ’30, de rescrierea istoriei revoluţiei bolşevice, pentru a-şi atribui cel mai important rol, neezitând, pentru a fi mai credibil, să-i facă să dispară mai întâi simbolic, din biblioteci şi fotografii, apoi fizic, în timpul epurărilor şi al proceselor înscenate, pe principalii actori şi martori ai acestei istorii.

Totuşi, în 1935, Boris Suvarin a publicat o remarcabilă primă biografie a lui Stalin, în care refăcea parcursul georgianului spre puterea absolută. În 1939, pregătind o reeditare, el îl prezenta pe Stal în ea pe unul dintre marii criminali ai istoriei, denunţându-i „teroarea autocratică fără precedent în memoria umană” 9.

Acest portret a fost de atunci completat în special prin lucrările lui Robert Conquest10 şi Aleksandr Soljeniţîn Mai recent, în *Cartea neagră a comunismului*, Nicolas Werth a prezentat o remarcabilă sinteză a dimensiunii criminale a comunismului sovietic atât în timpul lui Lenin, cât şi în timpul lui Stalin11.

Datorită cercetării tot mai asidue a arhivelor

sovietice şi din Europa de Est, realizăm mai bine astăzi profilul acestei mari terori în masă, marcată de câteva evenimente majore.

În primul rând, războiul împotriva ţărănimii, care va însoţi colectivizarea forţată din anii 1929 – 1933, cu sloganul lansat de Stalin: „Să-i lichidăm pe chiaburi şi clasa lor”. „Chiaburul” era cel care manifesta şi cea mai mică opoziţie faţă de colectivizare, formă modernizată a sclaviei. În 1930 – 1931, aproximativ 30.000 de „chiaburi” au fost împuşcaţi, 1 680.000 au fost deportaţi cu familiile lor, alţi un milion şi-au părăsit satul şi numai două milioane au fost exilaţi în alte regiuni. Apoi, din vara anului 1932 până în primăvara anului 1933, a fost organizată marea foamete împotriva ţărănimii ucrainene; decretând rechiziţionarea de către stat a întregii recolte, trimiţând zeci de mii de comandouri comuniste să pună mâna cu forţa pe ultima rămăşiţă a recoltei celor recalcitranţi, Stalin a provocat un adevărat genocid etnic şi de clasă, cauzând moartea a 5 – 6 milioane de persoane în nouă luni12.

După asasinarea lui Kirov la 1 decembrie 1934, Stalin a început programarea Marii Terori, începută în vara anului 1936 prin primul dintre cele trei Mari Procese de la Moscova. În acest scop, el l-a numit la conducerea NKVD pe unul dintre oamenii săi cei mai apropiaţi, Nikolai Ejov13. În afara oricărei proceduri judiciare demnă de acest nume şi la termene hotărâte, Ejov a fost însărcinat să „trateze” populaţia ca „duşman al poporului” după cote fixate dinainte, existând numai două categorii: prima – cei împuşcaţi, iar a doua – cei deportaţi. De acum, ordinele operaţionale ale NKVD, trimise direct de Stalin, au marcat cele 14 luni care s-au scurs între 30 iulie 1937 şi 1 noiembrie 1938:

— Ordinul operativ nr. 00447 din 30 iulie 1937 vizând „chiaburii” care-şi ispăşiseră pedeapsa sau evadaseră din

Gulag, religioşii şi credincioşii, foştii membri ai partidelor necomuniste, criminalii şi, în general, „oamenii trecutului”, autorizând arestarea a 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost împuşcate;

— Ordinul operativ nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic la 5 iulie 1937, autorizând arestarea a peste 18.000 de soţii ale „duşmanilor poporului” şi a 25.000 de copii peste 15 ani;

— Ordinul operativ nr. 00439 din 25 iulie 1937 vizând germanii care lucrau în URSS şi sovieticii care au avut relaţii cu Germania, în total 68.000 de persoane arestate, dintre care 42.000 au fost executate;

— Ordinul operativ nr. 00485 din 11 august 1937 vizându-i pe toţi sovieticii care au avut relaţii cu Polonia sau cu polonezii din URSS, în total 144.000 de persoane arestate, dintre care 110.000 au fost executate, dintre ei, majoritatea fiind conducători şi cadre ale Partidului Comunist Polonez refugiaţi în URSS, partid oficial dizolvat de către Komintern în august 1938;

— Ordinul operativ nr. 00593 din 20 septembrie 1937 vizând sovieticii originari din Harbin, reveniţi din Manciuria în URSS după finalizarea problemei căii ferate din estul Chinei cu Japonia în 1935. Au fost arestate 25.000 de persoane;

— Din august până în octombrie 1937, NKVD a deportat de la frontiera Extremului Orient în Kazahstan peste 170.000 de coreeni.

La 31 ianuarie 1938, Biroul Politic a autorizat NKVD să-şi extindă acţiunea prin operaţiuni în Letonia, Estonia, Grecia, Iran, România, Finlanda, China, Bulgaria şi Macedonia, iar la 1 august 1938, să-şi extindă operaţiile în Afghanistan. Totalul victimelor acestor „operaţiuni naţionale” se ridică la 350.000 de persoane arestate, dintre care 247 157 au fost executate.

La 19 septembrie 1937, Biroul Politic a autorizat

NKVD să intervină în Mongolia exterioară, ceea ce a dus în patru luni la arestarea a 10 728 de „conspiratori”, dintre care 7 814 preoţi budişti, 322 de proprietari feudali, 300 de ofiţeri ministeriali, 180 de responsabili militari; dintre aceştia, 6 311 au fost împuşcaţi până la 31 martie 1938.

În acelaşi timp, Stalin a semnat personal 383 de liste transmise prin Ejov, conţinând peste 44.000 de membri ai Partidului Comunist şi ai aparatului de stat, dintre care 39.000 au fost executaţi, iar ceilalţi deportaţi.

În total, din 1 octombrie 1936 până la 1 noiembrie 1938, 1 565.000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operaţiunile naţionale”, iar 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, dintre care 668 305 au fost executate, iar 668 558 trimise în lagăre. Aceste cifre sunt sub numărul real al celor executaţi, care se ridică la peste 700.000. Acesta este modul în care Stalin pune în aplicare „soluţia finală” a problemei „elementelor antisovietice” 14. El a fost responsabil de Marea Teroare, de prea multe ori pusă doar pe seama lui Ejov – de unde şi termenul de „Ejovşina” –, atâta vreme cât în perioada 1937 – 1938 şeful NKVD a fost primit de Stalin de 278 de ori la Kremlin – în medie, o dată la două zile şi jumătate! aproape cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului.

Acordurile Ribbentrop-Molotov din 23 august şi din 28 septembrie 1939, care au dus la cucerirea de către Armata Roşie a Poloniei de est, apoi, în iunie 1940, a ţărilor baltice, a Basarabiei şi a Bucovinei de Nord, au adus noi valuri de teroare împotriva acestor naţiuni, a căror sovietizare a început imediat.

În Polonia, sovieticii au luat în câteva zile aproximativ 230.000 de prizonieri de război, dintre care jumătate – consideraţi belaruşi şi ucraineni – a fost imediat eliberaţi. Dar alţi 30.000 au fost trimişi în Gulag şi mulţi alţii au fost încorporaţi cu forţa în Armata Roşie, ca noi „cetăţeni sovietici”. La 5 martie 1940, pe baza raportului lui Beria,

Stalin şi Biroul Politic au decis să asasineze 25 700 de polonezi închişi, dintre care 14 587 de ofiţeri prizonieri de război – 4 243 dintre ei au fost ucişi cu un glonţ în cap la Katyn. De precizat că, la 2 martie 1940, Stalin a răspuns afirmativ cererii lui Nikita Hruşciov, prim-secretar al PC din Ucraina, care solicita autorizaţia de a deporta între 22.000 şi 25.000 de familii ale bărbaţilor condamnaţi la moarte trei zile mai târziu de către Biroul Politic15!

În acelaşi timp, NKVD a lansat patru mari operaţiuni de deportare, vizând cu prioritate păturile conducătoare poloneze: pe 10 februarie 1940 (140.000 de persoane), pe 13 aprilie 1940 (61.000), pe 29 iulie 1940 (75.000) şi în iunie 1941; în total, 330.000 de persoane – dintre care o treime era alcătuită din copii sub 14 ani – conform cifrelor disponibile la ora actuală ale NKVD şi 800.000 conform cifrelor guvernului polonez în exil în timpul războiului16. De altfel, după 22 iunie 1941, NKVD a masacrat pe loc sau în timpul transferului mai multe zeci de mii de prizonieri polonezi. În total, regimul sovietic a făcut peste 440.000 de victime – morţi şi deportaţi – în Polonia de est, din 17 septembrie 1939 până pe 22 iunie 1941, la o populaţie de 12 milioane de locuitori. Masacrele şi deportările au fost reluate în anii 1944 – 1945, la reîntoarcerea Armatei Roşii în aceste teritorii ocupate în 1939 şi în timpul intrării sale pe alte teritorii care aparţineau, în principiu, Poloniei independente, recunoscută ca atare de Moscova.

Invazia Estoniei de către Armata Roşie la 12 iunie 1940 a adus în această ţară un val de teroare comunistă: din iunie 1940 până în iunie 1941, peste 2 200 de persoane au fost asasinate (dintre care 800 de ofiţeri, jumătate din efectiv!), 12.500 de soldaţi şi peste 10.000 de civili au fost deportaţi în URSS; apoi, din nou, la reîntoarcerea Armatei Roşii în iarna din 1944 – 1945, 75.000 de persoane au fost arestate, dintre care cel puţin 25.000 au fost împuşcate sau au murit în lagăre, iar 75.000 au fost exilate, dintre

care aproximativ 6.000 au fost ucise pe drum de către sovietici; în martie 1949, un nou val de deportări a trimis peste 22.000 de persoane în Gulag. De altfel, din 1944 până în 1953, peste 2000 de rezistenţi machisarzi au fost ucişi în luptă, 1.500 au fost asasinaţi, iar 10.000 arestaţi. În total, în jur de 175.000 de estonieni au fost victime ale terorii sovietice, adică 17, 5% din populaţie, ceea ce, raportat la populaţia franceză, ar corespunde cu 10, 5 milioane de persoane17!

Aceleaşi metode au fost practicate în Lituania şi Letonia, precum şi în Basarabia şi Bucovina de Nord.

Războiul i-a oferit lui Stalin ocazia să-şi continue operaţiile genocidului cu deportarea a aproape 900.000 de germani de pe Volga în toamna anului 1941, a 93.000 de calmuci în perioada 27 – 30 decembrie 1943, a 521.000 de ceceni şi inguşi între 23 şi 28 februarie 1944, a 180.000 de tătari din Crimeea între 18 şi 20 mai 1944, cărora li se adaugă grecii, bulgarii şi armenii din Crimeea, precum şi turcii, kurzii şi klemşinii din Caucaz.

După război, teroarea în masă a continuat şi s-a extins şi în ţările Europei de Est recent cucerite, însoţită de nenumărate acte de barbarie.

Rămâne să înţelegem motivele profunde ale acestui exces de crime. Numeroşi istorici au pus pe primul loc paranoia lui Stalin şi fiecare a insistat pe o explicaţie sau alta a comportamentului violent al acestuia: tatăl său – violent şi alcoolic –, complexele lui – statura mică, faţa ciupită de vărsat, braţul stâng atrofiat, provincialismul neîncrederea sa bolnăvicioasă, cruzimea şi plăcerea de a se răzbuna; e drept că, în 1926, Stalin i se confesa unui apropiat: „Să alegi victima, să-i pregăteşti în detaliu lovitura, să-ţi satisfaci o răzbunare implacabilă şi apoi să te duci la culcare… Nimic nu este mai dulce pe lumea asta”.

Stalin a fost adesea comparat cu ţarul Ivan cel Groaznic, iar Troţki a fost printre primii care au insistat

asupra firii paranoice şi poliţieneşti a celui care îi va comanda asasinarea.

Paradoxal, această analiză e susţinută de Nikita Hruşciov, care, în „Raportul secret” la al XX-lea congres al PCUS din februarie 1956, a sporit aluziile psihiatrice la adresa lui

Stalin, denunţând caracterul său „maladiv de suspicios”, „nervozitatea”, „isteria” sa, „nebunia persecuţiei sale care atingea proporţii incredibile” şi „nebunia grandomaniei” sale18.

Această imagine paranoidă era însoţită de o viziune imbecilă; pentru Troţki, secretarul general era un personaj de mâna a treia, „cea mai strălucită mediocritate a partidului”, un mic aparatele care nu era „nici gânditor, nici scriitor, nici orator” şi care, prin intrigă şi lipsă de scrupule, se cocoţase în vârful puterii. El a afirmat chiar că Stalin „a ajuns la putere prin uzurparea dreptului de a juca un rol atât de excepţional” 19. Şi Hruşciov a mers pe urmele lui Troţki 30 de ani mai târziu, explicând pe cel mai serios ton că Stalin conducea operaţiile militare ale celui de-al Doilea Război Mondial pe o hartă a lumii.

Stalin a fost adesea prezentat ca un chefliu care-şi petrecea vremea uitându-se la filme lipsite de orice interes. Acest portret este completat uneori de ideea că ar fi fost un panicard, un „terorist terorizat”, evitând prin asasinarea lui Kirov confruntarea cu popularitatea crescândă a acestuia sau reacţionând prin depresie la atacul german din 22 iunie 1941. În sfârşit, revine în mod repetat ideea că Stalin ar fi fost un agent al Ohranei, poliţia politică a ţarului, ca şi Roman Malinovski, unul dintre preferaţii lui Lenin, veritabil agent provocator demascat în 1917 şi împuşcat.

Dacă au o parte de adevăr, aceste explicaţii psihologizante se bazează adesea pe zvonuri care astăzi se demonstrează a fi nefondate: acest om cu nervii de oţel nu

a tremurat niciodată, nu a cunoscut nicio cădere psihologică în iunie 1941 şi a muncit timp de 35 de ani câte 15 ore pe zi.

În plus, aceste explicaţii care fac apel la registrul monstruozităţii trimit totodată la judecata morală şi la o abordare ce relevă misteriosul şi inexplicabilul. Într-un articol publicat în *Le Monde* din 12 iunie 2002, regretata Françoise Giroud avea aceeaşi părere despre Hitler, subliniind „caracterul sistematic şi gratuit" al Holocaustului şi amintind că până atunci „omul nu a exterminat niciodată metodic alţi oameni fără motiv, oarecum din capriciu".

De asemenea, unul dintre şefii de promoţie ai unei şcoli revizioniste americane care studiază istoria URSS, Sheila Fitzpatrick, într-o lucrare recent tradusă în franceză, a scris despre Marea Teroare: „Pare imposibil, cel puţin pentru spirite formate în principiul Epocii Luminilor, că un lucru atât de extraordinar, atât de monstruos de străin experienţei normale, poate să se producă «din întâmplare». Oamenii cred că asemenea evenimente trebuie să aibă o explicaţie, şi totuşi acestea par fundamental iraţionale, absurde, fără legătură cu interesele cuiva" 20. Dacă am crede acest lucru, Marea Teroare ar rămâne „un mister" atât în ochii sovieticilor cultivaţi, cât şi în ai celor de rând.

Înţelegem că, în faţa unor asemenea masacre, mintea omenească refuză să ia în considerare „raţiunile" bune sau rele care le-ar fi putut provoca. Şi totuşi, aceste masacre au fost comandate de către oameni a căror conduită corespundea unui demers raţional, pe care istoricul trebuie să-l elucideze, pentru a nu se vedea asimilat unui povestitor de la ţară.

În 1959, în *Mémoires de guerre*, generalul de Gaulle, remarcabil observator al oamenilor puterii, care s-a confruntat personal cu dictatorul de la Moscova în

decembrie 1944, nu ţinea cont de falsitatea elogiului ditirambic, de critica diabolizantă sau de stigmatizarea psihiatrică pentru a aborda problema de fond:

Stalin era posedat de dorinţa de putere. Determinat de o viaţă de complot să-şi ascundă trăsăturile şi sufletul, să nu-şi facă iluzii, să nu aibă milă şi să nu fie sincer, să vadă în fiecare om un obstacol sau un pericol, totul la el este manevră, neîncredere şi obstinaţie. Revoluţia, partidul, statul, războiul i-au oferit ocaziile şi mijloacele de a domina. El a ajuns astfel folosind temeinic tertipurile exegezei marxiste şi rigorile totalitare, punând în joc o îndrăzneală şi o viclenie supraomeneşti, subjugându-i sau lichidându-i pe ceilalţi21.

Multe dintre trăsăturile evidenţiate în acest portret sunt exacte, dar generalul se înşela atunci când, căutând să definească „scopurile despotului", considera că acestea vizau satisfacerea „visurilor patriei" şi că Stalin „iubea Rusia în felul său", o Rusie al cărei „campion viclean şi implacabil" ar fi fost el. E adevărat că de Gaulle nu a crezut niciodată în vitalitatea istorică a sistemelor ideologice şi că, la 74 de ani după 7 noiembrie 1917, istoria i-a dat dreptate: sistemul comunist s-a prăbuşit ca un castel de cărţi.

Nu e mai puţin adevărat că, în faza fondării sistemului din 1917 până în 1953, ideologia a fost cea care a dictat conduita lui Lemn, apoi a lui Stalin. O ideologie revoluţionară şi comunistă, constituită de Lenin în doctrină şi în vulgată de Stalin, dar o ideologie care, în orice conjunctură, a cântărit asupra alegerii în sensul „dictaturii proletariatului" şi al unui proiect totalitar tot mai afirmat, contra legitimităţii tradiţionale şi a legitimităţii democratice.

Căci, se uită de prea multe ori, Stalin era un bolşevic autentic, educat la şcoala leninismului. Revoluţionar profesionist din 1900, la vârsta de 22 de ani, el îl întâlneşte

pe Lenin în 1905. Din 1907 se ocupă de organizarea *holdup*-urilor pentru alimentarea casieriei Partidului Bolşevic, ceea ce îl califică drept „minunatul georgian” în ochii şefului partidului, care în 1912 îl cooptează în Comitetul Central, alcătuit atunci din 13 membri.

În primăvara anului 1917 a fost ales în poziţia a treia în Comitetul Central; în iulie-august 1917, când Lenin a intrat din nou în clandestinitate, iar Troţki nu se alăturase încă bolşevicilor, Stalin a fost aproape singurul care a condus partidul; el a avut din acel moment un rol important în aparatul acestuia.

În 1919 era unul dintre cei cinci membri ai Biroului Politic, fiind singurul care, în acelaşi timp, era membru al Biroului organizaţiei; în 1922 a fost numit secretar general al Comitetului Central, adică şeful aparatului unui partid care pusese mâna pe unul dintre cele mai puternice state din lume şi care se transforma rapid în partid-stat.

Stalin nu a fost deci obscurul aparatele descris de Troţki, ci unul dintre colaboratorii direcţi ai lui Lenin şi printre cei mai apreciaţi pentru susţinerea necondiţionată a liderului, simţul său disciplinar, sângele rece şi fermitatea caracterului excepţionale, determinarea şi lipsa totală de scrupule şi de milă în acţiune fiind atuuri majore în timpul războiului civil din 1918 – 1922.

Este deci absolut logic faptul că, în „testamentul” său dictat la sfârşitul lui decembrie 1922, în ultimele sale momente de luciditate, Lenin l-a indicat pe Stalin ca pe unul dintre cei doi principali responsabili ai partidului, alături de Troţki.

În bătălia pentru succesiune, Stalin va demonstra infinit mai multă voinţă şi simţ tactic decât adversarii săi. El îi va manipula la perfecţie pe unii împotriva altora, aliindu-se mai întâi cu Zinoviev şi Kamenev pentru a-l elimina din joc pe cel mai periculos adversar al său, Troţki, la sfârşitul anului 1923, înainte de a-l expulza din URSS în

ianuarie 1929. Imediat ce Troţki a fost îndepărtat, el schimbă complet alianţele şi se apropie de Buharin, Tomski şi Rîkov, pentru a-i înlătura pe Zinoviev şi Kamenev din conducere, misiune îndeplinită în 1925. Din acest moment, destul de puternic, el se întoarce împotriva aliaţilor recenţi; Buharin este exclus din Biroul Politic în noiembrie 1929, Tomski în iulie 1930, iar Rîkov este demis din funcţie la 19 decembrie 193022.

Punând mâna pe partid, Stalin îl va remodela după placul său, asigurând promovarea a milioane de tineri veniţi de la ţară, cu pregătire şcolară foarte slabă – Ejov nu avea decât un an de şcoală primară –, fascinaţi de poziţiile care le erau promise, dar constrânşi să demonstreze prin fapte, de câte ori era cazul, supunerea lor totală faţă de şefii lor şi în primul rând faţă de primul dintre ei, Stalin – chiar prin compromiterea lor în asasinate de masă. În schimb, acest partid de tineri frustraţi, brutali şi grosolani s-a recunoscut în acest şef provenit ca şi ei din rândul celor de jos – spre deosebire de majoritatea şefilor bolşevici, care erau marxişti eruditi, proveniţi din rândul micii nobilimi, al burgheziei ruse sau din comunităţile evreieşti ale oraşelor.

În şase ani, Stalin s-a impus ca un stăpân – *vojd*, „conducător” – în urma unei serii de manevre prin care şi-a demonstrat întreaga capacitate de om al puterii, dar mai ales o înţelegere profundă a naturii totalitare a regimului care, încă de pe vremea lui Lenin, se baza pe principiul partidului unic, al autorităţii necontestate a şefului şi a unităţii absolute a partidului. Lupta cu Troţki a dus-o începând cu a doua jumătate a anului 1923, pe două probleme majore: natura puterii şi a procesului revoluţionar.

Spre deosebire de mulţi alţi bolşevici, Stalin a înţeles că natura partidului va fi modificată de cucerirea puterii, partidul va deveni din element al mişcării revoluţionare

partid-stat. La 19 ianuarie 1924, el a adoptat o rezoluţie care denunţa în cazul lui Troţki o „tentativă directă de discreditare a aparatului de partid” care nu putea, „obiectiv vorbind, conduce la nimic altceva decât la sustragerea aparatului de stat a influenţei Partidului”. În spatele acestei dispute se ascunde una dintre bazele sistemului totalitar: superioritatea constantă a partidului asupra aparatului de stat, a ideologiei asupra constrângerilor guvernului, a ideocraţilor asupra tehnocraţilor, a „roşilor” asupra „experţilor”.

De altfel, din acest punct de vedere, Stalin şi-a încheiat cucerirea puterii absolute; la 22 septembrie 1930, el i-a scris lui Molotov o scrisoare propunându-i demiterea lui Rîkov, şeful guvernului: „Este absolut indispensabil. În caz contrar, va exista întotdeauna o ruptură între conducerea partidului şi cea a statului. Prin combinaţia pe care ţi-o propun, vom avea în sfârşit o perfectă unitate între vârfurile statului şi cele ale partidului, ceea ce ne va consolida puterea” 23.

Celălalt obstacol era acela al căilor şi mijloacelor revoluţiei bolşevice. Într-adevăr, a doua promisiune făcută de Stalin în faţa sicriului lui Lenin – după aceea a unităţii partidului – a fost „păstrarea şi întărirea dictaturii proletariatului”, ceea ce, mai clar, însemna păstrarea puterii prin toate mijloacele şi dezvoltarea puterii comuniste inaugurate în noiembrie 1917. Şi în acest caz, Stalin dă dovadă de un mare simţ politic şi de o formidabilă eficacitate. Faţă de romanticii care credeau că puterea bolşevică trece prin extinderea revoluţiei în Europa şi în special în Germania, Stalin nu credea în puterea mişcării muncitoreşti şi revoluţionare nici în Europa, nici în altă parte şi a înţeles din vara anului 1923 că naşterea Uniunii Sovietice implica o modificare a procesului revoluţionar.

Din august 1923, el a înţeles că insurecţia pe care

conducerea sovietică şi Kominternul o pregăteau pentru octombrie în Germania va fi un eşec, iar eşecul Partidului Comunist Chinez din 1926 – 1927 l-a convins definitiv că singurul mijloc de păstrare şi întărire a puterii sovietice se baza pe „construirea socialismului într-o singură ţară”, slogan pe care îl va face public la 17 decembrie 1924. Această alegere strategică implica reluarea mersului înainte al revoluţiei comuniste, îngheţată provizoriu prin Noua Politică Economică, ceea ce a impus trei decizii majore.

Prima angaja Uniunea Sovietică într-o industrializare accelerată, cu obiective clar anunţate de Stalin în 1925: „Avem nevoie de 15 – 20 de milioane de proletari în industrie, de electrificarea principalelor regiuni ale ţării noastre, de cooperativizarea agricolă şi de o industrie metalurgică foarte dezvoltată. Atunci nu ne va mai fi teamă de nimic. Atunci vom învinge pe plan internaţional”. Această industrializare în marş forţat pusă sub semnul Primului Plan Cincinal, început în 1928, a dezvoltat siderurgia grea şi industria de automobile şi aeronautică, cu preţul superexploatării muncitorilor – salariul lor real a scăzut la jumătate între 1928 şi 1934. Obiectivul lui Stalin era să doteze URSS cu o armată mare, modernă şi mecanizată, care va fi piatra de temelie a victoriei militare din 1945 şi a expansiunii consecutive sistemului comunist.

A doua decizie a fost colectivizarea agriculturii, cu scopul smulgerii din mâinile ţăranilor a capitalului indispensabil finanţării industrializării – această „acumulare primitivă” apreciată a lui Marx a finanţat achiţionarea din străinătate a tehnologiei şi utilajelor –, dar şi al aducerii colhoznicului în starea de semisclavie şi mai ales al controlului producerii hranei, iar prin aceasta asigurarea pentru putere a unui mijloc de presiune decisiv asupra societăţii.

A treia decizie a fost, încă de la jumătatea anilor ’30

şi mult mai intens începând cu iunie 1941, instrumentalizarea marelui naţionalism rus, lichidând sau rusificând minorităţile şi îmbrăcând această operaţie în sintagma „patriotism sovietic”, un şovinism etnic rus a cărui extravaganţă va merge în 1945 până la a declara poporul rus „popor erou”, în contradicţie, din 1943, cu creşterea unui antisemitism numit în mod ipocrit „anticosmopolitism” 24. Prin aceasta, Stalin şi-a ataşat puternic serviciile ruşilor pentru a combate fermenţii permanenţi ai dezagregării pe care îi reprezentau naţionalităţile noului imperiu comunist în curs de formare. În măsura posibilului, el a aplicat aceleaşi metode în cazul naţiunilor cucerite începând cu septembrie 1939.

Graţie controlului asupra venitului, a locuinţei, alimentaţiei şi culturii, puterea a reuşit să aducă întreaga populaţie la gradul zero al autonomiei şi a putut din acel moment să reconstruiască „societatea” după cum a vrut; ea îi extermina sau îi reprima pe cei care doreau să păstreze un strop de libertate şi împărţea favorurile – în aceste vremuri îngrozitoare, un pat cu cearşafuri curate într-o casă încălzită şi trei mese pe zi erau un lux – celor care făceau să meargă maşina totalitară: partidul, poliţia politică, armata şi administraţia.

Căci un astfel de sistem nu poate funcţiona decât graţie terorii în masă, care îşi găseşte în aceasta justificarea sa „raţională”. De fapt, în 1918, Lenin scria: „Dacă revoluţia întârzie în Germania, trebuie să mergem la şcoala capitalismului de stat a germanilor, să-i imităm cu toate puterile, să nu ne temem de procedeele dictatoriale pentru accelerarea acestei asimilări a civilizaţiei occidentale de către Rusia barbară, să nu dăm înapoi în faţa mijloacelor barbare pentru a combate barbaria”.

Astfel, marile valuri de teroare din anii ’30 – 40 şi începutul anilor ’50 au vizat „raţional” să atingă mai multe obiective:

— Asigurarea puterii absolute a şefului asupra partidului şi a administraţiei, pentru ca acesta să dispună de un instrument perfect disciplinat;

— Asigurarea puterii absolute a partidului asupra întregii populaţii, pentru a-i impune acesteia politica hotărâtă de conducător şi să reprime orice rezistenţă, lichidând „oamenii trecutului”;

— Pregătirea războiului lichidând categorii ale populaţiei definite după criterii sociale şi/sau naţionale, considerate potenţiale coloane a cincea;

— Consolidarea cuceririlor din 1939 – 1941, lichidând elitele naţionale ale ţărilor sau regiunilor respective;

— Profitarea de război pentru a slăbi prin deportări în masă naţiunile neruse, tradiţional rebele (cum ar fi cecenii) sau fidele tradiţiilor culturale incompatibile cu comunismul;

— Neutralizarea după război a tuturor sovieticilor – prizonieri de război, lucrători obligaţi la muncă forţată de către nemţi sau chiar luptători – contaminaţi de „ororile” prosperităţii capitaliste;

— Neutralizarea eventualilor succesori prea grăbiţi;

— Extinderea sistemului cât mai mult în afara Uniunii Sovietice.

Teroarea a fost principalul mijloc raţional de guvernare, iar una dintre condiţiile eficacităţii acesteia era secretul care o înconjura.

În domeniul politicii externe, Stalin a demonstrat aceleaşi calităţi excepţionale de prudenţă şi îndrăzneală, o viziune strategică şi o abilitate tactică, o disimulare şi o lipsă de scrupule care, datorită virajului antifascist al Frontului Popular în 1934 către pactele germano-sovietice din 1939, apoi cel de la Ialta, i-au permis asigurarea pentru mult timp a puterii sovietice, constituirea unui imperiu european şi încurajarea serioasă a apariţiei altor

poli comunişti în Asia, apoi în America Latină şi în Africa.

Această teroare şi acest expansionism au fost foarte devreme mascate printr-o formidabilă propagandă, element esenţial al vicleniei, al disimulării şi al dezinformării inerente politicii lui Stalin, căreia el îi dădea cea mai mare atenţie. Cuplul teroare-propagandă este de altfel ilustrat simbolic de cuplul Ejov: când Nikolai a devenit conducătorul Marii Terori, soţia lui era directoarea principalei reviste de propagandă sovietică, *URSS în construcţie*...

Este indispensabil să argumentezi cu informaţii indignarea în faţa crimelor monstruoase ale secretarului general şi ale părintelui său politic, Lenin. Dar a venit momentul – cum a fost şi cazul totalitarismului nazist – să stabilim ceea ce Ernst Nolte numea „nucleul raţional", să-l înţelegem pe Stalin. Nu intrând în complicitate cu el, ci făcând inteligibilă purtarea sa.

Stalin a fost fără îndoială cel mai important om politic din secolul XX. Churchill şi Lenin nu au influenţat problemele lumii decât timp de cinci ani, iar Hitler şi Roosevelt timp de 12 ani. De Gaulle, Gandhi şi Mao au marcat mai ales destinul ţărilor lor. Stalin a participat la putere din 1917, înainte de a deveni un conducător tot mai autocrat, până la moartea lui, în 1953.

Nici visător, nici exaltat, dar fanatic realist, el măsura cel mai bine raportul de forţe şi nu se angaja decât atunci când era sigur de succes, chiar dacă ştia, când era cazul, să facă dovada unei formidabile îndrăzneli. El a impus întregii lumi comuniste un regim care l-a supravieţuit aproape 40 de ani. A înălţat la rang de superputere o Uniune Sovietică devenită matrice ideologică şi politică a sistemului comunist mondial.

Dacă a fost tot atât de fanatic ca şi Hitler – un profesionist perfecţionist, supermachiavelic şi remarcabil strateg şi tactician al politicii –, el a fost mult deasupra

concurentului său totalitar, care, în comparaţie cu el, este un amator, chiar un diletant.

Stalin a fost cel mai strălucit om al puterii din secolul XX, care a ştiut cel mai bine să-şi adapteze mijloacele obiectivelor sale.

Desigur, un astfel de sistem întemeiat pe distrugerea proprietăţii private şi pe economia centralizată, pe teroare şi pe minciună şi, în fine, pe negarea persoanei umane şi pe pretenţia de a crea „omul nou" ţine de nebunie, fiind o „construcţie intelectuală patologică, fără legătură cu lumea reală şi care e însoţită de o convingere absolută". Pe termen lung, nu se putea deci decât să se prăbuşească. Fără îndoială, nu se poate înţelege nimic din istoria comunismului secolului XX şi din durata unui sistem atât de criminal dacă se neglijează calităţile specifice ale celui care l-a moştenit şi a ştiut să facă din el modelul totalitarismului.

Capitolul IX

O Anna Frank în ţara lui Stalin[1]

Prăbuşirea comunismului sovietic în 1991 a eliberat un număr imens de arhive ţinute până atunci secrete, care au făcut lumină în adâncul unui sistem totalitar de nepătruns. Această revoluţie documentară a permis accesul la nenumărate documente ale celor din fruntea acestei puteri – Biroul Politic al Partidului Bolşevic şi liderii lui, în special Lenin şi Stalin –, dar şi a sucursalelor ei din străinătate.

Un anumit număr de mari dispute istorice şi-au găsit astfel rezolvarea: responsabilitatea sovietică în asasinarea ofiţerilor polonezi la Katyn, în primăvara anului 1940, procesul Marii Terori, care în 1937 – 1938 a avut ca urmare în URSS executarea a peste 700.000 de persoane şi, mai aproape de noi, negocierile pe tot cursul verii din 1940 dintre P şi Otto Abetz, reprezentantul lui Hitler la Paris.

Aceste arhive conţin şi alte tipuri de documente, care, dacă nu se referă la „marea Istorie”, nu sunt mai puţin revelatoare ale climatului politic şi social al unei epoci, al unui regim. Astfel este jurnalul intim al Ninei Lugovskaia, păstrat în mod miraculos şi regăsit în arhivele NKVD, strămoşul de tristă amintire al KGB.

Irina Osipova, istoric în cadrul asociaţiei ruse „Memorial” – care, din 1988, în ciuda unor tracasări constante, lucrează neîncetat la reabilitarea memoriei victimelor bolşevismului –, a regăsit acest jurnal studiind dosarul represiunii familiei Lugovski.

Tatăl, pe numele său adevărat Serghei Râbin, s-a născut în 188S într-o familie de ţărani. Autodidact, licenţiat în comerţ la Moscova, militant socialist-revoluţionar (SR), exilat în Siberia pe vremea ţarului, el a fost ales după revoluţia democratică din martie 1917 în diverse instituţii, apoi se regăseşte, la fel ca cea mai mare parte dintre socialişti-revoluţionari, printre opozanţii bolşevicilor după lovitura de stat a lui Lenin din 7 noiembrie 1917.

Autorizat să se întoarcă la Moscova la începutul Noii Politici Economice – lansată de Lenin în 1921, limitând instaurarea comunismului şi autorizând revenirea activităţilor private –, Râbin a creat împreună cu alţi camarazi socialişti-revoluţionari o cooperativă comercială care a devenit în scurt timp înfloritoare.

În 1928, considerând că puterea era destul de consolidată pentru a pune capăt Noii Politici Economice, Stalin relansează revoluţia comunistă cu Primul Plan Cincinal şi industrializarea sa accelerată, apoi colectivizarea forţată a pământurilor şi corolarul acesteia, crearea Gulagului. Refuzând să-i lase pe funcţionarii comunişti să preia conducerea cooperativei sale, Râbin a fost arestat în ianuarie 1929 şi condamnat la trei ani de exil în Nord. Reîntors la Moscova în 1932, i s-a interzis să

rămână în oraş. Arestat din nou în ianuarie 1937 şi dus la Moscova, a fost condamnat la 10 ani de Gulag pentru că ar fi fost conducătorul unei organizaţii contrarevoluţionare socialist-revoluţionare. Întrucât a supravieţuit, a fost eliberat în 1947 şi a murit la sfârşitul anilor ’50, fără să-şi revadă familia.

Soţia sa, Liubova Vasilievna Samoilova, născută în 1887, era şi ea originară de la ţară. Absolventă a Institutului Superior de Fete din Moscova şi profesoară de matematică, s-a căsătorit cu Râbin în 1914, iar familia a luat numele Lugovski, după numele oraşului natal al lui Serghei. Bibliotecară la cooperativa soţului ei, Liubova a fost dată afară în momentul arestării acestuia, în 1929, iar după 1932 a rămas singurul întreţinător al familiei. În 1915, familia Lugovski avea două fete gemene, Olga (Lalia) şi Eugenia (Genia). Apoi s-a născut Nina, la Moscova, pe 25 decembrie 1918.

Soarta întregii familii s-a schimbat la 4 februarie 1937, când le-a fost perchiziţionat apartamentul şi i s-a ridicat toată corespondenţa lui Râbin, biblioteca cu lucrările socialist-revoluţionare şi cele două jurnale intime ale Ninei şi Olgăi. Întrucât a refuzat să colaboreze cu NKVD împotriva soţului său, Liubova a fost condamnată în acelaşi timp cu cele trei fiice ale sale la cinci ani de Gulag şi trimisă într-unul dintre cele mai teribile locuri de deportare, la Kolyma, evocată magnific de Varlam Şalamov în *Povestiri de la* Kolyma2. Cele patru femei au supravieţuit şi au fost eliberate din Gulag în 1942. Mama a murit la Magadan, în 1949 – ea va fi „reabilitată postmortem” în 1957 –, iar fiicele ei au putut pleca din Kolyma în 1947, pentru a fi transferate în Ural. În 1959, Ninei şi soţului ei – Viktor Templin, fost deţinut politic şi artist – li s-a permis să se instaleze la Vladimir, la 200 de kilometri de Moscova. În 1963, Nina i-a scris lui Hruşciov pentru a-i cere reabilitarea, iar sentinţa ei a fost anulată

pentru… „lipsă de probe”. Pictor fiind, Nina a realizat o operă importantă, apreciată prin numeroase expoziţii. Ea a murit în 1993, înaintea găsirii jurnalului său.

Acest jurnal, început în octombrie 1932 de către o adolescentă care nu avea încă 14 ani şi ţinut până la 3 ianuarie 1937, este un document unic, iar această ediţie tradusă din limba rusă prezintă esenţialul. Ea se citeşte în două registre paradoxale.

Primul este cel al unei vieţi „normale”. Mai întâi, familia: tatăl, adesea absent, dar foarte prezent în gândurile fiicei lui; mama care lucrează zi şi noapte pentru a asigura cele necesare vieţii de zi cu zi, rămânând inima căminului şi confidenta fiicelor ei; cele trei surori – Lalia, Genia şi Nina –, mereu în mişcare, gata să se ciondănească, dar şi bune prietene.

O familie care beneficiază de un apartament confortabil cu patru camere – un privilegiu pe vremea aceea –, care era încălzit iama şi în care Nina dispunea de propria cameră. Care pleca vara la *datcha*, la tatăl exilat aproape de Mojaisk, la un unchi sau la o mătuşă. O familie în care se mânca bine, se pare, în această perioadă de mare penurie alimentară, permiţându-şi să aibă un câine, canişul Betka. La revelionul din 1935 au la masă chiar şi mandarine. O familie care se poate îmbrăca în mod adecvat, cu palton, pălărie şi ghiozdan – mama îi aduce Ninei pe 18 ianuarie 1933 un palton de blană.

Fetele duc o viaţă de adolescente „mic-burgheze”. Gemenele cântă, dansează, cântă la pian – există un pian în casă desenează, fac plimbări călare – cu o jachetă de călărie –, patinează cu prietenele. Nina frecventează teatrul, unde întâlneşte „mulţimea pestriţă a femeilor în rochii de mătase” şi Opera. Sunt fete cultivate, care citesc Lermontov, TUrgheniev, Tolstoi, Cehov, Esenin şi chiar Pokrovski.

Pe scurt, o familie tipică a micii intelighenţii

revoluţionare moscovite, dar nu bolşevică, înaintea Marii Terori. De altfel, Nina e foarte conştientă de asta şi notează acest lucru pe data de 8 iulie 1934, când călătoreşte cu mama ei cu trenul: „Dintre toţi pasagerii din vagon, eram singurele care făceau parte din inteligheţie şi care mergeau la *datcha* şi mi-e groaznic de ruşine în faţa acestor oameni pe jumătate flămânzi, care nu cunosc o clipă de odihnă”.

O altă dimensiune „normală” a jurnalului este Nina însăşi. O adolescentă plină de viaţă, de întrebări, de angoase, ca majoritatea fetelor de vârsta ei. Laitmotivul ei: „Vreau să trăiesc!”, „Libertate, libertate, iată de ce este însetată inima mea”, „Trăieşte cât timp eşti vie”. Băieţii sunt marea ei preocupare, cum notează la 1 mai 1935: „Îmi petrec toată viaţa gândindu-mă doar la băieţi; orice alt subiect îmi pare lipsit de interes şi fără importanţă”. Dar e o preocupare dominată de grija „urâţeniei” sale – are strabism –, ceea ce îi creează un complex, o mare timiditate şi o face să se gândească în unele clipe chiar la sinucidere.

Nina este şi o bună şcolăriţă moscovită „normală”, confruntată cu băieţii – clasele sunt mixte –, dar şi cu profesorii şi cu o administraţie pe care nu o apreciază deloc, aşa cum notează în 26 noiembrie 1936: „Impertinenţă faţă de profesori, disimulare şi răutate. În raporturile noastre cu ei, nu e nimic ce ar putea aminti de aceste legături noi şi excelente care sunt numite de acum «legături sovietice»”. Există o întrebare chinuitoare ce o frământă permanent în interior în legătură cu viitorul şi posibilităţile ei universitare, reduse datorită priorităţii pe care o acordă regimul copiilor de cadre ale Partidului Comunist şi tinerilor proveniţi din clasele populare.

Există o neliniştе alimentată de reflecţia sa asupra statutului inferior al femeii din Rusia, chiar şi în ochii unui revoluţionar ca tatăl ei. Căci a doua mare problemă a ei

este tatăl său, pe care îl adoră şi îl detestă alternativ, atunci când e acasă şi o pisează cu întrebări sau când este în exil, adică închis la Butirka, unde va putea cândva să-l viziteze. Şi atunci este plină de dragoste şi respect: „Îl iubesc când este revoluţionar. Iubesc ideile lui de bărbat de acţiune, bărbat care îşi păstrează părerile, pe care nu le reneagă în schimbul unor avantaje din viaţa cotidiană”. Chiar dacă ea nu ne spune decât în trecere, e clar că o bună parte dintre reflecţiile sale politice şi sociale, care alcătuiesc al doilea registru de lectură al jurnalului, provin de la tatăl ei şi din ceea ce a reţinut din discuţiile dintre părinţi.

Al doilea registru este uşor de recunoscut: a fost aproape în întregime subliniat de anchetatorul NKVD însărcinat să citească această teribilă probă de culpabilitate care era jurnalul intim al unei fete de 15 ani. Aceste sublinieri arată că NKVD nu mai era o tradiţională poliţie politică, ci o poliţie totalitară, o poliţie a gândirii. Trebuie spus că Nina nu rămâne cu peniţa în călimară şi că, puţin câte puţin, se văd apărând la suprafaţa destul de liniştită a vieţii sale „normale” semnale tot mai neliniştitoare ce vorbesc despre instaurarea regimului totalitar inaugurat de Lenin şi reactivat, apoi generalizat de Stalin începând din 1928.

Primul semnal este dat la 1 noiembrie 1932, cu percheziţionarea-surpriză a apartamentului familiei Lugovski la ora 23.30. A doua zi, Nina evocă râzând reacţiile prietenei sale Irina, „îngrozită […] doar la ideea pronunţării cuvântului perc*heziţie”. D*ar pe 21 ianuarie 1933, tatăl Irinei este arestat, iar Nina nu mai are chef să râdă: „Le-au distrus fericirea şi liniştea, au redus la nimic modul de viaţă al întregii familii, obiceiurile lor, tot ce era aproape de sufletul lor. […] Oh, ticăloşii, lepădăturile! Cum îndrăznesc să facă asemenea lucruri! Ah, bolşevici, bolşevici! Până unde aţi decăzut? Ce faceţi?”

Al doilea semnal este dat la 24 martie 1933, când lui Râbin i se refuză paşaportul. La sfârşitul anului 1932, regimul a instaurat un sistem de paşaport intern care te autoriza să locuieşti într-un anumit număr de centre aglomerate. Acest sistem avea în vedere împiedicarea ţăranilor ruinaţi şi înfometaţi prin colectivizare forţată să fugă la oraşe – de acum, colhoznicul era legat de colhozul lui ca un sclav – şi epurarea oraşelor de „elemente indezirabile", definite în funcţie de părerile lor de opozanţi – cunoscute sau presupuse a fi aşa – şi de poziţia lor socială. Ca socialist-revoluţionar antibolşevic şi fost responsabil al unei cooperative private, tatăl Ninei era o ţintă perfectă. Astfel, a început un uriaş proces de marginalizare oficială a unei întregi părţi a populaţiei destinate răzbunării publice. Serghei Râbin a fost constrâns să-şi lase munca şi familia, să se instaleze la peste o sută de kilometri de Moscova, să revină clandestin să-i vadă pe ai săi, cu riscul de a fi arestat, şi obligat să-şi părăsească domiciliul pe nepusă masă în cazul în care s-ar fi anunţat o razie în imobil.

Din acest moment, Nina se dezinteresează de viaţa socială – chiar dacă este uneori atrasă de vreun eveniment special, cum ar fi salvarea navei „Celiuskin", prinsă între gheţurile banchizei –, neglijează manifestările tradiţionale de 7 noiembrie şi 1 mai, este tot mai sensibilă faţă de latura mincinoasă a propagandei. Cu ocazia accidentului avionului gigant „Maxim Gorki" în mai 1935, ea notează: „Oh, cum e la noi, această lăudăroşenie, voinţa de a demonstra cine suntem, în ciuda bunului-simţ. Şi din această cauză, a acestei lăudăroşenii, suferim cu toţii". I se întâmplă chiar să treacă la fapte, ca în ziua de 18 mai 1933, când smulge un afiş de pe imobilul ei care laudă avantajele unui nou împrumut obligatoriu.

În paralel, Nina observă creşterea îndoctrinării la şcoală, critică profesorul de sociologie, care laudă

„înnoirea cadrelor şi a numeroaselor instituţii” şi o repede când îşi pune întrebări cu voce tare. Denunţă instalarea delaţiunii chiar şi în clase şi transformarea unei glume de licean – redactarea de către băieţi a unei foi provenind de la împăratul Krok al II-lea! – în „organizaţie clandestină contrarevoluţionară”. Chemată la director, ea face portretul aparatcicului perfect: „antipatic, ieşit în evidenţă datorită carnetului său de partid, cu şireteniile şi capacitatea sa de a îndeplini toate sarcinile venite de sus, fără zel şi fără să gândească. Înainte de a avea acest post, părea că a evoluat doar printre bandiţii la drumul mare şi poate printre prostituate. Cu siguranţă nu în mediu şcolar. […] Un odios dictator. Era prima oară în viaţa mea când mă loveam de ceea ce se numeşte «puterea în exerciţiu»”.

Din toate acestea, Nina trage concluziile corecte: „Domneşte în URSS o împotrivire cum nu s-a mai văzut. Îngrozitor! […] Totuşi, în parte, îi înţeleg pe bolşevici. Sunt grosolani şi de o cruzime barbară, dar, din punctul lor de vedere, au dreptate: dacă nu-i bagă în sperieţi încă din copilărie pe oameni, nu vor vedea instalându-se puterea lor pe pământ, aşa cum nu-şi vor vedea propriile urechi. În consecinţă, ne educă pentru a ne face sclavi supuşi şi omoară nemilos din faşă cel mai mic suflu de rebeliune. Cea mai mică manifestare a spiritului critic, cel mai slab semn de independenţă sau de libertate a gândirii este pedepsit înspăimântător”.

Nina constată cum acest climat sufocant şi toate dificultăţile cotidiene schimbă comportamentul oamenilor. Mai întâi, pe mama ei: „Dumnezeule, biata mamă. […] A îmbătrânit, e bolnavă, apatică. […] Ai zice că e un cal epuizat de muncă, dar care continuă din inerţie să tragă şareta toată ziua, deşi nu mai are putere”. De asemenea, surorile ei, cu care are violente ciocniri, ca în 4 iulie 1933: „Nu pot fi de acord cu surorile mele. Pentru ele, socialismul este un regim adevărat, iar ororile de astăzi

sunt în ordinea lucrurilor”. Sau pe 11 decembrie 1934: „O zi îngrozitoare. […] Nu ştiu cum a alunecat conversaţia la cel mai periculos subiect posibil: puterea sovietică, bolşevicii şi viaţa actuală. Ne-am trezit, ele şi cu mine, pe poziţii total opuse”.

Aceste certuri pot fi provocate pur şi simplu şi de foamea şi promiscuitatea pe care le trăieşte Nina la ţară, în iulie 1933. Ea observă pe drept cum aceste circumstanţe speciale provoacă un proces de brutalizare până şi în familia sa: „Suntem pe picior de război. […] S-au întâmplat lucruri incredibile. Nu ne mai opream din ţipat unul la celălalt. De dimineaţa până seara, aerul răsuna: «Brută!», «Imbecilule!», «Idiotule!». Era de necrezut câtă brutalitate putea ţâşni din noi!”

Această violenţă e remarcată de Nina şi în societate, fiind provocată în mare măsură de degradarea constantă a situaţiei economice din 1928 – 1929. Pe 21 august 1933, ea face un tablou foarte realist al diferitelor tipuri de magazine moscovite, începând cu cele ale nomenclaturii comuniste până la cooperativele de stat, unde sunt cozi interminabile. Citând preţurile, ea se indignează: „La cozi, oamenii se ceartă şi blestemă viaţa. Sunt răi, înfometaţi, epuizaţi. Nicăieri nu se aude o vorbă de apărare a bolşevicilor urâţi. […] Ce vor mânca muncitorii în iarna aceasta?”. Întoarsă dintr-o vacanţă din provincie, ea notează: „În locul solidarităţii muncitoreşti atât de celebrată, domnea acolo un antagonism visceral între muncitorii locali şi sezonieri. Certurile şi pumnii în gură erau o monedă curentă”.

Este sensibilă mai ales la soarta ţăranilor – poate în amintirea originilor sale familiale şi a bunicii ei, pe care o vedea adesea. În august 1933 scrie: „Lucruri ciudate se petrec în Rusia. Foamete, canibalism… Cei care vin din provincie povestesc lucruri ciudate. Ei spun că nu au timp să adune cadavrele de pe străzi, că oraşele din provincie

sunt pline de ţărani în zdrenţe şi înfometaţi. Peste tot sunt jafuri teribile şi banditism. Iar din grânarul Ucraina ce a mai rămas? Nu o mai recunoşti”. La 11 decembrie 1934, în timpul unei violente dispute, ea le pomeneşte surorilor despre „cele cinci milioane de morţi din Ucraina”. Şi este adevărat, deoarece în 1932 – 1933 puterea sovietică a organizat prin rechiziţiile ei forţate şi interzicerea oricărui ajutor dat înfometaţilor o uriaşă foamete, care a lovit în principal Ucraina, făcând în jur de 5 milioane de victime3. Se constată deci că, în ciuda eforturilor considerabile ale puterii pentru a ascunde această tragedie de care era direct responsabilă, a uriaşei campanii de dezinformare şi a propagandei declanşate pentru a-i nega existenţa, informaţia a fost transmisă până la o liceană moscovită din vara lui 1933.

Atâtea nenorociri familiale şi generale trezesc în Nina o adevărată ură împotriva bolşevicilor, ea neezitând să atace figurile sacre ale regimului. În noiembrie 1932 a asistat la înmormântarea lui Aliluieva, soţia lui Stalin, care s-a sinucis; ea observă că în mulţime era „o bucurie rea” împotriva acestei „bolşevice”. În iunie 1933 îşi bate joc de o statuie a lui Lenin, o adevărată „caricatură”. Ajunge să dorească moartea conducătorilor bolşevici. Când a fost asasinat Kirov, la 1 decembrie 1934, ea se bucură: „Am regretat că nu am asistat la acest eveniment teribil şi răsunător. Va fi un tămbălău pe cinste acum”. Într-adevăr, ce scandal: marile procese de la Moscova, Marea Teroare şi tot ce a urmat…

Ea îi purta pică mai ales lui Stalin, „acest ticălos, această lepădătură, acest josnic georgian” care „mutilează Rusia”: „Am ajuns la concluzia că trebuie ucişi aceşti mârşavi. […] Timp de mai multe zile, întinsă în pat, am visat felul în care îl voi omori pe acest dictator. […] Strângeam pumnii de furie. Îl omor, şi cât mai repede posibil. Mă răzbun şi îl răzbun şi pe tata. Îl omor”. Ne

închipuim şocul inspectorului NKVD la această lectură…

Fără îndoială, caracterul progresiv al aplicării terorii de către Stalin, în special la Moscova, este bine subliniat de îngrijorarea ultimei însemnări a Ninei, la 3 ianuarie 1937: „Trei vorbe despre revelion. Atmosfera a fost destul de veselă şi însufleţită, însă ar fi putut să fie mai plăcută”. Va fi cu mult mai rea decât tot ce şi-ar fi putut imagina Nina. A doua zi are loc percheziţia şi începe tragedia întregii familii.

Totuşi, dacă familia Ninei ar fi fost arestată după iulie 1937, soarta ei ar fi fost probabil şi mai rea. De fapt, prin ordinul nr. 00447 din 30 iulie 1937, care inaugura Marea Teroare, Nikolai Ejov, şeful NKVD, aflat în subordinea directă a lui Stalin, hotăra condamnarea „în categoria 1” – la împuşcare – sau în „categoria 2” – la deportare în Gulag – „foştii membri ai partidelor necomuniste, criminalii şi, în general, oamenii trecutului”, adică 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost imediat împuşcate. Nina şi mama ei ar fi putut şi ele să cadă sub incidenţa ordinului nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic pe 5 iulie 1937, care autoriza arestarea familiilor „duşmanilor poporului” deja arestaţi, adică peste 18.000 de femei şi 25.000 de copii (peste 15 ani).

La 28 septembrie 1933, Nina scria: „În această dimineaţă, mi-am spus: «Mă bucur că cresc şi părăsesc această ţară de barbari şi de sălbatici»”. Stalin a trimis-o într-o ţară şi mai barbară, Kolyma, dar jurnalul ei ne-o redă intactă, autentică, acuzatoare. Un document important, care ne trimite inevitabil cu gândul la *Jurnalul Annei Frank*, chiar dacă împrejurările în care au fost scrise cele două sunt destul de diferite. Aceeaşi luciditate nemiloasă în ochii celor două adolescente şi aceeaşi prospeţime a scriiturii. Aceeaşi mărturie a unei vieţi palpitante, sfărâmată de o putere totalitară. Să nu uităm niciodată.

Capitolul X

Jurnalele intime sovietice: psihologia totalitară[1]

Deschiderea arhivelor sovietice în anii ’90 la Moscova a permis lămurirea unor întregi capitole ale perioadei leniniste şi staliniste din URSS. Un nou depozit de arhive este adus astăzi la lumină, acela al jurnalelor intime ţinute de cetăţeni sovietici şi oferite publicului fie de familiile lor, fie descoperite în arhivele poliţiei politice. Această documentare inedită permite o analiză a celor mai intime gânduri ale cetăţenilor „paradisului muncitorilor”, departe de faţada propagandistă şi discursurile admise de ideologie.

Încă din 2005 a fost publicat în Franţa jurnalul Ninei Lugovskaia, o şcolăriţă sovietică dintr-o familie moscovită de socialişti-revoluţionari[2]. La 4 ianuarie 1937, NKVD – poliţia politică a lui Stalin – perchiziţionează apartamentul familiei Lugovski şi ridică jurnalul pe care Nina îl ţinea de la vârsta de 13 ani, din 1932. Acesta se dovedeşte în curând un teribil element acuzator: în vara anului 1933, povestind o vacanţă la ţară, unde a descoperit foametea provocată de către putere împotriva ţăranilor ucraineni ce rezistaseră la colectivizarea forţată şi cele „cinci milioane de morţi” ca urmare a foametei, Nina a visat „să-i ucidă pe aceşti ticăloşi”, să-l „ucidă pe dictator”, pe Stalin. Această crimă virtuală le-a costat pe mamă şi pe cele trei fete deportarea în Gulagul de la Kolyma, iar pe tată dispariţia în furtuna violentă stârnită de găsirea acestui jurnal.

Bazându-se pe acelaşi tip de documente – jurnale intime –, Jochen Hellbeck, istoric la Rutgers University, ne propune în *Revolution on my mind. Writing a diary under* Stalin[3] o cu totul altă analiză a gândurilor intime a patru comunişti, activişti din perioada stalinistă.

Prima este Zinaida Denisevskaia. Această profesoară de ştiinţe trăieşte într-o mare singurătate afectivă, de călugăriţă laică foarte melancolică. Având vârsta de 30 de ani în momentul preluării puterii de către bolşevici, ea le

condamnă ideologia şi crimele. În acelaşi timp, fiind salariată într-o fermă experimentală, îşi abandonează puţin câte puţin individualismul radical, fiind atrasă de promisiunea unei noi vieţi colective şi regăseşte etica clasică a inteligheţiei ruse dinainte de 1917, îndreptată către munca în slujba societăţii.

La sfârşitul anilor ’20, regimul începe o violentă campanie împotriva „specialiştilor burghezi” – elită formată înainte de 1917 –, iar Denisevskaia respinge această ameninţare ce ajunge să-i afecteze şi anturajul. Atunci, aspiraţia sa tot mai mare de a participa la o viaţă colectivă este exprimată şi de dorinţele ei cele mai secrete: se îndrăgosteşte de unul dintre elevii săi, Alioşa, mai mic cu 15 ani decât ea, care devine şi primul ei amant atât de mult visat şi simbolul noii inteligheţii sovietice, modelul „omului nou”. De-acum, profesoara cultivată se va supune „educaţiei de clasă” a elevului ei şi se va căsători cu partenerul ideologic pe care îl vedea în acest bărbat. Prima întâlnire fizică este dură, dar această decepţie în dragostea personală se transfigurează în dragoste „colectivistă”: Denisevskaia se aruncă în lectura lui Marx!

Este însă curând recuperată de Stalin, care lansează colectivizarea forţată la sate şi „lichidarea chiaburilor”, aceşti exploatatori individuali pentru care agronomii experimentează noi tehnici. Or, atunci când represiunea îi loveşte pe director şi pe colegii ei, Denisevskaia se entuziasmează în favoarea colectivizării şi se lasă convinsă în final că foametea astfel provocată este rezultatul sabotajului „specialiştilor burghezi”! în faţa teribilelor presiuni, ea capitulează: după participarea la defilarea de 1 Mai, scrie: „M-am simţit pentru prima oară percepută ca o fiinţă omenească, un membru al societăţii”; sau: „Noi toţi, noi eram unul. […] Eram o picătură din mare”. Ea se consideră de-acum renă*scută,* reînviind în marea familie sovietică. Nu va mai profita deloc de această viaţă şi va

muri de cancer în martie 1933.

Al doilea caz cercetat de către Jochen Heelbeck este cel al lui Stepan Pidlubnîi, fiu de ţărani ucraineni, născut în 1914. În timpul campaniei de „lichidare a chiaburilor" din 1928 – 1930, mica fermă a părinţilor săi a fost confiscată, tatăl a fost deportat în Gulag, iar mama şi fiul aruncaţi în stradă. Cu acte false, care îi demonstrau originea muncitorească, Stepan a fugit la Moscova, unde a reuşit să intre ucenic la tipografia... revistei Prav*da. Fo*arte hotărât să se descurce şi să se integreze în noul regim, Stepan devine activist în Komsomol – tineretul comunist –, şeful unei brigăzi de muncitori şi, curând, redactorul unui ziar de perete. În schimb, adoptă normele sovietice şi denunţă public „devianţii". Şi totuşi, când visează să devină scriitor şi să renască la noua viaţă sovietică, este torturat de conştiinţa de a fi „un fiu de chiabur" şi se teme să nu fie demascat ca „duşman de clasă". Singurul său prieten este jurnalul său, început în 1931, căruia îi încredinţează angoasele şi care ne dezvăluie schizofrenia în care trăia. El speră totuşi că frecventarea cotidiană a proletariatului – la Prav*da!* – l-ar putea purifica de „esenţa sa de chiabur" şi l-ar putea face să dobândească ideologia proletară. Constrâns să-şi controleze permanent comportamentul, Stepan îl copiază întru totul pe secretarul Komsomolului, ca să-şi demonstreze mai bine conformitatea indispensabilă supravieţuirii sociale.

Ca o ironie a istoriei, strădania sa îl face să fie reperat de NKVD, care îl obligă să devină informator. Din clipa aceea, tensiunea sa psihologică este extremă, datorită opoziţiei totale dintre gândurile intime şi comportamentul său social: „Secretul meu zilnic este secretul vieţii mele interioare, care nu-mi permite să devin o persoană cu caracter independent. Nu pot să mă exprim deschis şi clar, nici nu pot avea o gândire liberă".

Dezgustul de sine, ura de sine cresc în decembrie

1932, când puterea face paşapoarte interne, singurele care permiteau să locuieşti în Moscova; zeci de vecini de-ai lui Stepan sunt expulzaţi. Acesta e pe cale să-şi piardă cumpătul, iar din acea clipă aderă cu sinceritate la regim, ceea ce îl face fericit. Iar când nepoţii lui, rămaşi la ţară în Ucraina, îi scriu protestând împotriva foametei şi îl imploră să-i ajute să supravieţuiască, Stepan subliniază în jurnalul său că a primit implorarea lor cu „calm" bolşevic.

Această fericire este risipită în octombrie 1934: NKVD descoperă adevărata sa origine socială, dar nu ţine cont de ea, cu condiţia să continue să muncească pentru „organe". Reacţia lui exprimă sindromul Stockholm, dragostea călăului: „Gândul că eram cetăţean sovietic al familiei comune a Uniunii Sovietice ca oricare altul mă obligă să le răspund cu dragoste celor cărora le datorez acest lucru. De-acum nu mai fac parte dintre duşmani". Plouă cu gratificaţii: locuinţă nouă, autorizarea începerii studiilor medicale.

Dar, la începutul anului 1936, e denunţat public ca fiu de chiabur, exclus din Komsomol şi din universitate. La aceste veşti, Stepan reacţionează făcând arborele genealogic al familiei sale paterne, din secolul al XVIII-lea. Până la urmă, mama lui (în decembrie 1937) şi el însuşi (în octombrie 1939) sunt arestaţi şi deportaţi în Gulag. Supravieţuiesc, iar tatăl, mama şi fiul se vor reîntâlni la Moscova după război.

Jurnalul intim al lui Leonid Potemkin ne dezvăluie cazul foarte diferit al unui băiat născut în 1914, care este posedat de o adevărată voinţă de putere, de o aspiraţie furibundă de a deveni „şef". Or, acestui tip de oameni Sistemul sovietic le oferea enorme posibilităţi şi imense satisfacţii narcisiste – fără a uita gratificările materiale şi simbolice. Intrat în 1934 în Komsomol, responsabil sindical, apoi agitator politic în 1936, el devine un specialist al marxism-leninismului, continuându-şi în

acelaşi timp studiile de geologie, în 1947 descoperă un enorm zăcământ de nichel, care-i va asigura succesul politic şi-l va propulsa în înalta nomenclatură, mai întâi secretar de partid în districtul Moscova (în 1956), apoi vice-ministru al cercetărilor miniere (în 1965).

În cazul său, apartenenţa la partid este expresia dorinţei de putere, deci de libertate, în viziunea sa eroică şi romantică pe care o atribuie comunismului, se vede în postura de artist şi chiar demiurg. Şi în cazul acestui activist care-şi consacră timpul demascării duşmanilor ascunşi ai partidului, dragostea faţă de puterea sovietică a înlocuit dragostea faţă de persoană. El şi-a apropiat total valorile staliniste şi, în final, nu exprimă nici regrete, nici remuşcări.

Aleksandr Afinoghenov s-a născut în 1904. De la vârsta de 13 ani, din 1917, este ales secretar al Uniunii Locale a Studenţilor Comunişti, aproape de Riazan, şi se mândreşte că a intrat în clasă „speriindu-i pe profesori cu atitudinea mea dominatoare şi cu revolverul la centură". Admis în Partidul Bolşevic la 17 ani, se instalează în 1927 la Moscova şi devine unul dintre liderii organizaţiei radicale, numită Asociaţia Rusă a Scriitorilor Proletari (RAPP). Prima sa lucrare în stilul „realist proletar" – *Excentricul* – este prezentată în faţa lui Stalin, care o recomandă membrilor Comitetului Central. Cea mai cunoscută piesă a lui – *Frica* – opune o tânără comunistă entuziastă unui profesor din vechea intelighenţie rusă, pe care îl îndeamnă să se ralieze construcţiei socialismului. Când, în octombrie 1932, Stalin reuneşte intelectualii şi îi îndeamnă să se alăture campaniei de industrializare a ţării, devenind „ingineri ai sufletelor", Afinoghenov face parte dintre invitaţi. Şi este coorganizator al congresului de întemeiere a Uniunii Scriitorilor, care va deveni structura unică şi obligatorie a intelectualilor.

Aceste promovări sunt însoţite de gratificări serioase:

apartament cu patru camere confortabil amenajat, salariu foarte mare, acces la magazinele speciale, autorizaţia de a călători în străinătate şi de a-şi aduce de acolo o maşină, are o *datcha* la dispoziţie. Pe scurt, Afmoghenov aparţine noii elite a regimului, pe care el este gata să-l servească fără a-şi pune întrebări. De altfel, din jurnalul său intim ţinut din 1926 nu reiese nicio îngrijorare metafizică în legătură cu colectivizarea forţată, cu marea foamete ucraineană din 1932 – 1933 sau cu instaurarea Gulagului. E drept că scriitorul nostru frecventează asiduu *datcha* lui Ikgoda, atotputernicul şef al NKVD…

Totuşi, în 1933, când Afinoghenov scrie o piesă intitulată *Minciuna*, în care aduce pe scenă îndoielile unei tinere comuniste care se întreabă despre pertinenţa „liniei generale” a partidului şi indiferenţa faţă de oamenii care construiesc socialismul, Stalin critică direct „această bolboroseală plictisitoare”; autorul este obligat să-şi retragă telegrafic piesa de la trei sute de teatre! Avertismentul a fost atât de aspru, încât Afinoghenov se întreabă: oare nu se află pe cale să alunece în parazitism? Prin urmare, decide să-şi folosească jurnalul pentru a reconstitui eul său comunist, pentru a-şi regăsi credinţa în sensul istoriei, entuziasmul necesar transformării în literatură a directivelor de partid. Stalin consideră fără îndoială că nu l-a măcinat destul, iar în 1936 interzice toate piesele lui Afinoghenov, ceea ce nu-l împiedică pe acesta să se felicite în jurnal pentru formidabila epurare începută de persecutorul său pentru a curăţa partidul, ceea ce pentru el înseamnă o şansă de a demonstra că este un adevărat bolşevic.

Dar epurarea îl ajunge şi pe el: la 4 aprilie 1937, *Pravda* anunţă arestarea lui Iagoda. Toată vechea conducere a RAPP este vizată, şeful ei fiind soţul surorii lui Iagoda… Silit la o autocritică publică, Afinoghenov recunoaşte că atât ca persoană, scriitor, cât şi comunist, el

a „degenerat”, ceea ce necesită „o intervenţie chirurgicală”; în cursul unei şedinţe care a durat mai mult de patru zile, 30 de scriitori îl denunţă. În curând este exclus din partid şi alungat din apartament, în timp ce mai mulţi dintre „complicii” lui – care au refuzat autocritica – sunt executaţi.

Refugiat în *datcha* sa, Afinoghenov se încredinţează jurnalului său: în timp ce se consideră nevinovat de crimele ce i se impută, el încearcă disperat să dea un sens existenţei şi crede că este victima unui vast complot „fascist”, vizând distrugerea celor mai talentaţi artişti sovietici. Este sfâşiat între două sentimente: teama permanentă de a nu fi arestat, el meditând la Cervantes şi Dostoievski şi visând la o existenţă departe de această lume zgomotoasă şi nebună, dar în acelaşi timp visează la reintegrarea în partid, „încep să mă tem că-mi pierd minţile”, scrie el. Ajunge să redacteze propriul interogatoriu imaginar pentru un ofiţer NKVD căruia îi propune o „evaluare politico-morală” aprofundată pentru verificarea purităţii conştiinţei sale de comunist!

În cele din urmă, într-un fel de extaz cvasireligios, se felicită pentru „miracolul” săvârşit: autocritica a provocat moartea vechiului „eu” şi l-a făcut să renască în „omul nou” sovietic. De-acum, îmbogăţirea personalităţii sale trebuie să treacă prin adoptarea e identităţii sociale dorită de regim. Afinoghenov a ucis în el ceea ce rămăsese din ethosul tradiţional al inteligheţiei ruse. El se supune epurării ce „purifică” şi justifică faptul că ea l-ar putea zdrobi, un ultim serviciu făcut partidului – confirmând astfel analiza lui Arthur Koestler4. El se consideră „călimara” genialului Stalin, care se va exprima prin el. Are totuşi sub ochi exemplul vecinului său de *datcha*, Boris Pastemak, care, detaşat de circumstanţele tragice ale momentului, scrie *Doctor Jivago* fără să-i pese de ameninţări.

În decembrie 1937, convins că „miracolul” i-a redat toată puritatea comunistă, Afmoghenov cere reintegrarea sa în partid, pe care o obţine în ianuarie 1938, beneficiind de rezoluţia Comitetului Central, care regretă că prea mulţi comunişti buni au fost excluşi. Ceea ce Annie Kriegel numea într-o analiză pătrunzătoare „pedagogia infernală” 5 a terorii a funcţionat perfect: în loc să-şi pună întrebări referitoare la resorturile inchizitoriale ale epurării, Afmoghenov nu are cuvinte suficiente pentru a-i mulţumi lui Stalin şi NKVD, care, în marea lor înţelepciune – „sensibilitatea lor umană [sic]” –, au ştiut să-i acorde încredere, ceea ce nu vor regreta.

Abia reabilitat, scriitorul se lansează în campania de epurare împotriva „oportuniştilor” care i-au denunţat pe „comuniştii buni”. Iar de Anul Nou 1939 e în culmea fericirii. Primeşte un bileţel adresat „tovarăşului Afmoghenov” în care Stalin se scuză că nu a avut timp să citească manuscrisul la care autorul i l-a trimis. Fără îndoială rămâne în Purgatoriu: noua sa piesă n-a fost inclusă în repertoriu. Dar războiul îl va trimite în Paradisul socialist: la 29 octombrie 1941, când se află la sediul Comitetului Central, o bombă nemţească îl omoară pe loc şi face din el un martir al fascismului. Sfârşitul poveştii reflectă perfect morala comunistă a acestei epoci: la 29 octombrie 1946, la a cincea comemorare a morţii lui, Casa Scriitorilor din Moscova îi consacră o seară prezidată chiar de cel care l-a denunţat primul în 1937.

Jurnalele prezentate de Jochen Hellbeck6 arată prin ce procese intime putea trece un cetăţean sovietic în timpul lui Stalin ca să devină activist comunist: dorinţa de putere asupra celorlalţi, căutarea de foloase materiale şi simbolice, dar şi teama permanentă de a nu fi numit „duşman de clasă” şi de a-şi pierde capul. Din acel moment, persecutatul – persecutor7 era constrâns să-şi însuşească valorile partidului unic şi să-şi proclame

adeziunea la ideologia comunistă, care îi permitea justificarea participării la un regim de teroare. Astfel, nemulţumindu-se să pună în acţiune o inginerie socială – deportând sau exterminând grupuri sociale sau naţionale întregi –, Stalin a pus la punct şi o inginerie mentală şi psihologică ce asigura participarea unei părţi a cetăţenilor la marea maşinărie totalitară.

Capitolul XI
Stalin şi evreii

Problema relaţiilor istorice dintre lumea ebraică şi revoluţia comunistă – de la Karl Marx la Troţkit Zinoviev şi Kamenev, locotenenţii lui Lenin – n-a încetat de un secol şi jumătate să fie în centrul violentelor polemici reactivate serios în timpul denunţării de către nazişti a „iudeo-bolşevismului". În cartea lui Stalin şi evreii1, a cărei prefaţă mi-a încredinţat-o, Arkadi Vaksberg, ziarist şi scriitor care a cunoscut foarte bine toată perioada sovietică, revenea asupra evoluţiilor şi a continuităţii antisemitismului în Rusia ţaristă, în URSS şi în Rusia postcomunistă. Aleksandr Soljeniţîn a publicat apoi importanta sa lucrare Două secole împreună2, ce oferă un punct de vedere rusesc asupra acestei probleme.

Istoria relaţiilor dintre evrei şi Rusia ţaristă a fost sub semnul discriminării – evreii fiind izolaţi într-o „zonă de rezidenţă", la vest de Imperiu şi supuşi interdicţiilor profesionale – şi, de prea multe ori, al unei tragice persecuţii presărată de violente pogromuri. Antisemitismul era atunci o politică de stat revendicată cu mândrie de o facţiune ultranaţionalistă şi reacţionară. Revoluţia din februarie 1917 a eliberat deodată evreii de această opresiune. Mulţi dintre ei se angajează total atât în mişcările democratice, cât şi în cele revoluţionare. Războiul civil declanşat prin preluarea puterii de către bolşevici la 7 noiembrie 1917 a prilejuit un nou val de pogromuri atât din partea „albilor", cât şi a naţionaliştilor

ucraineni sau ai Armatei Roşii. Odată bolşevicii bine instalaţi la putere, situaţia evreilor din noua Rusie părea să se amelioreze simţitor. Mulţi dintre ei s-au implicat în instituţiile noului regim, aglomerând marile oraşe, care până atunci le-au fost interzise. Astfel, la începutul anilor ’30, Moscova număra peste 250.000 de evrei, la o populaţie evreiască sovietică de aproximativ 3 milioane de persoane. Această lume idiş a cunoscut un fel de „vârstă de aur” culturală prin intermediul ziarelor, teatrelor, al grupurilor muzicale, al cluburilor de tot felul.

Totuşi, norii se adunau sub conducerea noului şef absolut al partidului, Iosif Stalin. Uniunea Sovietică era în principiu o republică federativă ce respecta fiecare dintre republicile naţionale care o compuneau. În plus, Stalin fusese primul comisar al poporului pe problema naţionalităţilor, ceea ce ar fi trebuit să-l facă mai sensibil decât pe alţii din acest punct de vedere. Or, foarte repede, vedem că acest lucru nu a contat. De îndată ce a început colectivizarea forţată a agriculturii, în 1929, Stalin s-a confruntat repede cu o rezistenţă generală, foarte puternică, în Ucraina, unde relaţia dintre ţărănime şi sentimentul naţional era intensă. Atunci el a lansat cunoscutul slogan „Să-i lichidăm pe chiaburi şi clasa lor”, deportând milioane de ţărani, împuşcându-i pe cei mai recalcitranţi şi organizând în vara anului 1932 o foamete de proporţii, destinată să distrugă definitiv întreaga existenţă socială şi naţională a ţărănimii ucrainene. Acest genocid a dus timp de nouă luni la moartea prin înfometare a aproximativ 5 milioane de persoane. În 1938, Nikita Hruşciov, devotat lui Stalin, a fost numit în fruntea Ucrainei, unde, printr-o represiune feroce, a sfărâmat orice posibilitate de independenţă faţă de puterea de la Moscova.

Mândru de aceste prime rezultate spectaculoase şi impunându-şi puterea absolută asupra partidului, şi a

partidului asupra ţării, Stalin îşi asigură spatele. Temându-se ca, în caz de război – cu Germania, Polonia, Japonia sau cu orice altă ţară –, minorităţile frontaliere să nu se transforme în coloane a cincea, el ordonă din 1935 deportarea masivă din vest a polonezilor, finlandezilor şi nemţilor, iar din est a coreenilor.

În 1937, „marele cârmaci" a decis accelerarea acestui proces, declanşând Marea Teroare. În 14 luni (1937 – 1938) au fost organizate „mari operaţii teroriste secrete", planificate, centralizate şi puse la punct de Stalin personal. Acestea au urmat, pe de o parte, „linia chiaburilor", a cărei ţintă erau „oamenii trecutului" – aristocraţi, preoţi, burghezi, ţărani care până atunci scăpaseră de teroarea de clasă –, iar pe de altă parte, o linie „naţională", vizând minorităţile naţionale implantate în apropierea frontierelor (polonezi, nemţi, finlandezi, coreeni etc.). În total, peste 700.000 de împuşcaţi şi milioane de deportaţi.

Pe acest tragic fundal, Arkadi Vaksberg, care a cunoscut din interior această istorie, a putut accede la numeroase documente inedite şi a cules aceste mărturii confidenţiale, a trasat din nou drumul întortocheat care a condus la reactivarea persecuţiei antisemite în URSS.

În timpul primei jumătăţi a anilor '30, evreii au fost mai degrabă scutiţi de represiune, în 1933, Stalin le-a impus locuitorilor de la oraşe un paşaport intern, pe care, în căsuţa a cincea, era menţionată obligatoriu originea etnică – în cazul acesta, „evreu". În mai 1934, Stalin a hotărât să creeze regiunea autonomă evreiască din Birobidjan, în adâncul Asiei Centrale, care viza fără îndoială îndepărtarea de capitală a unei părţi din populaţia evreiască, dar care nu a avut prea mare succes. Desigur, în timpul primului Mare Proces de la Moscova, în vara anului 1936, 11 din 16 acuzaţi erau evrei, dar acest lucru reflecta doar prezenţa lor importantă în rândul generaţiei vechi

bolşevice, pe care Stalin hotărâse să o extermine.

În schimb, la 12 ianuarie 1931, acesta declarase *urbi et orbi*, într-un interviu dat Agenţiei Telegrafice Evreieşti: comuniştii sunt „duşmanii feroce şi ireductibili ai antisemitismului, formă extremă a canibalismului”. Foarte mulţi evrei erau în sferele puterii, astfel încât, în 1936, aproape 40% din cadrele poliţiei politice de la vârf erau evrei. Iar doi dintre oamenii cei mai apropiaţi ai „tătucului popoarelor”, Kaganovici şi Mehlis, erau tot evrei.

Ca de obicei, acest strateg viclean şi fără scrupule care era Stalin juca simultan mai multe partide şi ţinea discursuri diferite. El a continuat faţă de exterior – războiul din Spania obliga la acest lucru – să aibă tradiţionalul discurs internaţionalist al bolşevicilor şi noul discurs antifascist inaugurat în 1934. Dar pe plan intern a accelerat întoarcerea la semnele evidente ale naţionalismului rus, chiar ţarist, publicând în *Pravda* din 15 ianuarie 1937 un editorial închinat slavei „Marelui popor rus”.

Angajat în primăvara lui 1939 într-o îndrăzneaţă manevră diplomatică între Hitler şi democraţi, Stalin, care propunea neutralitatea sa celui ce oferea mai mult, a decis la începutul lui mai să opteze pentru propunerea hitleristă şi a jucat cartea evreiască: pe 4 mai, l-a demis pe ministrul de Externe, Maxim Litvinov – un evreu, pe numele său adevărat Wallach-Finkelstein –, precum şi pe majoritatea colaboratorilor săi evrei, un semnal foarte clar în direcţia Germaniei naziste. De îndată ce au fost semnate cele două tratate germano-sovietice pe 23 august şi pe 28 septembrie 1939, discursul antinazist – şi deci denunţarea antisemitismului şi a persecuţiei evreilor în Germania şi în ţările ocupate de nazişti – a dispărut brusc din întreaga propagandă comunistă din URSS şi din toată Internaţionala Comunistă, şi asta până în iunie 1941.

Între septembrie 1939 şi iunie 1940, Stalin a tras

foloasele alianţei sale cu naziştii, iar Armata Roşie a putut invada fără vărsare de sânge partea de est a Poloniei, Ţările Baltice şi provinciile româneşti Basarabia şi Bucovina de Nord. Şi, dintr-odată, problema evreiască s-a pus cu acuitate. URSS, care număra aproximativ 3 milioane de evrei, a „recuperat” 2 milioane suplimentare: 1 270.000 de polonezi, 250.000 din Ţările Baltice şi 375.000 din România. Desigur, ei au fost „sovietizaţi”, ca şi restul populaţiei, dar, neaparţinând în cea mai mare parte a timpului nici elitelor autohtone, nici ţărănimii, ei au avut mai puţin de suferit din cauza terorii care însoţea cucerirea lor; totuşi, peste 250.000 de evrei polonezi care nu doreau nici să se întoarcă în zona ocupată de Germania, nici să adopte naţionalitatea sovietică au fost deportaţi în Gulag, alături de aproximativ 25.000 de evrei din Letonia.

În paralel, naziştii, care încă nu recurseseră la „soluţia finală” a problemei evreieşti, se lansaseră în numeroase operaţiuni de discriminare şi persecuţie în partea de vest a Poloniei. Aceasta părea că îl lasă pe Stalin impasibil. El a acceptat să primească, între octombrie 1939 şi iunie 1941, 300.000 de evrei fugiţi din Polonia de vest, doar pentru că aceştia, care erau mai ales tineri, au acceptat să muncească pe şantierele din nord sau din Siberia; ceilalţi, cu zecile de mii, au fost împinşi în zona de ocupaţie germană. Pentru a-i face pe plac lui Hitler, Stalin a înapoiat chiar naziştilor peste 4.000 de antifascişti nemţi, printre care numeroşi evrei. În plus, un fapt puţin cunoscut, a respins două scrisori, înapoindu-le Oficiului pentru Emigrarea Evreilor de la Berlin şi Viena, care la începutul anului 1940 propuneau guvernului sovietic să-i primească în Birobidjan pe toţi evreii din Reich, adică peste 350.000, şi pe cea mai mare parte dintre evreii din Polonia de vest, peste 1 800.0003.

Atacul german a modificat provizoriu locul evreilor în politica lui Stalin. De fapt, puţin după ce au intrat pe

teritoriul sovietic, naziştii au pus în acţiune aşa-numitele *Einsatzgruppen*, însărcinate cu exterminarea sistematică a bărbaţilor evrei, apoi, foarte repede, a întregii populaţii evreieşti, având loc masacre cum ar fi cel de la Babi Yar, unde au fost asasinaţi peste 30.000 de evrei, la 29 septembrie 1941. Fiind la curent cu aceste operaţii de exterminare, Stalin a autorizat la 24 august 1941, la Moscova, un mare miting condus de principalele personalităţi sovietice evreieşti, care au lansat la radio un apel „Fraţilor noştri evrei din lumea întreagă", în care denunţau în mod clar punerea în acţiune de către nazişti a exterminării „poporului evreu" 4. Iar la 7 noiembrie 1941 a fost singura dată în timpul războiului şi după acesta când Stalin a ţinut un discurs în care a făcut aluzie la persecuţia specifică a evreilor.

În 1942, Stalin a decis să joace din nou cartea evreiască, dar de data aceasta pentru a-i manevra mai bine pe aliaţii săi englezi şi americani, şi a permis crearea Comitetului Antifascist Evreu (CAJ). Întrucât era sub înalta autoritate a şefului poliţiei politice, Beria, acesta a fost însărcinat să întărească propaganda prosovietică din Statele Unite şi să strângă fonduri importante pentru URSS, iar în plan secund să faciliteze activitatea „spionilor atomişti" ai Moscovei pe teritoriul american. Susţinerea oficială a CAJ în 1942 – 1943 a dat multe speranţe conducătorilor lui, făcându-i să creadă chiar că a venit momentul să relanseze ideea creării unei republici evreieşti autonome; ei au propus asta în scrisoarea din 21 februarie 1944, adresată conducerii Partidului Comunist al Uniunii Sovietice.

Dar vremurile erau deja pe cale să se schimbe sau, mai degrabă, să revină la normalitatea stalinistă. Într-adevăr, sigur de-acum că va câştiga războiul, Stalin a decis să termine munca începută în timpul Marii Terori, lichidând prin noile „mari operaţii teroriste secrşte"

„minorităţile” frontaliere neruse şi considerate în mod tradiţional turbulente, rebele. Din 27 până pe 30 decembrie 1943, el a deportat 93.000 de kalmuci, apoi, din 23 până pe 28 februarie 1944, 521.000 de ceceni şi inguşi, între 18 şi 20 mai 1944, 180.000 de tătari din Crimeea, şi, în fine, zeci de mii de greci, bulgari, armeni, turci şi kurzi din Caucaz. În timpul toastului în cinstea victoriei, la 24 mai 1945, Stalin a numit poporul rus „poporul conducător” şi s-a orientat mai clar spre un naţional – comunism.

Din acest moment, evreii şi CAJ au apărut tot mai mult ca viitoare victime. A început să apară un antisemitism de stat: evreii au fost îndepărtaţi din posturi de răspundere, lăsaţi chiar fără locuri de muncă. La 19 noiembrie 1946, un tânăr aparatele în ascensiune, Mihail Suslov, a adresat secretariatului de partid o scrisoare în care denunţa pericolul naţionalist reprezentat de CAJ; în acelaşi timp, Stalin a interzis publicarea *Cărţii negre asupra exterminării evreilor din URSS*, culegere de mărturii adunate de doi dintre cei mai cunoscuţi scriitori evrei, Ilya Ehrenburg şi Vassili Grossmană. La sfârşitul anului

1947, Stalin şi-a dat personal acordul pentru lichidarea, camuflată în accident, a lui Solomon Mihoels, actor evreu foarte cunoscut, care activase cu succes în CAJ; Mihoels a fost asasinat pe 12 ianuarie 1948.

Dacă în politica internă Stalin a jucat deschis cartea antisemită în favoarea liniei naţional-comuniste, pe plan extern, el nu-şi epuizase avantajele direcţiei filosemite. În special, el susţine cu putere crearea statului Israel, autorizând chiar ca mii de militari evrei sovietici să ajute tânărul stat în războiul său iniţial împotriva ţărilor arabe în mai

1948. Stalin spera să controleze şi să dispună astfel de un atu în Orientul Mijlociu, atât faţă de englezi, cât şi faţă de americani6.

De îndată ce a înţeles că aceste speranţe îi vor fi spulberate, sioniştii fiind stăpâni pe situaţie, el a abandonat definitiv această direcţie, pentru a-şi alinia atitudinea pe care o avea în exterior – denumită „antisionism” – cu poziţia sa internă, deschis antisemită. La 20 noiembrie 1948 a dat ordinul de dizolvare a CAJ, iar din 1949 a început în URSS o violentă campanie împotriva evreilor, care, după ce au fost acuzaţi de naţionalism sionist, au devenit „cosmopoliţi apatrizi”. Antisemitismul de stat a devenit nedisimulat, evreii fiind discriminaţi moral şi material şi creându-se în opinia publică un climat favorabil unei persecuţii de mare amploare. Astfel, în 1952, are loc montarea procesului secret al conducătorilor CAJ – în frunte cu Lozovski7 –, apoi, în martie, deschiderea unui nou proces, în care erau implicate peste două sute de personalităţi evreieşti şi, în fine, în ianuarie 1953 se pune la cale „complotul cămăşilor albe”, care, conform informaţiilor date de Arkadi Vaksberg, trebuia să pornească o mare operaţiune de deportare a evreilor.

Moartea lui Stalin a pus capăt brusc acestor proiecte, dar, după căderea lui Nikita Hruşciov, la jumătatea anilor ’60, politica antisemită a reapărut sub conducerea neobositului Suslov – care, să ne reamintim, era cea mai înaltă personalitate sovietică prezentă la funeraliile lui Maurice Thorez, conducătorul istoric al PCF, în 1964!

Astăzi, la peste zece ani de la căderea regimului sovietic, întoarcerea în forţă a comuniştilor e însoţită de puternice manifestări antisemite, sub pretextul patriotismului rus. În primăvara anului 2001, când Vladimir Putin era preşedintele Rusiei, aproape o treime dintre deputaţii Dumei au refuzat să păstreze un moment de reculegere în memoria evreilor din URSS asasinaţi de naziști. Arkadi Vaksberg ne îndrumă cu competenţă şi măiestrie printre meandrele întortocheate ale acestei tragice şi tulburi istorii.

Rămâne o problemă gravă şi tragică din anumite puncte de vedere: care parte a evreilor a participat la revoluţia bolşevică şi la instaurarea sistemului totalitar comunist? Căci, dacă evreii din URSS au fost persecutaţi masiv – exterminaţi de nazişti şi discriminaţi de regimul de după 1945 –, ei au fost şi – foarte puţini, e drept – de partea persecutorilor, în organele Partidului Comunist, ale poliţiei politice şi ale Armatei Roşii. Ar fi onorabil din partea unui evreu, rus mai ales, să abordeze această delicată problemă pentru a stabili ceea ce Paul Ricoeur numeşte „dreapta memorie”.

Capitolul XII

Teroarea poate fi „blândă”.

Publicarea Cărţii negre a comunismului în majoritatea fostelor ţări cu „democraţie populară „şi în regiunile anexate la URSS şi sovietizate m-a purtat în aceste ţări pentru a susţine conferinţe şi dezbateri publice legate de apariţia cărţii. Cu această ocazie, am întâlnit numeroşi martori şi am putut să percep mai bine natura opresiunii căreia i-au fost victime sub regimul comunist. Or, cu excepţia perioadelor paroxistice ale preluării puterii de către comunişti şi ale perioadei staliniste – unde se aplică o teroare de mare intensitate aceşti cetăţeni au suportat în majoritatea timpului o teroare de slabă intensitate – teroarea „blândă „ceea ce nu înseamnă că a fost mai puţin eficientă pe termen lung1.

De la publicarea în 1997 a *Cărţii negre a comunismului*, numeroşi istorici au pus accent pe rolul fundamental al terorii în regimurile comuniste, mijloc de cucerire, păstrare şi gestionare a puterii. În acest timp, episoadele cu adevărat tragice – asasinate în masă, deportări colective, sistem concentraţionar – care şochează prin cruzimea călăilor şi numărul victimelor, care se numără cu sutele de mii, chiar cu milioanele, nu trebuie să oculteze teroarea de mică intensitate criminală, mijloc

preferat de inoculare a fricii în societate, cu scopul de a o putea dezintegra mai bine şi deci de a o controla.

Această „teroare blândă”, care nu provoacă direct moartea fizică, ia formele clasice ale unui stat poliţienesc, dar trimite şi la practici mai neaşteptate şi mai periculoase, care lezează persoanele în viaţa cotidiană şi chiar în intimitatea lor.

Regimurile comuniste au stabilit o reţea foarte strânsă de supraveghere a societăţii, un veritabil control – pe imobil, grupuri de case, întreprindere etc. – ce are la bază poliţia politică şi Partidul Comunist, dar şi organizaţiile „sociale”, a căror adeziune este obligatorie sau recomandată foarte serios – sindicate, mişcări ale tineretului etc. Metodele folosite sunt cele ale tuturor poliţiilor din lume; în acelaşi timp, în loc să se ocupe de lupta împotriva mediilor criminale, ele sunt extinse aici la întreaga populaţie, considerată în ansamblu „suspectă”. Ele sunt puse în aplicare cu mijloace materiale şi umane considerabile şi beneficiază de absenţa totală a protecţiei juridice a cetăţeanului în faţa puterii.

Fişarea, prevăzută de Lenin încă din 1917, este generală şi răspunde necesităţii oricărui regim totalitar de a-şi păstra monopolul politic şi ideologic. Orice persoană care exprimă o critică, are o simplă îndoială sau face o glumă la adresa partidului unic şi a conducătorilor lui, care manifestă idei diferite de ale dogmei marxist-leniniste – sau maoiste, castriste etc. – sau care nu face parte dintre cei cu „origine sănătoasă de clasă” – copii de aristocraţi, de „burghezi”, de „chiaburi” – „are dreptul” la deschiderea unui dosar. În RDG, unde acest sistem a fost împins la extrem, exista un membru Stasi pentru 180 de cetăţeni, iar acest fişier cuprindea 4 milioane de cetăţeni, la o populaţie de 17 milioane.

„Alimentate” cu informaţii foarte diverse, aceste dosare au necesitat instalarea unui enorm dispozitiv de

supraveghere, folosind mijloace variate: deschiderea scrisorilor, ascultarea telefoanelor, instalaţiile clandestine de „sonorizare” din apartamente, filări (clandestine sau ostentative) şi mai ales reţeaua de informatori dispuşi în jurul „ţintei” şi recrutaţi din mediul său profesional, din anturajul său, din familie – soţ sau soţie care îşi spionau consortul, copil care îşi supraveghea părinţii. Acest tip de supraveghere, transformată rapid în hărţuire morală şi psihologică şi extinsă la nivelul întregii societăţi, dizolvă cele mai elementare legături sociale, nimeni neştiind cine pe cine spionează, ilar fiecare ştiind că este la discreţia unui delator.

Acest climat apăsător a fost redat cu forţă de tânărul realizator german Florian Henckel von Donnersmark în filmul său recent *Viaţa altora*, distins cu Oscar pentru cel mai bun film străin din 2007. Este povestea banală a unui ofiţer Stasi însărcinat să supravegheze un dramaturg până atunci iubit de regim, dar care a crezut că are dreptul la puţină autonomie şi a cărui soţie este râvnită de un responsabil de partid. Dacă povestirea redă perfect tehnicile şi tacticile poliţiei politice, ea devine parabolă atunci când redă felul în care apare la ofiţer puţin câte puţin conştiinţa caracterului abominabil al muncii sale. De fapt, nu se cunoaşte cazul vreunui ofiţer care şi-ar fi trădat instituţia pentru a-i salva pe cei destinaţi să-i fie victime.

Nu este de neglijat că acest ofiţer este interpretat de către un actor remarcabil, Ulrich Mühe, el însuşi fost cetăţean al RDG, care, după 1989, şi-a consultat dosarul la Stasi şi a descoperit că prima lui soţie lucra pentru poliţia politică. Un proces i-a pus faţă în faţă ca adversari şi ea a murit înainte să fie eliberată de aceste acuzaţii, în timp ce el însuşi a murit de cancer în iulie 2007, la vârsta de 54 de ani. Înţelegem mai bine cum acest climat de delaţiune a putut duce la conflicte interpersonale distructive şi în sânul cuplurilor.

Fişarea generală, reţeaua omniprezentă de delatori şi supravegherea constantă nu au fost singurele suporturi ale acestei „terori blânde”. Toate regimurile comuniste au instaurat o economie administrată şi planificată central de partidul-stat, care a preluat astfel monopolul proprietăţii, al producţiei şi al distribuirii bunurilor materiale. Dacă acest sistem a sărăcit puternic ţările care i-au fost supuse – şi chiar le-a ruinat, cum s-a întâmplat în Cambodgia –, el a asigurat puterii o formidabilă poziţie dominantă asupra societăţii, prin asigurarea alimentelor, a bunurilor de consum de bază (îmbrăcăminte, încălţăminte etc.) şi a locuinţelor. Gestionarea discreţionară a penuriei a contribuit la pătrunderea terorii în centrul vieţii cotidiene.

Din 1917, Lenin a decretat: „Cine nu munceşte nu mănâncă”. Or, când partidul-stat interzice salariatul privat şi preia monopolul distribuirii slujbelor, supravieţuirea cetăţeanului depinde de bunăvoinţa puterii. Supravieţuirea alimentară a devenit astfel un formidabil mijloc de presiune a puterii asupra cetăţeanului. În cazul oraşelor, a fost destul de uşor ca aceste principii să fie aplicate.

Dimpotrivă, a fost cu mult mai dificil să fie impuse ţăranilor, care-şi asigurau necesarul alimentar. Este unul dintre motivele care l-au împins pe Stalin şi, după el, majoritatea celorlalte regimuri comuniste la colectivizarea agriculturii, pentru a fi preluat controlul asupra recoltelor, dar şi al curţilor cu păsări, al grădinilor de zarzavat şi al livezilor. Această colectivizare a dus la mari tragedii, cum ar fi foametea organizată în Ucraina în 1932 – 1933 sau cea a Marelui Salt înainte maoist din anii 1959 – 1961. Foamea a fost o armă teribilă în mâinile puterilor comuniste, iar dacă nu a dus întotdeauna la astfel de drame, nu e mai puţin adevărat că a rămas o ameninţare constantă.

Lipsa cronică a bunurilor de consum de bază, comună tuturor regimurilor comuniste, a dat naştere

fenomenului caracteristic al „cozii”. Pentru a-şi procura câteva ouă, o pereche de încălţăminte sau un costum nou, cetăţeanul obişnuit trebuia să stea la coadă ore întregi, fără să aibă, de altfel, garanţia că, odată ajuns în faţă, va mai găsi obiectul dorit. Timpul astfel pierdut după ore de muncă sau din concediu a fost un mijloc de presiune asupra populaţiei, creând un climat de incertitudine, invidie şi ostilitate violentă între cetăţeni.

Alt mijloc dintre cele mai eficiente al „terorii blânde” a fost locuinţa. Când a preluat puterea, nomenclatura partidului-stat a pus mâna şi pe palatele, vilele şi apartamentele fostelor elite arestate, apoi exterminate. Prin urmare, persoanele arestate au fost expulzate din casele lor fără nicio altă formă de proces; iar numeroasele denunţări nu au fost motivate decât de dorinţa turnătorului de a pune mâna pe locuinţa victimei sale.

Cât despre cetăţeanul obişnuit, acesta a fost constrâns să trăiască în condiţii de locuit dezastruoase – cabane, pivniţe, barăci. Dacă avea şansa locuirii într-un apartament, trebuia să-l împartă cu mai multe familii, în condiţii de promiscuitate ce favorizau gelozii, agresivitate, conflicte şi delaţiune şi contribuiau la dizolvarea solidarităţii naturale de vecinătate.

O altă formă a „terorii blânde” a fost cea a spaţiului şi peisajului, care a distrus câteva dintre cele mai marcante simboluri ale societăţii „burgheze” sau „feudale”. Din anii ’30, Stalin a ordonat distrugerea a mii de biserici, mergând până la dinamitarea catedralei ortodoxe din Moscova.

În anii ’80, Ceauşescu a decis să construiască un gigantic şi grotesc Palat al Poporului, a demolat un întreg cartier din Bucureşti, răzând în treacăt nu mai puţin de 18 biserici şi mănăstiri şi un întreg ansamblu de imobile în stil haussmanian. La iniţiativa lui Eugen Ionesco, 15 personalităţi franceze – membri ai Academiei Franceze şi

ai Collège de France – au organizat la 15 februarie 1988 o conferinţă de presă pentru denunţarea „vandalismului” cultural al lui Ceauşescu şi ameninţarea distrugerii iminente a Catedralei Patriarhiei Române din Bucureşti.

Această „teroare blândă” putea să meargă până la modificarea totală a cadrului vieţii populaţiei pentru a o controla mai bine. În România anilor ’80, Ceauşescu a impus „orăşenizarea”, obligând ţăranii să-şi părăsească gospodăria pentru a se instala într-un fel de locuinţă muncitorească. În China de astăzi, puterea încearcă să impună prin toate mijloacele urbanizarea forţată, deci sedentarizarea, a peste 700.000 de păstori tibetani de pe platourile înalte, sub pretextul „civilizării” lor.

„Teroarea blândă” se impune până în cele mai intime aspecte. Începând din 1966, Ceauşescu le-a pretins femeilor din raţiuni „patriotice” să aibă mai mulţi copii. A interzis contracepţia şi avortul, femeile cu vârsta de procreare fiind supuse supravegherii ginecologice forţate. Această politică a provocat nenumărate avorturi ilegale şi abandonul a zeci de mii de copii adunaţi în orfelinate de stat jalnice. În plus, femeile care, în urma unui avort, erau constrânse să ajungă la spital nu erau îngrijite decât cu condiţia denunţării „complicilor” lor agenţilor de securitate, poliţiei politice. Filmul tânărului regizor Cristian Mungiu, *4 luni, 3 săptămâni şi 2 zile* – distins cu Palme d’Or la Festivalul de la Cannes din 2007 – este povestirea traumatismului provocat unei tinere de un avort în era Ceauşescu şi mărturia cicatricelor pe care, 20 de ani mai târziu, le-a lăsat în societatea românească această practică inumană.

În China, politica unui singur copil continuă să provoace violente reacţii ale populaţiei faţă de asemenea metode inchizitoriale, teroriste ale serviciilor „planningului familial”.

Dacă puterea teroriza amestecându-se în cea mai

intimă latură a fiecărui individ, ea ataca şi întreaga societate, cu un mijloc de o simplitate biblică: închidea ermetic frontierele, nu pentru a împiedica invazia unor intruşi, ci pentru a le interzice cetăţenilor să fugă din „paradisul muncitorilor”. Paşapoartele care permiteau călătoria în afara „câmpului socialist” nu erau distribuite decât cu picătura şi doar persoanelor care prezentau garanţie, fiind membre ale nomenclaturii, prin familia păstrată „ostatică” sau angajamentul semnat cu poliţia politică.

Orice încercare de fugă implica riscuri foarte mari, fie traversarea frontierelor terestre – 190 de fugari au fost ucişi pe Zidul Berlinului –, fie pe mare, cum au fost aşa-numitele *boat people* vietnameze sau, la ora actuală, aşa-numitele *balseros* cubaneze, cu riscul naufragiului, al atacului rechinilor sau al piraţilor.

Această cvasi-imposibilitate de a fugi a fost unul dintre principalele resorturi psihologice ale „terorii blânde”: ideea că vei fi constrâns să trăieşti până la capătul zilelor în acest sistem din care este imposibil să scapi a contribuit foarte mult la anihilarea voinţei de a opune rezistenţă şi a dus chiar şi în rândul celor mai decişi la acomodarea cu regimul, fie prin refugierea într-un fel de exil interior, fie prin căderea în apatie socială sau depresie (alcool, sinucidere etc.), fie prefăcându-se că participă la un consens aparent – un soi de schizofrenie colectivă. Nu este întâmplător faptul că, în regimurile comuniste, statistica sinuciderilor este un secret bine păzit.

Demonstraţia *a contrario* cea mai spectaculoasă a intervenit în noiembrie 1956, când, după înăbuşirea revoluţiei maghiare de către Armata Roşie, aproape 200.000 de unguri – la o populaţie de 8 milioane – n-au mai suportat ideea că va trebui să se supună noului regim-marionetă impus de sovietici şi au fugit din ţară în câteva săptămâni. De altfel, acest exemplu aminteşte în mod clar

faptul că, deşi domneşte o „teroare blândă”, aceasta n-a fost niciodată departe de teroarea ucigaşă, ce poate reveni în forţă de îndată ce dictatura totalitară îşi simte libertatea ameninţată.

Revoluţia documentară provocată de căderea regimurilor comuniste a permis stabilirea circumstanţelor şi a bilanţului celor mai multe crime sângeroase şi în masă2. Teroarea „blândă” a afectat întreaga populaţie şi a lăsat în psihologia colectivă cicatrice adânci, pe care numai o muncă serioasă şi continuă a istoriei şi memoriei o va putea şterge puţin câte puţin.

Dacă în Germania legile au păstrat arhivele poliţiei politice, au reglementat accesul cetăţenilor la dosarul lor individual şi au instaurat „lustraţia” 3 – interdicţia de a accede la funcţii publice pentru cei care au muncit în cadrul poliţiei politice ori au colaborat cu aceasta în România4 sau în Rusia, comuniştii s-au menţinut la putere şi au păstrat controlul asupra arhivelor poliţiei politice.

În Polonia, unde ieşirea din comunism a fos rezultatul unui compromis între comunişti şi opozanţi, această memorie dureroasă ocupă astăzi un loc central în dezbaterile publice, iar legile lustraţiei şi „deconspirării” – constând în dezvăluirea publică a numelui colaboratorilor secreţi ai poliţiei politice – obligă aproape 700.000 de persoane să certifice faptul că nu au colaborat cu poliţia politică. Eurodeputatul şi istoricul Bronisław Geremek a refuzat acest lucru în aprilie 2007, denunţând o formă a „Ministerului Adevărului şi a Poliţiei Memoriei ce dezarmează cetăţeanul în faţa campaniilor de calomnii”. Dar, dimpotrivă, Lech Walosa, liderul Solidamoăd şi primul preşedinte polonez postcomunist, a făcut public dosarul său de supravegher că.

Oricare ar fi poziţia specifică a fiecărui guvern postcomunist faţă de problema decomunizării şi a arhivelor, aceste societăţi resimt încă efectele terorii

cotidiene pe care a trebuit s-o suporte de-a lungul mai multor decenii.

Capitolul XIII

Kominternul: o elită de tip nou *în măsura în care ideologia marxistă se pretindea universalistă, Lenin a dezvoltat un proiect de revoluţie proletară mondială pe care l-a inaugurat în 1919, prin crearea Internaţionalei Comuniste. În 1924, în ciuda alegerii sale tactice, a „construirii socialismului într-o singură ţară", Stalin n-a abandonat deloc proiectul revoluţiei mondiale. El a utilizat deci Internaţionala Comunistă ca pe o pepinieră de resurse şi o şcoală a formării echipelor revoluţionare destinate să instaureze comunismul în ţara de origine. Pentru aceasta, conjuncturile naţionale şi mai ales internaţionale trebuiau să permită Uniunii Sovietice – matrice şi motor al sistemului comunist mondial – să relanseze ofensiva revoluţiei comuniste. Această conjunctură s-a prezentat mai întâi prin alianţa germano – sovietică din 1939 – 1941, apoi a continuat cu victoria Uniunii Sovietice împotriva Germaniei naziste în 1945 şi înfrângerea Japoniei. Astfel, unele echipe comuniste selectate cu grijă şi formate între cele două războaie au putut la momentul oportun să pună mâna pe putere, să o instaureze şi să se menţină până la prăbuşirea sistemului comunist mondial din 19911*.

O elită

Tradiţional, elitele sunt de ordin sociétal – economice, culturale, sociale sau religioase – şi de stat – politice, diplomatice, militare şi administrative. Or, cele care vor fi amintite aici sunt de o natură cu totul diferită; ele provin dintr-o organizaţie creată în Rusia în 1919, Internaţionala Comunistă, sau Internaţionala a ffl-a, sau Komintern, care nu trimite nici la ordinea societăţilor – în sensul tradiţional al societăţilor civile –, nici la ordinea statelor – cel puţin, la început –, ci la ceea ce s-ar putea

numi „ordinea mondială a revoluţiei”.

Într-adevăr, Komintern a fost o organizaţie cu un caracter inedit, el însuşi legat de natura cu totul nouă a bolşevismului la putere. Când, în aprilie 1917, Lenin se întoarce în Rusia, el conduce un grup marxist şi revoluţionar afiliat până în 1914 Internaţionalei Muncitoreşti a lui Kautsky şi Jaurès, chiar dacă bolşevicii au ocupat în cadrul acesteia un loc destul de marginal, din cauza extremismului lor şi a modului de acţiune legat de o strictă clandestinitate, datorită caracterului poliţienesc al regimului ţarist. Preluând puterea pe 7 noiembrie 1917, acest grup îşi schimbă brusc natura: dacă, în cartea sa *Ce-i de făcut*? din 1902, Lenin inventase deja „partidul revoluţionar de tip nou”, el inventează în noiembrie 1917 primul partid revoluţionar la putere, gândit ca partid „comunist” – partidul bolşevic adoptă acest nume emblematic în martie 1918 –, animat de voinţa îndârjită de a pune în aplicare imediat doctrina comunistă, eliminându-i fizic pe toţi cei care nu li se alătură cu entuziasm; dar el este gândit şi ca avangardă pe pământ rusesc a ceea ce Lenin a numit pompos „marea revoluţie proletară mondială”.

O nouă ordine revoluţionară

Aceste trei cuvinte – „revoluţie proletară mondială” – arată clar caracterul novator al problemei. Cuvântul „revoluţie” presupunea că nu va mai rămâne nimic din „vechea lume burgheză” şi că, *ipso facto*, elitele tradiţionale au fost dintr-odată contestate şi „condamnate de Istorie”, ceea ce s-a întâmplat imediat în Rusia: nobilimea, corpul ofiţerilor, burghezia, inteligenţia şi clerul au devenit ţinta favorită a noii puteri şi a patimilor pe care le trezea în straturile profunde ale poporului. Aceste elite ruse tradiţionale au fost fie exterminate, fie constrânse să fugă în străinătate (sau chiar expulzate cu forţa2), fie integrate în noul regim şi au acceptat

supunerea totală, deci pierderea autonomiei lor de elită tradiţională3. Cuvântul „proletară” arăta că noile elite vor proveni din rândul claselor populare – adică din drojdia societăţii –, al grupurilor revoluţionare formate din oameni de origine foarte diferită, adesea din declasaţi şi marginali: Lenin şi Dzerjiński proveneau din mica nobilime rusă sau poloneză, care-şi pierduse drepturile; Troţki era fiul unui mare fermier evreu; Stalin nu frecventase seminarul şi trăia rupt de societate încă din adolescenţă. Termenul „mondială” exprima clar ideea că, pentru Lenin, tot ce era experimentat în Rusia urma să se extindă în lumea întreagă cu ocazia unui mare război civil naţional şi internaţional.

Pentru a duce acest război civil pe cele cinci continente, liderul bolşevic a creat o organizaţie ad-hoc, Kominternul. Creat oficial în martie 1919, acesta era destinat să marcheze simbolic faţă de vechea Internaţională Socialistă existenţa unei noi Internaţionale Comuniste revoluţionare4. Dar, foarte curând, începând cu al doilea Congres al său, organizat la Moscova în iulie 1920, şi chiar în virtutea victoriei bolşevicilor ce reuşiseră să se menţină la putere, Komintern a devenit locul de adunare al tuturor celor care contestau formulele socialismului înainte de 1914 şi doreau aplicarea celor leniniste. Atunci, Statul-Major bolşevic, orientat în totalitate către ideea unei revoluţii iminente în Europa, nu a mai conceput Internaţionala ca pe o federaţie a diverselor grupuri ce se revendicau de la comunism, forum în cadrul căruia oricine putea să se exprime, ci ca pe o structură în care sunt uniţi organic toţi aceia care, grupuri şi oameni, sunt recunoscuţi drept comunişti de către conducerea bolşevică. De fapt, cele 21 de condiţii celebre de adeziune declarate la al doilea Congres al Kominternului au făcut din acesta un partid comunist mondial, în care fiecare partid naţional nu era decât o

secţie supusă disciplinei de la centru. De altfel, până în 1943, anul dizolvării Kominternului de către Stalin, Partidul Comunist Francez a purtat numele de SFIC: Secţia Franceză a Internaţionalei Comunistcă.

Istoria Kominternului a fost învăluită timp de decenii de reputaţia sulfuroasă a oricărei mişcări revoluţionare şi clandestine, întărită de „zgomotul şi furia" perioadei staliniste. Dar secretul a fost bine păstrat şi se ignora esenţialul istoriei, punctată doar de întâlnirile congreselor mondiale – de la primul până la al cincilea între 1919 şi 1924, al şaselea în 1928, iar al şaptelea în 1935 –, din a căror desfăşurare se cunoştea doar ceea ce apărea în presa centrală – publicaţia lunară *Internaţionala Comunistă* şi bisăptămânala *Corespondenţă internaţională* – cu ocazia unui scandal – când poliţia punea mâna pe vreun clandestin – sau a dezvăluirilor unui „renegat" – Boris Suvarin, Charles Plisnier, Jacques Doriot, Walter Krivitki sau Artur Koestler. Până şi aceste dezvăluiri erau foarte modeste, fie pentru că, din cauza izolării clandestine şi a maniei secretului, martorul nu a înţeles mare lucru din organizare, fie din cauza cultivării a ceea ce ruşii numesc „conspiraţie" – activitatea conspirativă –, fie pentru că onoarea revoluţionară interzicea divulgarea anumitor aspecte, a celor mai secrete, susceptibile să ajute prea mult „forţele burgheziei". Până la sfârşitul anilor '80, doar câţiva cercetători care prezentau toate garanţiile politice din punct de vedere sovietic au putut accede la arhivele interne şi au fost autorizaţi să publice extrase într-o viziune clar manipulatoare: trebuia demonstrat câtă dreptate a avut Kominternul sau Partidul Comunist respectiv într-un anumit momente.

Doar de curând, în 1992, ca urmare a imploziei sistemului comunist de la Moscova, cercetătorii au putut avea acces la arhivele interne ale Kominternului şi au început să înţeleagă amploarea acţiunii sale şi întreaga

complexitate a organizării sale. Aceste arhive sunt admirabile; perfect conservate şi clasate, ele sunt accesibile în condiţii pentru care nu poţi decât să le mulţumeşti arhivarilor ruşi, care lucrează totuşi într-un cadru dificil. Cercetătorii sunt confruntaţi cu o „revoluţie documentară" ce se referă la lumea întreagă, fiecare ţară „beneficiind" de partidul ei comunist, ale cărui arhive, cel puţin pentru perioada 1919 – 1945, sunt depuse la Moscova7. Regretăm doar că un anumit număr de cercetători continuă să publice despre Komintern sau partidele comuniste dintre cele două războaie fără să se refere sistematic la aceste arhive sau fără să tragă concluziile care se impun8 după deschiderea acestora.

Elite de „tip nou".

Grupul pe care îl evocăm constituie fără îndoială o elită, în măsura în care Komintern a fost o organizaţie de cadre politice, un corp de elită al comunismului internaţional. Din anii 1924 – 1925, urmând mişcarea prin care Stalin şi clanul său au încheiat transformarea Partidului Bolşevic în partid-stat totalitar, Komintern a fost supus, sub presiunea liderilor sovietici, la „bolşevizare", ce viza combaterea a tot ce putea aminti de vechile partide socialiste. Dacă, de fapt, comuniştii au condamnat fără drept de apel elitele „burgheze", ei au urmărit şi prin răzbunarea lor elitele tradiţionale ale mişcării socialiste şi muncitoreşti: sociale – intelectualii, profesorii, avocaţii, medicii, ziariştii, dar şi pe liderii sindicali şi responsabilii burselor de muncă şi ai cooperativelor – şi politice – aleşii; ele au fost înlocuite cu noile elite sociale – miticul proletar9, mai exact, metalurgistul, minerul şi ceferistul – şi cu politicienii – cadrele comuniste agreate de Moscova. Ei respingeau de asemenea vechile structuri copiate exact după tiparul circumscripţiilor electorale, impunând altele noi: celula comunistă din uzină, fracţiunea comunistă.

Chiar în sânul sistemului comunist mondial, aceşti

comunişti ai Kominternului sunt consideraţi un fel de corp consacrat, cu o natură diferită de cea a maselor, „oameni dintr-o stofă aparte”, cum îi califica Stalin pe bolşevici, oameni gata de orice pentru apărarea cauzei: puteau să-şi trădeze ţara sau familia şi, tot atât de bine, puteau să se sacrifice ori să-i sacrifice pe alţii. Şi această elită de tip nou era mondială. Din ea făceau parte cei mai mulţi conducători istorici ai partidelor comuniste: în Franţa, Thorez, DucIos, Marty, Frachon, Jean Jérôme etc.; în Europa, bulgarul Gheorghi Dimitrov, italianul Palmiro Togliatti, spaniola Dolores Ibamiri, cehul Klement Gottwald, maghiarul Mâtyâs Rákosi, românca Ana Pauker, iugoslavul Tito, germanul Walter Ulbricht etc.; iar în lume, indochinezul Ho Şi Min, chinezul Zhou Enlai, americanul Earl Browder.

Această elită a „kominterniştilor” – termen căruia i s-a redat onoarea după deschiderea arhivelor – a fost creată *ex nihilo*\ totuşi, foarte repede, ea a fost operaţională şi performantă. Explicaţiile acestui succes se datorează în acelaşi timp structurilor, oamenilor şi felului lor de funcţionare.

Structurile

Ca stat-major al revoluţiei mondiale, Komintern a funcţionat foarte devreme după un model de organizaţie militarizată, copiată după modelul Partidului Bolşevic, aşa cum se transformase după ce a ajuns la putere, mai întâi sub autoritatea lui Lenin, apoi sub pumnul absolutist şi realist al lui Stalin, care, din 1928, a făcut din Komintern un instrument al politicii sale mondiale, aşa cum s-a întâmplat şi în cazul diplomaţiei, armatei sau al serviciilor secrete.

Structura era extrem de rigidă sub autoritatea sa şi diversificată ca formă de acţiune. Kominternul a fost dominat încă de la înfiinţare de secţia rusă şi de liderii ei, Lenin, Troţki, Zinoviev (primul preşedinte), Buharin (al

doilea preşedinte), Molotov (al treilea preşedinte) şi Stalin. Din 1925, acesta din urmă a făcut manevre pentru a-i îndepărta din posturile de conducere pe oamenii lui Troţki, apoi pe ai lui Zinoviev şi pe ai lui Buharin, pentru a-şi plasa oamenii, cel mai important şi de încredere fiind până în 1943 Dimitri Manuilski10. Începând din 1937, întregul sistem a fost închis de către unul dintre principalii săi fideli, Andrei Jdanov, ale cărui funcţii le-am descoperit acum datorită arhivelor11.

Komintern a fost condus de un Comitet Executiv, alcătuit în 1935 din zece secretari puşi în fruntea diferitelor secretariate, comisii şi departamente, fie de ordin geografic, pe ţări sau grupe de ţări – de exemplu, Secretariatul Latin cuprindea ţările de limbă latină (Franţa, Italia, Spania, Portugalia, Elveţia romandă, Belgia şi coloniile franceze, belgiene şi portugheze) –, fie de ordin funcţional – secţia de cadre, a serviciului de propagandă şi a organizaţiilor de masă, a Serviciului Secret (OMS), a serviciilor administrative, a traducerilor etc.12 Fiecare secretar al Comitetului Executiv era însărcinat cu mai multe secţii geografice sau funcţionale. Acestora li se adăugau filialele Kominternului: Profintem sau Internaţionala Sindicală Roşie, Krestintem sau Internaţionala Ţărănimii Comuniste.

Internaţionala Comunistă a Tineretului (condusă de un francez, Raymond Guyot), Sportintem (o internaţională care încerca să organizeze o mişcare sportivă comunistă), Ajutorul Roşu International, destinat solidarităţii cu revoluţionarii persecutaţi, etc. Fiecare partid comunist avea unul sau mai mulţi reprezentanţi permanenţi la Moscova pe lângă Comitetul Executiv, care era abilitat să trimită instructori sau reprezentanţi adesea cu depline puteri pe lângă oricare partid comunist.

Acest ansamblu enorm era răspândit în toată lumea şi număra mii de membri, era sudat printr-o puternică

unitate ideologică şi doctrinară, dar nu putea funcţiona decât datorită unei severe discipline politice, dublată de o disciplină proprie unei organizaţii cu funcţii ilegale şi clandestine, aşa cum era în cazul celor mai mulţi kominternişti. Factorii de control au fost şi mai întăriţi începând cu 1928, iar Stalin a controlat Kominternul; de la începutul anilor ’30, nicio decizie, indiferent de importanţă, nu era adoptată fără ca Manuilski, apoi, în curând, secondat de Gheorghi Dimitrov13, fără acceptul personal al lui Stalin. De asemenea, nicio decizie de oarecare importanţă – şi adesea fără importanţă – nu era luată de un partid comunist fără acordul Kominternului.

Oamenii

Organizaţia nu putea funcţiona decât cu oameni mânaţi de pasiune, de credinţa în mitul revoluţiei mondiale, foarte puternic după Primul Război Mondial şi al cărui simbol era ceea ce François Furet a numit „farmecul universal al lui Octombrie” 14. Farmec întărit din 1928 – 1929 şi prin mitul „construcţiei socialismului” în URSS – planuri cincinale, colectivizarea agriculturii etc. – şi confirmat prin puterea statului sovietic, a cărui reintegrare progresivă în concertul internaţional urma să legitimeze întreaga acţiune.

Alegerea oamenilor a fost rezultatul unei selecţii tot mai severe de-a lungul anilor. Dacă în anii leninişti aceasta se sprijinea în primul rând pe criteriile ideologice, doctrinare şi politice ale adeziunii declarate la teoria şi acţiunea comuniştilor ruşi – definită clar prin cele 21 de condiţii din 1920 (a 22-a, rezervată Franţei, care interzicea adeziunea la un alt tip de elită, francmasoneria, era secretă) –, în timpul lui Stalin, selecţia presupunea şi alte criterii, punând pe primul loc fidelitatea personală faţă de Stalin şi oamenii lui, supunerea absolută şi necondiţionată în faţa acţiunilor pe care nu doar morala obişnuită, ci chiar şi morala revoluţionară le-a condamnat înainte de 1924.

Această selecţie era făcută de Secţia de Cadre, condusă de un comunist sovietic ce aparţinea Secţiei de Cadre a Partidului Comunist Sovietic şi poliţiei politice sovietice; ani de zile, până la epurarea sa din 1938, a făcut-o Meir Trilisser, zis Moskvin, membru al Comitetului Executiv. Serviciul de Cadre, care deţinea dosarele personale ale cadrelor comuniste din lumea întreagă – mai multe mii de dosare doar pentru PCF –, era abilitat să-şi dea avizul asupra a tot ceea ce-l privea pe kominternist: selectarea, recrutarea în aparatul Kominternului, formarea, atribuirea, promovarea, intrarea şi ieşirea din URSS etc.

Selecţia a permis Kominternului să impună partidelor comuniste proceduri de depistare, de punere la încercare şi formare a oamenilor „noi”, capabili să determine funcţionarea unui sistem opus celui de cultură socialistă şi sindicalistă dinainte de 1914. Aceste proceduri implicau un fel de parcurs iniţiatic în cursul căruia fiecare trebuia să se debaraseze de „vechiul om”, să abandoneze orice referire la viaţa din trecut. Kominternul nu se mulţumea doar să controleze politica, structurile şi funcţionarea partidelor comuniste; el mai voia să-şi controleze oamenii, în mod colectiv şi individual. Pentru a atinge acest obiectiv, a folosit mijloacele clasice ale poliţiei, rapoartele fiecăruia despre fiecare au devenit o regulă, iar delaţiunea sub pretextul controlului politic era unul dintre principalele criterii de recrutare în timpul lui Stalin; aceste rapoarte completau dosarul personal al fiecărui responsabil comunist, întocmit de Secţia de Cadre a Moscovei, al cărui nucleu central era „biografia”.

Deschiderea arhivelor a permis accesul la aceste documente fundamentale şi la tragerea primelor concluzii. „Biografia” era adesea formată din două elemente. În primul rând, un chestionar uneori foarte detaliat (74 de întrebări în cazul PCF din anii ’30), care încerca să

descopere profilul militantului – originea socială, formaţia şcolară, lecturile, capacităţile militare, activitatea militantă etc. – şi care permitea să-i identifice aptitudinile particulare – cel care vorbea o anumită limbă putea fi trimis în ţara respectivă, celui care fusese radiofonist în armată i se putea încredinţa un emiţător etc. – sau să depisteze elementele infiltrate. În al doilea rând, o autobiografie scrisă de mână, datată şi semnată, uneori de 10 sau 15 pagini, permitea descoperirea profilului psihologic al militantului, dar mai ales aprecierea aptitudinii sale de a se devota în întregime partidului şi Kominternului. De fapt, nu rareori s-a întâmplat ca militantul să fie pus în situaţia de a-şi încredinţa secretele cele mai ascunse şi mai personale: în autobiografia lui, Jacques DucIos şi-a dezvăluit cel mai profund traumatism, că moartea tatălui alcoolic şi nebun i-a aruncat familia în mizerie, iar Eugen Fried şi-a destăinuit slăbiciunea cea mai ascunsă, că în 1932 a avut o fată cu o kominternistă, aceasta neavând confirmarea acestei paternităţi decât în 1992, când a putut citi faimoasa „biografie” a tatălui ei15.

În acelaşi timp, dacă disciplina şi supunerea trebuiau să fie absolute, ele nu erau oarbe. Totalitarismul nu rimează obligatoriu cu cretinismul. Raportat la obiectivele sale, Stalin a ştiut să descopere comori de inteligenţă politică. Faptul că uneori s-a înşelat grav nu trebuie să oculteze formidabila sa capacitate de om al puterii, voinţa de a învinge totul cu orice preţ. Fiind un politician viclean, ştia să se înconjoare de credincioşi şi de fideli competenţi. Manuilski, Togliatti, Dimitrov, Thorez, Tito – ca să nu-i citǎm decât pe ei – au demonstrat calităţi politice mult peste medie. Desigur, în cadrul activităţii lor cotidiene, care consta în elaborarea şi aplicarea concretă a unei politici, aceştia luau decizii în lipsa directivelor precise ale lui Stalin, chiar dacă rămâneau sub controlul diverselor servicii. Totuşi, pentru orice decizie importantă, trebuia

viza, ordinul „bossului”. Acesta a fost şi cazul Partidului Comunist Francez în iunie-august 194016 sau în timpul întâlnirilor faţă în faţă dintre Thorez şi Stalin, la 19 noiembrie 1944 şi 18 noiembrie 194717 Existenţa unui grad de interacţiune între Stalin şi conducerea Kominternului nu eludează cu nimic implementarea ansamblului procesului de luare a deciziei în cadrul regimului totalitar.

Aceşti oameni erau selectaţi cu grijă, erau formaţi fie prin nenumărate întâlniri, rapoarte, şedinţe de critică şi autocritică în care erau analizate în detaliu toate aspectele activităţii lor, fie prin şcolile obişnuite ale Kominternului – formarea politică şi ideologică – ori „speciale” – învăţarea folosirii emiţătoarelor şi receptoarelor, a actelor false, a filajelor şi contrafilajelor, a funcţionării clandestine şi a sabotajelor. Şcolile puteau fi internaţionale – la Moscova, de exemplu, Waldeck Rochet, viitor secretar general al PCF, a fost instruit în 1931 la Şcoala leninistă – sau naţionale – DucIos a fost instruit la prima şcoală de cadre comuniste, la Bobigny, în 1924, iar Gérard Belloin, care a fost directorul Şcolii Centrale a PCF în anii ’60, a făcut o mărturie evocatoare din acest punct de vedere18.

Omogenitatea ideologică şi politică a acestei elite kominterniste, întărită prin trecerea prin şcoli, era întreţinută de mari ceremonii ale regimului la date aniversare – 1 mai, 7 noiembrie etc. – şi era simbolizată prin locul special în care se desfăşurau: în anii ’20, kominterniştii din lumea întreagă se întâlneau la Moscova, la Hotel Lux, imobil situat pe bulevardul Tverskaia, mai sus de Kremlin; începând din 1935, acesta a devenit locul arestărilor nocturne şi al marilor suspiciuni 19.

Modul de funcţionare

Oamenii Kominternului erau chemaţi să îndeplinească misiuni specifice. La un capăt al firului constituiau aparatul partidelor comuniste; termenul

„aparat”, care se generalizează în URSS începând din 1921 – 1923, desemnează militanţii plătiţi de organizaţie. La celălalt capăt al firului era Comitetul Executiv şi serviciile lui. Conducerile internaţionale şi naţionale se întâlneau la congrese, la plenarele Comitetului Executiv sau cu orice alte ocazii, când situaţia o impunea. Thorez, DucIos, Marty, dar şi Togliatti, Gottwald, Fried etc. au petrecut numeroase sejururi la Moscova, uneori foarte lungi: Thorez a rămas în URSS din noiembrie 1939 până în noiembrie 1944 şi din noiembrie 1950 până în aprilie 1953.

Cele două capete ale firului erau legate permanent printr-o intensă circulaţie a agenţilor de legătură, a instructorilor specializaţi şi a reprezentanţilor plenipotenţiari. Agenţii de legătură aduceau rapoartele diferitelor partide la Centru – denumirea internă a Moscovei – şi duceau directivele Centrului spre periferie. Toate aceste documente erau considerate secrete, majoritatea agenţilor erau de pe vremea ilegalităţii, dotaţi cu acte false şi operând după modalităţile clandestinităţii; dacă erau militanţi cunoscuţi, ei memorau principalele directive. Curierii puteau avea misiuni în locuri îndepărtate. Astfel, comunistul francez Joseph Ducroux, ales printre altele pentru cunoaşterea limbii engleze, a fost însărcinat între 1926 şi 1931 cu mai multe misiuni în China20, la Hong-Kong, apoi la Singapore, unde a fost arestat de poliţia britanică.

Instructorii erau trimişi într-o ţară pentru a întări activitatea partidului într-un anumit sector. Existau specialişti în agitaţia sindicală şi greve, alţii se ocupau de formarea ideologică, alţii erau specializaţi în mişcările tineretului, iar alţii în sprijinirea punerii în funcţiune a aparatelor militare şi paramilitare. Era posibilă şi prezenţa simultană a mai multor instructori în aceeaşi ţară, fiecare căutând să-şi valorifice rezultatele faţă de Centru, de care depindea fie continuarea misiunii – deci finanţarea sa –, fie

promovarea în aparatul central, fie, în anii ’30, chemarea la Moscova şi epurarea21.

Reprezentanţii Comitetului Executiv erau fără îndoială cei mai importanţi kominternişti. Repartizaţi unui partid comunist, trebuiau să aplice politica Centrului, chiar schimbând cu autoritatea lor componenţa conducerii şi impunând orientarea politică şi modalitatea de funcţionare a organizaţiei respective. Pe scurt, aveau aproape putere deplină, cu condiţia informării amănunţite a Centrului referitor la cele mai mici detalii şi la conduita fiecărui responsabil.

Unul dintre cele mai cunoscute exemple este cel al lui Eugen Fried, care a fost din 1930 până în 1939 reprezentantul Kominternului în Franţa22. El a fost în mare măsură cel care a selectat în 1931 conducerea „istorică” a PCF – Thorez, Ducîos, Fraction, Marty, Guyot; tot el a fost şi cel care a creat în 1932 Secţia de Cadre a PCF, serviciul „gestionării resurselor umane” şi poliţia politică a partidului timp de 50 de ani, fiind responsabil de toate numirile şi, în paralel, de toate excluderile; Fried este cel care a intervenit într-o manieră decisivă în politica PCF, în special în primăvara anului 1934, cu întoarcerea spre Frontul Popular, în mai 1936, cu refuzul de a participa la guvernul Léon Blum şi, în septembrie 1939, cu obligarea aplicării virajului politic consecutiv pactelor germano-sovietice. În acea perioadă, Maurice Thorez nu lua nicio decizie fără să discute în prealabil cu Fried şi adesea se mulţumea să se supună directivelor acestuia din urmă.

Comuniştii francezi au fost şi ei reprezentanţi ai Kominternului: Jacques Ducîos în Spania în 1930, apoi în Germania în 1932; Jean Cremet, secretar al PCF, la Shanghai în 193023; André Marty a fost din 1936 până în 1939 şeful Brigăzilor Internaţionale, organizaţie militară controlată strict de Komintern – de altfel, toate dosarele individuale ale brigadierilor internaţionali se găsesc în

arhivele Kominternului. Din 1973, Branko Lazici şi-a publicat *Biographical dictionary* of the *Comintern*, accesul la arhive deschizând în acest domeniu perspective aproape nelimitate.

Să adăugăm că acelaşi militant putea îndeplini consecutiv funcţiile pe care tocmai le-am enumerat. În acest sens, Fried este un bun exemplu: curier comunist în perioada revoluţiei maghiare din 1919, apoi militant în Partidul Comunist Cehoslovac, a devenit în 1929 secretar al PCC înainte de a trece în aparatul internaţional în 1930, apoi, la sfârşitul anilor ’30, a fost reprezentant al Franţei şi responsabil al Kominternului pentru Europa Occidentală în septembrie 1939.

Care circulaţie?

Fără îndoială că în secolul XX nu a existat o altă organizaţie al cărei personal să circule precum cel al Kominternului, şi asta în perioada când deplasările la distanţă mare nu erau simple şi uşoare ca acum. Kominterniştii – cum ar fi şefi ca Manuilski – aveau obiceiul să se deplaseze în lumea întreagă şi să treacă frontierele fără ca măcar să-şi dea seama. Câmpul lor de activitate era lumea întreagă.

Această circulaţie geografică era însoţită deseori de o circulaţie funcţională, kominternistul putând trece de la conducerea unui partid comunist la un post din cadrul Kominternului la Moscova sau într-o misiune specială la capătul lumii.

Circulaţia ieraihică în sânul sistemului kominternist şi comunist nu lipsea. Exista o mişcare descendentă în cazul epurării – în Franţa, reţinem cazurile lui Barbé, Celor, Doriot, Marty, Tillon, Lecœur, Servin, Casanova, Garaudy, Fiszbin şi mulţi alţii mai puţin cunoscuţi –, dar şi una ascendentă, pentru numeroşi militanţi de rând deveniţi şefi.

Totuşi, mişcarea cea mai intensă era de ordin social.

De fapt, cei mai mulţi kominternişti erau, prin originea lor populară – muncitori şi ţărani – şi/sau culturală – evrei, emigranţi –, destinaţi unui parcurs foarte modest în societatea bine fixată a Europei dintre cele două războaie mondiale. Intrarea în Komintern le permitea cunoaşterea unei promovări spectaculoase, cu alt parcurs, desigur, cu anumite riscuri importante – represiunea „burgheză" şi mai ales stalinistă dar şi gratificări considerabile, atât materiale, cât şi simbolice. Mai întâi, chiar în URSS, unde kominterniştii aveau parte de privilegiile puterii totalitare – primeau locuinţă, alimente, aveau căldură şi dreptul de a călători în străinătate apoi în ţările în care comuniştii ajunseseră la putere cu ajutorul prezenţei decisive, directă sau indirectă, a Armatei Roşii. Aceste elite exkominterniste s-au transformat după modelul nomenclaturii sovietice şi au exploatat populaţia al căror „gauleiter" sovietic erau. Fără Komintern, tâmplarul Gottwald nu ar fi ajuns niciodată preşedintele Republicii Populare Cehoslovace, Ulbricht preşedinte al RDG, aventurierii Tito şi Rákosi preşedinţi ai Iugoslaviei, respectiv Ungariei comuniste. Cel mai uimitor e faptul că, după 1989 – 1991 şi prăbuşirea sistemului comunist, o parte dintre aceste elite provenite din rândul kominterniştilor au ajuns să se reconvertească, profitând fie de poziţia din fruntea economiei pentru a-şi însuşi o parte a bogăţiilor naţionale şi a se transforma în noii capitalişti, fie de poziţiile din sfera puterii, pentru a se menţine în fruntea unui regim acum democratic – prim-ministrul român Petre Roman, fiu de kominternist, este cel mai reprezentativ exemplu în acest sens.

Chiar şi acolo unde nu au preluat puterea, elitele kominterniste au reuşit adesea, datorită ascensiunii crescânde a Uniunii Sovietice, să se impună printre puternicii şi dominanţii societăţii din care făceau parte. Fără Komintern, minerul şi „fiul poporului" 24 Thorez nu ar fi ajuns niciodată vicepreşedinte al Consiliului, ministru

de stat şi prieten cu Picasso şi Aragon. La fel, patiserul DucIos nu ar fi devenit niciodată vicepreşedinte al Camerei Deputaţilor, senator şi candidat la preşedinţia Republicii. Este şi cazul metalurgistului Frachon, care nu ar fi ajuns niciodată şeful atotputernic al Confederaţiei Generale a Muncii, care putea oricând să oprească trenurile, să închidă porturile şi să oprească electricitatea, adică tot atâtea mijloace de presiune care echivalau cu puterea unui ministru. Întrucât majoritatea nu proveneau nici din elite burgheze, nici din elite socialiste tradiţionale şi deseori nu aveau ocazia de a beneficia de ascensiunea socială a unei şcoli republicane, aceste elite kominterniste au ştiut să atragă simpatia unei părţi a maselor populare şi muncitoreşti şi să facă din Partidul Comunist Francez sau Partidul Comunist Italian mari mişcări populiste, numai datorită apropierii de masele respective şi a demagogiei în care erau neîntrecuţi.

Această mişcare intensă a elitei kominterniste – geografică, funcţională, socială ascendentă – era în orice moment susceptibilă de o ruptură cu principiile şi identitatea comunismului leninist-stalinist; nu o dată au existat kominternişti care au dispărut cu fondurile şi/sau cu secretele ce le erau încredinţate sau care au profitat, cum a fost cazul lui Doriot, de notorietatea obţinută graţie Kominternului pentru a fane politică pe cont propriu. Ea trebuia deci să fie controlată în permanenţă, pentru a fi combătute toate pericolele dispersării, diversităţii şi contaminării cu lumea „burgheză” şi pentru a fi întărite omogenitatea ideologică şi fidelitatea adeziunii. Pariul a fost câştigat, deoarece kominterniştii formaţi în anii ’20 – 30, în ciuda inevitabilelor diminuări, au constituit până în anii ’70 – 80 coloana vertebrală a mişcării comuniste internaţionale, controlată de Moscova. Astfel, cuibăriţi discret în cadrul PCF până în anii ’80, Jean Jérôme şi Georges Gosnat25 au controlat legăturile financiare ale

partidului cu Moscova, în timp ce Gaston Plissonnier26 era însărcinat cu cadrele, iar DucIos, Waldeck Rochet sau Raymond Guyot asigurau menţinerea dogmei politico-ideologice. În faţa diversităţii societate ce caracterizează fiecare ţară, kominterniştii au asigurat în cadrul fiecărui partid comunist – mult timp şi după dizolvarea Kominternului – hegemonia dimensiunii teleologice a comunismului prin respectarea doctrinei, aplicarea modelului organizării leniniste şi supunerea faţă de imperativele strategiei sovietice.

Fără îndoială, implozia sistemului comunist mondial între 1989 şi 1991, căreia i s-au adăugat şi efectele vârstei, pare să fi marcat sfârşitul aproape definitiv al funcţionării elitei kominterniste, care astăzi pare desuetă şi anacronică, la fel ca Muzeul Kominternului, care a rămas în obscuritate la Ufa, în stepele Asiei Centrale.

Capitolul XIV

Sistemul comunist mondial, criteriul de evaluare a totalitarismului

La sfârşitul anilor ’70 s-a pecetluit maxima expansiune atinsă de comunism în 1979, cu invazia Afghanistanului de către Armata Roşie. Comunismul sovietic părea atunci atotputernic la frontierele sale din 1940 – 1941 – rezultate în urma pactelor germano – sovietice şi ratificate de occidentali la Ialta. Era solid implantat în Europa Centrală şi de Est, dispunea de puternice puncte de sprijin în Franţa şi Italia şi ajunsese în America Latină – în Cuba şi Nicaragua –, precum şi în Africa – în fostele colonii portugheze şi Etiopia. Era în relaţii bune cu numeroase regimuri din Africa de Nord sau din Orientul Mijlociu, având în acelaşi timp vechi şi privilegiate legături cu Vietnamul comunist – Laos şi chiar Cambodgia. În paralel, China comunistă, după episodul maoist nebunesc şi dezastruos al Revoluţiei Culturale, părea să abandoneze conflictul cu „revizionismul sovietic

„şi să revină la comunismul mai tradiţional.

Pe acest fundal al unui comunism în expansiune, la începutul anilor ’80 a apărut o controversă mai întâi discretă, apoi mai deschisă între cele două mari doamne ale studiilor franceze referitoare la comunism. Hélène Carrère d’Encausse, specialistă în studierea Uniunii Sovietice, a deschis dezbaterea în 1978, cu lucrarea l’empire éclaté, care vedea URSS-ul ca pe o continuare a expansiunii începute pe vremea ţarilor, un fenomen specific rusesc.

Pionieră a studiilor despre comunism în cadrul universitar francez, Annie Kriegel îi răspunde publicând în 1984 Le système communiste mondial, în care propune o analiză sistemică: dacă provenea dintr-o matrice situată în Rusia şi dominată de URSS, comunismul era în mod fundamental un sistem mondial, elaborat de Lenin şi făcut durabil de Stalin.

Acest sistem se baza pe trei subsisteme distincte, dar bine articulate:

— Subsistemul partidului-stat sovietic, creat începând cu 7 noiembrie 1917 şi menit să-şi extindă teritoriul (în 1939 – 1941, în 1944 – 1945), dar şi să vegheze asupra apariţiei altor partide-stat rezultate din preluarea puterii de către anumite partide comuniste;

— Subsistemul partidelor comuniste organizate din 1919 – 1920 de Lenin în cadrul Internaţionalei Comuniste ca secţii naţionale ale unui Partid Comunist mondial şi care trebuiau să formeze echipe comuniste destinate să devină partide-stat;

*— În fine, subsistemul alianţelor; ce permitea primelor două subsisteme să-şi multiplice forţele conform celor trei axe ale luptei ideologice: alianţa pe tema păcii – împotriva „războiului imperialist** –, atât de profitabilă pentru Lenin în 1917 şi reactivată cu regularitate pe linia mediilor pacifiste (pe vremea Frontului Popular; la*

începutul Războiului Rece împotriva bombei atomice americane, în anii ’80 *împotriva eurorachetelor), alianţa pe tema solidarităţii muncitoreşti prin organizaţiile sindicale internaţionale (Internaţionala Sindicală Roşie în anii ’20*30, apoi Federaţia Sindicală Mondială din 1945 până la căderea Uniunii Sovietice) şi, în sfârşit, alianţa pe tema mişcărilor anticoloniale şi de eliberare naţională, benefică în special începând din anii ’50.*

Textul 1 care urmează este consacrat analizei pertinenţei acestui concept al sistemului comunist mondial pentru înţelegerea evoluţiei şi prăbuşirii lumii comuniste.

La ora actuală, s-a stabilit un larg consens referitor la definirea fazei staliniste a puterii sovietice ca fiind „totalitară” şi chiar, în opinia lui François Furet, ca „maturitate totalitară” 2 pentru perioada 1945 – 1953. Din lipsă de spaţiu, nu vom reveni la o descriere detaliată a fenomenului totalitar, dar putem, printr-o abordare suficientă a acestei expuneri, să-l caracterizăm ca pe o putere ce vizează dominarea totală asupra societăţii, datorită instituţionalizării celor trei monopoluri. Monopolul politic este cel fundamental, permiţând unui partid unic să-i supună pe indivizi voinţei sale după ce a distrus statul de drept, a fuzionat executivul, legislativul şi judiciarul sub autoritatea partidului şi a privatizat statul, făcând din el un stat partizan, ale cărui instituţii nu mai sunt decât forţele administrative şi înarmate ale partidului. Al doilea monopol, cel al gândirii, asigura partidului-stat supunerea gândirii, datorită stăpânirii tuturor mijloacelor de formare şi informare, sprijinindu-se pe o formidabilă reţea de propagandă şi îndoctrinare, ce asigura dominaţia unei ideologii unice şi obligatorii. Ultimul monopol specific totalitarismului comunist este cel economic, care, după distrugerea principiului proprietăţii private a mijloacelor de producţie şi a mecanismelor pieţei, furnizează puterii controlul unei părţi tot mai mari a producţiei şi distribuirii

bunurilor şi îi asigură supunerea întregului.

Cucerirea puterii, apoi menţinerea ei de către mişcările totalitare se bazează pe două mijloace complementare: seducerea – prin propagandă, mobilizarea maselor, cultul şefului, entuziasmul organizat, fascinaţia forţei determinată de o disciplină absolută şi privilegiile acordate partizanilor puterii – şi represiunea opozanţilor, a indiferenţilor, care poate merge de la simpla stigmatizare şi marginalizare a indivizilor sau a grupurilor sociale până la teroarea în masă, la crime împotriva umanităţii şi la genocide – de rasă sau de clasă –, trecând prin „pedagogia infernală”, procese trucate şi izolarea popoarelor întregi între frontiere de netrecut.

Desigur, aceste caracteristici au fost întâi şi-ntâi esenţiale pentru fenomenul comunist, Uniunea Sovietică întemeiată de Lenin şi dezvoltată remarcabil de Stalin. Dar ele sunt valabile pentru întregul comunism european, care a fost centrul unui sistem mondial.

Annie Kriegel a publicat în 1984 lucrarea *Le système communiste* mondial3, o culegere de mai multe articole scrise în anii 1978 – 1979, după 40 de ani de observare – participantă, apoi critică – a fenomenului comunist. Această reflecţie aprofundată a fost foarte repede acoperită de vacarmul iscat de *glasnos*tul şi de *perestroika* inaugurate de

Mihail Gorbaciov în 1985, apoi de harababura provocată în 1989 de căderea Zidului Berlinului şi a „democraţiilor populare” şi, în sfârşit, de răsunetul prăbuşirii Uniunii Sovietice în toamna anului 1991. Annie Kriegel a făcut o analiză structurală a fenomenului comunist în momentul de apogeu, care rămâne un excelent punct de reper pentru aprecierea evoluţiei naturii comunismului european şi sovietic.

În opinia ei, acest sistem nu era „în sine exclusiv teritorial şi mult mai puţin pur etnist”, ci se desfăşura

„într-o pluralitate de planuri: teoretic, strategic, politic şi instituţional”. O asemenea abordare permitea, în viziunea ei, „recentrarea întregului sistem asupra a ceea ce este locul adevăratei sale vitalităţi: o vitalitate care nu este proprie unui stat, ci care decurgea din faptul că la origine era un *proiect* comunist în curs de realizare” 4.

Apartenenţa la sistemul comunist mondial: criteriul gradului de totalitarism

La moartea lui Stalin, sistemul comunist, care cunoscuse între 1939 şi 1949 o perioadă de formidabilă expansiune în Europa şi în lume, se stabilizase şi atinsese deplina lui maturitate şi eficienţă. Apăruse dintr-o matrice reprezentată de URSS, dar încarnată în realitate de Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, denumire pe care şi-o luase Partidul Bolşevic, instalat la putere în Rusia din 7 noiembrie 1917. Plecând de la acest centru atât model, cât şi motor, sistemul comunist mondial s-a împărţit în trei subsisteme: cel al partidelor comuniste, al partidelor-stat comuniste şi al alianţelor.

În centrul sistemului era Partidul Bolşevic, „partid revoluţionar de tip nou”, inventat şi definit teoretic de Lenin în *Ce-i de făcut*? (1902) şi a cărui organizare şi acţiune au fost inaugurate din 1903, prin crearea fracţiunii bolşevice în sânul social-democraţiei ruseşti. Înaintea preluării puterii, acest partid funcţiona conform unui anumit număr de invariabile: o doctrină – marxismul, revăzut de Lenin, combinat cu utopia lui Cernîşevski şi cu nihilismul revoluţionar al lui Neceaev – care întemeiază un proiect vizând o distrugere radicală nu doar a regimului ţarist, dar şi a societăţii existente şi trecerea imediată la socialism; un model de organizare bazându-se pe „centralismul democratic” – „o disciplină de fier, asemănătoare celei militare” (a douăsprezecea din cele 21 de condiţii) – şi o dublare a structurii în forme legale şi clandestine (a treia din cele 21 de condiţii); o strategie şi o

tactică politice bazate în principal pe insurecţie şi declanşarea unui război civil naţional şi internaţional.

Din 1919, Lenin a concretizat acest subsistem al partidelor creând Internaţionala Comunistă, căreia, în 1920, prin cele 21 de condiţii de aderare la aceasta, i-a impus ca model teleologia bolşevică. Aceasta se bazează pe o doctrină marxistă intangibilă, devenită în timpul lui Stalin marxism-leninism după un model organizatoric – acela al partidului revoluţionar profesional ultraierarhizat şi disciplinat –, şi, în sfârşit, pe supunerea faţă de strategia şi tactica bolşevicilor, care aveau ca sarcină revoluţia mondială. Bolşevizarea începută în anul 1924, apoi stalinizarea la sfârşitul anilor ’20 i-au permis PCUS Să-şi fortifice ascendenţa asupra acestor partide, transformându-le în final în copii conforme modelului.

Acest model, Partidul Bolşevic, nu şi-a dezvăluit adevărata natură decât în cursul anului 1917, când a înregistrat o dublă mutaţie. În câteva luni, grupusculul revoluţionar din martie 1917 s-a transformat în prototipul mişcării totalitare, devenind un partid de masă graţie demagogiei, capacităţii sale de mobilizare a populaţiei – în sensul arendtian al termenului, adică regruparea declasaţilor tuturor straturilor sociale – şi bazându-se pe ceea ce Boris Pastemak a numit în *Doctor Jivago* „o revoluţie a soldaţimii”, pentru a combate prin toate mijloacele apariţia curentelor favorabile unui stat de drept şi unei reprezentări democratică.

Începând cu 7 noiembrie 1917, Partidul Bolşevic a cunoscut a doua mutaţie: mişcarea totalitară a pus mâna pe stat, s-a transformat în partid-stat şi a instaurat un regim totalitar, formaţie politică inedită în istorie. Toate bazele i-au fost temeinic stabilite pe vremea lui Lenin, apoi consolidate şi lărgite în timpul lui Stalin, mai întâi în 1939 – 1941, când, graţie acordurilor germano-sovietice, subsistemul partidului-stat a cunoscut o primă expansiune

prin cucerirea Statelor Baltice, a Poloniei de Est, a Basarabiei şi a Bucovinei de Nord. Apoi, între 1944 şi 1948, când a beneficiat de a doua formidabilă câştigare de teren prin crearea a opt „democraţii populare”, în care partidele comuniste – minoritare până atunci în ţara lor, cu excepţia Cehoslovaciei – s-au transformat rapid în partide-stat, după modelul sovietic, fiind sub tutela permanentă a instituţiilor sovietice.

Or, toate aceste partide comuniste europene, fie că rămân simple mişcări – ca partidele Europei Occidentale – sau devin partide-stat – ca în Europa Centrală şi de Est –, au fost îndelung pregătite între cele două războaie, în cadrul Internaţionalei Comuniste. Nucleele lor conducătoare şi „cadrele” au fost selectate şi formate cu grijă, conform psihologiei şi doctrinei totalitare sovietice. Organizarea lor a fost strict copiată după cea a PCUS şi era sever controlată de serviciile acestuia. Şi, bineînţeles, ele urmau întocmai directivele politice primite de la Moscova atât prin documentele transmise prin emisari secreţi, cât şi prin ordinele verbale date conducătorilor chiar la Moscova, prin radio – telegrame, în cazul Partidului Comunist Francez, începând din 1934.

Dinaintea războiului, aceste partide deveniseră mişcări totalitare, cu vocaţia de partide-stat totalitar şi legate organic de matricea totalitară prin adeziunea oficială la Internaţionala Comunistă şi prin intermediul oficios al reţelelor secrete ale comunismului internaţional. Astfel, chiar înainte de a ieşi la lumină în „democraţiile populare” în 1944 – 1945, sistemul comunist mondial, mai ales cel din sectorul european, era instalat şi demonstra pe planul acţiunii perfecţiunea conceptuală a dispozitivului imaginat de Lenin pentru asigurarea dominaţiei totale a mişcării sale asupra societăţii, nu doar a celei ruseşti şi europene, ci şi mondiale.

Cu mult înaintea războiului, apartenenţa la acest

sistem – constrângător încă din vremea lui Lenin şi devenit implacabil în timpul lui Stalin – lăsa să se înţeleagă participarea la dimensiunea totalitară a comunismului. Începând cu 1947 şi cu crearea Kominformului, această apartenenţă a fost oficializată într-un organism ce regrupa atât partidele-stat ale „democraţiilor populare”, cât şi partidele-mişcări (partidele comuniste francez şi italian). Această coabitare arată clar că, în viziunea lui Stalin, gradul – şi obligaţia – apartenenţei la sistemul totalitar era acelaşi pentru ambele tipuri de partide, în pofida funcţiilor diferite în dispozitivul general.

În paralel şi din 1917, Lenin a dezvoltat un al treilea subsistem, cel al alianţelor, urmărind trei linii mai mult sau mai puţin accentuate, în funcţie de conjuncturi: alianţa pe tema păcii – de foarte mare actualitate în 1917 – 1918 –, alianţa clasei muncitoare internaţionale – prin crearea Internaţionalei Sindicale Roşii, ramură specializată a Internaţionalei Comuniste – şi, în fine, alianţa cu mişcările anticoloniale şi de eliberare naţională, concretizată prin cunoscutul Congres de la Baku în 1920. Ca discipol fidel, Stalin a întărit aceste alianţe în anii ’30 cu tactica sa de front popular, pe tema păcii antifasciste şi a unităţii muncitoreşti. După atacul german împotriva Uniunii Sovietice, el îşi concentrează atenţia asupra temei eliberării naţionale, ceea ce le permite diferitelor partide comuniste să obţină o audienţă mult ridicată în rândul populaţiei şi să ajungă în 1945 – 1946 la apogeu în Europa.

După triplul eşec din 1948 – cel al blocadei Berlinului, al disidenţei reprezentate de Tito, apoi al înfrângerii comuniştilor în războiul civil grec –, Stalin a înţeles că expansiunea sistemului comunist a fost provizoriu împiedicată în Europa printr-o prezenţă tot mai activă a americanilor. El şi-a reorientat atunci expansiunea pe terenul asiatic, susţinând activ instalarea puterii comuniste în China şi Coreea de Nord, apoi atacul Coreei

de Nord împotriva vecinului său din sud şi, în sfârşit, lupta Vietnamului împotriva prezenţei franceze în toată Indochina, ducând după 1949 la formarea mai multor partide-stat noi în Asia.

Niciodată sistemul comunist nu cunoscuse o astfel de expansiune teritorială, punându-şi totodată în practică *proiectul*, graţie practicării unui totalitarism de mare intensitate, ale cărui semne exterioare erau la apogeu: teroarea în masă, pregătirea în URSS a unei vaste epurări antisemite, organizarea de către KGB a „procesului de la Moscova" în toate „democraţiile populare", exacerbarea cultului personalităţii şefilor, propaganda omniprezentă, aiureala pseudoştiinţifică a lui Lîsenko şi a lâsenkismului, dezvoltarea intensă a producţiei militare etc. Diferitele echipe comuniste aflate la putere, în special în ţările Europei Centrale şi de Est ocupate de Armata Roşie, erau îndeaproape dirijate şi controlate de PCUS, în spatele faţadei pseudostatale a Pactului de la Varşovia şi a CAER.

Urmărind-o pe Annie Kriegel, putem estima că, înaintea morţii lui Stalin, gradul de adâncire a procesului comunizării sistemului în Europa era foarte avansat, în funcţie de trei parametri ce permiteau măsurarea gradului de conformitate cu modelul bolşevic: sistemul puterii interne al diferitelor partide-stat comuniste, politica lor externă şi gradul de fiabilitate satisfăcător pentru contribuţia lor la funcţionarea şi extinderea sistemului comunist mondial.

Astfel, trebuie să recunoaştem că Stalin a reuşit cu o măiestrie deosebită să dezvolte şi să stabilizeze un sistem mondial, în special european, ce părea de departe conform modelului central. După câteva „peripeţii" iniţiale, al Doilea Război Mondial se terminase cu rezultatul pe care-l pronosticase Stalin în faţa lui Gheorghi Dimitrov la Kremlin pe 7 septembrie 1939: expansiunea comunismului în Europa6, chiar dacă, în timpul întâlnirii cu Maurice

Thorez, din 18 noiembrie 1947, Stalin regreta că debarcarea aliaţilor din Normandia l-a împiedicat să ajungă la Paris7. Triumful ar fi fost complet. Fără îndoială, URSS devenea după război a doua superputere mondială. Iar sistemul comunist imaginat de Lenin şi dezvoltat de Stalin asigura în 1953 o dominaţie totalitară de la linia Oder-Neisse până la Oceanul Pacific şi-şi întindea ramificaţiile până la Atlantic şi Mediterană.

Destalinizare, decomunizare, de totalitarizare

E admis de comun acord – iar acesta este şi punctul de vedere al lui Hannah Arendt8 şi mai târziu al lui Krzysztof Pomian9 – că, după moartea lui Stalin, caracterul totalitar al sistemului comunist a dispărut, în special în URSS şi în „democraţiile populare”. Este adevărat că, din primăvara anului 1953, a început la Moscova o primă destalinizare destinată atât punerii definitive în siguranţă a păturii conducătoare ce scăpase de epurările staliniste, cât şi îndepărtării celor mai caricaturale şi îngrozitoare aspecte ale totalitarismului de mare intensitate, care începea să reprezinte pentru sistem un preţ mult prea mare. Costul financiar al Gulagului – al cărui preţ era de-acum mult mai mare decât merita –, costul politic al unei terori în masă a cărei realitate nu mai putea fi ascunsă prin propagandă, realitate care, din cauza războiului, trecuse în grabă frontierele până la cele închise aproape ermetic ale Uniunii Sovietice.

Prima destalinizare a pus deci accentul pe criticarea cultului personalităţii şi pe respectarea principiului conducerii colective, a început reabilitarea liderilor reprimaţi în timpul lui Stalin şi sancţionarea anumitor responsabili nu prea implicaţi în aparatul terorii şi chiar a promulgat o mare amnistie, eliberând din Gulag sute de mii de acuzaţi10.

Totuşi, aceste câteva semne ale evoluţiei au intervenit într-o situaţie materială catastrofală, în special

pentru miile de lucrători beneficiari ai regimului. Tensiunile au explodat până la urmă, mai întâi în Cehoslovacia, unde între 1 şi 5 iunie 1953 a avut loc prima mare revoltă a muncitorilor, înregistrându-se 129 de întreprinderi în grevă la Plzeň şi o uriaşă manifestaţie antiguvernamentală de stradă, reprimată dur de poliţie şi de armată11. La 17 iunie 1953 a avut loc răscoala muncitorească din Berlinul de Est şi din toată Germania Democrată, zdrobită de tancurile sovietice, care a făcut peste 50 de morţi. Dacă puterea comunistă era dispusă să slăbească puţin presiunea asupra populaţiei, ea nu era gata să abandoneze teroarea ca mijloc de guvernare şi să-şi sacrifice proiectul comunist pentru bunăstarea populaţiei.

În 1955, PCUS a recunoscut oficial faptul că Tito a fost nedreptăţit de Stalin şi s-a reconciliat cu acesta, contrazicând astfel principiul până atunci intangibil al infailibilităţii şefului. Acest principiu a fost serios pus în discuţie când, în februarie 1956, Nikita Hruşciov a prezentat „raportul secret" în care îl critica violent pe Stalin, punându-i în cârcă toate relele, pentru a lăuda cât mai mult meritele figurii tutelare a lui Lenin12. Acest raport se baza pe lucrările Comisiei Pospelov, care, în ianuarie 1956, făcuse bilanţul represiunii din Rusia din vremea ţarilor până în 195213. Or, de-a lungul unei şedinţe a Biroului Politic în care părerile au fost foarte împărţite, Hruşciov a decis să nu îndrepte proiectorul decât asupra anumitor victime comuniste, o infimă parte din întreg. A fost astfel inaugurată a doua destalinizare, ce a dus la faimosul „dezgheţ" sovietic14.

Această evoluţie a generat mai multe consecinţe susceptibile să modifice natura totalitară a sistemului comunist mondial. Pe plan doctrinar şi strategic, Hruşciov a pus la loc de cinste teza coexistenţei paşnice între ţări cu regim social diferit şi a plasat conflictul cu sistemul

capitalist pe terenul ştiinţei, al tehnologiei şi al producţiei, în care socialismul trebuia să-şi demonstreze superioritatea. Pe plan organizatoric, el a decis dizolvarea Kominformului, simbol al celei mai dure faze a Războiului Rece, a instaurat o funcţionare bazată pe relaţiile bilaterale regulate dintre „partidele înfrăţite” – PCUS păstrând prerogativele „fratelui mare” – şi întâlnirea lor periodică în cadrul conferinţelor internaţionale. Aceasta nu a schimbat în mod esenţial relaţia celor mai multe partide cu Moscova, cum a demonstrat *a contrario* condamnarea generală a comuniştilor chinezi ca urmare a rupturii chino-sovietice – care a presupus o gravă alterare a unităţii generale a sistemului.

Prin aceasta, erau nişte semnale incontestabile de abandon din partea Centrului de metode teroriste. Or, aceste semnale au fost interpretate diferit de către diferiţii componenţi ai sistemului, care nu ajunseseră la acelaşi grad de aprofundare a unui proces de comunizare care coincidea cu punerea în practică a principiilor totalitare. Iar avansarea acestui proces depindea mult de rezistenţa opusă de societate.

Comunitatea sovietică, întemeiată în 1922 ca urmare a unui teribil război civil, lărgită între 1939 şi 1944, a cunoscut cel mai înalt grad de realizare a puterii comuniste, cea în care rezistenţa societăţii şi a naţionalităţilor a fost sfărâmată, în care ideea de stat tradiţional a fost complet înlocuită de ideea de partid, în care distrugerea proprietăţii private şi a societăţii civile a reuşit cel mai bine, iar teroarea şi îndoctrinarea au fost împinse cel mai departe şi pentru cea mai lungă perioadă. Salvată în mod extraordinar, prin îndepărtarea ameninţării din anii ’30 şi 40, societatea s-a mulţumit pe deplin cu un simplu „dezgheţ”, intuind de altfel slăbiciunea mişcării disidente.

Dimpotrivă, în anumite „democraţii populare” ce

dispuneau înainte de război de o societate civilă şi o tradiţie statală puternice, societatea a fost mai puţin distrusă decât în URSS şi a rezistat mai bine procesului de comunizare; ea a interpretat deci semnalele hruşcioviene ca pe o oportunitate majoră de a se debarasa simultan de constrângerile sovietice şi totalitare. În vara anului 1956, Polonia a intrat în fierbere, urmată de Ungaria, care a cunoscut în noiembrie o adevărată revoluţie antisovietică, anticomunistă şi antitotalitară15.

În legătura cu aceasta, în 1980, Annie Kriegel îşi punea întrebări referitoare la „formidabila ruptură prin care Hruşciov şi hruşciovismul şi-au asumat conştient sau nu riscul destrămării ideologiei comuniste, acest soi de derapaj generalizat ce ar fi putut de fapt să conducă sistemul comunist la pieirea sa” 16. În opinia ei, primul-secretar „uitase sau cel puţin minimalizase principiul iniţial conform căruia Uniunea Sovietică nu-şi bazează vocaţia, obligaţiile şi puterea specifică decât pe faptul că îndeplineşte o funcţie atât particulară, cât şi centrală în sistemul comunist mondial” 17. URSS îşi va regăsi *in extremis* funcţia centrală când Hruşciov va trimite Armata Roşie să zdrobească revoluţia maghiară. Ceea ce nu-i va împiedica pe colegii lui să-l demită în 1964, considerându-l prea puţin fiabil pentru a asigura supravieţuirea sistemului.

Astfel, la zece ani după „Raportul secret”, ce a rămas oare din veleităţile hruşcioviene? Desigur, cultul personalităţii era mai puţin nebunesc decât în timpul lui Stalin, dar principiul şefului a rămas puternic înrădăcinat în URSS în timpul lui Brejnev, ca şi în Ungaria cu Kádár, în Polonia cu Gomułka, în RDG cu Ulbricht, apoi cu Honecker, cuplul Ceauşescu în România, în Bulgaria cu Jivkov, fără a-l uita pe Tito în Iugoslavia şi pe Enver Hoxha în Albania.

Desigur, moartea lui Stalin a marcat – cel puţin în URSS şi în „democraţiile populare” – sfârşitul a ceea ce

Nicolas Werth a numit „marile operaţii teroriste secrete” – Marea

Teroare din 1937 – 1938, deportarea „popoarelor pedepsite” în 1944 – 1945 etc. –, precum şi sfârşitul lichidării fizice a concurenţilor în timpul luptelor interne din cadrul Partidului Comunist. Mai trebuie notat că aceste două tipuri de teroare au continuat să fie practicate în alte componente ale sistemului, atât antisovietice (Albania, China, Cambodgia), cât şi prosovietice (Cuba, Angola, Etiopia).

Cu toate acestea, dacă teroarea nu mai era prezentă zilnic, mai ales printre membrii Partidului Comunist şi conducătorii lor – cu excepţia Albaniei prochineze, în care se omorau între ei, până şi în Biroul Politic18 –, ea a fost practicată punctual la scară mare în Ungaria în 1956, apoi sub formă de ameninţare directă în Cehoslovacia în 1968, servind astfel drept lecţie şi avertisment pentru alte componente ale sistemului. Represiunea avea de-acum ca ţintă disidenţii, întreţinând în rândul populaţiei un sentiment permanent de teamă şi ideea că teroarea poate fi reactivată oricând, organele însărcinate cu punerea ei în practică fiind mereu active.

Într-adevăr, instituţiile care asiguraseră în timpul lui Stalin esenţa puterii totalitare – partidul, poliţia politică, armata – au rămas. Chiar oamenii care conduceau aceste instanţe – cum ar fi Suslov la ideologie, Ponomarev la relaţiile cu „partidele înfrăţite”, Gromîko la Afaceri Externe, Serov la KGB – s-au menţinut la putere. Unii chiar au ajuns la puterea supremă: să ne amintim că, în calitate de şef comunist al Moscovei în timpul Marii Terori, apoi în Ucraina în 1938 – 1947, Hruşciov a ordonat execuţia sau trimiterea în Gulag a zeci de mii de persoane; şi Iuri Andropov, secretar general al PCUS din 1982 până în 1984, după ce a pus la cale zdrobirea Ungariei ca ambasador sovietic la Budapesta în 1956, a fost şef al KGB

din 1967 până în 1982. Ca şi Stalin, începând din 1941, Hruşciov, Brejnev şi Andropov au fost şi secretari generali de partid, şi preşedinţi ai Sovietului Suprem sau ai guvernului, simbolizând menţinerea fundamentală a formei partidului-stat.

Adăugăm că teroarea în masă nu este un dat obligatoriu al regimului totalitar odată ce acesta s-a instalat bine la putere, cum a demonstrat Emilio Gentile în cazul fascismului italian 19. În realitate, caracteristica totalitarismului este mai întâi căutarea unei dominaţii totale care poate fi instaurată prin interiorizarea generalizată a fricii – ca urmare a unei faze teroriste intense –, completată prin evidenţa riguroasă a populaţiei prin structurarea strictă a organizaţiilor de masă specifice – tineri, femei etc. – şi dublată printr-un sever control poliţienesc – care, în URSS, la sfârşitul anilor ’60, se numea eufemistic „metodă profilactică” 20.

Aşadar, dacă există cu adevărat o schimbare în istoria Uniunii Sovietice şi în cea a sistemului comunist european după moartea lui Stalin, aceasta nu pare să fi dus de la totalitarism la autoritarism. Mai degrabă, se pare că s-a asigurat trecerea de la o fază de totalitarism de mare intensitate la una de mică intensitate, caracterizată printr-o resemnare a populaţiei de a suporta acest tip de regim, în schimbul unei scăderi sensibile a nivelului terorii şi al slăbirii mobilizării şi îndoctrinării din partea puterii. Dar asta nu înseamnă că *proiectul* comunist a fost abandonat.

Sistemul comunist s-a confruntat cu eterna dilemă a regimurilor totalitare care, pentru a ajunge la dominaţia totală, nu dispuneau decât de trei mijloace: violenţa pentru eliminarea opozanţilor şi reducerea la tăcere a nemulţumiţilor, captarea spiritelor graţie dispozitivelor sofisticate, de la propaganda cea mai grosolană până la îndoctrinarea cea mai subtilă, şi, în sfârşit, satisfacerea

nevoilor materiale ale populaţiei.

Comuniştii nu au putut folosi deloc acest ultim mijloc, doctrina lor conducând sistematic la falimentarea producţiei şi la mizeria maselor. Exemplul cel mai clar se pare că a fost Polonia, care, la cotitura anilor ’70 şi sub impulsul lui Gierek, s-a crezut capabilă, primind credite occidentale, dar refuzând economia de piaţă – şi tot ceea ce ţine de statul de drept –, să pornească o economie „socialistă”; falimentul a fost răsunător şi ţara a plătit mult timp rambursarea acestor datorii.

Al doilea mijloc – ideologia – pierduse de la finele anilor ’60 o parte a grandorii sale, a acestei formidabile forţe de propulsare care, din 1917 până în 1945, trecând prin 1936, făcuse din ideea revoluţionară şi din cea antifascistă motoarele principale ale adeziunii la comunism. În acelaşi timp, destalinizarea ideologiei făcută de Hruşciov a restabilit o *dorn* leninistă strictă, mascând cu grijă tot ceea ce la Lenin îl anunţa foarte clar pe Stalin – în special în *Opere*, în pasajele vădit criminogene21. Annie Kriegel scria în legătură cu asta: „Ideologia ridiculizată, degradată, zdrenţuită, prăbuşită ca o prostituată, ridată şi uscată ca o babă, ar fi total incapabilă să reîncălzească încrederea şi fidelitatea militanţilor, precum şi să inspire respect nepartizanilor. Deci neîncrederea a triumfat: nu va mai rămâne decât constrângerea ce va menţine popoarele cucerite într-o supunere mută. Aşa să fie oare? Credinţa dispune, ca şi istoria, de multe viclenii” 22.

Într-adevăr, dacă puterea de seducţie şi mobilizare a ideologiei comuniste a slăbit în „democraţiile populare” cele mai contestatare – Polonia, Ungaria, Cehoslovacia –, ea a păstrat o mare parte din eficienţa ei în acele ţări care erau cel mai bine aliniate la Moscova şi chiar la URSS. în toate universităţile „lagărului socialist”, examenele de marxism-leninism erau obligatorii – şi eventual eliminatorii. Chiar şi disidenţii – sovietici, dar şi cehi în

1968 – rămâneau adesea închişi în cercul magic al mitului comunist.

Desigur, s-a putut constata o „ieşire de sub vraja" acestui mit, o laicizare a acestei religii, dar temele lui principale au continuat să modeleze gândirea generală: privirea revoluţionară dictată de lupta de clasă, înaintarea spre o societate fără clase, stigmatizarea automată a duşmanilor rituali – capitalismul, imperialismul (obligatoriu american), „fasciştii" etc. –, solidaritatea obligatorie cu „lagărul progresului" (obligatoriu sovietic şi comunist).

Mai mult, începând cu anii '60, această ideologie s-a răspândit foarte mult în Lumea a Treia; ea a facilitat alianţe ale sistemului comunist cu aşa-numitele mişcări „de eliberare naţională", culminând cu convergenţe uimitoare, ca în Iran, unde, asemenea imaginii alianţei de fapt a naziştilor şi a comuniştilor împotriva Republicii de la Weimar, molahi integrişti şi studenţi marxişti şi-au unit forţele pentru a doborî regimul de modernizare autoritară al lui Reza Pahlavi.

De altfel, această ideologie a fost puternic reactivată în Europa Occidentală, prin mişcările studenţeşti de la jumătatea anilor '60, cu reveniri până astăzi – de exemplu, prezenţa a trei candidaţi troţkişti, care au adunat peste 10% din sufragiile primului tur la alegerile prezidenţiale franceze din 2002 şi menţinerea unei ideologii filorevoluţionare de către o parte a inteligheţiei franceze23.

Oricum, destalinizarea şi cele câteva pretenţii hruşcioviste de reforme nu au slăbit cu nimic sistemul comunist mondial. Prin Pactul de la Varşovia, CAER şi controlul strict al echipelor conducătoare – cu excepţia României –, URSS şi-a păstrat puterea asupra Europei Centrale şi de Est. În Ungaria, reluarea puterii de către Kádár după revoluţia din 1956 a fost deosebit de dură,

facilitată, de altfel, de exilul aproape imediat a peste 200.000 de maghiari (la 8 milioane de locuitori) – prin definiţie, persoanele cele mai dispuse să reziste regimului. RDG a fost condusă cu mână de fier, cu o populaţie închisă în spatele Zidului Berlinului şi al frontierei militarizate24. Represiunea în masă exercitată de sovietici între 1945 şi 1949, apoi fuga spre vest a milioane de germani, controlul strâns al populaţiei şi infiltrarea miilor de disidenţi – şi chiar crearea lor de către Stasi, ca o provocare preventivă – au anihilat orice intenţie serioasă a opoziţiei. Cehoslovacia a fost „normalizată" după 1968, iar membrii Cartei 77 au fost fie trimişi în exil – Karel Barto & ek –, fie aruncaţi în închisoare – Václav Havel. În Bulgaria, Jivkov a inventat „bulgarizarea" forţată a populaţiei turceşti, însoţită de asasinarea disidenţilor refugiaţi în Vest – Markov, otrăvit la Londra de o împunsătură de „umbrelă bulgărească", fabricată în realitate la Moscova. Cât priveşte România, dacă sub autoritatea dementă a „Conducătorului" şi a soţiei sale a adoptat o anumită autonomie în raport cu Moscova, ea a fost menţinută sub un regim strict comunist.

Sistemul a menţinut o puternică presiune asupra Europei Occidentale, datorită a doua puternice partide comuniste. Partidul Comunist Francez, sub autoritatea absolută a lui Maurice Thorez, a rezistat bine primei destabilizări – încheiată cu expulzarea numărului trei din partid, Auguste Lecoeur, în 1954 –, apoi revelaţiilor din „raportul atribuit" lui Hruşciov în 1956. Abia după moartea lui Thorez, în 1964, acest partid a dezaprobat foarte timid invadarea Cehoslovaciei din 1968 şi a respins în 1976 noţiunea de „dictatură a proletariatului". În ciuda certurilor legate de politica Uniunii de Stânga din anii '70, PCF a rămas până în 1991 un foarte fidel elev al PCUS.

Partidul Comunist Italian, sub conducerea eminentului stalinist Togliatti, apoi a lui Enrico Berlinguer,

a ştiut mai bine să profite de semnalele hruşcioviste pentru a se adapta la o societate în plină evoluţie. El a rămas în cadrul comunist tradiţional până la transformarea sa în Partidul Stângii Democrate în 1991. Din cele câteva informaţii obţinute la începutul procesului angajat la Moscova contra PCUS în 1992 – 1993, am aflat că P şi PCI au beneficiat până în 1991 de subsidii care veneau dinspre primul departament al KGB, ca instituţie totalitară ce era25. Cât despre partidele comuniste portughez şi grec, ele au rămas profund staliniste până în anii ’90. Toate partidele comuniste est-europene s-au mobilizat în mari operaţii de propagandă lansate de Moscova: împotriva prezenţei americanilor în Vietnam, a Comunităţii Europene sau a euroracheteloг.

În paralel, sistemul comunist a cunoscut o puternică expansiune în restul lumii, ceea ce arată că „destinderea” şi „coexistenţa paşnică” nu erau decât măsuri tactice care facilitau extinderea sistemului. Mai întâi, în Asia – după 1975, cu Vietnamul „reunificat”, „colonia” sa laoţiană şi la început Cambodgia lui Pol Pot –, apoi în Africa – Angola, Mozambic, Etiopia – şi în America Latină – Cuba din 1959, apoi Nicaragua –, înmulţind mereu alianţele cu regimurile „socializante” – în special în Algeria şi în Orientul Mijlociu, până s-a poticnit în 1979, din cauza invaziei din Afghanistan.

Astfel, toate componentele sistemului instalate la putere au menţinut sau introdus bazele fundamentale ale totalitarismului comunist: monopolul partidului unic, al gândirii, al mijloacelor de producţie şi al distribuirii bunurilor. Şi în ansamblul sistemului au fost reafirmate bazele doctrinare organizatorice, strategice şi tactice ale teleologiei bolşevice.

De exemplu, în toamna anului 1979, secretarul general al Partidului Comunist Francez, Georges Marchais, i-a îndepărtat din funcţie pe conducătorii Federaţiei

Comuniste din Paris – acuzaţi de oportunism – şi a aprobat invadarea Afghanistanului de către Armata Roşie. Astfel, în câteva săptămâni era proclamată fidelitatea menţinută a doctrinei, a centralismului democratic şi a politicii Uniunii Sovietice26.

La sfârşitul anilor ’70, dacă ansamblul sistemului comunist sovietic a cunoscut – în special în Europa – o anumită destabilizare, nu se puteau remarca decât slabe urme de de totalitarizare a partidelor comuniste aflate la putere sau în opoziţie – cu excepţia terorii în masă, majoritatea principiilor totalitare erau totuşi în curs – şi nicio urmă de decomunizare.

De la un totalitarism de slabă intensitate la prăbuşirea sistemului în 1978, Annie Kriegel se întreba „unde să-şi plaseze instrumentele de observare a capacităţilor duratei şi rezistenţei sistemului colectivist de tip comunist” şi răspundea astfel: „În sfera partidului trebuie plasate, care este un neobosit mecanism de respingere a instanţei sociale şi un nu mai puţin neobosit instrument de absorbţie a instanţei administrative a imaginii statului” 27. Or, dacă la nivel global puţine lucruri s-au mişcat după 1953 în acest domeniu, nu a mai fost la fel începând din 1982 – 1983 şi mai ales din 1985.

Într-adevăr, mecanismul de absorbţie de către instituţia administrativă a imaginii statului a funcţionat tot mai rău, în special în centrul sistemului, în URSS, din cauza apariţiei unei noi tehnocraţii – militaro-industrială, ştiinţifică şi tehnică, diplomatică –, mai puţin preocupată de ideologie decât de competenţă, mai ales faţă de sfidarea americană în toate domeniile.

Respingerea instanţei naţionale a devenit la rândul ei tot mai dificilă, atât în ţările anexate Uniunii Sovietice prin forţă în timpul lui Lenin, apoi al lui Stalin – Ucraina de est, Georgia, Cecenia, Azerbaidjan, apoi Ucraina de vest, Estonia, Lituania, Letonia şi Moldova –, până atunci,

constrânse să funcţioneze în „democraţiile populare” integrate în „lagărul socialist”.

La fel, mecanismul respingerii instanţei sociale a atins o cotă înaltă de blocaj, după cum a arătat foarte bine, pe de o parte, „stagnarea” brejnevistă, iar pe de altă parte, izbucnirea pe scena poloneză a sindicatului liber Solidamosd. Aflat în incapacitatea crescândă de a înfrâna această instanţă, PCUS a încercat să o utilizeze pentru a-şi redinamiza puterea, prin *glas nost*, *perestroika* şi organizare de alegeri pe care credea că le va controla.

Krzysztof Pomian se întreabă care sunt căile de ieşire din totalitarism şi aminteşte calea „clasică”, cea a înfrângerii militare, cum a fost cazul pentru Germania nazistă şi Italia fascistă. El vorbeşte şi despre o altă cale, care ar fi fost cea a regimurilor comuniste europene: transformarea prealabilă, chiar dacă puţin vizibilă, a regimului totalitar în regim autoritar28. Nu sunt deloc convins de această ipoteză, desigur, seducătoare şi logică prin anumite aspecte, dar care nu ţine seama de fenomenul fundamental: prăbuşirea aproape simultană a unui tip de regim şi a unui sistem mondial. Supravieţuirea lor a fost radical compromisă de politica aventuristă a lui Gorbaciov, un lider prea naiv şi neexperimentat pentru a reedita manevrele în stil mare, de camuflare a terorii şi a legitimării *proiectului* comunist, conduse bine de Stalin în 1934 – 1939 cu antifascismul „frontului popular” sau în 1944 – 1948 cu crearea „democraţiilor populare”, şi chiar de Hruşciov, cu „dezgheţul” şi „coexistenţa paşnică”.

La începutul anilor ’80, Iuri Andropov compromisese comunismul şi era pe cale să piardă bătălia pe două terenuri importante: cel al ştiinţei şi tehnologiei, care cunoscuse o formidabilă creştere datorită dezvoltării informaticii şi ciberneticii, şi cel al imaginii pe plan mondial, care, datorită exploziei mijloacelor de comunicare, devenea un „sat planetar” în care liderii

occidentali experţi în comunicare – cum ar fi preşedintele Reagan şi Papa Ioan Paul al II-lea – au ştiut să întoarcă armele mediatice împotriva comunismului, care până atunci îi asiguraseră acestuia succesul.

Începută de Andropov, manevra a fost continuată de Gorbaciov, care s-a angajat într-o nouă fază de „destindere” destinată atât ameliorării imaginii „socialismului real”, profund alterată în vremea brejnevismului crepuscular – cu împotmolirea în Afghanistan, starea de război din Polonia, distrugerea în aer a unui avion japonez, caracterul gerontocratic al puterii etc. –, cât şi faptului de a profita de tehnologia şi de creditele occidentale – în special europene –, graţie operaţiuni *glasnost* şi *perestroikăi*, precum şi proiectului numit „casa comună europeană”.

În acelaşi timp, în cursul acestei manevre şi oricare ar fi fost motivele, Gorbaciov a violat două principii majore ale puterii totalitare. Mai întâi, a fost retragerea Armatei Roşii din Afghanistan, încheiată pe 15 februarie 1989. A fost pentru prima oară după înfrângerea din Polonia anului 1920 când militarii sovietici au primit ordin să abandoneze un teritoriu cucerit şi controlat de URSS. Gorbaciov nu a respectat obligaţia până atunci intangibilă a „solidarităţii internaţionaliste”, care obliga fiecare partid comunist să sară în ajutorul partidului înfrăţit aflat în pericolul de a pierde puterea. Acesta a fost în mod explicit abandonul principiului de guvernare prin teroare – la nivel naţional şi internaţional – pe care se sprijinea sistemul.

Acest mesaj important, primit atât de diversele societăţi supuse imperiului sovietic, cât şi de partidele comuniste ale „democraţiilor populare”, sublinia incapacitatea militară şi imposibilitatea politică a Uniunii Sovietice de a utiliza forţa, violenţa şi chiar teroarea pentru menţinerea coeziunii sistemului comunist mondial.

Această retragere a fost concomitentă cu violarea

unui al doilea principiu major: recunoaşterea existenţei legale a unei opoziţii reale. Organizând la 26 martie 1989 – pentru prima oară, din toamna anului 1917 – alegeri în care doar 1.500 de deputaţi din 2 250 erau aleşi liber, Gorbaciov a crezut că poate controla procesul reînnoind totodată legitimitatea şi imaginea puterii. Asta însemna să se uite natura regimului partidului unic: alegerile, chiar în parte libere, contraziceau radical principiul monopolului puterii. Nu întâmplător, evident, la 18 ianuarie 1918, Lenin a făcut uz de toată puterea sa ca să fie distruse Adunarea Constituantă şi principiul votului universal. Iar ceea ce trebuia să se întâmple s-a întâmplat: pentru prima oară de la această dată a apărut o opoziţie reală şi legală în anumite republici baltice, dar mai ales la Moscova, prin triumful lui Boris Elţîn. PCUS şi-a pierdut monopolul politic şi cultural, campania electorală implicând o libertate de exprimare inedită.

Polonia i-a călcat pe urme: puterea comunistă a fost constrânsă să înceapă tratative secrete la masa rotundă între februarie şi martie 1989, apoi să accepte legalizarea mişcării Solidamosc pe 17 aprilie şi a Bisericii Catolice pe 17 mai. Fără îndoială, liderii Partidului Comunist Polonez sperau să controleze această opoziţie şi să o compromită pe lângă alegătorii ei, pentru a dezamorsa criza socială. Ei se simţeau destul de puternici pentru a controla procesul. Organizate pe 18 iunie, alegerile au marcat deruta Partidului Comunist, încheindu-se pe 24 august prin numirea unui premier necomunist, care îşi anunţa intenţia de a porni către statul de drept şi economia de piaţă. Pentru prima oară după 7 noiembrie 1917, într-o ţară în care pusese mâna pe putere, Partidul Comunist nu doar că pierdea conducerea guvernului, dar era şi constrâns să abandoneze esenţa doctrinei sale – colectivismul – şi a puterii – monopolul producerii de bunuri şi al distribuirii lor.

O zguduire atât de spectaculoasă şi la care Moscova nici nu a putut şi nici nu a ştiut cum să se opună a provocat imediat căderea pieselor de domino unele după altele, în pofida încercării disperate de a schimba *in extremis* echipele conducătoare, cum ar fi, de exemplu, în RDG, unde Gorbaciov a venit personal şi i-a dat pe 7 octombrie 1989 „sărutul morţii" lui Erich Honecker, ceea ce nu a împiedicat căderea Zidului pe 9 noiembrie.

Ultima piesă a dominoului – centrul sistemului – a căzut în august 1991. După eşecul loviturii sale de stat, PCUS a fost interzis în armată şi în toate organismele statului, apoi, pe 29 august, activitatea sa a fost suspendată pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice. Astfel s-a pus capăt principiului de partid-stat, lichidare confirmată pe 11 octombrie prin dizolvarea KGB-ului, principalul instrument al violenţei de partid şi totalitare. Iar pe 8 decembrie s-a înregistrat sfârşitul Uniunii Sovietice, după ce 15 republici sovietice şi-au proclamat independenţa.

Din iulie 1920 – data celui de-al doilea congres al Internaţionalei Comuniste şi a întemeierii sale efective – până în august 1991, partidul creat de Lenin a reuşit să construiască şi să facă să dureze un sistem comunist mondial, al cărui model şi motor era şi care a fost cadrul său de funcţionare şi principalul vector de dominare şi expansiune. Partidele comuniste europene în ansamblu erau legate organic de acest sistem, majoritatea până în 1991. În ciuda nenumăratelor crize interne care au afectat aceste partide şi sistemul însuşi, acesta a fost timp de decenii factorul fundamental ce a determinat caracterul lor totalitar. Şi doar implozia finală, ca urmare a prăbuşirii PCUS, apoi a Uniunii Sovietice, a marcat sfârşitul dimensiunii totalitare a acestor partide, chiar dacă, în sânul unui anumit număr dintre ele, câteva fracţiuni nostalgice ale perioadelor de mare intensitate încearcă să

perpetueze o gândire comunistă totalitară.

Partea a treia

Comunism, crimă împotriva umanităţii, genocid

Capitolul XV

Cartea neagră şi cercetarea istorică a comunismului *în afara unei vaste polemici cu caracter ideologic, publicarea Cărţii negre a comunismului în noiembrie 1997 a provocat un şoc în mediul universitar; în special printre specialiştii comunismului. După mai multe luni de tăcere apăsătoare, la secţia de Ştiinţe Politice a fost organizat în primăvara anului 1998 un prim seminar de dezbateri – limitat la 15 persoane – referitoare la această carte şi în special la capitolul meu introductiv. Lucrările acestui seminar sunt publicate într-un număr special al revistei Comunisme, al cărei prim avantaj l-a constituit abandonarea terenului polemicii în favoarea discuţiei intelectualel. Am publicat în revistă textul de mai jos, având un caracter destul de sever – deşi destul de moderat, având în vedere atacurile ad hominem al căror obiect am fost dar care, în opinia meat prezintă şi astăzi un interes de necontestat; el constituie un punct de reper o mărturie a stării generale în care se afla dezbaterea în acel moment referitor la dimensiunea criminală a regimurilor comuniste. De atunci, cunoaşterea istorică a progresat considerabil şi foarte multe lucrări au completat şi confirmat Cartea neagră.*

Reluând de sute de ori, cu calm şi în linişte, opera la care lucrează, istoricul nu poate prevedea – şi, de altfel, nici nu se gândeşte la acest lucru niciodată – cum va fi primită lucrarea sa de către colegi, mass-media şi marele public: cu o indiferenţă absolută, cu o curiozitate de bună calitate sau cu zgomot şi furie.

La rândul ei, *Cartea neagră a comunismului* a provocat efecte neaşteptate. Mai întâi, prin primirea pe care i-a rezervat-o publicul: cartea a avut de la început un

ecou formidabil. Primul tiraj a fost epuizat în câteva zile, pentru a ajunge doi ani mai târziu la aproape două sute de mii de exemplare pentru toate ediţiile. Din februarie 1998 au apărut în străinătate primele sale traduceri (în Spania, Italia, România, Germania), iar publicarea cărţii în ţările Europei de Est a fost un eveniment editorial şi intelectual. Ea este tradusă astăzi în 16 ţări şi sunt programate aproape tot atâtea ediţii străine. Simbolic, tocmai a fost publicată la Moscova şi în Statele Unite (la Harvard University Press). Peste şapte sute de mii de exemplare sunt deja în mâinile cititorilor[2].

Un alt motiv de uimire este participarea femeilor la publicarea cărţii, în ţările în care aceasta putea să se lovească de diferite obstacole. În Portugalia, unde Partidul Comunist este încă puternic, o femeie, fostă membră a Biroului Politic al PCP şi victimă a unui „proces de la Moscova la Lisabona", a fost cea care a editat cartea cu un succes nesperat, în Slovacia şi Bulgaria, de publicarea ei s-au ocupat două femei-editor remarcabile. În Bosnia, o tânără femeie a tradus singură cele 850 de pagini şi a mai găsit şi energia să organizeze la Sarajevo o pasionantă conferinţă în prezenţa foştilor deţinuţi politici ai regimului titoist şi a preşedintelui Republicii. Când ştii în ce stare se află astăzi Sarajevo şi Bosnia, realizezi mai bine la ce aşteptări a răspuns această carte. Fără ca autorii ei să fi avut cel mai mic presentiment în cursul redactării, *Cartea neagră* a devenit o carte „mondială", ceea ce se referă mai puţin la mondializarea vânzării ei, cât la existenţa fenomenului comunist ca realitate internaţională şi problemă universală ce preocupă întreaga lume.

Anumite modalităţi ale acestei preocupări au generat o a doua mare surpriză: virulenţa reacţiilor şi dezlănţuirea pătimaşă. Asemenea coautorilor mei, nici eu nu m-am gândit măcar o clipă că această carte ar putea provoca un asemenea vacarm, polemici de o rară violenţă, mergând

adesea până la atacuri *ad hominem*. Victimă a unei anumite naivităţi, aveam fără îndoială aceleaşi sentimente pe care le mărturiseşte Anne Applebaum când vorbeşte despre Europa de Est:

Am crezut ca mulţi alţii că, odată cu prăbuşirea regimurilor comuniste din Europa de Est, era confuziei morale şi a respingerii adevărurilor stânjenitoare e revolută. Am crezut că felul nostru de a vedea şi judeca Uniunea Sovietică va dispărea tot atât de repede ca Zidul Berlinului, că „anticomunismul" nu va supravieţui dizolvării Tratatului de la Varşovia. Din acel moment, eliberaţi de constrângeri ideologice, de sechelele mccarthismului, de amintirile unei alianţe militare cu un stat defunct şi bazându-ne pe arhivele în sfârşit deschise şi pe mărturiile supravieţuitorilor, vom fi, în fine, capabili să gândim şi să scriem ceea ce s-a petrecut în Europa de Est cu o anumită obiectivitate şi străduindu-ne să înţelegem amploarea experienţei pe care comunismul a reprezentat-o acolo pentru natura umană şi ororile pe care le-a produs. Mă înşelam3.

Deschiderea mai mult sau mai puţin considerabilă a arhivelor din Europa de Est şi de la Moscova ar fi trebuit să aducă o anumită seninătate în munca de cercetare, o detaşare evidentă în raport cu obiectul istoric mult timp fierbinte şi devenit deodată rece. Dar această răcire nu a fost instantanee, a necesitat timp, iar dacă Zidul Berlinului a căzut în noiembrie 1989, el nu a căzut încă pentru toţi: doliul comunismului va dura mai mulţi ani.

Deci *Cartea neagră* a apărut exact când trebuia, fiindcă cel puţin două motive ar fi făcut improbabilă apariţia ei zece ani mai târziu. Primul este de ordin tehnic: dacă arhivele comunismului nu ar fi început să se deschidă în 1990 – 1991, această carte nu ar fi fost decât, în cel mai bun caz, o sinteză a mărturiilor şi lucrărilor existente. Accesul chiar şi limitat la arhivele ruseşti şi ale Europei de

Est a permis ca ea să aparţină noii perioade a cercetării istorice despre comunism. Chiar dacă, aşa cum se arată în introducere, calitatea ei documentară rămâne foarte inegală, din cauza absenţei totale a arhivelor din anumite ţări.

Al doilea motiv este mai decisiv: el ţine de climatul intelectual în care avea loc cercetarea comunismului înainte de 1989 – 1991. URSS era pe atunci cealaltă superputere mondială, aflându-se în fruntea a ceea ce Annie Kriegel a numit „sistemul comunist mondial", înţelegând prin aceasta centrul şi periferiile: Uniunea Sovietică, ţările socialiste, partidele comuniste, sistemul de alianţe (sindicale, pacifiste, de eliberare naţională) 4. Această putere politică a contribuit la alimentarea unei formidabile puteri ideologice, menţinută de un dispozitiv propagandist perfect rodat pe la sfârşitul anilor '205 şi relansată în întreaga opinie publică, inclusiv în cea universitară. Puterea comunistă sau filocomunistă se manifesta şi în câmpul cercetării istorice. Pe scurt, comuniştii ajunseseră să creeze în câmpul intelectual, în special în cel al istoriei contemporane, un raport de forţe ce le era foarte favorabil. Una dintre cele mai frumoase ilustrări ale acestei realităţi a fost primul colocviu universitar intitulat „PCF în anii întunecaţi", organizat în 1983 de Institutul de Istorie a Timpului Prezent, pe care numeroşi istorici şi militanţi comunişti aflaţi acolo au încercat să o pună sub controlul lor aproape fizic.

Acest climat, care se repercuta asupra conduitei cercetătorilor, şi-a pierdut suportul obiectiv în 1991; totuşi, el a continuat să-şi facă simţite efectele. De altfel, vorbisem despre caracterul său ineluctabil şi despre modalităţile de manifestare într-un articol din *Débat*, în 1993, despre memoria comunistă şi memoria comunismului unei părţi a opiniei publice – de stânga şi de dreapta – care opunea o rezistenţă puternică în privinţa

cercetării istorice[6]. Iar a te purta ca şi când nu ar fi existat acest context specific acestui domeniu istoric însemna fie să fii orb sau de rea-credinţă militantă, fie, mai simplu, să ai buna-credinţă naivă a cercetătorilor care nu s-au confruntat în alte domenii istorice cu asemenea constrângeri. Dar nu ignorând aceste constrângeri poţi scăpa mai uşor de ele şi nu este imposibil ca, odată trecut vacarmul, publicarea *Cărţii negre* să servească drept catharsis şi să permită, în sfârşit, un demers mai senin, al cărui semn încurajator este acest număr al revistei *Communisme*.

Despre critica în general a *Cărţii negre*

Unul dintre simptomele cele mai manifeste ale maturităţii franceze faţă de problema comunismului a fost natura dezbaterilor care au urmat după apariţia *Cărţii negre*. Departe de a se finaliza, cum s-a întâmplat, de exemplu, în Germania, în cadrul unei întâlniri cu presa de o înaltă ţinută şi al unei dezbateri la care au participat cei mai buni universitari[7], în Franţa, discuţia s-a rezumat la o violentă polemică de ordin politic şi ideologic, care viza mai ales să acopere zgomotos informaţia referitoare la crimele comunismului şi care, în acest sens, ar trebui să figureze la rubrica „excepţia franceză”. Pierre Rigoulot şi Ilios Yannakakis au scris deja câteva pagini lămuritoare[8] despre acest aspect.

Aşa cum pe drept cuvânt remarcă Marc Lazar, *Cartea neagră* nu a avut parte în Franţa de o analiză detaliată[9]. Fără îndoială, criticile exprimate s-au referit atât la ceea ce este această carte, cât şi la ceea ce s-ar fi dorit să fie. De fapt, este destul de uimitoare tendinţa unora de a discuta nu despre obiectul supus analizei, ci despre cartea care ar fi vrut ei să apară, fără să le fi venit ideea să se înhame la treaba pe care o propun altora să o facă.

O critică mai serioasă ne reproşează absenţa sau

lipsa de convingere a unei puneri în context, inclusiv pentru părţile atât de bine elaborate ale lui Nicolas Werth. Or, subiectivitatea lucrării noastre era anunţată încă din „Introducere”: cartea nu se referea *decât* la asasinatele în masă. În deplină cunoştinţă de cauză nu ne-am angajat la o perspectivă de ansamblu a procesului de reprimare şi cu atât mai puţin la o contextualizare mai globală, ceea ce ar fi impus un altfel de demers. Oricât de pasionant ar fi, comentariul capitolului consacrat Americii Latine din *Cartea neagră* făcut de Gilles Bataillon e destul de îndepărtat de subiectul nostru10.

Este semnalată o altă lacună: lipsa referirii la terorismul Brigăzilor Roşii italiene şi al Fracţiunii Armatei Roşii (FAR) din Germania. Desigur, aceste mişcări se aflau la periferia ideologică şi organizatorică a sistemului comunist mondial şi au practicat un terorism foarte „selectiv” – poliţişti, magistraţi, patroni –, fără legătură cu teroarea în masă. Totuşi, căderea Zidului a permis descoperirea faptului că RDG servea ca bază de retragere pentru anumiţi membri ai FAR, ea însăşi devenită o anexă teroristă militară a serviciilor est-germane. „Uitarea” este deci incontestabilă.

Mai ciudată este contestarea făcută de Marc Lazar în privinţa prezenţei organizaţiei Calea Luminoasă peruviană, considerată o „necuviinţă” 11, în partea referitoare la America Latină. Spre deosebire de Brigăzile Roşii şi de Fracţiunea Armatei Roşii, Calea Luminoasă se revendica şi continuă să se revendice de la gândirea şi strategia preşedintelui Mao. Este o mişcare comunistă revoluţionară autentică, ce nu ezită să practice teroarea împotriva populaţiei.

În linii mai generale, mai mulţi colegi regretă absenţa unei „serioase aprofundări a considerentelor proiectului de cercetare” (Marc Lazar), a unei comparaţii generale a sistemelor de represiune a numeroaselor

regimuri comuniste (Marc Lazar), a unei tipologii a diverselor regimuri comuniste (Jean-Jacques Becker) sau chiar a unei comparaţii între ţările studiate12. Ei ne pretind prin aceasta ambiţii ştiinţifice depăşind mult proiectul nostru, care, având o natură mai modestă, avea în vedere verificarea unei ipoteze: în ce măsură crima în masă a fost o dimensiune prezentă în toate regimurile comuniste? Verificarea a necesitat muncă şi cercetări colective, care au permis realizarea unei constatări, a unei stări de fapt, o primă recenzie globală a dimensiunii criminale în sistemul comunist şi, astfel, deschiderea perspectivelor cercetării.

Un adevărat proiect de cercetare, chiar dacă ar presupune doar compararea crimelor în masă în timpul regimurilor comuniste, ar fi implicat îndeplinirea mai multor condiţii, ceea ce nu a fost cazul. Cunoaşterea din punct de vedere istoric a sistemului represiv în fiecare regim comunist nu este destul de avansată pentru a ne permite o comparaţie termen cu termen, în afara asemănărilor şi diferenţelor celor mai vizibile ce rezultă din lectura *Cărţii negre*. Ce ştim, de exemplu, despre funcţionarea diferitelor poliţii politice: NKVD-ul sovietic, est-germanul Stasi, Securitatea românească, NSW-ul polonez etc? Starea de avansare – sau mai degrabă de înapoiere – a demersului este legată de carenţele documentării – arhive inaccesibile în cazul Chinei, al Coreei de Nord etc., arhive specifice conducerii (Stalin) şi ale represiunii (CEKA sau KGB) abia deschise în cazul Uniunii Sovietice. În multe cazuri, încă ne aflăm doar la schiţarea inventarului. Nu dispunem de studii serioase despre funcţionarea în ansamblu a acestor regimuri şi, în consecinţă, suntem departe de a stabili o tipologie, care, de altfel, nu era deloc obiectul lucrării noastre. În sfârşit, va trebui să aşteptăm o dezvoltare mult mai clară a cercetărilor referitoare la dimensiunea psihologică a

crimei în masă în regimurile comuniste, pentru a-i sesiza resorturile în cazul celor care deţin puterea şi pentru a-i măsura efectele asupra victimelor şi a ansamblului populaţiei. Acest demers a început în Franţa, fie că e vorba despre volumul *La Révolution* fratricide13 al lui Jacques André, care îşi pune întrebări referitoare la resorturile psihanalitice ale fenomenului revoluţionar la iacobini, despre lucrarea Irenei Talaban, *Terreur communiste et résistance* culturelle14, sau despre teza recentă a lui Radu Clit15. Dar suntem încă departe de a trage concluzii.

Ajungem astfel la criticile referitoare la conţinutul *Cărţii negre*. Una dintre cele mai importante, aparţinându-i lui Marc Lazar, ne reproşează că am rezumat comunismul la un principiu unic, fără să ţinem cont de „tensiunea fundamentală şi permanentă" dintre „o tendinţă determinantă către unicitate" şi „diversitatea realizărilor comuniste". Iar criticul conchide: „Insistarea asupra unităţii sale fundamentale îi şterge disparităţile, îi subliniază excesiv diversitatea, ocultează ansamblul trăsăturilor sale comune" 16. Chiar dacă nu putem decât să ne aliniem acestei poziţii de principiu, este totuşi indispensabil să insistăm asupra unităţii fenomenului, altfel riscăm să ne găsim în faţa unui comunism atât de diversificat în particularităţile sale spaţiale şi temporale, încât nu ar mai exista ca obiect al istoriei. Or, dincolo de toate mărturiile culese începând din 1917 şi de toate indiciile observabile în publicaţiile şi în acţiunea comuniştilor, arhivele din Moscova arată că, din 1917 până la sfârşitul anilor '50, fiecare partid sau partid-stat a fost legat de centru, de Moscova, unde i se stabileau doctrina, organizarea şi politica. Chiar dacă în anii '60 chinezii au ieşit de sub controlul sovietic, ei n-au abandonat deloc modelul general şi chiar au încercat o întoarcere la faza lui paroxistă. Formidabila unitate a sistemului a durat până la căderea sa şi nu este deci ilegitim să emitem în *Cartea*

neagră, prin intermediul prezenţei unui inventar al terorii, unul dintre principiile esenţiale ale unităţii sistemului – crima în masă –, chiar dacă, după cum bine o arată şi lectura, acesta a fost practicat în condiţii uneori foarte diferite.

Lărgind discuţia, să ne reamintim că, încă de acum 15 ani, am stabilit cu Denis Peschański, apoi cu Marc Lazar schema interpretativă a Partidului Comunist Francez, care ne indica atât apartenenţa PCF la un sistem dominat de URSS, cât şi pătrunderea sa cu succes în societatea franceză. Această interpretare a comunismului se bazează pe două dimensiuni: teleologică (doctrină, organizare, strategie şi tactică politice impuse de la Moscova) şi societală (tot ceea ce trimite la diversitatea societăţii de implantare). Perfect aplicabilă la ansamblul comunismului în Europa de Vest, această grilă ar putea fi extinsă la partidele-stat. Într-adevăr, găsim la acestea, până în momentul preluării puterii, cele trei elemente teleologice; după preluarea puterii, dacă îşi schimbă parţial funcţia prin capacitatea de a impune ansamblului societăţii – şi nu doar membrilor de partid – potenţialul lor totalitar, aceste partide-stat nu conservă mai puţin elementele teleologice – doctrină, organizare, politică internă şi internaţională, total sau parţial supuse celor de la Moscova. Circulaţia „consilierilor” este, din acest punct de vedere, foarte instructivă, în special în domeniul poliţiei politice, deci al metodelor represive.

Plecând de la aceeaşi reflecţie asupra diversităţii evidente a comunismului, Jean-Jacques Becker duce mai departe această critică: ar fi nepotrivit din punct de vedere ştiinţific să alături în aceeaşi dimensiune criminală regimuri care, din acest punct de vedere, nu ar avea legătură, cum ar fi, de exemplu, Cehoslovacia lui Gottwald şi Cambodgia lui Pol Pot. Există aici două probleme de fond. Oare, sub pretextul că sunt „comuniste”, e pertinent

să pui în aceeaşi lucrare şi prin urmare pe acelaşi plan regimuri ce relevă contexte foarte diferite şi în care, de altfel, teroarea a provocat un număr nemăsurat de victime? Oare regimurile comuniste europene ale anilor 1980 – 1991 au fost ele însele de aceeaşi natură ca acelea care, după caz, au practicat teroarea în masă din 1920 până în 1950?

Această a doua întrebare nu i-a privit pe autorii *Cărţii negre*: ei s-au ocupat de aceste regimuri în faza lor de teroare în masă şi deci nu şi-au pus întrebări despre evoluţia acestor regimuri după aceste perioade paroxiste. În legătură cu prima problemă, părerea autorilor *Cărţii negre* nu s-a schimbat de-a lungul demersului colectiv căruia i s-au dedicat: există incontestabile deosebiri între partide sau partide-stat, care pot fi la aceeaşi scară – China şi numărul imens al populaţiei sale – sau de acelaşi grad – Cambodgia lui Pol Pot, unde experienţa comunistă pare să fi atins paroxismul în privinţa crimelor –, dar nu de (aceeaşi) natură.

Totuşi, critica merge uneori mai departe. Astfel, J.-J. Becker scrie că „acolo unde istoria nu-şi mai află locul şi este chiar pervertită, trebuie considerat că nu s-a analizat doar o trăsătură a comunismului, ci că, odată cu studierea crimelor sale, s-a pretins că s-a studiat *tot* comunismul” 17. Suntem aproape de un proces de intenţie; în realitate, încă de la a treia pagină a lucrării am precizat clar de două ori că „istoria regimurilor şi a partidelor comuniste […] nu se rezumă la această dimensiune criminală, nici chiar la o dimensiune a terorii şi represiunii” şi că noi considerăm „dimensiunea criminală una *din*tre dimensiunile proprii ansamblului sistemului comunist”; de altfel, J.-J. Becker este prea specializat în istoria contemporană şi participă de prea mult timp la viaţa revistei Comm*unisme pen*tru a ignora celelalte lucrări despre comunism ale coautorilor Cărţ*ii negre, ca*re deseori nu tratează în niciun fel

dimensiunea criminală a acestuia.

Acestea sunt deci principalele critici aduse cărţii în ansamblul ei. În schimb, esenţialul polemicii a avut ca subiect capitolul introductiv.

Polemici în jurul capitolului introductiv

Polemica s-a declanşat de la contestarea introducerii de către doi coautori ai *Cărţii negre*, reluată de ziare cum ar fi *Le Monde* sau *L'Humanité*1. Henry Rousso, care nu a fost străin de felul în care N. Werth şi J.-L. Margolin au contestat *in extremis* acest capitol introductiv, o rezumă reluând în nume propriu: „unul dintre autori, Stéphane Courtois, a transformat un demers ştiinţific legitim, deja serios ameninţat de ambiţiile editorului, într-o acţiune ideologică ce i-a asigurat în mod cert un mare succes comercial, dar a lăsat să planeze o îndoială despre munca depusă asupra unui subiect care merita un alt tratament" 19.

Este o afirmaţie cel puţin abruptă, pe care autorul ei nu o argumentează în niciun moment: în ce sens ideologică? înşiruirea victimelor comunismului, comparaţia nazism – comunism, faptul că a fost evocat caracterul de crimă împotriva umanităţii a acţiunilor celei mai mari părţi a regimurilor comuniste este un demers „ideologic"? Această dorinţă de stigmatizare prin „ideologic" în opoziţie cu „istoric" aminteşte de metodele polemice ale unei alte epoci. Dar, mai ales, prin termenul „ideologic", Henry Rousso pare să refuze istoricului dreptul de a se referi la valori. Or, aşa cum spunea François

Bédarida într-o discuţie despre rostul istoricului, „fără exigenţa adevărului [...], pe ce s-ar putea întemeia noţiunea de responsabilitate? E drept că în acest stadiu intrăm în domeniul valorilor şi se stabileşte o legătură între istorie şi etică. Dar şi în acest caz, oare putem separa etica de responsabilitate printr-un perete despărţitor etanş?" 20.

Precizăm de la început condiţiile de redactare a acestui capitol introductiv, care a avut patru forme succesive, citite între mai şi august 1997 de autorii principali – Bartoăek, Margolin, Panné şi Werth –, care din februarie până în septembrie au făcut o considerabilă muncă împreună (17 întâlniri). Fiecare a putut critica şi a putut face propriile observaţii şi în scris, care, după discuţii, au fost în cea mai mare parte integrate în lucrare. Chiar dacă acest text reprezintă responsabilitatea mea, unii coautori nu pot afirma că nu au avut cunoştinţă de el sau că le-a fost impus. Ei au participat îndelung la elaborarea şi îmbunătăţirea lui.

Acest capitol introductiv al *Cărţii negre* a dat naştere şi în mediul universitar unei critici mult mai polemice decât cea dedicată cărţii în ansamblul ei. Unul dintre cei mai critici a fost Henry Rousso, în opinia căruia aş fi „enunţat o presupunere ce a făcut să curgă multă cerneală, şi anume că respectivele crime ale nazismului «sunt echivalente» cu cele ale comunismului” 21. Şi a citat fraza: „Genocidul «de clasă» devine «genocid de rasă»: moartea prin înfometare a unui copil de chiabur ucrainean deliberat adus în stare de foamete de regimul stalinist «echivalează» cu moartea unui copil evreu din ghetoul Varşoviei, constrâns la foamete de către regimul nazist” 22. Or, această prezentare este de două ori greşită. În primul rând, citatul este trunchiat; el începe cu „*Aici*, genocidul… „şi este ca o concluzie a expunerii referitoare la foametea ucraineană din 1932 – 1933; „aici” indică deci la ce realitate istorică precisă se referă calificarea de genocid de clasă. Pe de altă parte, această frază este singurul pasaj în care utilizez cuvântul „echivalează” pus între ghilimele, subliniind că folosirea sa este excepţională şi puţin obişnuită pentru un istoric, de vreme ce trimite la dimensiunea morală. Cu un cuvânt şi o frază scoase din context şi aplicate la toată „Introducerea”, Henry Rousso

mi-a deformat gândirea, pentru a conchide mai uşor că acest text are ca ţintă o „provocare” şi că pentru mine „toate sistemele sunt identice”. Pentru ca povestea lui să capete greutate, el adaugă: „Comparaţia istorică dintre cele două sisteme [nazist şi comunist] nu face parte în niciun fel din obiectul analizelor sale [ale Cărţ*ii negr*e*], în* schimb, a constituit un argument polemic, o pârghie comercială şi o mare publicitate mediatică” 23. Rousso subliniază, în sfârşit, că acest capitol introductiv ar marca „un angajament politic ce se situează undeva… la dreapta centrului-dreapta”, apreciere politică paradoxală din partea unui coleg care, câteva rânduri mai sus, îţi taxează munca drept „acţiune ideologică”.

Oricine va fi de acord că o carte de 850 de pagini consacrată exclusiv crimelor comunismului în a cărei introducere nu s-ar fi făcut nici cea mai mică aluzie la crimele naziste ar fi putut trece pe drept cuvânt drept o lucrare de cel mai rău negaţionism de extremă dreaptă. „Argumentul polemic” nu pare să fi provocat nicio reticenţă în cazul istoricilor epocii contemporane specialişti în comunism şi fascism, de la Pierre Milza la Marc Lazar şi de la Jean-Luc Domenach la François Fejtô, acesta din urmă exprimându-şi acordul în mod expres cu faimoasa frază incriminată despre genocidul de clasă24.

Cât despre argumentul „pârghiei comerciale”, care trimite la ceea ce Henry Rousso numeşte în alte locuri „ambiţiile editorului” 25, este defăimător pentru un editor care, în paralel cu o literatură destinată marelui public, a publicat François Furet, Vladimir Bukovski, Robert Conquest, Pin Yathai şi, de foarte curând, istoria disidenţei ruseşti a lui Cécile Vaissié26.

Jean-Jacques Becker este întru totul de acord cu Henry Rousso, afirmând: „coordonatorul lucrării caută o poveste eficace, adică o istorie militantă – o concepţie asupra istoriei care seamănă mult (chiar dacă înţelege să o

combată) cu aceea pe care o produceau regimurile comuniste" 27. Nu ştiu unde a putut J.-J. Becker să vadă că eram un susţinător al unei istorii „militante". Militant pentru cine? Pentru ce? E un mister, din moment ce această afirmaţie nu este nici explicitată, nici raportată la ceva. Mai surprinzătoare este ideea că istoria din *Cartea neagră* ar releva aceeaşi concepţie precum cele din timpul lui Stalin sau al lui Mao: acestora le era proprie minciuna sistematică, pentru gloria dictatorului şi a sistemului său, pe când *Cartea neagră* are la bază cercetarea scrupuloasă a adevărului, sprijinindu-se de fiecare dată când e posibil pe o documentaţie pe care oricine o poate verifica.

Aceste reflecţii ale lui J.-J. Becker se lămuresc totuşi dacă luăm în considerare trăsătura care, în opinia sa, definea comunismul european: „În plus, este amestecul unei propagande permanente, vizând pregătirea spiritelor şi interzicerea încercării de a scăpa de aceasta, absenţa totală a libertăţii şi represiunea zilnică. [...] pentru că, în plus, crima a fost inseparabilă de sistemul sovietic" 28. Cu faptul că propaganda, aşa cum a definit-o J.-J. Becker în părerile sale, a fost una dintre caracteristicile majore ale sistemelor totalitare sunt de acord, incontestabil. Dar existenţa unei propagande omniprezente în URSS în anii '30 nu poate în niciun fel compensa, ascunde sau oculta importanţa crimelor în masă practicate în acelaşi timp. Dacă propaganda este un element necesar în definirea acestor regimuri, ea nu este şi suficientă. Mussolini a făcut o propagandă intensă, şi totuşi masacrele în masă au lipsit din practica puterii sale – ţinând cont că masacrarea etiopienilor de către militarii italieni ţinea mai mult de atrocităţile legate de cuceririle coloniale. Acesta este chiar motivul pentru care majoritatea autorilor contemporani consideră că regimul lui Mussolini, în ciuda revendicării sale ca „totalitar", nu poate fi asimilat celor două forme radicale de totalitarism care sunt comunismul şi nazismul.

Totuşi, cum ar fi putut dura atât de mult încercarea de „pregătire a spiritelor”, dacă nu s-ar fi sprijinit mai ales pe teama permanentă şi generală determinată de teroarea în masă, reactivată cu regularitate de poliţia politică omniprezentă? Cum s-ar fi putut menţine la putere aceste regimuri fără această ameninţare? De îndată ce a fost înlăturată – în pofida unei propagande permanente la fel de obsedante –, regimurile s-au prăbuşit în câteva luni. Imediat ce populaţia Germaniei Democrate a înţeles că sovieticii nu vor interveni şi că poliţia politică nu va trage, Zidul a căzut. În URSS a fost destul ca Gorbaciov să autorizeze alegeri, iar numai două treimi dintre candidaturi să fie libere, pentru ca regimul să se dezintegreze.

Mai este un punct asupra căruia polemica a înlocuit de prea multe ori critica: problema numărului de victime. Astfel, Henry Rousso scrie că problema violenţei politice „trebuie abordată fără a te opri la asemănări superficiale: punerea în ecuaţie a numărului respectiv de victime, dacă impune un respect egal pentru suferinţa trăită de ambele părţi, nu ajută cu nimic la înţelegerea naturii proceselor politice, sociale şi culturale puse în acţiune” 29. La rândul său, Marc Lazar îmi reproşează „punerea pe picior de egalitate a celor două genocide, al represiunii comuniste şi al celei naziste” 30. Nu am „pus în ecuaţie” numărul respectiv de victime; m-am mulţumit să subliniez în sistemul comunist o proporţie a victimelor care, raportată la cel nazist, trebuia „cel puţin să trezească o reflecţie comparativă asupra similitudinii dintre regimul care a fost considerat, începând din 1945, cel mai criminal regim al secolului şi un sistem comunist care a păstrat până în 1991 întreaga sa legitimitate internaţională” 31.

În fine, Marc Lazar admite – dar în acelaşi timp critică „modalitatea cavalerească” în care am făcut-o – că cifrele mele nu coincid cu cele ale lui Werth, Bartoăek şi

Paczkowski. Aceasta arată deosebirile de apreciere dintre autori – chiar dacă J.-L. Margolin consideră că este vorba despre „puncte de vedere până la urmă neimportante” –, dar nu schimbă cu nimic mărimea acestora. În ceea ce priveşte URSS, Nicolas Werth nu a reţinut decât cifrele ce puteau fi dovedite prin documentaţia disponibilă, ceea ce e perfect legitim; or, închiderea actuală a arhivelor represiunii din Rusia şi circumstanţele epocii fac în aşa fel încât numeroasele victime să nu poată fi încă numărate, iar altele să nu poată fi, fără îndoială, numărate niciodată: persoane decedate în timpul transporturilor în vederea deportării, asasinate comise de trupele NKVD pentru împiedicarea oricărei retrageri sau a oricărei contestaţii a combatanţilor pe front – 13.000 de persoane împuşcate timp de patru luni doar în timpul bătăliei de la Stalingrad33 –, foştii prizonieri de război sovietici asasinaţi chiar înaintea întoarcerii lor în URSS – de exemplu, cazacii sau *vlasovii* înapoiaţi de englezi Armatei Roşii în 1945 –, rezistenţi naţionalişti hărţuiţi după 1945 etc. Reamintim că cei mai serioşi autori au avansat cifre mult superioare faţă de ale noastre: Conquest 40 de milioane de morţi, Volkogonov 35 de milioane, Panin 60 de milioane, Soljeniţîn 66 de milioane, Kurganov 66 de milioane. Cinci milioane de victime în plus este deci un număr extrem de rezonabil.

În ceea ce priveşte cifrele din Europa de Est – cu excepţia Poloniei –, investigaţiile cele mai recente în toate aceste ţări indică cifre în creştere; am subestimat serios crimele regimului lui Tito, în Bosnia, Slovenia sau Trieste; în aceste ultime două regiuni apar cu regularitate gropi comune. În cazul RDG, am ignorat perioada în care această parte a Germaniei era o zonă de ocupaţie în care Armata Roşie şi NKVD au practicat o represiune masivă cu zeci de mii de victime34. Cât priveşte Polonia, Andrzej Paczkowski a apreciat numărul victimelor din timpul ocupaţiei

sovietice pe baza arhivelor NKVD la aproximativ 130.000, din septembrie 1939 până în iunie 1941; acestora li se adaugă, în opinia Alexandrei Viatteau, deportaţii polonezi care nu s-au mai întors niciodată în Polonia ori au decedat în timpul deportării, adică mai multe sute de mii de persoane35, în total, aceste estimări absolut aproximative în condiţiile cercetării actuale se apropie de un milion pentru întreaga Europă de Est.

Fără îndoială că aceste critici şi observaţii, adesea foarte polemice din partea lui Jean-Jacques Becker sau a lui Henry Rousso, sunt interesante prin faptul că indică o stare a opiniei universitare, dar şi publice, care nu pare să fi avut cunoştinţă de adevărata amploare a tragediei trăite de popoarele supuse regimurilor comuniste, ceea ce explică în parte reacţia lor vie faţă de capitolul introductiv. De fapt, dacă tonul în care a fost redactată concluzia la *Cartea neagră* este unul senin, tonul redactării introducerii a fost gândit ca un text de sensibilizare, destinat unei opinii total ignorante şi indiferente la tragediile provocate de comunism.

Distanţa dintre idealul comunist şi realitatea sa

Una dintre criticile cele mai importante ale coautorilor mei Werth şi Margolin este aceea de a fi confundat idealul comunist cu realitatea stalinistă şi chiar de a fi conchis că doctrina comunistă – în cazul acesta, cea leninistă, apoi marxist-leninistă – era una dintre cauzele principale ale apariţiei unei dimensiuni criminale în comunismul secolului XX36. Astfel, într-un interviu acordat revist*e il. Hi stoire*, Nicolas Werth declară: „Ceea ce cred eu, în fond, este că există o profundă similitudine, un fel de nucleu dur al totalitarismelor, care le e comun tuturor. Dar mai cred şi că la originea comunismului a existat totuşi un ideal, care a fost pervertit. Din această cauză, în comunism există o tensiune extremă şi constantă între decepţionaţii regimului şi tovarăşii lor «ortodocşi». Nu am văzut

niciodată pocăiţi ai nazismului, vechi militanţi naziști care să critice sau să încerce reformarea sistemului din interior. Nazismul, dimpotrivă, este adecvarea totală între doctrină şi realitate. Comunismul este decalajul între doctrină şi realitate” 37. J.-J. Becker adaugă: „s-a trecut astfel, pe lângă esenţialul pe care metodele de realizare a unui proiect generos l-au condus întotdeauna la *represiune*, adesea la crimă” 38.

Cum se poate ca autorul care a contribuit la *Cartea neagră* cu cea mai documentată parte, cea mai structurată şi care a vorbit îndelung despre faptul că Lenin este la originea terorii să vorbească despre un „ideal pervertit”? Care ideal? Umanist, democrat, „generos”, cum spunea J.-J. Becker? De bună seamă, toţi aceşti termeni i-ar fi făcut să râdă pe Lenin şi Troţki, pe Buharin şi mai ales pe Stalin. Ce „decalaj” poate fi între omul care a fondat doctrina, cel care a fondat partidul, cel care a fondat regimul şi cel care a întemeiat teroarea, când este vorba despre acelaşi om? Oare trebuie să ne gândim că Lenin şi-a imaginat un „ideal bun” şi că l-a pus el însuşi în practică într-un fel cu totul pervertit?

Faptul că au existat decepţionaţi ai bolşevismului la putere este incontestabil, dar aceasta dovedeşte doar că nu au înţeles corect natura partidului în care militau; poate, purtători ai unui ideal umanist, ei au remarcat prea târziu că s-au înşelat asupra partidului. Cât despre afirmaţia că nu au existat decepţionaţi ai nazismului, faptele care o contrazic sunt prea numeroase, începând cu crizele manifeste ori secrete – punctate de crime – care au zguduit regimul începând cu Noaptea cuţitelor lungi până în ultimii ani, Himmler însuşi devenind un opozant al liniei hitleriste, trecând prin Frontul Negru antihitlerist al fraţilor Strasser, activ până în 1939. Nici despre Lenin ori Stalin nu dispunem de o mărturie şi o reflecţie de calitatea celor ale „pocăitului nazist” Hermann Rauschning şi a

celor două cărţi ale sale – *HitLer mi-a zis* şi *Revoluţia nihilismului* – scrise înainte de război, dar când autorul lor ieşise deja din universul nazist. Troţki nu ieşise din universul bolşevic atunci când a scris despre Revoluţia din Octombrie sau despre Uniunea Sovietică stalinistă. Suvarin însuşi, în cartea sa *Stalin* din 1935, rămâne încă ataşat imaginii mitice a lui Lenin.

De atunci, Nicolas Werth a publicat un document ce lămureşte dintr-odată tensiunea dintre idealul umanist şi realitatea criminală: ultima scrisoare a lui Buharin adresată lui Stalin, datată 10 decembrie 1937, înaintea celui de-al treilea mare proces de la Moscova, care urma să se deschidă pe 2 martie 1938 şi să se termine cu 19 condamnări la moarte.

Asupra acestui document de un mare interes merită să ne oprim puţin mai mult. El aparţine unuia dintre principalii şefi ai partidului, care-l cunoştea bine pe Stalin şi ştia ce soartă îl aştepta, scrisoarea fiind, de altfel, prezentată de atunci de zeci de ori, ca însuşi simbolul idealismului comunist faţă de deviaţia stalinistă. Buharin începe prin a-l asigura pe Stalin de intenţiile lui:

Ca să nu fie neînţelegeri, vreau să-ţi spun că *pentru lumea exterioară* (societatea):

1. Nu voi retrage nimic – public – din ceea ce am scris în timpul instrucţiei.

2. Nu-ţi voi cere niciodată nimic referitor la *aceasta* şi tot ce decurge de aici, nu te voi implora, nu voi cere nimic ce ar putea face să divagheze problema, care îşi urmează cursul. Dar îţi scriu pentru informaţia ta *personală*. Nu pot părăsi această lume fără să-ţi fi scris aceste câteva ultime rânduri, căci sunt bulversat de mai multe lucruri, pe care trebuie să le ştii:

1. Fiind la marginea prăpastiei, de unde nu mai există întoarcere, îţi dau cuvântul meu de onoare că sunt nevinovat de crimele pe care le-am recunoscut în timpul

instrucţiunii. […]

3. Nu am avut altă „soluţie” decât să confirm acuzaţiile şi mărturiile altora şi să le dezvolt; altfel, s-ar fi putut crede că „nu depun armele” 39.

Aşadar Buharin revendică deschis principiul unui dublu adevăr: cel al lumii interne a grupului revoluţionar, singurul care contează – partidul –, şi cel al lumii exterioare, profane şi fără importanţă – societatea naţională şi internaţională –, exceptând ceea ce atinge imaginea partidului, adică propaganda. Dar el merge mai departe, acceptând şi justificând principiul excluderii, subliniindu-i caracterul raţional cu privire la circumstanţele şi obiectivele partidului:

E marea şi îndrăzneaţă idee a epurării generale:

a) în legătură cu ameninţarea războiului; b) în legătură cu trecerea la democraţie. Această excludere afectează: a) vinovaţii; b) elementele nesigure; c) potenţialii îndoielnici. […] în acest fel, conducerea Partidului nu riscă nimic, se asigură de o gara*nţie totală.*

Te rog să nu crezi că, analizând astfel de unul singur, îţi adresez vreun reproş. M-am maturizat, înţeleg că *marile* planuri, *marile* idei, marile interese sunt mai importante decât orice, că ar fi meschin să pun problema mizerabilei mele persoane pe acelaşi plan cu aceste interese *de importanţă mondială şi istorică* ce apasă, înainte de toate, pe umerii tăi40.

În cazul lui Buharin, această aprobare a epurării ca mijloc de atingere a intereselor generale ale partidului se alătură unui puternic sentiment de culpabilitate creat de partid la toţi membrii săi:

Consider că trebuie să ispăşesc pentru aceşti ani în care am dus realmente o luptă de opoziţie faţă de Linia Partidului. Ştii, ceea ce mă tulbură cel mai mult în aceste momente este un episod pe care tu poate chiar l-ai uitat. Într-o zi […] eram la tine şi mi-ai spus: ştii de ce îţi sunt

prieten, pentru că eşti incapabil să unelteşti împotriva cuiva, indiferent cine ar fi. De acord. Şi, imediat după, fug la Kamenev […]. Acesta este episodul care mă frământă, este păcatul originar, este păcatul lui Iuda. […] Iar acum plătesc pentru toate acestea cu onoarea şi viaţa mea. Pentru aceasta, iartă-mă, Koba [nume pe care tovarăşii cei mai apropiaţi i-l dădeau lui Stalin]. […] nu pot să tac, să nu îţi cer iertare pentru ultima dată. De aceea, nu sunt furios pe nimeni, nici pe conducerea Partidului, nici pe instructori şi îţi cer încă o dată iertare, deşi sunt pedepsit în aşa fel încât totul nu mai e decât întuneric41…

Dar acest sentiment de vinovăţie este însoţit de o puternică voinţă de răscumpărare prin serviciile pe care Buharin se oferă să le facă în continuare partidului:

Dacă totuşi mi-ar fi cruţată viaţa, aş dori […]:

— Fie să fiu exilat în America pentru X ani. Argumente pentru: aş face campanie *proceselor*, aş duce o luptă pe viaţă şi pe moarte împotriva lui Troţki, aş îndruma către noi pături largi ale inteligheţiei, aş fi practic anti-Trotki şi aş conduce toată problema cu un formidabil entuziasm. Aţi putea trimite cu mine un cekist experimentat şi, ca o garanţie suplimentară, mi-aţi putea reţine nevasta şase luni ostatic în URSS, timp în care aş demonstra prin fapte cum îi fac praf pe Troţki & Co. etc. […]

— Dacă ai doar o fărâmă de îndoială referitor la ceea ce ţi-am spus acum, exilează-mă 25 de ani la *Peciora* sau la *Kolyma*, într-un lagăr. Aş organiza acolo o universitate, un muzeu, o staţie tehnică, institute, o galerie de artă, un muzeu etnografic, un muzeu zoologic, un jurnal de lagăr. Într-un cuvânt, aş face acolo o muncă de pionierat de bază până la sfârşitul zilelor mele, împreună cu familia42.

Buharin rămâne închis în proiectul său utopic şi în fanatismul ideologic. El susţine în continuare lupta politică a vorbelor ucigătoare – „o luptă *până la moarte* împotriva

lui Troţki” –, care nu sunt fără consecinţe, după cum va arăta asasinarea tocmai de către „un cekist experimentat” a lui Troţki. El crede în continuare că lagărele sunt locuri de reeducare prin muncă şi cultură, după cum afirmă neîncetat propaganda regimului. El merge şi mai departe, clamându-şi dragostea pentru Stalin. Nicolas Werth aminteşte că, în timpul ultimei sale întâlniri cu Fiodor Dan, liderul menşevic aflat în exil, în primăvara anului 1936, Buharin a declarat despre Stalin: „nu lui îi acordăm încredere, ci omului căruia partidul i-a acordat încredere. Nu ştiu cum s-a ajuns aici, dar asta e. A devenit simbolul Partidului” 43. Este o afirmaţie apropiată de faimoasa declaraţie a lui Troţki la al XIII-lea Congres al Partidului Bolşevic din 1924: „Niciunul dintre noi nu poate avea dreptate împotriva partidului său. În ultimă instanţă, Partidul are întotdeauna dreptate. […] Fie că are sau nu dreptate, este partidul meu”. „Partidul” rămâne singurul orizont al acestor oameni formaţi de Ce-i *de făcut? a* lui Lenin; funcţia partidului este tocmai aceea care anulează distanţa dintre ideal şi realitate, exceptând situaţia în care, odată ajuns la putere, partidul instaurează o realitate pe care o impune ca ideal, pe care toţi comuniştii trebuie să-l aprobe şi să-l promoveze în orice clipă.

Această scrisoare a lui Buharin exprimă în cel mai adânc mod mentalitatea comunistă când autorul ajunge să-şi proclame respectul şi dragostea pentru Stalin:

De-a lungul ultimilor ani, am urmat onest şi sincer Linia Partidului şi am învăţat, cu mintea mea, să te respect şi să te iubesc. […] Când mă gândesc la orele pe care le-am petrecut împreună stând de vorbă… Doamne, de ce nu există un aparat care să-ţi permită să-mi vezi sufletul sfâşiat, ciopârţit de ciocuri de păsări! Dacă ai putea să vezi măcar cât sunt de legat interior de tine […]. Bine, hai, iartă-mă pentru toată această „psihologie”. Nu mai există îngerul care să-i spună lui Avraam să arunce cuţitul din

mână! împlinească-se Destinul! 44

Şi termină astfel:

Iosif Visarionovici! Ai pierdut în mine unul dintre cei mai capabili şi mai devotaţi generali ai tăi. […] Mă pregătesc sufleteşte să părăsesc această viaţă şi nu simt faţă de voi toţi, faţă de Partid, faţă de Cauza noastră nimic altceva decât un sentiment de dragoste imensă, nemărginită. […] Conştiinţa mea este curată faţă de tine, Koba. Îţi cer pentru ultima oară iertare (o iertare spirituală). Te strâng în braţe, în gând. Adio în vecii vecilor şi nu-i păstra nicio ranchiună nenorocitului care sunt45.

Această scrisoare demonstrează că unul dintre principalii lideri bolşevici şi sovietici, „cel mai preţios şi mai bun teoretician al Partidului" (Lenin), este total incapabil la 20 de ani după preluarea puterii din noiembrie 1917, să înţeleagă caracterul fundamental antiuman al sistemului, la a cărui aplicare a contribuit din plin şi a cărui victimă va fi. Mai rău, el aderă la acest sistem, la proiectul său („Cauza noastră"), la ideea sa („grandioasa şi îndrăzneaţă idee a epurării generale"), chiar cu preţul propriei vieţi – şi a soţiei sale, pe care este dispus să o lase „ostatic"! Dacă, dincolo de deviaţiile stalinismului, Buharin este considerat de mulţi o imagine pură a ideii comuniste, înseamnă că această idee coincide cu practica stalinistă. Aşa cum a arătat deja Koesler în *Zero şi infinit*, Buharin reprezintă de fapt figura tragică a intelectualului bolşevic zdrobit, pocăit, care, prin minciuna, dezonoarea şi moartea sa, vrea să facă un ultim serviciu partidului şi să aducă un ultim omagiu infailibilităţii acestuia.

Comparaţia între nazism şi comunism

Nu facem aici istoricul comparaţiei dintre nazism şi comunism, care, chiar înaintea utilizării termenului „totalitarism" ca un concept din anii '30, era larg răspândit printre specialiştii regimurilor sovietic, nazist şi fascist. În 1972, el nu părea să trezească emoţii nici cronicarului din

Le Monde care prezenta cartea lui Hannah Arendt, *Sistemul totalitar*: „Paralela dintre Germania nazistă şi Rusia stalinistă este inaugurată. Cele două regimuri nu sunt identice întru totul, dar se aseamănă atât de mult, încât acelaşi termen de totalitarism poate fi folosit atunci când se vorbeşte despre amândouă”. Şi teroarea totalitară părea atunci unul dintre elementele principale ale comparaţiei: „Ea viza reîmpărţirea societăţii, apoi exterminarea ei, a categoriilor întregi de populaţie definite prin statutul lor social (ţăranii din Rusia în timpul colectivizării forţate), prin apartenenţa la un grup considerat duşman (evreii în Germania şi, înaintea morţii lui Stalin, în Rusia sau o naţionalitate ori alta – tătari, nemţii de pe Volga – din această ţară) ” 46. Iar în afara unei mişcări comuniste şi stângiste ce refuză însuşi principiul acestei comparaţii, majoritatea cercetătorilor o consideră legitimă.

În acelaşi timp, un curent istoriografie recent susţine că acea comparaţie analizată în special de Arendt şi subliniată în prealabil sau reluată ulterior de numeroşi autori nu este decât teoretică şi, prin urmare, „limitată şi superficială”. Astfel, Henry Rousso îşi propune să „pună în evidenţă diferenţele reale din spatele asemănărilor aparente” 47. Ian Kershaw, pentru care „conceptul de totalitarism are o valoare euristică majoră, dar paradoxală”, va merge mult mai departe: „dincolo de asemănările obiectului său comun, care sunt stalinismul şi nazismul – teroarea statului, partidul unic, dinamica revoluţionară a regimului, cultul şefului –, el ajută, contrar propriei voinţe a majorităţii utilizatorilor, la marcarea diferenţelor radicale care există între cele două regimuri” 48. De la „diferenţe reale” se trece la „diferenţe radicale”, ce resping *a priori* orice legitimitate a comparaţiei.

Această alegere a orientării cercetării nu este neutră. În realitate, ea provine dintr-o lume în care, în anii ’30,

nazismul şi comunismul au fost prezentate ca două fenomene radical diferite, opuse unul celuilalt ca apa şi focul. Dacă este o excelentă metodă de a distinge clar asemănările şi diferenţele dintre aceste regimuri, nu trebuie pierdută din vedere niciodată problema fundamentală: aparţin ele unui gen comun? Pot fi ele gândite împreună? Oare analiza similitudinilor lor mai lămureşte istoria secolului XX, faţă de cea a diferenţelor? Iar dacă putem fi de acord cu demersul propus de Henry Rousso, de ce să nu-l completăm, propunând „punerea în evidenţă a asemănărilor reale din spatele diferenţelor aparente”?

În *Le Passé d’une illusion*, François Furet a insistat deja asupra importanţei acestor asemănări în opoziţia lor comună democraţiei reprezentative, statului de drept, individului. Voi limita aici discuţia la problema terorii în masă. În acest domeniu, asemănările de formă şi de conţinut sunt incontestabile. În frumoasa lui carte *Le Malheur du siècle* (*Nenorocirea secolului*), Alain Besançon a punctat cele cinci etape ale distrugerii evreilor din Europa: exproprierea, concentrarea, „operaţiile mobile ale crimei”, deportarea, centrele de exterminare. El comentează: „Urmând aceeaşi canava, se constată că distrugerea comunistă cunoaşte primele patru mijloace, deşi cu variante care ţin de natura şi proiectul său. Ea a omis-o pe a cincea. A adăugat alte două, de care nazismul nu a avut nevoie: execuţia judecătorească şi foametea” 49.

Această analiză necesită câteva precizări. Exproprierea, concentrarea – sau trimiterea în lagăre de concentrare – şi deportarea au fost practicate de regimul bolşevic în primii ani. „Operaţiile mobile ale crimei”, exprimate de nazişti prin *Einsatzgruppen*, au apărut în sistemul comunist începând cu anii ’30: epurarea şi cotele ei – cei 700.000 de asasinaţi în 1937 – 1938 – şi lichidarea elitelor din ţările ocupate – de exemplu, cei 25 700 de

polonezi destinaţi execuţiei prin ordinul Biroului Politic din 5 martie 1940, dintre care 4 400 de ofiţeri la Katyn. Ca şi CEKA din anii războiului civil, apoi NKVD, aşa-numitele *Einsatzgruppen* au exterminat prin împuşcare şi într-o manieră artizanală peste un milion de evrei din teritoriile sovietice ocupate.

Dar nu voi fi de acord cu Alain Besançon în privinţa centrelor de exterminare şi a înfometării. Regimurile comuniste au cunoscut şi ele centre de exterminare. Lubianka, în plin centru al Moscovei, a fost unul dintre aceste centre, unde au pierit mii de oameni, în închisoarea Tuol Sleng din Phnom Penh au intrat peste 15.000 de deţinuţi: aproape niciunul nu a ieşit viu de acolo. Pădurea Katyn a fost un centru al crimei, la fel şi Vinniţa şi Europatki. Şi nu suntem încă decât la începutul descoperirii acestor gropi comune uriaşe, care erau colectoarele centrelor vecine ale crimei. Diferenţa principală ţine de faptul că aceste centre ale crimei nu erau industriale – prin gazare –, ci „tradiţionale”, prin împuşcare, iar trupurile nu erau arse (ceea ce le-a permis naziştilor să facă în aşa fel încât aceste urme să dispară). Aşadar nu voi fi de acord nici cu Marc Lazar atunci când scrie că „genocidul de rasă duce la instituirea locurilor de exterminare, şi nu genocidul de clasă” 50. Stalin şi Pol Pot au demonstrat că nu era nevoie de lagăre specializate pentru exterminarea unei populaţii de mai multe milioane de persoane.

Cât priveşte foametea, să ne reamintim că sute de mii de evrei au murit de foame, de frig şi de boală, care în general merg împreună, în marile ghetouri din Est, moarte provocată printr-o politică deliberată de restricţie tot mai drastică a resurselor alimentare. Şi în acest caz, comuniştii au fost primii care au practicat această metodă şi în acelaşi fel. În 1933, ţăranii ucraineni care fugeau din sate pentru a găsi scăpare la oraş erau adunaţi fără milă de

miliţie şi NKVD şi duşi în timpul nopţii în regiunile unde era foamete. Zece ani mai târziu, naziştii nu au procedat altfel: ei au înghesuit în ghetoul din Varşovia peste 500.000 de evrei şi au interzis ieşirea sau intrarea în ghetou sub ameninţarea pedepsei cu moartea. Chiar Stalin a atacat o populaţie ţărănească locală, pe care nu avea nevoie să o caute în cele patru colţuri ale Uniunii Sovietice, fiindu-i suficient să o înfometeze până la moarte chiar în locul în care aceasta era stabilită. În afara teritoriilor sovietice ocupate, unde îi asasinau pe loc, naziştii au decis să-i caute pe evrei în locurile unde trăiau, în toată Europa; şi asta pentru un motiv fundamental: exterminarea evreilor trebuia să rămână secretă, nu-i puteau asasina în văzul tuturor, să ştie toată lumea din Franţa, Belgia, Olanda etc. Era indispensabil să-i ducă în locuri de execuţie ascunse şi secrete.

În această privinţă, Marc Lazar consideră că analiza mea comparativă se bazează pe „un principiu funcţionalist care stabileşte că regimurile ce au caracteristici asemănătoare sunt în mod necesar identice în esenţa lor”. Nu înţeleg prea bine ce înseamnă „identice în esenţa lor”. Oare există o esenţă a comunismului? Oare există, aşa cum cum mi s-a atribuit, o „esenţă criminală” a comunismului? Ca istoric, mă mulţumesc să răspund că există în comunism o dimensiune criminală. Ţine de o „esenţă”? Un filosof ar putea da un răspuns. Eu nu folosesc termenul „totalitarism” decât ca tip ideal şi nu îi percep nicio „esenţă”, admiţând, de altfel, că se foloseşte la plural, aşa cum face Bernard Bruneteau în recenta sa lucrare *Les* Totalitarismes[51]. În plus, eu nu am scris şi nu m-am gândit niciodată că cele două sisteme, nazist şi comunist, erau identice, ceea ce este, evident, absurd pentru un fenomen istoric, singular prin definiţie.

Pentru a conchide asupra acestui punct, Marc Lazar spune că eu aş fi comis în comparaţie „o eroare

fundamentală, [cel constă în a fi privilegiat omologiile, care în realitate sunt rarisime, în loc de a stabili analogii, «adică de a discerne ceea ce fenomenele global distincte pot avea în comun» „52. El trage concluzii peremptorii din două pagini pe care le-am consacrat apropierii nazismului de comunism şi care nu au constituit decât o evocare a problemei. Omologiile între cele două sisteme sunt efectiv foarte numeroase – am amintit doar câteva – şi nu sunt deci decât mai semnificative, oferind astfel posibilitatea gândiri analogice. Căci demersurile omologie şi analogic nu sunt deloc contradictorii şi constat cu satisfacţie că acest demers a fost început cu succes de Nicolas Werth şi Philippe Burrin, care s-au angajat în examinarea comparativă a rolului dictatorului, a ideii de violenţă şi a legăturilor dintre putere şi societate în cele două sisteme53.

Dacă ei admit legitimitatea comparaţiei, anumiţi colegi de-ai noştri vor să o limiteze foarte strict la două cazuri, Germania hitleristă şi Uniunea Sovietică stalinistă, respingând ideea că Germania lui Hitler şi Uniunea Sovietică a lui Hruşciov sau Brejnev au puncte comune54. Or, dacă după moartea lui Stalin regimul sovietic nu a mai înregistrat atâtea asasinate, Germania hitleristă nu a mai înregistrat atât de multe crime înainte de începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Şi în Germania anilor 1935 – 1936, când regimul nu iniţiase nici expansiunea militară, nici crimele la adresa evreilor şi a tuturor celor din „rasa inferioară” (*Untermenschen*), dimensiunea criminală nu era mai dezvoltată decât în Uniunea Sovietică din timpul lui Hruşciov, din 1956 – care a înecat în sânge revoluţia maghiară –, sau al lui Brejnev, din 1968 – care îl trata pe Dubček şi Cehoslovacia aproape cum îl tratase Hitler pe Hacha şi pe aceeaşi Cehoslovacie în martie 1939.

Dacă nu mi s-a părut pertinentă, această voinţă de a limita strict comparaţia pune fără îndoială o problemă de

fond: oare regimurile comuniste aflate încă în exerciţiu în 1989 – 1991 aveau ceva în comun cu cei care practicaseră teroarea în masă cu câteva decenii în urmă? în opinia lui Krzysztof Pomian, acestea şi-au schimbat progresiv şi imperceptibil natura, până acolo încât, din totalitare, au devenit autoritare, în sensul în care înţelegem asta în cazul regimului lui Franco sau al lui Salazar55. Nu sunt convins de părerea lui K. Pomian, care încearcă totuşi să prezinte o realitate: regimul lui Hruşciov sau al lui Brejnev nu a fost cel al lui Stalin. Şi totuşi, aceste regimuri s-au perpetuat într-o surprinzătoare continuitate a elitelor, structurilor şi, parţial, a modurilor de funcţionare. Ele au deci d natură „genetică" în comun, chiar dacă unele dintre elementele lor constitutive au funcţionat într-un fel mai atenuat, în comparaţie cu momentele paroxistice ale perioadei staliniste. Desigur, teroarea din vremea lui Hruşciov şi a lui Brejnev nu avea nimic în comun cu cea practicată pe vremea lui Stalin, şi totuşi era mereu prezentă, sub forma amintirii şi a ameninţării, susceptibilă să revină în orice moment, chiar dacă se transformase progresiv într-o simplă teamă. Se pare deci că este preferabil să vorbim despre un regim totalitar *în expansiune* sau *în stagnare*, să-i definim fazele în funcţie de felul în care acţionează elementele sale constitutive. În realitate, comunist sau nazist, aceste regimuri sunt înainte de toate nişte sisteme revoluţionare ce consumă o foarte mare cantitate de energie (oameni, resurse, armament, ideologie, propagandă etc.). Mobilizată de pasiunea politică şi proiectul utopic, aceasta este concentrată, catalizată, deţinută de un singur om: liderul carismatic. Dacă acesta dispare, sursa de energie slăbeşte progresiv, iar succesorii nu mai sunt capabili să mobilizeze energia formidabilă necesară funcţionării sistemului.

Rămâne, în sfârşit, un punct de diferenţiere aparent ireductibil între nazism şi comunism. Marc Lazardar şi

Nicolas Werth şi Jean-Louis Margolin, ca să nu-i citǎm decât pe ei, susţin că cele două ideologii au un conţinut radical diferit: una ar fi fundamental rasistă şi inegalitară, pe când cealaltă ar fi legată de gândirea egalitară – „fericirea pentru toţi”, cum spunea Babeuf – şi universalistă provenită din Revoluţia franceză, punct de vedere ce îi aparţine şi lui François Furet. Marc Lazar îşi ilustrează poziţia cu un citat al lui Primo Levi, care scrie: „Aceste două infernuri nu urmăresc acelaşi scop. Primul este un masacru între egali: el nu se bazează pe o preeminenţă rasială, nu împarte omenirea în suboameni şi supraoameni” 56. Oare cum a putut un om atât de sensibilizat de tragedia secolului XX să scrie o asemenea frază? Cum să crezi că Stalin îi considera egali pe cei 700.000 de oameni trimişi la moarte în 1937 – 1938, pe mulţi dintre ei în mod expres? Cum să crezi că el îi considera egali pe milioanele de ţărani ucraineni condamnaţi la moarte prin înfometare în anii 1932 – 1933? Pentru Stalin, aceşti oameni nu meritau să trăiască. El nu folosea în mod sigur termenul „suboameni”, ci un altul, a cărui semnificaţie nu trebuie să ne înşele: „burghez”, „chiabur”, „contrarevoluţionar”, „bandit troţkist”, „spion japonez” etc. Ceea ce Pierre Hassner numeşte „inamicul total” 57 rămâne figura centrală atât pentru nazişti, cât şi pentru comunişti. De altfel, oare nu Buharin, acest pretins umanist, este cel care, în 1925, în polemica sa împotriva lui Kautsky, după ce a decretat că acesta din urmă nu avea „în călimara lui decât bale de câine turbat”, a conchis logic: „Ce decădere chiar şi pentru un renegat! Şi totuşi, Kautsky a fost cândva un om” 58? „Cândva”... Dacă nu mai este om, atunci ce e? Un animal? Un parazit? Un om viu deja mort, care, în consecinţă, trebuie asasinat, pentru a face în aşa fel încât moartea sa clinică să coincidă cu moartea politică declarată? Cum a fost Troţki? Cum a fost Buharin însuşi în 1938?

Desigur, în Occident, gândirea comunistă a fost puternic influenţată de dimensiunea egalitară şi universală a democraţiei şi a drepturilor omului, aşa cum a demonstrat discursul comunist francez începând din 1934 – 1935. Mai trebuie să distingem ceea ce, în acest discurs, ţine de tactica Frontului Popular şi antifascist şi ne trimite la tradiţia social-democrată occidentală din care s-au născut aproape toate partidele comuniste europene. Însă oare la această tradiţie democratică a Revoluţiei franceze se raportau într-adevăr Lenin, Stalin, Troţki şi chiar Buharin? în mod sigur nu. Ei nu au reţinut decât faza ei robespieriană şi momentul ei terorist. Încă din 1925, Buharin, apropo de Kautsky, strecoară comparaţia dintre „partidul bolşevicilor, partidul «iacobinilor proletari» şi social-democraţii, girondini destinaţi ghilotinei” 59. Urmându-şi maestrul Lenin, Stalin s-a mulţumit să treacă la fapte, într-atât încât Buharin să fie numit la rândul său un girondin. Cât despre proiectul comunist, acesta are pretenţii de universalitate, dar se recuză el singur de la aceasta, excluzând din rândul oamenilor încă de la început şi din principiu pe toţi „duşmanii poporului”, în rândul cărora, aşa cum a demonstrat istoria, poate intra întregul popor, inclusiv membrii de partid.

În spatele acestei false disimetrii a universalului şi particularului se ascund adevăratele apropieri ideologice: respingerea radicală a societăţii moderne – cu individul ei, cu statul ei de drept, cu democraţia ei reprezentativă, cu libertatea de a acţiona în toate domeniile –, proiectul utopic, scientismul care motivează necesitatea istorică sau biologică de a realiza proiectul, desemnarea figurii duşmanului care pune piedici realizării proiectului şi legitimitatea folosirii violenţei; iar toate acestea în numele fericirii „germanilor” sau al „omenirii”. De altfel, ar trebui să se revină într-o manieră mult mai aprofundată asupra anumitor texte „rasiste” şi „exterminaţioniste” ale

părinţilor comunismului, Marx şi Engels, aşa cum au început să o facă de curând Konrad Loew60 şi George Watson61. Exista cu adevărat în marxism-leninism un proiect exterminatorul împotriva „burgheziei” şi a întregii „vechi societăţi”.

Ultimul argument folosit pentru demonstrarea diferenţei radicale dintre valorile nazismului şi comunismului este cel al pocăinţei. Simon Leys, marele specialist al Chinei lui Mao şi puţin probabil de a fi suspectat de simpatie faţă de comunism, scria totuşi în 1998: „prietenii textului *Commentaire* (care sunt şi ai mei) au numărat, fireşte, câţiva comunişti care s-au pocăit – şi mă bucur pentru aceasta; dar mă îndoiesc că printre ei au inclus vreodată mulţi foşti nazişti” 62. Cu tot respectul datorat lui Simon Leys pentru opera sa de pionierat, acest tip de gândire relevă adevăratul fals bun-simţ. Ai săi „comunişti pocăiţi” erau militanţi de bază, niciunul dintre ei nu a avut o funcţie, cu excepţia aceleia de subaltern, în aparatul de partid. Or, când se referă la foştii nazişti, Leys face trimitere evident la arhetipul nazistului de rang înalt. Comparaţia sa nu este deci potrivită. Numai în cazul în care Simon Leys se gândeşte la faptul că Germania postbelică a fost epurată de toţi foştii nazişti: or, această Germanie incontestabil democrată, care a condamnat şi a alungat nazismul, a fost reconstruită cu participarea masivă a „naziştilor pocăiţi”: desigur, nu marii lideri condamnaţi la Nürnberg, ci aceşti germani de rând care îl votaseră pe Hitler, care au aderat la Partidul Naţional-Socialist Muncitoresc German (NSDAP) din convingere naţionalistă şi/sau din dorinţa de a-şi folosi aptitudinile profesionale, care au crezut în victorie şi în posibilitatea de a-şi regăsi ţara şi au apărat-o până la înfrângerea finală. Dimpotrivă, am putea sublinia că întreaga Europă de Est e pe cale să iasă din comunism, în timp ce o parte importantă a clasei sale politice şi economice e formată din

„comunişti nepocăiţi”.

Totuşi, chiar dacă am admite punctul de vedere al unui „bun ideal comunist”, ar rămâne întrebarea lui Jacques Julliard: „De ce criminalii care pretind că au avut intenţii bune sunt mai puţin condamnabili decât cei care se reclamă de la rău?” 63. Este o întrebare pe care o lămureşte Alain de Benoist: „Raţionamentul care constă în opunerea «doctrinei urii» a nazismului «idealului de emancipare umană» al comunismului este foarte departe de realitate. El reia opoziţia dintre o definiţie a comunismului dată de partizanii săi şi o definiţie a nazismului dată de adversari. [...] în realitate, nazismul nu pretindea mai puţin decât comunismul, de a asigura «fericirea» celor cărora li se adresa. Nu propunea mai puţine perspective «radioase» partizanilor săi” 64. Iar autorul conchide: „Nu putem ignora faptul că judecarea de către noi a comunismului nu corespunde celei pe care acesta o face asupra sa. Altfel, am putea la fel de bine să spunem că el se revendică nu de la bine, ci de la rău, având în vedere ororile pe care ni le pot inspira ideile sale” 65.

Teroarea şi raţionalitatea totalitară

Dacă nu pot contesta aceste fapte, susţinătorii anticomparatismului deplasează problema pe alt teren. Astfel, în opinia lui Ian Kershaw, teroarea nu se găseşte în natura însăşi a puterii sovietice, dar a existat în cadrul misiunii de purificare rasială care a fost miezul crezului nazist. De fapt, Kershaw scrie: „Aşa teribilă cum a fost, ofensiva împotriva chiaburilor nu a fost atât de lipsită de raţiune ca exterminarea muncitorilor evrei calificaţi, în condiţiile în care industria armamentului era în mod acut lipsită de mână de lucru, iar mobilizarea transporturilor pentru a duce victimele până la camerele de gazare ar fi putut să servească la transportarea trupelor” 66. Or, cunoaşterea, prin deschiderea arhivelor, a proceselor de

decizie staliniste şi reexaminarea procesului de exterminare a evreilor de către naziști denotă o puternică raţiune a autorilor acestor acţiuni.

Cartea recentă a lui Christian Gerlach, *Despre conferinţa de la Wannsee*, revine la înlănţuirea deciziilor care au dus la exterminarea evreilor67. În afara teritoriilor sovietice ocupate – lăsate pe mâna aşa-numitelor *Einsatzgruppen* din iulie 1941 –, problema evreiască a intrat într-o nouă fază decizională la 28 iulie 1941, când Göring a declarat că evreii „nu mai au ce căuta în teritoriile de sub dominaţie germană”. Pe 31 iulie, el l-a însărcinat pe Heydrich „să dea toate dispoziţiile necesare [...] în vederea unei soluţionări globale a problemei evreieşti în zona de influenţă germană din Europa” 68. „Globală”, şi nu „finală”.

În august 1941, Heydrich este refuzat de Hitler în legătură cu un plan de deportare a evreilor din Reich spre Est. Iar în octombrie şi noiembrie 1941, naziştii au deportat zeci de mii de evrei germani spre Est (Łódź, Minsk), dar fără a-i asasina. Pe 30 noiembrie, o mie de evrei din Berlin deportaţi la Riga au fost împuşcaţi, ceea ce a provocat o puternică reacţie din partea lui Himmler, care a cerut oprirea masacrelor; prin urmare, evreii au fost duşi în lagăre improvizate, unde au murit repede de foame, de frig şi de boală, întocmai ca şi zecile de mii de chiaburi care au murit în timpul primelor mari valuri de deportări sovietice din 1930 – 1931. În sistemul nazist, ca şi în sistemul comunist, încă din 1941, deportarea nu implica în mod necesar exterminarea.

Revenind la decizia de nimicire a iudaismului în Europa, Christian Gerlach afirmă că ea a fost luată între 7 şi 14 decembrie 1941. În realitate, la începutul lui decembrie 1941 au loc aproape simultan două evenimente. Pe 5 decembrie începe contraofensiva sovietică la Moscova, provocându-le nemţilor pierderi grele, iar Hitler

vede pentru prima oară spectrul înfrângerii militare. Pe 7 decembrie, atacul japonez de la Pearl Harbour antrenează patru zile mai târziu intrarea în război a Germaniei împotriva Statelor Unite. Pe 12 decembrie, în timpul unei întâlniri extraordinare a întregii conduceri a partidului nazist, Hitler anunţă decizia de a „şterge de pe faţa pământului" evreii.

Aşadar această decizie nu pare a fi deloc răspunsul la un impuls negândit, ci este consecinţa logică a întâlnirii dintre o doctrină politico-ideologică, o nouă conjunctură şi constatarea unui raport de forţe. În discursul ţinut la Reichstag pe 30 ianuarie 1939, Hitler a declarat: „Dacă evreimea financiară internaţională trebuia să reuşească şi în afara Europei să împingă încă o dată popoarele într-un război mondial, atunci rezultatul nu ar fi bolşevizarea lumii şi, prin aceasta, victoria iudaismului, ci nimicirea rasei evreieşti în Europa". Or, intrarea în război a Statelor Unite şi a Japoniei este semnul indubitabil că Germania este implicată într-un război de-acum mondial. Pe de altă parte, Hitler trebuie să recunoască evidenţa: duşmanul bolşevic este mai puternic decât s-a prevăzut şi devine şi mai periculos, având în vedere contraofensiva sa. Având în vedere punctul său de vedere anticomunist şi antisemit asupra lumii, decizia lui Hitler era deci perfect raţională: „lupta finală" a început, este o luptă pe viaţă şi pe moarte, iar el are ocazia să-l extermine pe unul dintre duşmani, care este la discreţia lui, evreul. Oare Stalin a raţionat altfel în marea sa bătălie pentru colectivizare, a cărei fază teroristă a durat din 1929 până în 1933 şi în cursul căreia a cunoscut şi aspecte neplăcute, înainte de a decide să aplice ceea ce s-ar putea numi „soluţia finală" a problemei ţărăneşti în URSS?

Motivaţiile deciziei de exterminare sunt şi ele lămuritoare. Christian Gerlach ne prezintă principalele elemente şi citează mai ales „represaliile împotriva

pretinsei activităţi antigermane a «evreimii mondiale» şi presupunerea responsabilităţii evreilor în declanşarea conflictului mondial” 69. Regăsim motivarea deciziilor staliniste de acelaşi fel: prevenirea şi reprimarea activităţilor „antisovietice” şi „contrarevoluţionare” ale unui anumit număr de grupuri considerate de regim duşmani ai poporului şi acuzate că pun în aplicare comploturi naţionale şi internaţionale. Stalin a început acest proces din 1928 – 1930, cu „procesul partidului industrial” şi „procesul menşevicilor”, desemnând vinovaţii pe care istoria i-a disculpat, demonstrând că procesele lor au fost inventate în întregime, dar care, în concepţia lumii comuniştilor mobilizaţi serios în două acţiuni uriaşe şi decisive pentru supravieţuirea lor şi îndeplinirea proiectului comunist – industrializarea accelerată şi colectivizarea forţată –, apăreau ca fiind „sabotori”.

Or, pe 18 decembrie 1941, în urma unei întâlniri cu Hitler, Himmler scrie în agenda lui: „Problema evreiască. De exterminat ca partizani” 70. Christian Gerlach comentează: „Termenul «partizan» pare să trimită mai întâi la Uniunea Sovietică. Dar uciderea tuturor evreilor din Uniunea Sovietică este de multă vreme hotărâtă şi e în plină desfăşurare. Practic, în această perioadă nu există partizani evrei pe teritoriile sovietice ocupate. Aceasta arată că nota are un alt sens; este vorba aici despre «partizani» imaginari, ai pretinsei «ameninţări evreieşti»”. Această notă a lui Himmler, aşa lapidară cum este, e fundamentală: evreii nu sunt ucişi doar pentru ceea ce sunt, ci şi pentru ceea ce se spune că sunt, pentru ceea ce ar fi putut să facă sau se presupune că ar putea face; nu doar pentru că sunt evrei, ci pentru că sunt „partizani”, adică „duşmani” – desigur, imaginari – şi chiar duşmani „comunişti”, cuvântul „partizan” desemnând în mod special în epocă ceea ce naziştii numeau şi „terorişti”, care luptau cu arma în mână împotriva ocupanţilor germani în

toate ţările şi care erau sistematic asimilaţi „comuniştilor”. Această viziune „partizan – terorist – comunist” se baza, de altfel, pe o minimă realitate, de vreme ce, de la sfârşitul lui iunie 1941, Kominternul îi chemase pe toţi comuniştii să saboteze prin toate mijloacele producţia de război germană şi să hărţuiască trupele germane. Dar ea nu putea să se refere decât la o mână de oameni, şi nu la întregul unei populaţii. Totuşi, această populaţie a fost vizată în ansamblul ei, încarnând astfel imaginea duşmanului, fundamentală în mentalitatea totalitară.

De altfel, figura „partizanului-sabotor” prezintă avantajul de a desemna un ţap ispăşitor pentru toate eşecurile: ineficacitatea din punct de vedere economic a industrializării accelerate şi a colectivizării forţate; stupiditatea strategică a atacului german împotriva Uniunii Sovietice. Christian Gerlach subliniază acest lucru: „Luând în considerare deteriorarea situaţiei [în decembrie 1941], evreii îi apăreau lui Hitler ca opozanţi, revoluţionari, «partizani», sabotori sau spioni ce acţionau în spatele Germaniei, care, prin atacul previzibil al Statelor Unite, se extind în toată Europa” 71.

Aceste circumstanţe permit şi înţelegerea a ceea ce putea să apară ca fiind inconsecvenţe în punerea în aplicare a unei idei exterminatoare. Astfel, chiar un om ca Viktor Brack, responsabil de „Acţiunea Eutanasie” şi creatorul primelor echipe specializate în gazare, a avansat ideea, într-o scrisoare târzie, de pe 23 iunie 1942 – când măcelul era la apogeu –, că din zece milioane de evrei europeni ar trebui păstraţi două sau trei milioane, pentru a furniza mână de lucru industriei de război germane72. În cazul naziştilor, logica exterminatoare – teleologică – coexistă deci cu o logică utilitară tehnocrată – munca forţată – şi cu o logică a presiunii societăţii (Bisericile, consorţii arieni etc.), constrângând puterea să excludă un anumit număr de persoane din categoria duşmanului

(bineînţeles, această logică societală nu a putut funcţiona niciodată în Uniunea Sovietică stalinistă). Păstrând proporţiile, situaţia evreilor *în acel moment*, în toamna anului 1941 – înaintea deciziei soluţiei „finale” –, prezintă puternice analogii cu colectivizarea sovietică: o parte a ţărănimii a fost considerată ca fiind acceptabilă – supusă colectivizării – şi integrată cu forţa în colhozuri; un al doilea grup, cel al chiaburilor, a fost considerat duşman – opoziţie reală sau imaginară – şi deportat la muncă forţată sau colonizat forţat, iar asta în condiţii de improvizaţie care au provocat mari pierderi, fără ca acest lucru să ducă la cea mai mică flexibilizare a politicii urmate; în sfârşit, un al treilea grup, caracterizat ca reziduul cel mai ostil, a fost atacat direct în vara-toamna anului 1932, cu o armată de fanatici ai partidului şi ai Komsomolului, care i-au confiscat toate sursele de hrană şi l-au condamnat să moară de foame.

Prin discursurile lor, Hitler şi Stalin s-au plasat în logica exterminatorie – pe care noi o numim azi genocidară –, anunţând public voinţa de a elimina categoriile de duşmani desemnaţi. Pe această bază şi profitând de circumstanţe favorabile, au alunecat de la idee la intenţii mai precise înainte de a trece la fapte. Aşa cum afirmă foarte corect Gerlach: „Dezvoltarea exterminării nu devine imaginabilă decât progresiv, în ciuda unei predispoziţii existente foarte răspândite. Drumul de la planuri utopice de transplantare şi exterminare către un program criminal efectiv realizabil a fost decisiv pentru punerea în aplicare a genocidului. De exemplu, planul care data din 1941 şi viza asigurarea aprovizionării Europei ocupate de nemţi cu alimente, forţând aproximativ 30 de milioane de persoane din Uniunea Sovietică să moară de foame se vădea inaplicabil. Prin urmare, a fost înlocuit în toamna anului 1941 prin programe de nimicire a anumitor grupe de populaţie, cum ar fi milioanele de prizonieri de război

sovietici «inapţi de muncă». Schimbarea din decembrie 1941 a reprezentat un pas determinant spre concretizarea planurilor de genocid îndreptate împotriva evreilor” 73.

La fel de interesantă este contestarea de către Gerlach a ipotezei lui Christopher Browning conform căreia decizia de exterminare a evreilor ar fi fost luată de Hitler într-un moment de euforie, al victoriei iniţiale împotriva Uniunii Sovietice. Dimpotrivă, adevărul este că, într-un moment de pericol extrem, de sentiment al imposibilităţii de a realiza un proiect decisiv – pentru Hitler, cucerirea Uniunii Sovietice, iar pentru Stalin, colectivizarea totală –, cei doi şefi totalitari au fost determinaţi să aplice ameninţările proferate de multă vreme. Iar execuţia lui Heydrich în iunie 1942 a putut să joace acelaşi rol de catalizator şi accelerator ca şi moartea lui Kirov.

Cum poate istoricul să analizeze fenomene totalitare dacă o face pe măsura propriei ideologii umaniste şi democrate? Oricât de dificil şi respingător este uneori, trebuie să înţeleagă punctul de vedere al actorilor istorici – Hitler, Stalin –, pentru a încerca să înţeleagă motivele deciziilor lor. Iar a explica totul prin „paranoia” sau prin „iraţional” înseamnă lipsă de seriozitate şi, în definitiv, renunţarea la întrebarea fundamentală „de ce?”. Din nefericire, această atitudine este mai răspândită decât pare; în recenta sa lucrare *Auschwitz expliqué à ma fille*, Annette Wieviorka ajunge să afirme: „rămâne un miez cu adevărat de neînţeles, deci inexplicabil: de ce au vrut naziştii să suprime evreii de pe planetă?” 74. Această revendicare a unei noncapacităţi şi deci a unei nonposibilităţi de înţelegere este evident aproape de voinţa îndârjită a acestei colege de a proclama „singularitatea Holocaustului” şi deci de a condamna radical orice demers comparativ75.

Faţă de ceea ce se poate numi un integrism al

memoriei şi faţă de ciudata polemică pe care încearcă să o stârnească Marc Lazar despre „singularitate” – între ghilimele, pentru că acest termen are acum asemenea conotaţii, încât nu mai poate fi utilizat în mod nevinovat[76] –, voi deosebi trei planuri. La nivel moral şi juridic, crimele în masă naziste şi comuniste sunt, în opinia mea, echivalente în oroare şi calificare (crima împotriva umanităţii şi, în anumite cazuri, genocidul). La nivelul faptelor istorice, pe care Alain Besançon le numeşte „circumstanţe materiale”, aceste crime prezintă puternice analogii în privinţa motivelor care le-au determinat şi a modalităţilor de decizie care au condus aici, precum şi puternice omologii privind punerea în acţiune: trebuie, desigur, să se ţină cont de specificitatea tehnică a lagărelor de exterminare naziste (concentrare, selecţie, gazare, ardere), dar aceasta nu poate caracteriza doar ea „singularitatea” genocidului evreilor, în măsura în care mai puţin de jumătate dintre ei au fost asasinaţi în camerele de gazare. Rămâne al treilea nivel, al găsirii sensului acestor practici criminale, despre care Marc Lazar aminteşte că reprezintă principalul obstacol între François Furet şi Ernst Nolte[77]. Pierre Rigoulot rezumă astfel acest punct de vedere: „acţiunea voită şi sistematică de distrugere a unui popor nu a avut niciodată această intensitate în URSS. Nu e mai puţin adevărat că acţiunea de distrugere a poporului din Biblie, care ocupă un loc central în civilizaţia noastră, are o astfel de rezonanţă culturală şi chiar spirituală, încât face delicată această comparaţie între două hecatombe” [78]. Consider că aceste crime au un sens imediat, comun celor două regimuri totalitare: locul central al figurii duşmanului total şi necesitatea distrugerii acestuia. În ceea ce priveşte persecuţia pluriseculară a evreilor în Europa creştină, se pune fără îndoială problema unei specificităţi a genocidului evreilor.

În ultima frază a editorialului său despre *Cartea*

neagră, Jean Daniel a oferit un început de răspuns: „Nu există popor ales în suferinţă” 79. Cardinalul Jean-Marie Lustiger este de aceeaşi părere: „Desigur, victimele lagărelor nu au fost numai evrei, iar în privinţa conştiinţei universale, ne putem întreba în ce măsură conştiinţa ebraică are dreptul să revendice pentru Holocaust o singularitate tragică. Oare nu este aceasta dovada unui egocentrism al durerii? [...] Holocaustul nu este doar singularitate” 80. Cu toate acestea, cardinalul îşi continuă reflecţia: „Holocaustul consideră că numai poporul evreu este purtătorul cuvântului divin, al Legii, al celor zece porunci, în ceea ce acestea au incontestabil pentru cultura ebraică şi creştină. [...] Nu se poate înţelege singularitatea Holocaustului decât făcând referinţă la singularitatea muntelui Sinai. Pe acest fond cultural, nazismul se prezintă ca o renegare, ca o negare a celor zece porunci”. Într-adevăr, negarea radicală a ideii de Dumnezeu mi se pare că se află la baza demersului atât nazist, cât şi marxist-leninist. În ultimă analiză, ea singură poate să explice comportamentul oamenilor care credeau că, prin voinţa lor, pot domina natura şi istoria, considerându-se aşadar eliberaţi de orice constrângere pentru a-şi atinge obiectivele. Aşa cum a demonstrat Alain Besançon, este fără îndoială că, la nivel teologic, se va putea vorbi în sfârşit în mod pertinent despre „singularitatea Holocaustului”. Iar liber-cugetătorii nu au motive să surâdă: volens n*olens, şi ei* sunt supuşi acestor zece porunci ale culturii iudeo-creştine, care sunt şi bazele morale ale democraţiei.

Istorie şi memorie

Dacă astăzi sistemul comunist, ca mişcare istorică, a murit, comuniştii sunt în continuare prezenţi şi nu am terminat-o cu comunismul. Amintirea răului făcut de el, dar şi a puterii sale, în special acolo unde a fost la putere, continuă să apese. Şi, aşa cum nu putem decât să fim de

acord cu aspiraţia puternică a acestor societăţi traumatizate în urma deceniilor de putere totalitară către pacea civilă, „valoarea primordială a societăţilor democratice sau a celor care tind să încarneze democraţia” 81, tot aşa, la ieşirea din acest război civil cald, apoi rece impus de comunism, ele nu pot accede la „pacificare” şi la reconciliere decât în anumite condiţii. Prima este ca memoria victimelor să fie onorată şi să li se facă dreptate.

Numeroşi autori au subliniat dubla mişcare de amnezie şi amnistie care guvernează ieşirea din comunism. Chiar dacă Henry Rousso contestă „falsa simetrie pusă în faţă de Alain Besançon, între, pe de o parte, «hipermnezia» nazismului în conştiinţa contemporană publică, iar pe de altă parte, «amnezia» comunismului”, pretinzând că această afirmaţie va fi „în cea mai mare parte a timpului nesusţinută” 82, Yves Santamaria confirmă aceste afirmaţii într-un număr al revistei Comunisme83. Această amnezie privind faţa sumbră a comunismului este evident legată de amnistia pe care comuniştii o doresc aplicată.

Aşadar se pune problema a ceea ce, în titlul unui interviu cu Krzysztof Pomian, revista *L'Histoire* numea „imposibilul proces al comunismului”. Îţi vine în minte imediat marele precedent istoric al Procesului de la Nürnberg. Un anumit număr de personalităţi în măsură să se exprime în virtutea parcursului lor personal – Pierre Daix, Vladimir Bukovski etc. – au amintit ideea unui asemenea proces, propunând judecarea în faţa lumii întregi a tuturor crimelor comunismului84. La rândul lor, autorii *Cărţii negre* nu au propus niciodată un „Nürnberg al comunismului”, considerând că responsabilii acestor crime nu provin de la o instanţă de stat unificată, ca în cazul nazismului, ci de la un ansamblu mult mai complex, sistemul comunismului mondial, constituit din regimuri distincte – dintre care unele încă sunt în vigoare –, în care

crimele au fost comise în perioade diferite, la ordinele mai multor responsabili, nu ale unui singur dictator. Considerăm deci – şi vorbesc la plural, căci există un acord total al diferiţilor coautori ai *Cărţii negre* asupra acestui punct – că, dacă va avea loc un proces, acesta nu poate fi făcut decât de fiecare popor care a suferit din cauza „propriului" regim comunist.

De altfel, un proces juridic nu se poate deschide decât cu un acuzat în carne şi oase, căruia tribunalul îi poate imputa anumite crime pe baza unei documentaţii incontestabile. Or, în „democraţiile populare" şi în fosta Uniune Sovietică, în cursul anilor '70 – 80, regimul a practicat o represiune „obişnuită" foarte atenuată în raport cu perioadele de teroare paroxistică din anii '30 – 50 pentru URSS şi din anii 1945 – 1953 pentru Europa de Est, chiar dacă violenţa în masă a cunoscut momente de revenire în Ungaria în 1956, în Cehoslovacia în 1968 sau în Polonia în 1980 şi au fost puse în acţiune noi forme de represiune mai sofisticate – spitale psihiatrice în URSS, supraveghere generalizată în RDG. Faptul că un individ a aparţinut unei organizaţii ai cărei conducători au comis într-un anumit moment crime în masă nu e suficient pentru a-l inculpa.

În acelaşi timp, aceste obstacole ce ţin de tehnica juridică nu îmi par esenţiale pentru a explica dificultatea organizării unui proces al comunismului după modelul Nürnberg sau chiar a unui proces al principalilor responsabili comunişti din fiecare ţară. Procesul Nürnberg a fost un fel de punct final al unui război mondial şi nu a fost posibil decât pentru că naziştii fuseseră opriţi din punct de vedere militar. Or, comunismul nu a fost înfrânt militar. Pomian scrie că acesta „a murit de bătrâneţe". Această expresie mi se pare nepotrivită, deoarece lasă să se înţeleagă că ar fi murit de moarte bună, după ce şi-a îndeplinit sarcina istorică. În realitate, comunismul a murit

din cauza incapacităţii intrinseci de a-şi adapta proiectul utopic realităţii; a murit din cauza rezistenţei societăţilor supuse de puterea lui şi a rezistenţei lumii democrate, în special în faţa ameninţării expansiunii militare. Totuşi, cu privire la ambiţiile – şi pretenţiile – afişate de regimurile şi partidele comuniste, el a suferit o frumoasă înfrângere. După o experimentare de mai bine de 70 de ani în 15 ţări, acest sistem şi-a demonstrat, prin propria implozie, incapacitatea de a crea un nou model de guvernare, economic şi de societate.

Iată marele paradox: în cursul Războiului Rece, care a durat câteva decenii, comunismul a fost înfrânt în câmp deschis de capitalism şi democraţie. Dar acest adevăr de maximă importanţă este interzis să fie exprimat, din cauza riscului de a trece drept necioplit, adică „anticomunist”. De fapt, în toată Europa de Est, în fosta Uniune Sovietică, dar şi în Franţa, comuniştii s-au comportat de parcă nu ar fi suferit o înfrângere istorică. În Est, mulţi *aparatcici*, văzând că vine dezastrul, s-au repliat în ordine pentru a-şi salva mijloacele financiare şi poziţiile la putere. Chiar şi în Franţa, comuniştii, dacă ar fi să-i credem, nu ar fi avut decât relaţii vagi şi fără consecinţe cu puterea sovietică. Pe scurt, puţini comunişti sunt gata să-şi asume înfrângerea istorică şi, prin urmare, responsabilităţile. În aceste condiţii, amnezia şi amnistia depăşesc memoria, judecata şi istoria.

Dacă nu este uimitor că acest punct de vedere este încă destul de răspândit în Europa de Est, e mai surprinzător să-l vezi reluat în Franţa. Astfel, în *La Grande conversion* (*Marea schimbare*), Georges Mink şi Jean-Charles Schurek publică mărturiile unor foşti activişti comunişti polonezi, cehi şi maghiari, dar îi prezintă atât de apropiaţi de discursul autojustificativ al celor în cauză, încât devin îngăduitori cu aceştia85. Cum să iei drept adevăr lăudăroşeniile generalului Jaruzelski, care, după ce

a instaurat starea de asediu, se laudă că este fondatorul democraţiei poloneze? El nu a fost decât sindicul falimentului propriei puteri şi victima propriei manevre, care, la masa rotundă, a dorit să asigure menţinerea controlului comuniştilor asupra puterii.

În alt stil, Alexandra Largnel-Lavastine şi-a făcut o specialitate din critica sistematică a oricărei încercări de comparaţie între nazism şi comunism86. Articolul ei din *Stalinisme et nazisme* dă o serioasă lovitură credibilităţii unei opere la început excelente, făcând un proces de intenţie de antisemitism puţinilor intelectuali români ce creează o reflecţie asupra comunismului; astfel, sunt vizaţi Ana Blandiana, fondatoarea Memorialului de la Sighet (vezi capitolul XXII), şi Gabriel Liiceanu, responsabilul uneia dintre principalele edituri necomuniste, Humanitas, care publică printre altele o colecţie intitulată „Procesul comunismului", unde îi găseşti pentru prima dată în limba română pe Orwell, Conquest, Suvarin, Miłosz, Pipes şi alţii şi chiar *Cartea neagră a comunismului* (în colaborare cu Fundaţia Academia Civică – n.t.). Articolele publicate într-un număr al revistei *Comunisme* despre asociaţia Memorialul de la Moscova87, despre Memorialul de la Sighet din România88 sau despre activitatea Comisiei Gauck în Germania89 dezmint prin adevărul mărturiei lor aceste derizorii încercări, care, în numele vechiului „antifascism" şi al „singularităţii Auschwitz-ului", în forme pseudosavante, îşi bat joc de suferinţele reale impuse popoarelor de comunism şi vor să-l exonereze de responsabilităţi.

Căci imposibilitatea practică de a organiza un Nürnberg al comunismului nu neagă cu nimic ideea că un astfel de proces ar fi fost legitim, având în vedere natura şi amploarea crimelor comise. Iar dacă un Nürnberg este exclus, trebuie să tragem concluzia unui „proces imposibil"? în această privinţă, o părere a lui Henry Russo

mi se pare simptomatică: „În timp ce istoricii nazismului încearcă după Nürnberg să iasă din logica juridică pentru a promova o logică istorică, iată această modalitate de lectură aplicată, fără altă precauţie, unui fenomen de altă natură, înscris într-un alt context şi în cazul unor ţări care nu au nicio legătură unele cu altele, şi chiar mai puţin cu Germania nazistă” 90. În opinia sa, „acest text introductiv [din *Cartea neagră*] recreează într-un mod artificial un cadru juridic al cărui singur rol este de a formula o judecată şi un verdict cu toate aparenţele înşelătoare nu doar din punct de vedere moral, ci şi ai dreptului. Astfel, el răspunde nevoii epocii noastre, care doreşte ca relatarea istorică să fie inclusă în categorii simple, care permit identificarea fără ezitare a victimelor şi călăilor, a inocenţilor şi vinovaţilor” 91.

Pe de o parte, utilizarea, legată de crimele comunismului, a categoriilor juridice definite de Tribunalul de la Nürnberg nu avea ca scop „formularea unei judecăţi şi a unui verdict”, ci caracterizarea cât mai precisă posibil a actelor criminale. Iar din acest punct de vedere, aş vrea să mi se explice de ce istoricul ar trebui să se priveze de instrumentele definirii crimelor puse la punct de jurişti. Orice istoric care cercetează criminalitatea în societatea franceză a secolului al XIX-lea utilizează categoriile crimelor definite de Codul penal. De ce istoricul criminalităţii comuniste ar trebui să se lipsească de asemenea instrumente?

Pe de altă parte, reflecţia generală asupra crimelor comunismului nu va putea să scape unei faze de definire clară a victimelor şi călăilor. De fapt, un discurs dominant impus de puterea sistemului comunist mondial a făcut ca mult timp victimele (comunismului) să treacă drept călăi (contrarevoluţionari), iar călăii (comunişti) drept victime (ale contrarevoluţiei). Micul Pavel Morozov, ucis de familie pentru că şi-a denunţat părinţii ca fiind chiaburi, a fost

promovat la rangul de victimă şi erou revoluţionar, fiind dat ca exemplu întregului tineret sovietic şi comunist. „Raportul secret" al lui Hruşciov la al XX-lea Congres nu a putut schimba mare lucru în această percepţie, ocupându-se doar de comuniştii-victime ai lui Stalin – şi, prin urmare, nimeni nu a avut ideea să spună că aceştia au fost călăi înainte de a cădea şi ei sub secure. Confuzia merge atât de departe, încât la Moscova, familiile lui Beria şi a lui Abakumov, mari criminali în faţa Istoriei, cer şi obţin reabilitarea rudei lor condamnate şi împuşcate în urma falselor acuzaţii la moartea lui Stalin.

În fine, refuzarea abordării în termeni juridici înseamnă ignorarea urgenţei puternice, în special cu ocazia apariţiei *Cărţii negre a comunismului*, a unei memorii a suferinţei provocate de puterile comuniste, urgenţă pe care am putut-o constata „în direct" în cursul foarte numeroaselor întâlniri publice din Franţa şi străinătate. Pe cât de adevărat este că sunt un partizan absolut al lăsării justiţiei pe mâna judecătorilor, iar a istoriei pe mâna istoricilor, tot atât de drept este că istoricii nu pot să nu ţină cont de problema judecăţii, ca şi când ar fi fost depăşită în virtutea evenimentelor. În ciuda climatului care domneşte odată cu dispariţia comunismului şi care este foarte diferit de cel de la sfârşitul nazismului, procesele justiţiei, memoriei şi istoriei vor urma, în acest caz, aceleaşi căi ca şi în cazul nazismului. Din simplul motiv că nicio societate nu poate trăi fără justiţie, memorie şi istorie.

În sfârşit, toate criticile *Cărţii negre a comunismului*, chiar şi cele care alunecă uneori într-o polemică puţin demnă de o dezbatere istorică, sunt semnele faptului că un mare şantier istoric, deschis la sfârşitul anilor ’40 de Arendt, Aron, Camus, Rousset şi alţii92 şi închis imediat sub presiunea comunistă, este redeschis definitiv. Şi, o spunem fără să ne lăudăm, *Cartea neagră* are şi ea rolul ei

în acest sens. Acesta va fi cel mai mic merit al ei. Pentru că, aşa cum pe drept spunea François Bédarida, „mai mult decât răspunsuri, istoria oferă mai degrabă întrebări” 93. *Cartea neagră* a putut pune întrebări indispensabile odată cu ieşirea mentală şi intelectuală din acest teribil secol XX, marcat de pecetea totalitarismului.

Capitolul XVI

Crimele comunismului

Publicarea Cărţii negre a comunismului a contribuit nu numai la concentrarea cercetării asupra dimensiunii fundamental criminale a regimurilor comuniste, dar m-a incitat să încep o reflecţie aprofundată asupra naturii acestei dimensiuni, între simpla represiune, crime împotriva umanităţii şi genocid. Fără îndoială, date fiind piedicile puse mult timp de propaganda comunistă în a vorbi despre aceste crime şi încercările de a-i reduce la tăcere pe cei care le evocau, am început să fac cunoscută realitatea istorică a tragediei pregătind pentru L'Histoire – revistă de căpătâi a celor care studiază istoria – un număr special despre „Crimele comunismuluiwl. Textul următor este articolul introductiv al acestui număr.

Ce este comunismul?

Comunismul, înţeles ca societate egalitară şi armonioasă, a existat mai întâi ca o foarte veche filosofie socială şi politică, plecând chiar de la Platon, şi a deschis câmpul unor numeroase utopii care considerau adesea abolirea proprietăţii private a mijloacelor de producţie, dar şi a bunurilor personale drept cheia fericirii şi a fraternităţii.

Cuvântul a apărut la sfârşitul secolului al XVIII-lea, sub pana lui Restif de la Bretonne, dar abia începând din anii 1840 este folosit în mod curent. Îl găsim în scrierile lui Étienne Cabet şi Pierre Leroux. El se referă mai ales la „babuvism”, şi anume Conspiraţia Egalilor pusă la cale de Gracchus Babeuf în 1795. Este adevăratul act de naştere

al comunismului modern, care afirmă proiectul unei societăţi ideale, egalitare, ce asigură „fericirea pentru toţi”, fiind o mişcare revoluţionară cu rădăcinile în social şi politic.

Dar cuvântul îşi va căpăta sensul deplin la Marx şi Engels, autorii lucrării *Manifestul Partidului Comunist*, datând din 1848. Cuvintele „comunism” şi „comunist” devin sinonime cu „marxism” şi „marxist”.

Cuvântul „socialism” a mai fost utilizat şi înainte; el se răspândeşte la începutul anilor 1830. Totuşi, de-a lungul secolului al XIX-lea, confuzia dintre „socialism” şi „comunism” este constantă, primul termen fiind adesea considerat o etapă ce permite accesul la al doilea. În realitate, partidele socialiste din Europa, numite tot social-democrate şi organizate din 1889 în Internaţionala a doua, se reclamau în cea mai mare parte de la marxism.

Astfel, în Franţa, unificarea mişcării socialiste, realizată în 1905, s-a făcut pe baza teoretică a marxismului, Jules Guesde, susţinut de nemţi, putând să-l impună lui Jaurès. Deci, oficial, mişcarea socialistă înainte de 1914 este marxistă, revoluţionară şi aspiră la societatea fără clase, adică la comunism. De altfel, Jaurès întrebuinţează cuvintele „comunism”, „colectivism” şi „socialism” fără a face diferenţă între ele.

Dar, în acţiune, marile partide marxiste ale Internaţionalei deveniseră reformiste, amânând la calendele greceşti ideea revoluţiei proletare. Acţiunile Internaţionalei pentru împiedicarea războiului din 1914 s-au dovedit zadarnice, iar partidele german şi francez au participat la războiul naţional: criza internaţionalismului începuse. Totuşi, două partide socialiste au refuzat orice compromis cu patriotismul burghez: Partidul Socialist Italian şi Partidul Social-Democrat Bolşevic al lui Lenin. Lenin a fost cel care, după Revoluţia din Octombrie, a stabilit cu adevărat linia de demarcaţie dintre comunism şi

socialismul democratic.

Totuşi, din anii 1890, Émile Durkheim, unul dintre fondatorii sociologiei şi prieten cu Jaurès, a identificat net în privinţa comunismului şi a socialismului două filosofii politice radical distincte, una bazându-se pe atribuirea egalitară a bogăţiilor, iar cealaltă pe o ameliorare constantă a proceselor de producţie, ducând la o creştere continuă a bogăţiilor şi a nivelului de viaţă2.

Dar Lenin a fost cel care a creat, cu cinismul unui politician profesionist şi mesianismul unui profet, comunismul ca mişcare politică specifică. Distanţându-se definitiv de socialismul democratic, el cheamă la război civil general şi la declanşarea unei revoluţii proletare mondiale. Această ruptură politică a fost marcată în martie 1918, la al VIII-lea Congres al Partidului Bolşevic, de o ruptură semantică: după discuţii dure, Lenin a impus schimbarea numelui partidului său, care din „social-democrat” devine „comunist”. Imediat, acestui nume i-a fost asociată o doctrină radicală, rezumată clar într-un scurt catehism revoluţionar, redactat de Buharin şi Preobrajenski, *ABC-ul comunismului*.

Pe baza acestei doctrine şi a politicii bolşevicilor la putere, în 1919, în Rusia a fost creată o organizaţie mondială, Internaţionala „comunistă” sau Kominternul. Regrupând toţi revoluţionarii care doreau să se distanţeze de socialismul tradiţional şi democratic, aceasta le-a impus o disciplină foarte strictă, aproape militară, şi făcea o selecţie severă a cadrelor. Toate partidele afiliate au devenit secţii naţionale ale acestei Internaţionale „comuniste”. Din acest moment, comunismul, până atunci o filosofie socială, are la bază o doctrină, o organizaţie internaţională şi o strategie mondială strâns unificate la Moscova.

El devine ceea ce Annie Kriegel a numit un „sistem comunist mondial”, care, graţie conjuncturilor favorabile,

s-a structurat în trei cercuri concentrice3: 1. cel al partidelor-stat, format în ţările în care comuniştii au preluat puterea (URSS în 1917, „democraţiile populare” în 1945 – 1948, China în 1949 etc.); 2. cel al partidelor, compus din ansamblul partidelor comuniste organizate în Komintern, apoi, după 1943, într-un sistem de relaţii bilaterale cu URSS şi de conferinţe internaţionale (peste 80 de partide în toată lumea); 3. În fine, subsistemul alianţelor mişcării comuniste cu alte forţe anticapitaliste şi antiimperialiste (mişcarea sindicală prin Internaţionala Sindicală Roşie în anii ’20 – 30, apoi Federaţia Sindicală Mondială după 1945; Mişcarea pentru Pace, încă foarte activă în Europa în anii ’80, care milita pentru împiedicarea instalării rachetelor Pershing americane, în timp ce sovieticii şi le instalaseră de ani buni pe ale lor, SS20; mişcarea de decolonizare şi de eliberare naţională în ţările din Lumea a Treia).

Această formidabilă unitate a mişcării justifică folosirea termenului generic de „comunism” pentru a desemna şi a defini realităţi la o primă abordare atât de diferite, cum ar fi experienţa bolşevică din Rusia în timpul lui Lenin (1917 – 1923), apoi în timpul lui Stalin (1928 – 1953), revoluţia maoistă din China, preluarea puterii de către comunişti în pretinsele „democraţii populare”, comunismul asiatic – în Coreea de Nord pe timpul lui Kim Ir-sen, în Vietnam pe vremea lui Ho Şi Min, trecând prin infernul lui Pol Pot – sau loviturile de stat transformate în regim comunist de Castro în Cuba, de Mengistu în Etiopia sau de Dos Santos în Angola.

Care este bilanţul acestor regimuri comuniste?

Desigur, fiecare ţară a trecut prin experienţa comunismului într-o conjunctură specifică, l-a suportat în felul său, i-a rezistat după propria cultură. Fără îndoială, toate aceste partide şi regimuri, toţi conducătorii şi toate cadrele au în comun aderarea la doctrina marxist-leninistă,

considerarea experienţei leniniste ca fiind fondatoare a unei „lupte finale” între comunism şi capitalismul imperialist, aplicarea aceloraşi modele de organizare şi funcţionare a puterii şi faptul că mulţi lideri (Mao, Ho Şi Min, toţi conducătorii „democraţiilor populare”, toţi liderii marilor partide comuniste occidentale din anii ’20 – 70) au fost mai mult sau mai puţin selectaţi, formaţi, numiţi şi controlaţi în cadrul Internaţionalei Comuniste dirijate de Stalin, cum ne vor demonstra puţin câte puţin, în fiecare zi, arhivele accesibile acum de la Moscova şi din Europa de Est.

Tragedia comunistă poate fi analizată la mai multe niveluri. Pe plan economic, dezastrul a fost general; fosta Uniune Sovietică, una dintre ţările cele mai bogate în materii prime, a cunoscut fiascoul pe care îl ştim şi ale cărui consecinţe continuă şi vor continua încă mult timp să apese populaţia4. Ţările din Est au o întârziere foarte evidentă faţă de Europa Occidentală, uneori cu consecinţe dramatice, cum ar fi Albania, care a căzut în anarhie şi unde domneşte în general mafia, sau România, unde comuniştii au fost de fapt la putere până în 1996 şi au ruinat economia. Mai multe dintre aceste ţări fac mari eforturi pentru a intra în Uniunea Europeană, dar din nefericire sunt încă departe de aceasta: timpul pierdut nu va fi recuperat în câţiva ani.

Comunismul a slăbit foarte mult Cambodgia, Coreea de Nord şi Etiopia. Vietnamul şi Cuba sunt într-un faliment permanent. Cât despre China, aceasta trebuie să facă faţă reconversiei unei producţii administrate în întregime de stat într-o economie de piaţă, unei rate uriaşe a şomajului şi exploziilor sociale care urmează.

Dezastrul a fost şi cultural, prin închiderea faţă de lume timp de mai multe decenii, abrutizarea inevitabilă, consecinţă a îndoctrinării continue, represiunea sistematică a inteligheţiei, a presei, a editurilor libere. La

acestea se adaugă distrugerea civilizaţiei, prin devastarea permanentă a bisericilor în fosta Uniune Sovietică, a obiectelor de artă în China pe timpul Revoluţiei numite prin antifrază „Culturală”, a ansamblurilor arhitecturale de o valoare istorică şi estetică inestimabilă în România lui Ceauşescu, iar astăzi, prin anihilarea civilizaţiei tibetane de către chinezi.

Să nu uităm catastrofele ecologice, cum a fost explozia centralei nucleare de la Cernobîl în 1986 şi secarea Mării Aral, provocată de lucrările de irigaţie masivă din fosta Uniune Sovietică.

Totuşi, aceste dezastre nu sunt decât fundalul pe care se desfăşoară tragedia umană. Mai întâi, exilul, trecut total cu vederea, pentru că are loc în mod ascuns şi tăcut. Din 1920, Berlinul a înregistrat mai multe sute de mii de ruşi numiţi „albi”, de fapt, constrânşi să fugă de revoluţie pentru a scăpa de pedeapsa rezervată aristocraţilor, burghezilor şi altor „contrarevoluţionari”. De mai multe decenii, aşa-numitele *boat-people* încearcă să evadeze din Vietnam, apoi aşa-numitele *balseros* din Cuba; peste 190 de germani au fost ucişi încercând să treacă Zidul Berlinului. Zeci de mii de fugari au fost prinşi sau şi-au pierdut viaţa în timpul încercării de a scăpa de comunism. De asemenea, europenii din Est, din Ţările Baltice şi ucrainenii constituie în Europa Occidentală şi în America o diasporă considerabilă.

Să nu uităm apoi conjunctura morţii. Într-adevăr, comunismul aflat la putere a premeditat şi a organizat masacrul a milioane de indivizi, prin trei modalităţi principale.

1. *Execuţia efectivă* în momentul preluării puterii şi în perioada instalării regimului – care a durat uneori mai multe zeci de ani, ca în URSS –, comuniştii au instaurat teroarea atât ca mijloc imediat de menţinere sub control a ţării, cât şi ca soluţie pe termen lung pentru promovarea

revoluţiei comuniste, exterminându-i pe toţi cei care puteau constitui un pol de rezistenţă oricât de mic.

Au fost lichidaţi astfel militarii, poliţiştii, judecătorii, marii proprietari, industriaşii, preoţii, intelectualii. Printre cele mai semnificative masacre, îl amintim pe cel al familiei imperiale Romanov, la ordinul lui Lenin din 15 iulie 1918, al celor 50.000 de soldaţi „albi" prizonieri în Crimea în 1920, al zecilor de mii de ţărani revoltaţi, omorâţi cu gaze de război de Armata Roşie în regiunea Tambov în 1920, al celor 700.000 de persoane executate în timpul Marii Terori sovietice din 1937 – 1938 – pe bază de liste vizate personal de Stalin şi de alţi conducători sovietici –, uciderea a 25 700 de responsabili polonezi din ordinul Biroului Politic al Partidului Comunist Sovietic în 5 martie 1940 – printre care 4 400 de ofiţeri la Katyn –, în China, exterminarea sistematică a proprietarilor funciari în cursul îngrozitoarelor şedinţe colective din sate sau lichidarea sistematică în Cambodgia din timpul lui Pol Pot a tuturor celor care purtau ochelari şi stilou, bănuiţi că sunt intelectuali, deci irecuperabili.

În Slovenia, partizanii lui Tito au lichidat 15.000 de bărbaţi, femei, copii şi bătrâni refugiaţi în zona de ocupaţie a englezilor în Austria şi „înapoiaţi" aliatului lor, care au fost apoi descoperiţi în gropile comune în vara anului 1999. Lista acestor crime este nesfârşită şi abia începe să fie riguros alcătuită.

2. *Deportarea şi închiderea în lagărul de muncă forţată*

Deportarea în masă – smulgerea întregii populaţii din locul de origine, din modul său de viaţă şi din obiceiurile sale – a fost inaugurată de comuniştii sovietici în timpul colectivizării forţate din 1929 – 1932 şi a fost aplicată în cazul unor popoare din Caucaz, printre care cecenii, în 1943 – 1944. Ea a fost utilizată din nou într-un mod spectaculos de Pol Pot, care, în câteva zile, a golit oraşele

cambodgiene de populaţia lor, pentru a o „reeduca” prin muncă fizică la ţară, nefăcând altceva decât să copieze metoda maoistă a reeducării intelectualilor şi a tinerilor orăşeni, aplicată în timpul Revoluţiei Culturale.

În primele lagăre de concentrare sovietice, create în vara anului 1918, majoritatea deţinuţilor, adesea ostatici, erau condamnaţi la o moarte rapidă, cum se întâmpla la ocna din insulele Solovki (mănăstiri de la Marea Albă, care au fost primele locuri de deportare create de bolşevici) sau, în 1920, în lagărele în care erau deţinuţi cazacii de pe Don, calificate chiar de către conducere drept „lagăre ale morţii”.

Începând din 1928 – 1929, regimul sovietic a inventat Gulagul, care va fi generalizat în toate regimurile comuniste, experţii KGB având „amabilitatea” să-i formeze pe colegii lor chinezi chiar în interiorul acestui sistem concentraţionar după 1949.

Oficial, Gulagul este un sistem de reeducare prin muncă. În realitate, este un sistem de distrugere psihologică şi fizică a indivizilor. Caracterul sălbatic al acestui univers este agravat de faptul că, deşi se găsesc sub autoritatea poliţiei politice, lagărele sunt de fapt gestionate permanent de către condamnaţii de drept comun, care fac să domnească acolo o a doua teroare. În lagărele chinezeşti şi vietnameze, munca de reeducare a fost luată în serios şi se termina cu o adevărată „spălare a creierului”, descrisă foarte clar în mărturiile lui Jean Pasqualinia.

În România, între anii 1949 – 1952, puterea inventează o metodă şi mai inumană, dacă poate fi posibil aşa ceva: în închisoarea de la Piteşti, un mare număr de studenţi, în general naţionalişti şi creştini, au fost implicaţi într-un proces de reeducare în grup, în cadrul căruia fiecare era constrâns în timpul şedinţelor colective să-i tortureze pe ceilalţi cu scopul de a-i obliga să „se

demaşte”, denunţându-i pe apropiaţi şi „mărturisindu-şi „propriile „greşeli”, evident, imaginare (violarea propriei surori, relaţii incestuoase cu mama etc.) 6.

O metodă similară a fost practicată în închisoarea centrală din Phnom Penh, Tliol Sleng, unde 15.000 de deţinuţi au fost convinşi prin tortură să-şi redacteze autobiografiile în care „mărturiseau” numeroase crime imaginare, pentru care erau condamnaţi; nimeni nu a ieşit de acolo viu.

3. *Foametea*

Monopolul producţiei şi al distribuirii hranei a fost de la început un mijloc puternic pus în exerciţiu de către puterea comunistă pentru a controla şi reprima populaţia. Din septembrie 1917, chiar înainte de a prelua puterea, Lenin lăudase meritele raţionalizării aprovizionării, aplicată conform sloganului „Cine nu munceşte nu mănâncă” – un fapt neliniştitor într-o societate în care regimul aflat la putere asigură locurile de muncă…

Acest control absolut al aprovizionării a fost comun tuturor regimurilor comuniste, căci este strâns legat de dogma colectivizării mijloacelor de producţie, dintre care pământul era cel mai important, în ţări încă preponderent agrare, ca Rusia din 1917 sau China din 1949. S-a ajuns de mai multe ori la foamete, cu această particularitate extraordinară căreia, fără excepţie (în Cambodgia), i-au căzut victime populaţiile ţărăneşti, care asigurau hrana.

La aceste situaţii de foamete s-a ajuns şi ca rezultat al unei politici aberante a puterii comuniste, cum s-a întâmplat în URSS în 1921 sau în China în 1959 – 1961. În aceste cazuri, crimele nu sunt voluntare, dar au lăsat indiferentă o putere care adesea nu voia să ceară din străinătate un ajutor ce ar fi putut dezvălui tragedia şi ar fi putut contrazice imaginea luminoasă difuzată de propagandă. Aceasta s-a întâmplat în timpul foametei teribile provocată de Marele Salt înainte al chinezilor şi, în

ultimii ani, în Coreea de Nord, unde zeci de mii de persoane, în special copii, au murit de subnutriţie.

În fine, foametea a fost utilizată ca armă împotriva populaţiei rebele sau care era bănuită că ar fi aşa. Această foamete programată poate fi asimilată unui genocid, omorând mai ales copiii, bolnavii şi bătrânii, cum s-a întâmplat în Ucraina în 1932 – 1933 (unde s-au înregistrat 4 – 5 milioane de victime în zece luni) sau în Cambodgia (în jur de 800.000 de morţi în trei ani, între 1975 şi 1978). Voluntare sau rezultatul politicilor absurde, aceste perioade de foamete au făcut cele mai multe victime ale comunismului: 10 – 12 milioane de morţi în URSS, cel puţin 30 – 40 de milioane în China, 800.000 în Cambodgia…

Dacă adunăm victimele directe din timpul acestor regimuri (URSS, China, Cambodgia, Coreea de Nord, Africa, Europa de Est, Afghanistan şi Vietnam), în urma execuţiilor, a deportării, a muncii forţate şi a foametei – fără a-i mai număra pe cei care au murit în război –, totalul este de aproape 100 de milioane, chiar dacă cifrele fac încă obiectul dezbaterilor şi al cercetărilor7.

O tragedie de o asemenea amploare implică un veritabil demers istoric, pentru a avea măsura acestor masacre, graţie arhivelor deschise odată cu prăbuşirea majorităţii acestor regimuri. Această cercetare istorică acţionează pe trei planuri ale memoriei:

1. contribuie la păstrarea amintirii în rândul supravieţuitorilor;

2. permite omagierea milioanelor de victime, de cele mai multe ori anonime;

3. facilitează în rândul naţiunilor traumatizate doliul, care este singurul ce va putea permite regăsirea identităţii, seninătăţii şi a echilibrului.

Cine au fost călăii?

Aceste practici criminale nu s-au putut dezvolta decât

în anumite condiţii. Prima este credinţa ideologică: în numele „sensului istoriei” şi al „necesităţii istorice”, conducătorii comunişti s-au crezut autorizaţi să omoare persoane desemnate ca „duşmani”. Acest fanatism ideologic a provocat ridicarea interdicţiilor morale elementare, la indivizi care aveau o educaţie familială, o formaţie intelectuală mult deasupra mediei, ca Lemn sau Troţki, în numele unei „alte morale”, aceea a necesităţii revoluţionare.

Troţki, unul dintre cei mai apropiaţi lideri bolşevici de socialismul european al marilor capitale, cum ar fi Berlin, Viena sau Paris, nu s-a detaşat de această fixaţie fundamentală: el a scris una dintre ultimele sale lucrări, publicată în 1939, *Morala lor şi a noastră*, opunând morala „burgheză” moralei „proletare”, revendicând principiul că scopul scuză mijloacele şi confirmând acest fapt la 20 de ani distanţă, prin apelurile sale la război civil8.

A doua motivaţie a practicilor criminale, mult mai trivială, a fost teama acestor revoluţionari de a pierde puterea, pe care adesea puseseră mâna datorită hazardului, ca o „surpriză divină”. Aceasta ar fi însemnat şi pierderea mijlocului de experimentare a teoriei – aplicarea „dictaturii proletariatului” pune în acţiune colectivismul în industrie şi agricultură –, dar şi abandonarea avantajelor şi privilegiilor foarte reale ale unei puteri absolute.

Mesianicul şi trivialul s-au conjugat deci pentru a alimenta fanatismul, interzicerea oricărei întoarceri, alimentarea radicalismului regimurilor. În 1918, Lenin a preferat să incendieze vapoarele decât să admită că s-a înşelat. El a dispersat Adunarea Constituantă – prima adunare aleasă prin vot universal din istoria Rusiei –, a ordonat masacrarea manifestanţilor care o susţineau, a abandonat Rusia occidentală imperiilor centrale, a provocat ruinarea întregii industrii, a incitat la revoltă o mare parte a ţărănimii, dar nu a recunoscut că a dus ţara

pe un drum greşit.

În 1929, Stalin a preferat să declanşeze un adevărat război împotriva ţăranilor – colectivizarea forţată şi toate tragediile pe care le-a produs – decât să admită că sistemul nu este viabil.

În 1958, Mao a iniţiat Marele Salt înainte, care, prezicea el, îi va permite Chinei să ajungă din urmă ţările occidentale în zece ani, provocând un dezastru economic pe care a refuzat să-l recunoască şi care a generat marea foamete. Ceea ce nu l-a împiedicat pe Pol Pot să creadă în capacitatea Cambodgiei de a trece într-o singură noapte la comunism: se ştie ce catastrofă a produs acest lucru.

În opinia mea, această megalomanie paranoică a conducătorilor denotă mai puţin o dereglare psihică, cât adoptarea unei filosofii strict materialiste şi istoriciste, conform căreia masele nu sunt decât un aluat pe care îl poţi modela cum vrei. Dar cine erau călăii obişnuiţi ai comunismului?

Începem să-i cunoaştem mai bine doar mulţumită deschiderii arhivelor: oameni tineri, proveniţi din rândul maselor populare, selectaţi şi recrutaţi pentru fidelitatea faţă de un sistem în care organizarea crimei în masă era un element al carierei într-o instituţie, poliţia politică, considerată deosebit de prestigioasă.

Într-un asemenea context în care vânarea „duşmanilor poporului” era o sarcină de „onoare”, era inevitabil ca aparatul represiv să nu se ambaleze, fie prin reglarea a tot felul de conturi personale, fie prin faptul că „stahanoviştii” terorii cereau puterii acordarea unor cote suplimentare de execuţii prin împuşcare pentru a-şi demonstra zelul, cum era cazul în URSS în anii ’30.

Dar, adesea, stângăcia şi dispreţul vieţii erau responsabile de sus până jos de catastrofele umane; astfel, în URSS, în timpul marelui val de deportări, nu rar se întâmpla ca mii de persoane să fie abandonate în câmp

liber, în taigaua siberiană sau în stepele din Kazahstan, unde mureau încet. Uneori, la fel ca în cazul convoaielor din 29 şi 30 aprilie 1933, unii deportaţi care au fost debarcaţi pe insula Nazino au fost constrânşi să practice canibalismul pentru a supravieţui; trei luni mai târziu, din 6 700 mai erau în viaţă numai 2 200.

Sistemul delaţiunii generalizate era el însuşi un factor de pierdere a raţiunii: nedenunţarea unui duşman al poporului te desemna ca fiind unul, iar încercarea de a scăpa de epurare însemna transformarea ta în delator. Totuşi, practica „mărturiilor”, izbucnirea

Marilor Procese înscenate, fenomenul repetitiv al epurării nu aveau în vedere decât mai ales cadrele partidului şi ale regimului. Or, majoritatea victimelor nu aparţineau acestei sfere a puterii, ci oamenilor de rând, muncitori şi ţărani.

În fine, ambalările punctuale ale aparatului represiv nu trebuie să ne facă să uităm că acesta era strâns controlat şi condus de liderii Partidului Comunist. Toţi şefii serviciilor de securitate li se supuneau: Dzerjiński lui Lenin, Iagoda, Ejov şi Beria lui Stalin, Kang Sheng lui Mao, iar Douch lui Pol Pot. Liderii partidului impulsionau marile valuri de represiune sau de epurări şi adesea le conduceau în detaliu, aprobând listele victimelor, precizând modalităţile de execuţie şi verificând rezultatele.

Putem compara crimele comuniste cu cele naziste?

Crima în masă nu a fost apanajul puterii comuniste în secolul XX. Din 1915, Tinerii Turci arătaseră calea prin genocidul armenilor. Sunt cunoscute masacre mai recente de mare amploare şi de acelaşi tip în Indonezia, în 1966, şi mai mai aproape de zilele noastre, când un fanatism musulman a ridicat populaţia săracă împotriva comunităţii comercianţilor chinezi, sub pretext că aceasta ar fi fost comunistă, înregistrându-se peste 600.000 de morţi. În Rwanda, unde etnia hutu a considerat că a venit momentul

să scape de veşnica sa rivală, tutsi, s-au înregistrat aproape 700.000 de morţi.

Dar crimele în masă care au mobilizat cu precădere atenţia opiniei publice şi a cercetătorilor sunt cele comise de nazişti. Iar asta pe drept cuvânt: prin amploarea (25 de milioane de victime printre civili) şi ferocitatea lor (incendierea unor sate întregi, cum ar fi Oradour-sur-Glane), prin caracterul aparent iraţional (cum ar fi asasinarea în masă a evreilor şi a ţiganilor), prin latura lor industrială (inventarea ansamblului deportare – cameră de gazare – ardere), aceste crime au depăşit omenescul şi par cu atât mai grave cu cât au fost înfăptuite de indivizi ce aparţin unui popor „civilizat".

Dacă pot fi comparate crimele comuniste cu cele naziste atât prin amploarea lor, cât şi prin ferocitate, anumiţi observatori consideră că această comparaţie se opreşte aici, nazismul distingându-se de comunism prin două elemente esenţiale: caracterul rasist al crimei şi metoda industrială.

Or, asasinatul industrial, a cărui expresie emblematică a devenit lagărul de la Auschwitz, chiar dacă şochează şi este extraordinar de simbolic, el nu acoperă decât o parte a realităţii; sistemul selecţie-gazare-ardere a fost inventat pentru a extermina mai întâi peste 70.000 de germani „arieni" (bolnavi psihic şi bătrâni) din toamna anului 1939 până în primăvara anului 1941. Camerele de gazare nu au început să funcţioneze pentru evrei decât la începutul anului 1942; până atunci, naziştii masacraseră cu revolverul, cu puşca şi cu mitraliera, precum şi prin înfometare, frig şi boală, adică toate metodele practicate deja de două decenii de comuniştii sovietici.

Toţi evreii din fosta Uniune Sovietică ocupată au fost exterminaţi de nazişti prin aceste metode, care, chiar dacă au fost „artizanale", nu au fost mai puţin ucigaşe. În Cambodgia lui Pol Pot, numeroase victime au fost ucise

printr-o simplă lovitură de baston sau lopată dată în ceafă. Şi deportarea masivă cu trenul fusese deja practicată de Stalin din 1930, în cadrul exterminării chiaburilor şi a „clasei” lor.

Folosirea camerei de gazare pentru exterminarea sistematică a evreilor şi ţiganilor începând din 1942 nu are echivalent în istorie. Dar, în opinia mea, nu numai ea face din acest genocid un eveniment care exclude orice comparaţie cu alte genociduri sau crime în masă. Observatorii care se opun comparaţiei aduc un argument de o pondere mai mare: crimele lui Hitler, prin caracterul lor rasist şi în special prin fixaţia uciderii evreilor, sunt faptele unui bolnav mintal şi nu au nicio justificare raţională.

Dimpotrivă, crimele comise de Lenin, Troţki, Stalin şi ceilalţi corespund ideii de luptă politică pentru instaurarea şi apărarea unei societăţi mai drepte; lupta împotriva „duşmanilor poporului” şi a „contrarevoluţionarilor” ar fi fost legitimă şi justificată prin lupta împotriva nazismului.

În opinia mea, această distincţie arată o eroare metodologică şi merită să fie discutată.

Antisemitismul nu a fost singurul motiv al lui Hitler; ultranaţionalismul şi ura bolşevismului au fost în cazul său cel puţin la fel de importante şi erau strâns legate, aşa cum arată şi obsesia „iudeo-bolşevismului” 9.

Pe de altă parte, Hitler a avut mai întâi ca obiectiv debarasarea Germaniei de evrei, dar nu neapărat exterminarea lor. Abia în iunie 1941 a început masacrul sistematic de către aşa-numitele *Einsatzgruppen* în Uniunea Sovietică ocupată, iar în decembrie Hitler a dat ordinul „Soluţiei finale” 10.

Cât despre bolşevici, deşi au pretins încă din primele săptămâni când au preluat puterea că teroarea nu a fost decât o acţiune preventivă şi de autoapărare împotriva reacţiunii burgheze, ei au proclamat începând cu 1916

necesitatea exterminării „clasei” burgheze, ceea ce au şi pus imediat în practică, termenul „burghezie” având în curând sensul de ansamblu al celor care nu le acceptă politica.

Am ajuns şi la eroarea metodologică: condamnarea crimelor groaznice ale nazismului nu scuteşte de la o analiză a mecanismului intern care a dus la crimă, în funcţie de valorile călăilor.

Or, plecând de la o filosofie tot atât de materialistă ca şi a naziştilor (nu biologică şi rasistă, ci socioistorică), comuniştii au acţionat în numele aceloraşi valori antidemocratice, antimorale şi antiumane.

Începând din anii ’30, această convergenţă le-a permis multor autori – de exemplu, în Franţa, Elie Halevy, Boris Suvarin sau Jacques Maritain – să facă o comparaţie între cele două fenomene şi să le atribuie termenul „totalitarism”.

Rare aberant că, în urma înfrângerii din noiembrie 1918 şi a mişcărilor revoluţionare din 1919, Hitler a tras concluzia că Germania este victima unui complot al „iudeo – bolşevismului”. Însă gândirea lui Stalin nu a fost oare la fel de aberantă atunci când, confruntat cu eşecul etatizării economice, el vedea în asta în primul rând complotul „chiaburilor” – în privinţa cărora dă un decret prin care „clasa” acestora trebuia „exterminată” –, apoi complotul „bandiţilor hitleristo-trotkişti”, care justifică Marea Teroare?

Aceste două sisteme de gândire şi de putere, nazist şi comunist, plasau în centrul viziunii lor asupra lumii imaginea „duşmanului”. Un duşman care nu avea nimic de-a face cu adversarul politic tradiţional: un duşman absolut, ireductibil, care trebuie exterminat pentru a supravieţui. La Hitler, acest duşman este „iudeo-bolşevicul”, care, după lichidarea comuniştilor în 1933 – 1934, va deveni numai „evreul”; pentru Lenin şi succesorii săi, acesta este

„capitalistul” sau „chiaburul”, pe scurt, „burghezul”, iar ura faţă de el a fost, aşa cum bine a arătat François Furet, unul dintre motoarele esenţiale ale mişcării totalitare11.

După 55 de ani de la înfrângerea şi dispariţia lui Hitler, crimele nazismului continuă să bântuie Europa şi lumea întreagă. La nouă ani după căderea comunismului la Moscova, când peste un miliard de oameni continuă să trăiască sub acest tip de regim, crimele comunismului par a fi căzute într-o pubelă a istoriei.

Mişcarea comunistă care a preluat puterea în noiembrie 1917 a murit în 1991, dar comuniştii sunt prezenţi în continuare, reconvertiţi în sociodemocraţi, socioliberali sau ultranaţionalişti. Nu a început niciun proces juridic serios pentru condamnarea călăilor. Viaceslav Molotov, braţul drept al lui Stalin şi responsabil personal pentru sute de mii de asasinate, a murit liniştit în patul său în 1986, la vârsta de 96 de ani. Nikita Hruşciov, prezentat ca denunţătorul lui Stalin, a fost sub ordinele acestuia călăul Ucrainei, fiind însărcinat cu Marea Teroare din 1938 (soldată cu peste 100.000 de arestări şi execuţii, înregistrându-se numai trei supravieţuitori din 200 de membri ai Comitetului Central al Partidului Comunist din Ucraina); el a atacat apoi naţionaliştii ucraineni, ale căror ultime grupuri de partizani au fost exterminate la începutul anilor ’50.

Aşa cum a arătat Alain Besançon în frumoasa lui carte *Le Malheur du siècle* (*Răul secolului*), hipermneziei crimelor naziste îi corespunde o amnezie a crimelor comuniste. Fără îndoială, trebuie văzut în aceasta efectul presiunii persistente a comuniştilor din fosta Uniune Sovietică, din Europa de Est, din China şi chiar din conducerea franceză. Dar este de netăgăduit că, în Franţa, are greutate şi prestigiul ideii de revoluţie, ce rămâne o parte constitutivă a istoriei naţionale şi a fondării Republicii.

Liniştea democratică a europenilor occidentali, prosperitatea economică şi bunăstarea socială au fost plătite direct prin abandonarea lui Stalin a unei părţi a Europei. Reunificarea pe cale de înfăptuire a vastei arii culturale şi a civilizaţiei care a fost cândva Europa, de la Atlantic la Ural, înainte de 1917 nu se va putea face decât dacă recunoaştem imensa tragedie trăită de cei din Est.

Pentru aceasta, este necesar curajul intelectual, moral şi politic de a privi în faţă crimele comunismului.

Capitolul XVII

Călăul fidel al lui Stalin: comisarul poporului Nikolai Ejov

Una dintre cele mai rele perioade ale istoriei sovietice a fost cea a Marii Terori, care, timp de 14 luni, a provocat în anii 1937 – 1938 arestarea a peste un milion şi jumătate de persoane, dintre care mai mult de 700.000 au fost împuşcate fără proces. Acest uriaş masacru a fost numit „Ejovşina”, după numele principalului său responsabil, Ejov. Or, de 60 de ani nu se ştia aproape nimic despre acest Nikolai Ejov, unul dintre principalii criminali ai umanităţii din secolul XX.

În urma prăbuşirii Uniunii Sovietice în 1991 şi a deschiderii arhivelor sovietice, descoperim în sfârşit acest terifiant personaj, graţie cercetării curajoase şi meticuloase a doi istorici, Marc Jensen, specialist în istoria rusă la Universitatea din Amsterdam, şi Nikita Petrov, vicepreşedinte al Centrului de Cercetare Ştiinţifică a Memorialului – asociaţia rusă dedicată de 50 de ani unei adevărate cercetări a istoriei şi a memoriei referitoare la tragedia sovietică, pe vremea unei puteri conduse de foştii KGB-işti, printre care locotenent-colonelul Putin, foarte ostil –, care de curând au publicat prima biografie a lui Ejov1.

Nikolai Ejov s-a născut la 1 mai 1895 – pentru un comunist fanatic, data de naştere nu se inventează –, într-

un orăşel din Lituania, pe atunci parte a Imperiului Ţarist. După ce a profesat mai multe meserii, tatăl său a deschis un salon de ceai, care era în acelaşi timp bordel. După numai doi ani de şcoală primară, Nikolai începe să lucreze la vârsta de 11 ani ca ucenic croitor, apoi ca muncitor în metalurgie la Sankt Petersburg.

La vârsta de 20 de ani, în 1915, a fost mobilizat în infanterie şi rănit pe front, fiind trecut într-un regiment de garnizoană în spatele frontului. Aici a participat activ la revoluţia democratică din februarie 1917, apoi la lovitura de stat bolşevică din octombrie. Mobilizat în 1919 în Armata Roşie, ajunge rapid instructor, apoi comisar politic al unei şcoli de radiotelegrafişti. Din acest moment, el dă dovadă de mult zel şi se face remarcat atât pentru respectarea disciplinei – faimoasa „disciplină de fier" a bolşevicilor –, cât şi pentru sârguinţa şi încrederea în propria persoană la executarea ordinelor.

Alături de o „bună origine socială" şi de fanatismul său, aceste caracteristici i-au adus o promovare rapidă, fiind numit din aprilie 1921 responsabil cu agitaţia şi propaganda – „agitprop", una dintre marile forţe ale mişcărilor totalitare al căror pionier era Partidul Bolşevic, condus de Lenin – într-un district al regiunii Kazan, apoi la nivelul unei provincii. Odată demobilizat, a fost propulsat în fruntea puterii comuniste a Republicii Sovietice Tătare.

Din acest moment, Ejov a fost remarcat de Lazar Kaganovici, unul dintre principalii fideli din clanul lui Stalin – alături de Molotov, Voroşilov şi Ordjonikidze –, mereu în căutare de oameni de încredere pentru a-i promova în cadrul partidului. În realitate, chiar dacă avea o mare capacitate de muncă, Ejov avea o constituţie fragilă şi suferea de diverse afecţiuni. Pe când era bolnav în 1922, a fost internat la recomandarea Comitetului Central – adică aparatul lui Stalin – la spitalul din Kremlin, semn că se puneau în el mari speranţe.

Abia restabilit, Ejov şi-a continuat ascensiunea fulgerătoare. Mai întâi, ca secretar al Comitetului de Partid din provincia Mari, apoi ca secretar de partid al Republicii Kazahstan. Din mai 1924 a fost delegat la al XM-lea Congres al Partidului Bolşevic, apoi la al XIV-lea Congres, în 1925. A fost atunci selectat şi trimis pentru un an la Academia Comunistă, unde erau formate viitoarele cadre, pentru a urma cursurile de marxism – leninism şi a deveni un fanatic îndoctrinat ideologic.

Abia ieşit din această şcoală, şi-a continuat ascensiunea şi a fost numit instructor în cadrul Departamentului de Organizare a Comitetului Central, unul dintre sectoarele-cheie ale dispozitivului bolşevic, controlat de multă vreme de Stalin, ceea ce i-a permis, prin jocul numirilor şi mutaţiilor birocrate, plasarea oamenilor în posturi strategice, îndepărtarea opozanţilor – moderaţii (cei de „dreapta”) şi radicalii („troţkiştii”) – şi controlul puţin câte puţin al întregii reţele a puterii partidului şi a administraţiei de stat. În noiembrie 1927, Ejov a devenit şeful acestui departament însărcinat cu selectarea şi numirea la nivelul întregii Uniuni Sovietice a cadrelor înscrise sub cunoscuta denumire de „nomenclatură”, lista noii „aristocraţii bolşevice” beneficiară a profiturilor din partea puterii într-o ţară teribil de sărăcită de revoluţia comunistă.

Din 1929, Ejov se remarcă prin articole radicale, criticându-i violent pe cei „de dreapta”. Regimul traversa atunci o perioadă dificilă, fiind sfâşiat între două ideologii. Politica NEP a fost inaugurată de Lenin în 1921, când puterea bolşevică, aproape de prăbuşire, se confrunta cu o foamete cumplită, provocată de neglijenţa lui şi de rechiziţiile forţate cărora le-au fost victime ţăranii, dând naştere în paralel la nenumărate răzmeriţe ale acestora. Această politică economică, ce autoriza renaşterea comerţului liber, în special a producţiei agricole, era

încurajată de numeroşi conducători, însă şi-a arătat repede limitele: ţăranul nu era gata să-şi vândă grâul pe un preţ de nimic unui stat incapabil să-i furnizeze produse de primă necesitate (unelte agricole, petrol etc.). De altfel, NEP implica renaşterea inevitabilă a relaţiilor de piaţă necontrolate între oraşe şi sate, adică a capitalismului.

În faţa crizei care se anunţa între ţărănime şi putere, Stalin s-a hotărât să forţeze situaţia. A impus în 1928 Planul Cincinal, destinat să doteze Uniunea Sovietică, într-o perioadă foarte scurtă, cu industrie grea şi s-a gândit să finanţeze acest plan prin exproprierea generală a ţărănimii, lansând din 1929 colectivizarea forţată a pământurilor şi înregimentarea ţăranilor în colhozuri, unde vor fi supuşi unui soi de sclavagism modern.

Manevra lui Stalin, foarte îndrăzneaţă, risca să provoace o nouă ridicare a ţăranilor şi, prin urmare, dădea naştere în sânul puterii unei opoziţii susţinute. În aceste condiţii, Ejov, considerat un om sigur şi „dur", a fost numit în decembrie 1929 adjunct al comisarului poporului la Agricultură, fiind însărcinat cu alegerea personalului care urma să impună colectivizarea.

El i-a dat astfel satisfacţie „stăpânului" – *vojd*, porecla lui Stalin –, iar în noiembrie 1930 a fost numit în aparatul central, pentru a prelua conducerea noului departament însărcinat cu controlul selecţiei şi angajării cadrelor pentru întreaga Uniune Sovietică. Pe 21 noiembrie a fost primit pentru prima oară la Kremlin de către Stalin, fiind autorizat să asiste la întâlnirile Biroului Politic şi să cunoască toate documentele adresate membrilor Comitetului Central, deşi, oficial, nu era nici măcar membru al acestei instanţe. Prin acest exemplu, înţelegem mai bine felul în care Stalin dublase deja de ceva timp instanţele oficiale ale partidului cu reţeaua sa personală.

La începutul anilor '30, Ejov apare ca un tânăr

simpatic, modest, atent, tovarăş plăcut de distracţii, cântând bine şi având doar mania de a purta cămăşi de satin albastru. Era perioada în care unul dintre mentorii săi, Ivan Moskvin, îi cânta osanale: „Nu cunosc un funcţionar mai ideal ca Ejov. De altfel, el e mai puţin funcţionar, cât executant. După ce i-ai dat o sarcină, nu trebuie să-l supraveghezi: îşi va îndeplini misiunea. Ejov are un singur defect, dar esenţial: nu ştie când să se oprească... Uneori, trebuie să fii atent, să îl opreşti la timp". Or, în curând, Stalin va avea nevoie chiar de unul care „nu ştie să se oprească".

În aprilie 1933 a început o operaţiune de amploare a epurării membrilor Partidului Comunist – cum se mai făcuse, de altfel, în 1921, în timpul lui Lenin, apoi în 1929 –, iar Ejov a fost unul dintre responsabilii acesteia. În timpul celui de-al XVII-lea Congres, numit de Stalin „congresul învingătorilor" – învingătorii colectivizării, care dusese la crearea Gulagului, la deportarea pentru muncă forţată a milioane de ţărani şi la moartea prin înfometare a 4 – 5 milioane, în timpul foametei organizate de putere împotriva Ucrainei în 1932 – 1933 –, Ejov a cunoscut consacrarea, fiind numit membru al Orgburo şi şef al comisiei care autoriza deplasările în străinătate. Era steaua în ascensiune din anturajul lui Stalin, acela în care *vojd* avea toată încrederea.

În februarie 1934, Ejov a participat la prima şedinţă a Biroului Politic, în care s-a decis reorganizarea întregului aparat de securitate şi crearea Comisariatului de tristă faimă al Afacerilor Interne, NKVD, strămoşul KGB-ului. Dar în timpul acestor luni, Ejov s-a surmenat, sănătatea lui era slăbită, iar Biroul Politic a decis să-l trimită în străinătate să se îngrijească. S-a dus la un sanatoriu din Viena, în Austria – chiar când mişcarea socialistă austriacă era sfărâmată militar de poliţia cancelarului Dollfuss – şi nu s-a întors la Moscova decât în octombrie, cu câteva

săptămâni înainte de lovitura de trăsnet pe care o va provoca Marea Teroare.

La 1 decembrie 1934, unul dintre principalii şefi ai regimului, Serghei Kirov, a fost asasinat la Leningrad de un comunist dezechilibrat. Sesizat imediat de această moarte, Stalin a folosit-o ca pretext pentru a lansa o epurare de dimensiuni uriaşe. A dispus adoptarea unui decret ce autoriza o procedură expeditivă împotriva oricărei persoane bănuite de terorism, care ducea automat la moarte. Apoi a plecat la Leningrad, fiind însoţit de mai mulţi dintre şefii principali bolşevici, printre care şi Ejov, care a fost însărcinat să supravegheze ancheta şi a devenit un fel de ochi al lui Stalin în cadrul NKVD, spre marea nefericire a şefului oficial al acestuia, Ghenrih Iagoda.

În realitate, fidel principiului său conform căruia reţelele personale dublau instanţele oficiale, Stalin s-a servit de Ejov pentru a impune NKVD-ului concluziile anchetei „sale”: moartea lui Kirov era rezultatul unui complot al partizanilor opozanţi ai lui Zinoviev şi Kamenev, lideri de mult timp marginalizaţi. De fapt, Ejov devenise adevăratul şef, deşi nu oficial, al poliţiei politice.

Ca răsplată pentru serviciile făcute – şi a serviciilor care se aşteptau de la el –, la 1 februarie 1935, Ejov a devenit unul dintre cei cinci secretari ai Comitetului Central, alături de Stalin, Kaganovici, Jdanov şi Andreev. Se afla în centrul sistemului puterii, în cercul foarte închis al intimilor lui Stalin şi profita de cele mai mari favoruri ale regimului (o *datcha* luxoasă, maşină etc.). Nu după mult timp, a fost numit în fruntea unui nou departament – Stalin modifica mereu structurile pentru a le controla mai bine –, fiind însărcinat cu gestionarea personalului din partid. Lui i s-a încredinţat şi sarcina epurării Komsomolului – Organizaţia Tinerilor Comunişti –, precum şi supravegherea conducerii NKVD.

La 13 mai 1935, Biroul Politic a creat în secret, la

ideea NKVD-ului, o comisie specială pentru Securitatea Statului, condusă de Stalin şi avându-l ca adjunct pe Ejov, al cărui obiectiv era lichidarea „duşmanilor de clasă”, verificând conduita politică a fiecărui membru de partid. De-acum înainte, fiecare comunist care nu demonstrase că a fost un stalinist fidel trecea din categoria opoziţiei interne a partidului în cea a contrarevoluţionarului. S-a început „montarea” proceselor în care foşti zinovievişti, troţkişti, adepţi de dreapta etc. erau acuzaţi că au vrut să-l asasineze pe Stalin. Orice opoziţie internă devenea o acţiune criminală, susceptibilă să aibă legătură cu activităţi teroriste ce vizau conducerea bolşevică.

Stalin avea nevoie de „probe” pentru a-şi convinge oamenii de încredere de necesitatea aplicării terorii nu doar în privinţa „duşmanilor” din afara partidului, ci şi a celor „din interior”, iar Ejov a fost însărcinat să „monteze” un proces contra lui Enukidze, care nu era nici mai mult, nici mai puţin decât secretarul Comitetului Central Executiv al URSS. Pe 6 iunie 1935, Ejov a ţinut primul său discurs în faţa Comitetului Central: un atac plin de violenţă la adresa înalţilor responsabili – în primul rând, Enukidze –, care, din „miopie politică”, îi lăsase de capul lor pe „teroriştii” zinovievişti/troţkişti etc., care voiau să-l asasineze pe Stalin. În mare grabă, Enukidze a fost exclus din partid. Un nou pas a fost făcut în drumul spre Marea Teroare: începând de acum, chiar un bun stalinist şi membru al vârfului puterii putea fi calificat drept contrarevoluţionar şi tratat ca atare. La 1 decembrie 1935, epurarea antrenase deja expulzarea din partid a 177.000 de persoane – 9, 1 % din totalul membrilor –, dintre care 15 218 fuseseră arestaţi.

În paralel, Stalin îl însărcinase pe Ejov să lupte împotriva influenţelor străine în URSS. în acest scop, el a determinat „alegerea” sa în Comitetul Executiv al Kominternului, în timpul celui de-al VII-lea şi ultimul

congres al Internaţionalei Comuniste, care grupa toate partidele comuniste. O fotografie inedită publicată de Jansen şi Petrov îl arată, de altfel, pe Ejov în toiul unei conversaţii surâzătoare în timpul acestui congres cu şefii Kominternului, bulgarul Gheorghi Dimitrov şi sovieticul Dimitri Manuilski, care erau şefii direcţi ai comunistului francez Maurice Thorez. Câteva săptămâni mai târziu, Ejov i-a denunţat lui Stalin prezenţa în cadrul Kominternului a numeroase elemente suspecte – polonezi, români, nemţi, cehi, finlandezi –, care spionau, fără îndoială, pentru ţara lor de origine! Pe 19 ianuarie 1936, Manuilski, un vulpoi bătrân, cunoscător al obiceiurilor anturajului, a cerut să fie primit de Ejov şi a început să-şi denunţe tovarăşii din Komintern, dând astfel semnalul de începere a epurării în cadrul acestei organizaţii, care a dus la arestarea, apoi la execuţia a sute de comunişti şi revoluţionari străini, antifascişti refugiaţi în URSS.

În primăvara anului 1936, Stalin a hotărât să facă încă un pas spre Marea Teroare şi i-a ordonat lui Ejov să organizeze primul dintre Marile Procese de la Moscova, care s-a desfăşurat din 19 până în 24 august 1936 şi s-a încheiat cu condamnarea la moarte a 16 acuzaţi, printre care Zinoviev şi Kamenev, doi dintre principalii lideri ai Partidului Bolşevic în timpul lui Lenin. Procesul a fost în întregime falsificat: acuzaţii au fost constrânşi prin tortură să „mărturisească" unele crime imaginare şi să-şi „recite" textul în cadrul unor audieri publice. Ideea lui Stalin era ca, prin multiplicarea acestor procese la toate nivelurile, să pună în acţiune ceea ce Annie Kriegel a numit „o pedagogie infernală" 2, destinată să terorizeze elitele şi să facă poporul să creadă că situaţia sa dramatică se datorează „trădătorilor" şi „sabotorilor".

După acest strălucit succes, Stalin l-a numit pe Ejov şef al NKVD şi l-a însărcinat să organizeze al doilea mare proces, ţinut între 23 şi 30 ianuarie 1937, şi să cureţe

NKVD de echipa lui Iagoda, apoi Armata Roşie.

Acest proces în aparenţă lipsit de sens corespundea ideii lui Stalin că, pentru a pregăti războiul care se anunţa, trebuia să ţină în mână la modul absolut Uniunea Sovietică, prin epurare şi teroare. Atunci a hotărât dictatorul să lanseze faza decisivă a Marii Terori, care va lovi, pe de o parte, sfera conducătoare a partidului şi a administraţiei, iar pe de altă parte, categorii specifice ale populaţiei.

În afara oricărei proceduri judiciare, Ejov a fost însărcinat să „vindece" populaţia de „duşmanii poporului", conform unor cote fixate dinainte şi unor modalităţi care nu cuprindeau decât două categorii: 1. Împuşcaţii; 2. deportaţii. Din acel moment, ordinele operaţionale ale NKVD, care porneau direct de la Stalin, au marcat cele 14 luni care au urmat între 30 iulie 1937 şi 1 noiembrie 1938:

— Ordinul operativ nr. 00447 din 30 iulie 1937 vizând „chiaburii" care-şi ispăşiseră pedeapsa sau evadaseră din Gulag, religioşii şi credincioşii, foştii membri ai partidelor necomuniste, criminalii şi, în general, „oamenii trecutului", autorizând arestarea a 767 397 de persoane, dintre care 386 798 au fost împuşcate;

— Ordinul operativ nr. 00486 din 15 august 1937, dat de Biroul Politic pe 5 iulie 1937, autorizând arestarea a peste 18.000 de soţii ale „duşmanilor poporului" şi a 25.000 de copii peste 15 ani;

— Ordinul operativ nr. 00439 din 25 iulie 1937 vizând germanii care lucrau în URSS şi sovieticii care au avut relaţii cu Germania, în total 68.000 de persoane arestate, dintre care 42.000 au fost executate;

— Ordinul operativ nr. 00485 din 11 august 1937 vizându-i pe toţi sovieticii care au avut relaţii cu Polonia sau cu polonezii din URSS, în total 144.000 de persoane arestate, dintre care 110.000 au fost executate, dintre ei, majoritatea fiind conducători şi cadre ale Partidului

Comunist Polonez refugiaţi în URSS, partid oficial dizolvat de către Komintern în august 1938;

— Ordinul operativ nr. 00593 din 20 septembrie 1937 vizând sovieticii originari din Harbin, reveniţi din Manciuria în URSS după finalizarea problemei căii ferate din estul Chinei cu Japonia în 1935. Au fost arestate 25.000 de persoane;

— Din august până în octombrie 1937, NKVD a deportat de la frontiera Extremului Orient în Kazahstan peste 170.000 de coreeni.

Pe 31 ianuarie 1938, Biroul Politic a autorizat NKVD să-şi extindă acţiunea prin operaţiuni în Letonia, Estonia, Grecia, Iran, România, Finlanda, China, Bulgaria şi Macedonia, iar pe 1 august 1938, să-şi extindă operaţiile în Afghanistan. Totalul victimelor acestor „operaţiuni naţionale" se ridică la 350.000 de persoane arestate, dintre care 247 157 au fost executate.

La 19 septembrie 1937, Biroul Politic a autorizat NKVD să intervină în Mongolia exterioară, ceea ce a dus în patru luni la arestarea a 10 728 de „conspiratori", dintre care 7 814 preoţi budişti, 322 de proprietari feudali, 300 de ofiţeri ministeriali, 180 de responsabili militari; dintre aceştia, 6 311 au fost împuşcaţi până pe 31 martie 1938.

În acelaşi timp, Stalin a semnat personal 383 de liste transmise prin Ejov, conţinând peste 44.000 de membri ai Partidului Comunist şi ai aparatului de stat, dintre care 39.000 au fost executaţi, iar ceilalţi deportaţi.

În total, din 1 octombrie 1936 până pe 1 noiembrie 1938, 1 565.000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operaţiunile naţionale", iar 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, dintre care 668 305 au fost executate, iar 668 558 trimise în lagăre. Aceste cifre sunt sub numărul real al celor executaţi, care se ridică la peste 700.000. Acesta este modul în care Stalin pune în aplicare „soluţia finală" a problemei „elementelor antisovietice". El

a fost responsabil de Marea Teroare, de prea multe ori pusă doar pe seama lui Ejov – de unde şi termenul de „Ejovşina” –, atâta vreme cât în perioada 1937 – 1938 şeful NKVD a fost primit de Stalin de 278 de ori la Kremlin – în medie, o dată la două zile şi jumătate! –, aproape tot atât cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului.

Odată cu Marea Teroare, Ejov a devenit cel mai puternic om al lumii comuniste după Stalin. Ne imaginăm ce sentiment de megalomanie a pus stăpânire pe acest omuleţ de 151 de centimetri, semianalfabet până la 20 de ani, ignorant în toate domeniile, cu excepţia aceluia al exterminării. Luat de valul acestui soi de nebunie criminală care-l făcea să trimită zilnic la moarte sau în Gulag mii de oameni nevinovaţi şi care îl determina să participe personal la şedinţe de tortură, Ejov a devenit insomniac. A început să bea până ajungea beat mort şi avea un comportament sexual frenetic, atât cu bărbaţi, cât şi cu femei.

Soţia sa, Evghenia Solomonovna, nu ducea o viaţă mai puţin dezordonată. Era redactor-şef la *URSS în construcţie*, o luxoasă revistă de propagandă care slăvea victoriile regimului. Astfel, erau reunite în acelaşi cuplu două dintre resorturile principale ale totalitarismului: propaganda şi teroarea. Solomonovna era pasionată de literatură şi crease un fel de salon literar, unde se regăseau scriitorii cei mai lăudaţi de regim, din rândul cărora îşi alegea amanţii, cum ar fi Şolohov, autorul presupus al cărţii *Pe Donul liniştit*, şi mai ales Isaac Babei, cunoscutul autor al cărţii *Cavaleria roşie*, care va plăti cu viaţa pentru intimitatea lui cu ea.

Pentru cititorul care ar dori să cunoască mai bine climatul special în care trăia cercul conducător al Kremlinului, recomandăm cartea lui Simon Sebag Montefiore, care face o descriere minuţioasă şi foarte bine informată a comportamentului acestor mari aparatcici,

care, veniţi de nicăieri, s-au folosit de revoluţie ca să se caţăre la puterea absolută şi să devină satrapi3. În euforia sentimentului de atotputernicie şi în beţia construirii utopice a comunismului, ei dădeau frâu liber pasiunilor. Beţii, orgii, omoruri, nimic nu lipseşte din acest tablou, pe lângă care cea mai neagră dintre piesele lui Shakespeare nu ar fi decât o biată imagine palidă. În acest climat de frenezie revoluţionară şi de totală amoralitate, Stalin lega şi dezlega intrigile şi destinele, fiind singurul care lua decizii, fascinându-i şi terorizându-i pe cei mai apropiaţi acoliţi cu nervii săi de oţel, cruzimea şi fanatismul său radical, dar şi cu excepţionala sa capacitate politică, pusă în serviciul întăririi şi expansiunii regimului totalitar. În acest context, Ejov, suspectând legătura dintre soţia sa şi Şolohov, a pus sub ascultare camera scriitorului de la hotelul Naţional. Şolohov a aflat şi i s-a plâns lui Stalin, care, în plină şedinţă a Biroului Politic, l-a constrâns pe Ejov să-i prezinte scuze amantului soţiei sale.

Când teroarea era în toi, Stalin a considerat că principalele sale obiective sunt atinse şi a decis să-i pună capăt tot atât de neaşteptat cum o începuse. Acesta a fost pentru Ejov începutul unei rapide coborâri în infern. La 29 septembrie 1938 s-a văzut dintr-odată flancat de un adjunct care-i cosemna toate decretele, Lavrenti Beria. Pe 23 noiembrie 1938, în timpul unei întâlniri cu Molotov şi Voroşilov, Stalin l-a acuzat pe Ejov că a făcut prea mult – nu a ştiut să se oprească ceea ce acesta a admis umil. A fost debarcat de la conducerea NKVD şi numit responsabil al căilor navigabile, păstrându-i-se funcţiile de secretar al Comitetului Central şi preşedinte al Comisiei de Control al partidului. A fost ultima oară când a fost autorizat să-l întâlnească pe Stalin.

Ejov a fost înlocuit la conducerea NKVD cu Beria, un georgian – la fel ca Stalin – care dovedise ce poate trecând prin foc şi sânge Georgia. Fiind şi mai crud, şi mai pervers,

dar mult mai inteligent decât Ejov, Beria s-a înverşunat imediat să-l distrugă pe acesta, bineînţeles, fiind încurajat de Stalin. El a atacat-o mai întâi pe Solomonovna şi i-a arestat tot anturajul. Simţindu-se pierdută, soţia lui Ejov a făcut o depresie şi a fost internată în spital. Atunci, soţul ei, pentru a se debarasa de o relaţie compromiţătoare şi pentru a încerca să-şi salveze pielea, a cerut divorţul şi a împins-o la sinucidere, după ce îi trimisese discret otravă.

Ejov era tot mai izolat, iar toţi adjuncţii lui din NKVD au fost arestaţi unul după altul. Pe 21 ianuarie 1939, a apărut pentru ultima oară în public, la Balşoi Teatr. Pe 29 a asistat la ultima şedinţă a Biroului Politic. În februarie nu a mai fost ales ca delegat la al XVIII-lea Congres al partidului. Pe 6 martie numele său a apărut pentru ultima oară în presa sovietică. Pe 9 aprilie a semnat ultimele sale ordine, iar a doua zi a fost arestat.

Nesuportând tortura – pe care totuşi o utilizase pe sute de mii de oameni –, a semnat tot ce a fost pus să mărturisească. A fost acuzat că a spionat mai mulţi ani pentru Anglia, Polonia şi Japonia – nici mai mult, nici mai puţin! în timpul procesului său secret, pe 2 februarie 1940, el a respins toate acuzaţiile. A fost condamnat la moarte, însă adoraţia pentru Stalin era atât de mare, încât a cerut într-un final să i se raporteze dictatorului că „moare cu numele său pe buze”. Aceasta nu l-a ajutat cu nimic. Execuţia a avut loc în aceeaşi seară, iar în faţa morţii Ejov s-a prăbuşit; gărzile au fost obligate să-l târască pe jos până la locul execuţiei. Astfel, a murit jalnic, chiar de mâna propriului stăpân, unul dintre principalii călăi ai sistemului totalitar comunist. Fie-i numele cunoscut de toată lumea!

Dar, cum delirul comunist va continua, desigur, încă mult timp să bântuie societăţile noastre şi memoria noastră, nu putem încheia capitolul despre Ejov fără să tragem morala din această poveste. Ejov şi soţia lui nu au avut copii, însă au adoptat o fetiţă, Nataşa. În ciuda unui

destin furtunos, ea a rămas credincioasă tatălui său adoptiv, care a fost deosebit de afectuos cu ea – în timp ce trimitea zeci de mii de copii ai „duşmanilor poporului” la moarte. În 1998, Nataşa a cerut noilor autorităţi judiciare ruseşti ca Ejov, care fusese condamnat pe nedrept, pentru spionaj, să fie reabilitat. Cererea i-a fost respinsă. Ironia istoriei…

Capitolul XVIII

De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate

Ca specialist al comunismului, cercetez de foarte mulţi ani scrierile lui Gracchus Babeuf considerat fondatorul comunismului modern prin lucrarea sa Conjuration des égaux (Conjuraţia egalilor) din 1796. Însă, de foarte curând, cu ocazia bicentenarului Revoluţiei Franceze, am descoperit lucrarea lui Babeuf despre războiul din Vendée. Este adevărat că acest text iconoclast din punct de vedere revoluţionar comunist a fost cu grijă ocultat de „babouvologi”, în cea mai mare parte comunişti sau comunizanţi. Or, cu o acuitate remarcabilă, Babeuf pune aici în lumină legătura puternică dintre dictatura revoluţionară şi masacrele în masă, cărora le caută un nume – dar cuvântul „genocidn nu va fi inventat decât în 1944, de juristul polonez Rafael Lemkin1.

Cu 60 de ani în urmă, pe 9 decembrie 1948, Adunarea Generală a Organizaţiei Naţiunilor Unite a aprobat o „Convenţie pentru prevenirea şi pedepsirea crimelor de genocid”. Dacă a fost reacţia naturală faţă de nenumăratele acte de barbarie comise de nazişti împotriva populaţiei civile în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, această convenţie a fost mai ales rezultatul muncii neobosite a unui om, Rafael Lemkin.

Acest polonez de origine evreiască, de formaţie juridică şi filologică se angajase de la sfârşitul anilor ’20 într-o mare dezbatere care, după Primul Război Mondial, s-a focalizat pe definirea crimelor de război. Devenit în ţara

sa un jurist renumit, Lemkin a prezentat în 1933, în timpul unei conferinţe internaţionale a juriştilor la Madrid, un raport vizând definirea violării drepturilor omului şi a actelor de exterminare susceptibile să fie condamnate pe plan internaţional. Dar propunerile lui au rămas literă moartă.

În toamna anului 1939, Lemkin a reuşit să scape de dubla ocupaţie a Poloniei de către Wehrmacht şi Armata Roşie şi s-a refugiat în Statele Unite. Acolo şi-a consacrat toată energia pentru strângerea unei uriaşe documentaţii despre obiectivele urmărite de nazişti în ţările ocupate şi metodele pe care le aplicau acolo. Această cercetare a fost fructificată în 1944, prin publicarea operei sale principale, *Axis Rule în Occupied Europe*[2] (*Legile Axei în Europa ocupată*).

În această lucrare, Lemkin propune pentru prima dată întrebuinţarea unui termen nou, „genocid” – din grecul *genos* („rasă”) şi latinul *cide* („care ucide”) –, şi conceptul său juridic inedit: „La modul general, genocidul nu înseamnă în mod necesar distrugerea imediată a unei naţiuni, cu excepţia cazului când se termină prin masacrarea tuturor membrilor săi. El înseamnă mai degrabă punerea în aplicare a diferitelor acţiuni coordonate care vizează distrugerea temeliilor esenţiale ale vieţii grupurilor naţionale în vederea nimicirii lor” [3].

Într-un articol publicat în 1946 în Franţa, Lemkin aminteşte de altfel că acest tip de exterminare nu era deloc nou în istorie, de la distrugerea Cartaginei de către romani până la masacrarea armenilor de către turci. Dar în niciun moment Lemkin nu a citat soarta rezervată de către Convenţie în 1793 – 1794 localităţii Vendée. Şi totuşi, republicanii, apoi republicile inauguraseră de un secol ceea ce Reynald Secher numea memoricid. Şi, evident, Lemkin nu putea să aibă nicio idee de textul publicat în decembrie 1794 de Gracchus Babeuf despre *La Guerre de*

Vendée et le système de la dépopulation (*Războiul din Vendée şi sistemul depopulăm*), pe atunci total necunoscut. Este deci remarcabil că, după un secol şi jumătate, inventatorul cuvântului „genocid” şi-a bazat propria reflecţie pe aceeaşi constatare, definită prin acelaşi termen. În realitate, în opera sa din 1944, Lemkin a scris în legătură cu ocuparea anumitor ţări europene de către naziști: „În ţările cu «cetăţeni neînrudiţi prin sânge» [la germani] se constată continuarea unei politici de depopulare” 4.

Babeuf a inventat termenii „populicid”, „plebeicid” şi chiar „naţionicid” pentru numirea politicii de exterminare a vendeenilor, votată de Convenţia din 1 octombrie 1793. Dar acest „populicid”, ocultat cu grijă, a rămas o problemă franco-franceză. Nu acelaşi lucru s-a întâmplat cu termenul „genocid”, inventat de Lemkin „pentru numirea unei vechi practici în forma ei modernă” 5 şi care, în aceste instanţe, a fost citat în actul de acuzare al Tribunalului Militar International de la Nürnberg, însărcinat să judece principalii şefi naziști. Cuvântul „genocid” era cât pe ce să nu fie introdus: într-adevăr, delegaţia britanică la Nürnberg a refuzat la început utilizarea termenului „genocid”, sub pretextul că acest cuvânt nu figura în *Oxford Dictionary*6.

Astfel, dintr-odată, Babeuf a fost frapat de voinţa de exterminare ce caracterizase evenimentele din Vendée, fie că era vorba despre faza războiului civil activ – din martie până în decembrie 1793 –, fie despre faza mai specific genocidară care a durat din aprilie 1794 până la căderea lui Robespierre. Iar imaginaţia lexicală nu-i lipseşte pentru a o numi: „o atât de mare acumulare de crime”, „sacrificarea feroce a mii dintre fraţii voştri”, „populaţii întregi şterse dintre cei vii”, „sugrumarea fraţilor noştri”, „colosul crimei”, „marele carnagiu”, „crima generală”, „orori naţionicide”, „masacrare”, „măcelărire oribilă”,

„sistem de distrugere”, „sistem practic de strangulare”, „barbarie extremă”.

Babeuf nu se mulţumeşte să considere masacrele în masă întâmplătoare; dimpotrivă, el conchide: „crimele din Vendée […] par să ţină de un sistem de exterminare generală” 7 de care acuză Comitetul Salvării Publice, care a decis „să întoarcă secera morţii împotriva întregii rase vendeene” 8. Dimensiunea voită şi planificată a masacrului, prin diferitele organisme ale puterii de stat – Comitetul Salvării Publice, Convenţia, armata din Vest etc. –, şi faptul că vizează ansamblul unei populaţii civile sunt trăsăturile care caracterizează acţiunea genocidară.

Viitorul „tribun al poporului” nu era, desigur, juristul de înaltă clasă internaţională care a fost Lemkin. Dar el nu a sesizat mai puţin cea mai mare parte a resorturilor pe care se baza logica genocidară inaugurată la Vendée. Şi, cu mult înaintea marilor dezastre totalitare ale secolului XX, el a subliniat legătura dintre cauză şi efect: cum unii ambiţioşi, folosindu-se de „detestabile sofisme politice”, au pus stăpânire pe un guvern revoluţionar şi au făcut ca o revoluţie „începută prin înţelepciunea şi virtutea poporului” să se termine într-un „sistem de unde au ieşit urâţeniile cadaverice care le caracterizează” 9.

La originea acestei derive revoluţionare, Babeuf pune instaurarea a ceea ce el numeşte „viceregii departamentali, cu puterea lor nelimitată, până la dreptul de viaţă şi de moarte” 10, aluzie la adoptarea de către Convenţie, pe 4 decembrie 1793, a propunerilor lui Billaud-Varennes de a trimite reprezentanţi în misiune în districte şi comune, de a le permite să epureze autorităţile civile şi de a obliga ministerele şi administraţia să dea socoteală Comitetului Salvării Publice: „Republica trebuia să vadă din acel moment departamentele abandonate capriciilor arbitrarului şi tuturor pasiunilor câtorva oameni care se îmbătau cu atotputernicia din mâinile lor. Trebuia

să vadă regalitatea travestită şi deghizată doar în costum tricolor, care, departe de privirile Senatului [Convenţia], îşi permitea tot ce poate inspira delirul uluitor al unei dominări nelimitate, pe care nu s-a aşteptat niciodată că va fi în situaţia să şi-o exerseze” 11.

Babeuf califică această „atotputernicie” şi această „dominare nelimitată” ca fiind o „perfectă tiranie, cu atât mai perfectă cu cât niciodată nu a putut exista”; dacă raţionează mai departe în termenii filosofiei politice tradiţionale, evocând „tirania cea mai perfectă”, el arată fără îndoială că a simţit apariţia unui fenomen nou, inedit, ceea ce Hannah Arendt va numi cu un secol şi jumătate mai târziu „o voinţă de dominare totală”: totalitarismul.

El simte, de altfel, foarte bine sursa acestei tiranii moderne, când scrie: „Să încetăm deci să legăm de caracterul de mandatar al poporului acest prestigiu idolatru, acest fanatism sclav, această falsă idee de infailibilitate sau, cel puţin, de capacitate superioară capacităţii celorlalţi cetăţeni” 12. Or, exact această pretenţie de superioritate şi infailibilitate a şefilor lor este cea care duce la regimurile totalitare atât comuniste, cât şi naziste, la punerea în aplicare a ideilor genocidare.

Aşa republican cum este, Babeuf nu ezită să critice dur maniera în care Republica a vrut să se impună populaţiei vendeene: „Suntem de acord, în general, că [...] dacă religia republicanismului le-ar fi fost adusă înainte şi prezentată cum trebuia să fie, acestei populaţii i-ar fi fost uşor să-i cadă de pe ochi vălul care-i întuneca vederea. Dar putem recunoaşte că scopul în privinţa acestor nefericite ţinuturi a fost convertirea lor, de vreme ce aici era clamat crezul democratic, întocmai cum odinioară a fost crezul lui Christ în Mexic. Dacă un Raynal ar veni să compare conduita acestor spanioli feroce faţă de peruvieni cu aceea a francezilor furioşi faţă de fraţii lor din Vendée, oare ce diferenţă ar vedea? O barbară atrocitate de o parte şi o

atroce barbarie de cealaltă” 13.

Dar Babeuf merge mai departe şi pune punctul pe *i*: „Aici, cu cocarda naţională într-o mână şi cu sabia în cealaltă, cei care niciodată nu-şi putuseră forma o idee despre libertate erau vizibil admonestaţi prin această formulă scurtă: «Crede în trei culori sau te înjunghii». […] Nu era nicio alternativă să-ţi salvezi viaţa, adorând ceea ce nu cunoşteai. […] Nu se punea deloc problema să fii convertit, să admiţi întoarcerea la Republică, indiferent cine ar fi pus armele jos şi ar fi venit să se prezinte. Nu, oricum, era prevăzut ca totul să fie ucis, totul să fie ars. Nimeni nu mai era îndreptăţit, nu mai putea fi crezut credincios sau capabil să devină astfel în această ţară declarată în rebeliune” 14. Ne găsim în definiţia însăşi a genocidului: oamenii sunt asasinaţi nu pentru ceea ce au făcut – adică ceea ce ar putea înceta să facă – sau pentru ceea ce cred – adică ceea ce s-ar putea schimba în cursul unei convertiri –, ci pentru că ei sunt, pur şi simplu pentru că există. Astfel este negat ceea ce Lemkin numeşte „dreptul la existenţă”.

Babeuf a înţeles dintr-odată dimensiunea extraordinar de modernă a exterminării vendeenilor, subliniind partea mecanică – dacă nu deja industrială –, care va fi marca genocidelor din secolul XX. Scriind că „în demonstrarea oricărei maşini trebuie întotdeauna să ajungi la resortul conducător pentru a aprecia corect întrebuinţarea fiecărei rotiţe” 15, Babeui se gândeşte la Comitetul Salvării Publice, căruia-i atribuie alte calificative plastice: „aristocraţie ucigaşă”, „Comitet de asasinate publice”, „Comitet de strangulare” 16 sau „autocraţie comitatorială” 17.

El insistă asupra acestui punct atunci când îl evocă pe Carrier: „Recunoaştem că acest Carrier […] nu a fost decât un instrument, un resort subordonat şi chiar posterior multor altor resorturi; dar vedem deja […] că

acest angrenaj exterminator a văzut funcţionând înaintea lui o infinitate de alte mecanisme nu mai puţin ucigaşe, de la care a primit impulsul aproape în acelaşi timp cu acţiunea imediată a forţei plasate în centrul maşinăriei politice" 18. „Angrenajul exterminator": remarcabilă viziune a politicii totalitare, asemenea unei maşini, unei jucării mecanice care, odată întoarsă, nu mai poate fi oprită şi ai cărei actori sunt acţionaţi de către maşinărie; premoniţie a marilor birocraţii exterminatoare ale regimurilor totalitare.

Babeuf descrie îndelung toate atrocităţile comise în Vendée, fie că e vorba despre „asasinate militare" sau „asasinate revoluţionare" 19: arestări arbitrare, execuţii sumare ale rebelilor luaţi cu arma-n mână sau răniţi, dar şi ale acelora care s-au predat şi ale populaţiei civile, femei şi copii. Tot atâtea prefigurări ale crimelor în masă inaugurate de regimul lui Lenin, apoi al lui Stalin în Rusia şi înmulţite de nazişti în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, apoi de regimurile comuniste instaurate după acesta.

Regăsim aici, bineînţeles, sub pana lui Babeuf, unul dintre mijloacele de genocid aplicate de Stalin împotriva ţăranilor ucraineni în timpul colectivizării din 1932 – 1933, de nazişti contra evreilor prin instaurarea ghetourilor sau de Pol Pot împotriva părţii „impure" a poporului cambodgian între 1975 şi 1979: arma foamei. Babeuf citează scrisoarea lui Carrier adresată generalului Haxo din 15 decembrie 1793: „Face parte dintre proiectele mele şi acestea sunt ordinele Convenţiei Naţionale, de a ridica toate mijloacele de supravieţuire, alimentele, furajele, într-un cuvânt, totul, de la acest blestemat popor, de a da foc tuturor clădirilor [...]. Opune-te din toate puterile dacă Vendée ia sau păstrează un singur grăunte. [...] într-un cuvânt, nu lăsa nimic în această ţară a proscrişilor. Tot ce este necesar supravieţuirii, alimente, furaje, tot, absolut

tot, să fie transportat la Nantes”. Şi a conchis: „Foametea este şi ea un fel de asasinat. Carrier îl organizează” 20.

În faţa atâtor atrocităţi, Babeuf rămâne perplex. Ca un bun învăţăcel al Luminilor, el încearcă să explice raţional că această Convenţie nu numai că a ordonat exterminarea tuturor vendeenilor, chiar şi a bunilor republicani, dar a permis să fie masacrate nenumărate trupe republicane trimise fără nicio prevedere într-o regiune aflată în revoltă. El vede în asta un plan urzit cu grijă, al cărui secret crede că l-a descoperit: aplicarea unui „sistem de depopulare” de către Robespierre, care ar fi considerat că teritoriul francez nu ar putea hrăni toată populaţia sa, trebuind deci, prin intermediul zonei Vendée, să se debaraseze de partea excedentară. Este o ipoteză bizară, însă care conţine partea ei de adevăr totalitar: deja în 1793 – 1794, un guvern revoluţionar estima că populaţia sa cuprindea „prea mulţi bărbaţi”, bărbaţi „inutili”, pe care era legitim să-i extermini. Este o idee genocidară, care avea să alimenteze în curând ideologia scientistă – rasială sau marxist-leninistă – şi, însuşită de partidele revoluţionarilor profesionişti şi mai departe, trecând prin Revoluţia Franceză21, ea va conduce la marile dezastre din secolul XX.

Abordând în ultima parte a cărţii sale procesul Comitetului Revoluţionar de la Nantes, apoi al lui Carrier22, Babeuf ne învaţă felul în care călăii şi asasinii responsabili de acte de genocid îşi încep apărarea în faţa instanţelor judecătoreşti, dar şi a tribunalului Istoriei. Sunt mijloace care vor fi reluate cu exactitate de emulii lor din secolul XX. El citează discursul lui Goulin, unul dintre adjuncţii lui Carrier:

Omul care ne-a electrizat, care ne-a călăuzit mişcările a fost stăpânul despotic al opiniilor noastre, a condus demersurile noastre şi ne contemplă în linişte spaimele [...] Pentru cauza noastră contează apariţia lui

Carrier la tribunal; judecătorii, poporul trebuie să înţeleagă, în sfârşit, că noi nu am fost decât instrumentele pasive ale ordinelor şi furiilor sale. Întrebaţi întregul Nantes, toţi vă vor spune că doar Carrier provoca, clama, comanda toate măsurile revoluţionare. [...] Doar Carrier a dat, în fine, acel impuls teribil care a aruncat dincolo de graniţă patrioţi înflăcăraţi, dar rătăciţi. Cetăţeni juraţi, voi, al căror calm anunţă imparţialitatea, nu vă veţi pronunţa asupra destinului atâtor victime rătăcite fără să-l ascultaţi pe autorul tuturor relelor şi greşelilor noastre. Să vină Carrier; să vină şi să-şi justifice nefericiţii agenţi ori să aibă mândria de a se mărturisi drept singurul vinovat23.

Este un mijloc de apărare ce va deveni clasic atât la nazişti, cât şi la comunişti: călăii nu au făcut decât să aplice ordinele, el însuşi fiind victime ale unicului vinovat, care este şeful.

Carrier aplică aceeaşi tactică, argumentând cu obedienţa sa faţă de decretele Convenţiei care ordonau incendierea şi exterminarea întregului Vendée: „El se pune sub acoperirea egidei puterii sale nelimitate. El se ascunde după cea a Convenţiei [...] de vreme ce aceasta a aprobat sau a condamnat prin decrete toate măsurile luate de către deputaţii aflaţi în misiune” 24.

În plus, „el s-a străduit să îndepărteze învinuirea înecărilor şi a execuţiilor prin împuşcare [...] sfidând ideea că l-ar putea contrazice vreun ordin scris” 25. După un secol şi jumătate, aceasta a fost o practică obişnuită şi în rândul şefilor totalitari, de a nu da decât verbal ordine de exterminare. Astfel, istoricii nu au găsit nicio hârtie semnată de mâna lui Hitler care să ordone genocidul evreilor, nici de mâna lui Pol Pot în cazul cambodgian. Lenin şi Stalin au fost mai deschişi – sau mai siguri de impunitatea lor –, neezitând să-şi aştearnă ordinele pe hârtie, dar luându-şi, în general, măsura de precauţie de a se asocia cu alţi membri ai Biroului Politic.

Deznodământul procesului lui Carrier prefigurează strategia apărării marilor criminali de stat ai secolului XX. în realitate, pe 14 decembrie 1794, Carrier şi alţi doi membri ai Comitetului Revoluţionar din Nantes au fost condamnaţi la moarte, în timp ce alţi 30 de acuzaţi la fel de vinovaţi au fost achitaţi. Convenţia încerca astfel să scape de responsabilitatea ei, oferind răzbunării publice trei ţapi ispăşitori, ghilotinaşi imediat spre a-i amuţi pentru totdeauna. Astfel, procesul lui Carrier a fost încununat de succes, permiţând numeroşilor convenţionali terorişti să-şi continue cariera politică în timpul Consulatului şi al Imperiului, începând cu faimosul Fouché, comanditar interesat al cărţii lui Babeuf26.

În mod conştient sau nu, această lecţie va fi reţinută după 160 de ani de către şefii sovietici, a căror manevră se va efectua în doi timpi. Mai întâi, după moartea lui Stalin în martie 1953, ei l-au înlăturat pe călăul-şef, stăpânul KGB-ului, Lavrenti Beria, o dată pentru că se temeau de el, apoi pentru că ştia totul despre responsabilitatea lor în privinţa crimelor în masă. Apoi, pe 25 februarie 1956, Nikita Hruşciov a prezentat în faţa celui de-al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice faimosul său „Raport secret", în care, după exemplul lui Goulin, a pretins că Stalin este singurul vinovat şi că toţi ceilalţi şefi nu au făcut decât să se supună ordinelor lui, sub ameninţarea cu moartea. „Raportul secret" a permis întregii nomenclaturi sovietice, inclusiv a KGB-ului, să-şi continue cariera şi să se bucure de privilegii. Cei mai răi asasini – Molotov, Kaganovici, Hruşciov, Serov – au murit în paturile lor, la o vârstă înaintată şi acoperiţi de medalii. Astfel a fost reeditată o manevră probată deja, destinată să asigure amnistierea întregii clase politice şi să impună amnezia întregii societăţi27.

Cu mult timp înaintea disputei referitoare la numărul evreilor dispăruţi în timpul Holocaustului sau a polemicii

provocate de publicarea *Cărţii negre a comunismului* legată de victimele comunismului, Babeuf a avut grijă să numere victimele vendeene, estimându-le la „poate un milion”, ceea ce nu l-a scutit de criticile acide ale cenzorilor, dacă luăm în calcul cifra de 117.000 avansată de curând de Reynald Secher28. Dar mărimea numărului anunţat – un milion – a fost destinată să şocheze şi să dea de înţeles faptul că Vendée nu a fost victima unui simplu masacru. De altfel, Babeuf nu pierde ocazia să remarce că, în raportul său din 1 aprilie 1794, reprezentantul Lequinio a folosit un eufemism pentru a califica genocidul: „măsuri severe, ce au fost folosite fără discernământ” 29. Este acelaşi tip de eufemism prin care asasinii totalitari au încercat mascarea crimelor lor: „soluţia finală a problemei evreieşti” în cazul naziştilor, „măsura punitivă cea mai dură” în cazul lui Stalin, care a trimis la moarte peste 25.000 de ofiţeri şi notabili polonezi, luaţi prizonieri de Armata Roşie în septembrie 193930.

Prin aceasta, Babeuf atacă unul dintre aspectele cele mai tulburătoare ale istoriei genocidelor moderne. În legătură cu crimele din Vendée, el scrie: „Nu am fi crezut că au existat, dacă nu le-am fi confirmat prin fapte precise şi autentice” 31; sau: „Există alte fapte atât de straniu de atroce, încât am trecut rapid peste ele, pentru că imaginaţia aproape refuza să le creadă, în ciuda faptului că, prin analogie, nimic nu trebuie să mai pară incredibil, după certitudinea actelor înverşunate pe care le-am descris” 32.

El pune astfel problema fundamentală a unei anumite imposibilităţi, chiar a unui refuz al spiritului uman de a sesiza, a cunoaşte şi a înţelege actele unei asemenea lipse de umanitate. Cu această tulburare s-au confruntat inclusiv cei mai cunoscuţi gânditori ai totalitarismului secolului XX. Raymond Aron mărturiseşte în *Mémoires*: „Genocidul, ce ştim noi despre el la Londra? La nivelul

conştiinţei limpezi, percepţia mea a fost cam următoarea: lagărele de concentrare erau pline de cruzime, erau conduse de gardieni de ocnă recrutaţi nu dintre oamenii politici, ci dintre criminalii de drept comun; mortalitatea era acolo foarte mare, dar camerele de gazare, asasinarea industrială a fiinţelor umane, nu, mărturisesc, nu mi le-am imaginat, iar pentru că nu puteam să mi le imaginez, nu le-am cunoscut" 33.

Şi Hannah Arendt confirmă această dificultate de care se izbeşte gândirea umană. Luând cunoştinţă de „Declaraţia" din 17 decembrie 1942, prin care 11 guverne aliate şi Franţa liberă denunţau procesul de exterminare a evreilor început de nazişti, ea îşi mărturiseşte în 1964 reacţia de atunci astfel: „La început, nu am crezut, deşi, la drept vorbind, soţul meu şi cu mine îi consideram pe aceşti asasini capabili de orice. Dar asta nu am crezut, în parte şi pentru că nu era în acord cu nicio necesitate, cu nicio nevoie militară. Soţul meu [...] mi-a zis: «Nu acorda încredere acestor scorneli, nu pot merge până acolo!». Şi totuşi, a trebuit să credem şase luni mai târziu, când am avut dovada. [...] A fost cu adevărat de parcă s-ar fi deschis o prăpastie în faţa noastră" 34.

Contemporan cu aceste evenimente, informat de la sursă, graţie dezvăluirilor scoase la iveală de crimele din Vendée după căderea lui Robespierre, Babeuf ar fi putut să tacă în privinţa a ceea ce ar fi apărut ca o pată de neşters în timpul iubitei sale Revoluţii. Dimpotrivă, el a ţinut să mărturisească şi să condamne. A analizat cu fineţe tentativa revoluţionară de exterminare a localităţii Vendée, prefigurare a genocidelor moderne. El, om al Raţiunii şi al Luminilor şi, prin aceasta, scutit de orice prejudecată, a mărturisit cu o anumită naivitate: „sunt încă la capitolul exterminării, om cu prejudecăţi" 35. Un foarte vechi dicton, toată cinstea lui, care enunţă simplu: „Să nu ucizi".

Capitolul XIX

Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist *încă din timpul redactării Cărţii negre a comunismului, capitolele lui N. Werth despre URSS şi al lui J.-L. Margolin despre Cambodgia khmerilor roşii evidenţiau amploarea imensă a masacrelor în masă şi puneau întrebări asupra naturii lor. Prin urmare, am evocat din acel moment noţiunea de genocid şi, mai precis, de genocid de clasă, care a fost prilejul unei aprinse polemici, numeroşi colegi rămânând la ideea de „unicitate a Holocaustului”. La. cererea lui André Kaspi şi în cadrul seminarului despre Holocaust pe care-l conducea la Sorbona, am dezvoltat pentru prima dată tema genocidului de clasă în 200 lx. După publicarea primei lucrări în franceză despre Rafael Lemkin2 şi cu prilejul unui colocviu internaţional organizat la Varşovia în 2008 de către Institutul Polonez pentru Probleme Internaţionale, „în memoria lui Rafael Lemkin, la a 60-a aniversare a adoptării Convenţiei asupra Prevenirii şi Pedepsirii Crimei de Genocid”, am revenit, aprofundând această problemă complexă3*.

Prăbuşirea regimului khmerilor roşii al lui Pol Pot în 1979, apoi al aceluia din URSS în 1991 au permis opiniei publice să ia cunoştinţă de uriaşele masacre făcute de aceste puteri comuniste în rândul populaţiei civile. Totuşi, dacă tot mai mulţi istorici şi alţi specialişti recunosc legătura strânsă între regimurile comuniste şi teroare, puţini sunt încă cei care apreciază că această dimensiune criminală a putut duce la genocid. În noiembrie 1997, în capitolul introductiv al *Cărţii negre a comunismului**, vorbind despre comparaţia dintre nazism şi comunism, scriam în legătură cu foametea organizată de Stalin împotriva ţărănimii ucrainene în 1932 – 1933: „În acest caz, genocidul de clasă e totuna cu genocidul de rasă” 5. Câţiva ani mai târziu, am început un studiu mai aprofundat despre această noţiune de „genocid de clasă” 6. Doream să

analizez pertinenţa concepţiei despre genocid la Rafael Lemkin.

O concepţie deschisă a genocidului în cunoscuta sa carte de căpătâi, *Axis Rule în Occupied Europe* (*Legea Axei în Europa ocupată*), Lemkin a definit pentru prima oară genocidul ca voinţă de distrugere în totalitate sau în parte „a unei naţiuni sau a unui grup etnic”, precizând mai departe că acele criterii luate în considerare de autorii genocidului pentru a indica grupul-ţintă ce trebuia distrus erau rasiale, etnice şi religioase. Acesta era rodul uriaşei sale munci de cercetare asupra legislaţiei şi practicilor naziştilor din ţările ocupate de aceştia.

Or, în raportul prezentat la Conferinţa de la Madrid din octombrie 1933 despre unificarea dreptului penal, în care avansează deja ideea unei legislaţii internaţionale care să definească şi să condamne „actele de barbarie” şi „actele de vandalism”, Lemkin evoca „acţiunile *exterminatoare* dirijate împotriva colectivităţilor etnice, confesionale *ori sociale*, indiferent de motive (*politice*, religioase etc.), precum masacrele, pogromurile, acţiunile întreprinse în vederea *ruinării economice* a membrilor unei colectivităţi” 7. Niciun guvern nu a fost nominalizat, dar te poţi întreba dacă această reflecţie nu avea în vedere încă de pe atunci măsurile discriminatorii ale naziştilor împotriva evreilor şi mai ales distrugerea altor partide politice şi a diverselor categorii de proprietari de către puterea bolşevică, în special în cadrul foametei ucrainene din 1932 – 1933, despre care, la data aceea, polonezii erau cel mai bine informaţi.

Lemkin a reluat această idee în *Axis Rule în Occupied Europe*, atenţia sa fiind atrasă de dimensiunea socială a genocidului comis de nazişti: „Întrucât *structura socială* a unei naţiuni este vitală pentru dezvoltarea sa naţională, ocupantul vrea să facă şi schimbări care să aibă ca efect slăbirea resurselor spirituale naţionale. Punctul

central al agresiunii s-a focalizat pe *inteligheņţie*, pentru că acest *grup* dă în mare parte *conducătorii* naţionali şi organizează rezistenţa la nazificare” 8. Autorul subliniază astfel rolul exterminării prealabile a elitelor grupului-ţintă în tot acest proces genocidar.

În septembrie 1946, în lucrarea consacrată genocidului publicată în Franţa, Lemkin citează pasajul Actului de acuzare a principalilor criminali de război la Nürnberg şi evidenţiază criteriul social în desemnarea grupului-ţintă: „Acuzaţii sunt vinovaţi de genocid deliberat şi sistematic, adică de exterminarea grupurilor rasiale şi naţionale, împotriva populaţiei civile din anumite teritorii ocupate, având ca scop distrugerea raselor *şi a claselor* determinate, precum şi a grupurilor naţionale, rasiale şi religioase, mai ales ale evreilor, polonezilor, ţiganilor şi ale altora” 9.

În decembrie 1946, ca urmare a primei sale campanii în favoarea unei Rezoluţii ONU asupra genocidului, Lemkin a reuşit să determine votarea unui prim proiect care îşi propunea să „prevină distrugerea grupurilor rasiale, naţionale, lingvistice, religioase şi politice” 10. Prin urmare, este clar că, dacă această concepţie a genocidului prezentată de Lemkin ar fi fost fundamental centrată pe criterii naţionale, etnice, rasiale şi religioase, ea era deschisă şi altor criterii, în special sociale şi politice.

În acelaşi timp, numit în 1947 expert al comisiei ONU însărcinat să redacteze proiectul Convenţiei asupra Genocidului, Lemkin a intrat în dezbatere cu ceilalţi doi colegi ai săi, francezul Henri Donnedieu de Vabre şi românul Vespasian Pella, care doreau să păstreze definiţia grupurilor politice. Reflectând într-un mod mai general şi istoric asupra fenomenului genocidar, Lemkin le-a răspuns că istoria a demonstrat din antichitate că grupurile care sunt victime ale genocidelor erau de natură rasială,

naţională şi religioasă, în timp ce grupurile politice aveau un caracter mult mai efemer11.

În momentul acela, Lemkin nu avea în vedere includerea grupurilor sociale în definirea genocidului şi era foarte reticent cu privire la grupurile politice. Or, noi ştim astăzi că totalitatea criteriilor de definire a genocidului stabilite de Lemkin în 1944, inclusiv ceea ce el a numit „tehnicile diferite de genocid”, a fost pusă în aplicare în URSS de puterea bolşevică din 1918 şi luase în timpul lui Stalin o dimensiune sistematică şi de masă. Prin urmare, ne putem întreba de ce, chiar în momentul în care se străduia să impună Convenţia despre Genocid, Lemkin dă senzaţia că s-a interesat atât de puţin de marile masacre sovietice şi în special de caracterul lor social.

Motivele pot fi multiple. Primul ar fi că Lemkin era, ceea ce era perfect logic, axat pe cercetările pentru *Axis Rule în Occupied Europe*, deci pe cazuri rasiale şi naţionale, cum ar fi cele ale evreilor şi polonezilor. Pe de altă parte, odată cu ieşirea din război şi din procesul de la Nürnberg, duşmanul era prin excelenţă nazistul, iar genocidarul nu putea fi decât nazist; din punct de vedere psihologic, era foarte dificil să începi o comparaţie care ar fi plasat pe acelaşi plan genocidar duşmanul nazist şi aliatul sovietic ce jucase un rol atât de important în victorie şi plătise un tribut atât de greu în privinţa populaţiei civile, ea însăşi victimă a genocidului nazist. În fine, amintim că dimensiunea criminală a regimului sovietic era pe atunci puţin cunoscută, iar cele câteva voci care se ridicau ici şi colo pentru a o aminti erau acoperite de formidabilul vacarm al propagandei sovietice, reluată de partidele comuniste din toată lumea şi susţinută de imensul prestigiu al Uniunii Sovietice şi al Armatei Roşii, în special în Europa occidentală şi în Statele Unite.

Putem chiar să ne întrebăm dacă Lemkin – al cărui frate a fost salvat de la exterminare de o vizită la Moscova,

întreruptă de atacul german din iunie 1941 – nu era victima sindromului „refuz al imaginaţiei”, despre care vorbise chiar el în *Axis Rule*: „Informaţiile şi mărturiile care trec graniţa ţărilor ocupate sunt considerate adesea nişte poveşti atroce şi îndoielnice, deoarece sunt atât de oribile, încât oamenii refuză pur şi simplu să le creadă” 12. O incapacitate de a o imagina deja prezentă în legătură cu genocidul evreilor, prezentă la nişte personalităţi atât de sensibilizate de această problemă şi competente în analiza regimurilor totalitare, cum ar fi Raymond Aron şi Hannah Arendt13.

Dar, în cazul acesta, se pare că în primul rând preocuparea tactică este cea care a dictat atitudinea lui Lemkin. Într-adevăr, de îndată ce şi-a început campania pentru votarea unei rezoluţii despre genocid, el s-a lovit de opoziţia hotărâtă a Uniunii Sovietice şi în special a unei personalităţi de tristă amintire, Andrei Vîşinski, procurorul Marilor Procese de la Moscova, care prefaţase în anii ’30 o lucrare intitulată *Intervenţia contrarevoluţionară din punctul de vedere al dreptului* criminal14. El îl atacă aici violent pe Lemkin, acuzându-l că a vrut să amestece „capitaliştii” în problemele interne ale Uniunii Sovietice, propunând în 1933, în timpul unui congres organizat la Madrid, să fie condamnate pe plan internaţional actele de barbarie împotriva populaţiei civile în timp de pace.

Desigur, în urma unei strălucite manevre şi folosind serviciile lui Jan Masaryk, Lemkin a reuşit să răstoarne poziţia sovietică şi să determine Uniunea Sovietică să voteze pe 11 decembrie 1946 proiectul de Rezoluţie asupra Genocidului, care cuprindea şi grupurile politice. Fără îndoială, el a înţeles repede că integrarea acestor grupuri în definiţia genocidului, impusă *in extremis* de către britanici, era în realitate o manevră destinată dispariţiei definitive a proiectului Convenţiei. Într-adevăr, radical opusă acestui proiect, Marea Britanie se gândea

că, integrând şi grupurile politice, aceasta va provoca inevitabil respingerea sa de către URSS şi de regimurile sale satelite, precum şi de către alte state, în special latino-americane, care considerau pe atunci că, în cazul lor, niciodată violenţa politică nu s-ar putea transforma într-un masacru. Astfel, la fel cum a abandonat dimensiunea genocidului cultural mai degrabă decât să rişte respingerea în esenţă a proiectului Convenţiei, Lemkin a lăsat deocamdată la o parte dimensiunea socială a genocidului.

În 1951 – 1952, întrucât legăturile sale cu susţinătorii tradiţionali – Comitetul American pentru o Convenţie privind Genocidul şi Comitetul Evreiesc American – au slăbit, Rafael Lemkin a căutat noi aliaţi din partea grupurilor de imigranţi din Europa de Est, care fugiseră de ocupaţia sovietică după 1945 şi se refugiaseră în Statele Unite – în special polonezi, ucraineni, baltici şi maghiari. Astfel, a ajuns să se ocupe de practicile comuniste împotriva acestor „naţiuni captive”, cum ar fi, de exemplu, de lichidarea sau deportarea elitelor – oameni politici, militari, intelectuali, clerici –, dar şi de clasele sociale – întreprinzători, proprietari funciari, fermieri, comercianţi. El nu a ezitat să califice drept genocid anumite acţiuni dintre acestea, cum ar fi tratamentul civililor şi al prizonierilor de război nemţi din zona de ocupaţie sovietică sau expulzarea nemţilor din zona Sudeţilor. Încă de la sfârşitul anului 1951, el a evocat în mod special deportările în masă în URSS ale nemţilor de pe Volga din 1941, apoi pe cele ale tătarilor din Crimeea, ale cecenilor, inguşilor, kalmucilor, karaciailor şi ale balkarilor în 1943 – 194415.

Lemkin a participat activ la iniţiativa grupurilor de cetăţeni originari din Europa de Est care, la 24 noiembrie 1951, vor cere Departamentului de Stat American să deschidă în faţa ONU o acţiune împotriva Uniunii Sovietice

pentru genocid împotriva naţiunilor lor. El şi-a confirmat public poziţia într-un interviu din *The New York Times*, pe 18 decembrie 1951. La sfârşitul anului 1952 şi începutul anului 1953, Lemkin revine din nou asupra acestei teme, în urma campaniei antisemite declanşată de Stalin atât în Cehoslovacia – procesul Strânsky –, cât şi în URSS – procesul „bluzelor albe" 16.

În acelaşi timp, tot mai izolat în lupta pentru ratificarea Convenţiei privind Genocidul, Lemkin se întoarce la munca de istoric şi încearcă să stabilească un tablou de ansamblu al genocidelor începând din Antichitate. În acest cadru a redactat un text important despre genocidul început de puterea bolşevică împotriva ucrainenilor17. El analizează în acest text „politica pe termen lung de lichidare a populaţiei neruse, prin deportarea fracţiunilor selectate [din rândul populaţiei]"; el prezintă distrugerea naţiunii ucrainene ca un „exemplu clasic de genocid sovietic" 18.

El subliniază că naţiunea ucraineană era prea numeroasă pentru a fi nimicită, cum au făcut nemţii cu evreii; ceea ce, de altfel, s-a confirmat pe 25 februarie 1956, când, în „Raportul secret" susţinut în faţa Congresului al XX-lea al PCUS, Nikita Hruşciov a declarat: „Ucrainenii nu au evitat această soartă, decât pentru că erau prea numeroşi şi nu aveai unde să-i deportezi. Altfel, ar fi fost şi ei deportaţi" 19.

De fapt, la începutul anilor '30, puterea sovietică alesese un proces mai complex: lichidarea sau deportarea din 1920 a elitelor intelectuale – scriitori, gânditori, artişti, dascăli –, politice – naţionalişti, apoi comunişti – şi religioase; apoi, planificarea unei foamete organizate împotriva ţărănimii, care este instituită în 1932 – 1933, cu moartea prin înfometare a 5 milioane de ucraineni; în sfârşit, repopularea Ucrainei cu populaţii neucrainene, în special ruşi fideli regimului sovietic. Lemkin conchide: „Nu

este doar un caz de crimă în masă. Acesta este un caz de genocid, de distrugere nu doar a indivizilor, dar şi a unei culturi şi a unei naţiuni" 20.

Dacă analiza trimite la unul dintre elementele centrale ale definiţiei sale dată genocidului – distrugerea în totalitate sau parţială a unei naţiuni Lemkin a subliniat fără îndoială că acest genocid se baza pe distrugerea anumitor categorii sociale şi mai ales a punctat motivul – voinţa sovietică de a „produce «Omul Sovietic», «Naţiunea Sovietică»" – şi pretextul oficial – lichidarea „potenţialilor duşmani ai poporului". Prin aceasta, Lemkin a deschis calea nu numai a conştientizării amplorii crimelor în masă în timpul regimurilor comuniste, dar şi a naturii genocidare a unui mare număr dintre ele. El a deschis mai ales o pistă de reflecţie asupra naturii particulare a acestora, comandată de o ideologie „de clasă".

Conştientizarea crimelor în masă ale regimurilor comuniste

După votarea Convenţiei ONU asupra Genocidului din decembrie 1948 şi în ciuda eforturilor lui R. Lemkin, a trebuit să aşteptăm anii '60 pentru ca opinia publică internaţională să conştientizeze mai intens amploarea genocidului evreilor din Europa, în special sub efectul procesului Eichmann, apoi al efortului uriaş de cercetare istorică şi de păstrare a memoriei începută de Israel şi de comunitatea evreiască internaţională. Până la prăbuşirea sistemului comunist în 1989 – 1991, conceptul de genocid a fost în esenţă rezervat operaţiunii de exterminare a evreilor din Europa de către nazişti, chiar dacă uneori se acceptă să i se adauge exterminarea armenilor de către turci în 1915 – 1916 şi, mai recent, exterminarea poporului Herero de către colonizatorul german al vestului african din 1904.

Pentru toţi, genocidul îşi avea originea într-o ideologie rasistă sau etnică şi nu-i venea nimănui ideea –

cu excepţia notabilă a comunităţii ucrainene emigrată în Statele Unite şi în Canada – de a califica drept genocid masacrele în masă comise de puterile comuniste. Odată cu evenimentele din 1968 – mai 1968 în Franţa, mişcările studenţeşti de extremă stânga din Italia şi Germania, masacrul din Mexic, războiul din Vietnam – şi cu reactivarea în tot Occidentul a ideii antifasciste şi revoluţionare, reflecţia asupra dimensiunii totalitare a regimurilor comuniste a fost înlăturată, iar teroarea revoluţionară şi-a regăsit prestigiul. Puternica propagandă negaţionistă a întregii mişcări comuniste internaţionale referitoare la masacrele în masă comise de regimurile comuniste a fost în acest caz mai eficace. Afacerea Katyn a fost, de altfel, în acest caz exemplul cel mai zguduitor: încă din 1971 – 1972, URSS a făcut presiuni cu succes asupra Marii Britanii pentru a interzice ridicarea la Londra a unui monument de către emigranţii polonezi în memoria ofiţerilor polonezi asasinaţi21.

Fără îndoială, în 1974, odată cu apariţia *Arhipelagului Gulag*, Aleksandr Soljeniţîn a aruncat o primă şi enormă piatră în vitrina comunismului sovietic, descrierea pe care a făcut-o Gulagului şi terorii sovietice în general evocând irezistibil crimele nazismului şi îndemnând la comparaţie. Un deceniu mai târziu, Robert Conquest şi-a publicat cele două opere fundamentale: *Moissons sanglantes* (*Secerişuri însângerate*) şi *La Grande Terreur* (*Marea Teroare*) *12*.

În 1986 – 1987, dezbaterea a reînceput în forţă în Germania, în timpul faimoasei *Historikerstreit* – „disputa istoricilor" –, care l-a adus în prim-plan pe un cunoscut istoric, Ernst Nolte, şi un filosof nu mai puţin renumit, Jürgen Habermas23. Într-un articol, Nolte a propus să raporteze aprecierea istorică a nazismului la un context fondator: teoria şi practica criminală a partidului-stat bolşevic, ce inaugurase exterminarea grupurilor sociale24.

Astfel, regimul comunist a fost atât ameninţarea, cât şi modelul ce ar fi constituit unul dintre resorturile fundamentale ale apariţiei nazismului, la fel ca antisemitismul rasist, al cărui caracter genocidar Nolte nu îl contestă. Opozanţii lui Nolte, în afara unei discuţii de ordin politic, i-au spus că a compara comunismul cu nazismul nu este pe măsura exterminării evreilor, genocid unic, ce nu a existat în regimul comunist.

În timpul acestei dispute a apărut de sub pana lui Klaus Hildebrand, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Bonn, expresia „genocid de clasă”: „Germania hitleristă a înfăptuit genocidul în numele rasei, iar Uniunea Sovietică a lui Stalin în numele dominării de clasă” 25.

Andreas Hilgruber, profesor de istorie modernă la Universitatea din Köln, a abordat la rândul său această problemă:

Cât despre dezbaterea referitoare la caracterul unic al regimului [nazist], trebuie să constatăm că în istorie totul este unic, fiecare constelaţie, fiecare epocă, fiecare eveniment. [...] Dar fiecare eveniment, fiecare proces, fiecare personalitate trebuie să fie comparată, acesta este un element esenţial al istoriografiei. Unicitatea şi comparaţia nu se exclud. Genocidul evreilor este, dacă îl luăm ca punct de comparaţie în „lumea occidentală”, unic în felul lui, căci nu a existat nimic comparabil, de exemplu, în fascismul italian. Dacă însă cuprindem în comparaţie Rusia bolşevică, am putea spune că asasinatul în masă al chiaburilor la începutul anilor ’30, al cadrelor Armatei Roşii în 1937 – 1938, al ofiţerilor şi nobililor polonezi care au căzut în mâinile sovieticilor în 1939 nu este calitativ diferit de genocidul din timpul celui de-al III-lea Reich. În ambele cazuri, o simplă deosebire între oameni, pe baza rasei sau a ideologiei de clasă, a antrenat asasinarea lor. În ceea ce priveşte al III-lea Reich, sursele permit istoricilor

să dovedească şi să prezinte fără nicio dificultate asasinatele în masă. Dar Rusia sovietică se caracterizează, în schimb, până în zilele noastre prin practicarea secretului, care face dificilă comparaţia cifrelor, care, într-adevăr, nu sunt determinante pentru a face o judecată morală26.

În 1987, Ernst Nolte a reluat această problemă în opera sa *La Guerre civile européenne* (*Războiul civil european*) şi l-a citat pe unul dintre principalii conducători bolşevici, Grigori Zinoviev, care a declarat la 17 septembrie 1918: „Din câteva sute de milioane de oameni cât este populaţia Rusiei sovietice, trebuie să câştigăm 90 pentru cauza noastră. Nu avem ce vorbi cu ceilalţi, trebuie să îi exterminăm” 27.

Cu toate acestea, disputa s-a stins de la sine în 1989 – 1991, când s-a prăbuşit sistemul comunist mondial. Nu numai că propaganda comunistă a fost serios ruinată, dar deschiderea chiar parţială a arhivelor sovietice a antrenat o revoluţie documentară. Astfel, marele specialist în revoluţia rusă, Richard Pipes, a publicat o culegere de documente inedite ale lui Lenin printre care figurează numeroase ordine de omucidere28. Din acel moment, realitatea criminală a regimului sovietic a apărut în plină lumină, datorită acelor documente interne până atunci inaccesibile, astfel încât nimeni, cu excepţia obişnuiţilor negaţionişti comunişti, nu mai neagă existenţa crimelor împotriva umanităţii practicate de regimul bolşevic. Dar se putea vorbi oare despre genocid?

Pentru un cuplu de ziarişti ucraineni, Lidia Kovalenco şi Volodimir Maniak, nu era nicio îndoială în acest sens. Profitând de politica de tip perestroika a lui M. Gorbaciov, ei au hotărât la sfârşitul anilor ’80 să editeze o carte, memorialul foametei din 1932 – 1933 – până atunci, un subiect absolut tabu în URSS şi pasibil de represiune –, şi au lansat un apel la martori. Au obţinut peste 6.000 de

răspunsuri, din care au reţinut 450 dintre cele mai semnificative, într-o lucrare reluată parţial de publicaţiile franceze29. Maniak a murit în urma unui suspect accident de maşină, pe 15 iunie 1992; soţia lui s-a stins după câteva luni de o boală necunoscută.

Tot atunci, termenul „genocid" a fost aplicat unui alt regim comunist represiv, cel al khmerilor roşii, care a făcut ravagii în Cambodgia din 1975 până în 1979, dar a cărui cădere a făcut vizibilă realitatea crimei în masă. Astfel, Ben Kieman a publicat începând cu 1996 *Genocidul în* Cambodgia30.

Revoluţia documentară a permis cercetătorilor stabilirea unui prim bilanţ mondial documentat al crimelor regimurilor comuniste, prin publicarea în 1997 a *Cărţii negre a comunismului*. În capitolul introductiv am avansat noţiunea de „genocid de clasă", care a provocat violente reacţii în toată stânga şi extrema stângă, dar şi printre numeroşi istorici, în special specialişti în Holocaust. Totuşi, din 1997, nenumărate lucrări istorice, în special cele ale asociaţiei ruse Memorial, au confirmat cu documente crimele în masă comise în timpul regimului bolşevic şi ideea genocidară care domnea în cazul multora dintre ele. Foarte recent, Nicolas Werth, autorul capitolului despre URSS din *Cartea neagră a comunismului*, a publicat un articol în care recunoaşte natura genocidară a foametei din Ucraina, ceea ce refuzase să facă până acum31.

Extremismul revoluţionar şi ideea genocidară

Legătura puternică dintre fenomenul revoluţionar şi ideea genocidară nu a apărut în cursul revoluţiei bolşevice, ci în timpul marelui precedent al Revoluţiei Franceze, într-adevăr, prin două decrete, din 1 august şi 1 octombrie 1793, Convenţia a votat exterminarea locuitorilor din Vendée – şi, în realitate, din tot vestul Franţei –, care se revoltaseră în număr mare şi au fost decretaţi „duşmani ai poporului". În ianuarie 1794, când revolta a fost zdrobită

de armata Republicii, Comitetul de Salvare Publică a trimis „coloane infernale” acolo şi a exterminat populaţia civilă. La 8 februarie 1794, în numele Comitetului, Carnot i-a dat încuviinţarea generalului Turreau: „Extermină-i pe tâlhari până la ultimul, iată datoria ta” 32. Bilanţ minimal: 117.000 de victime – bărbaţi, femei şi copii –, exterminate în condiţii înfiorătoare.

De altfel, este simptomatic că în această împrejurare a apărut marele precursor al lui Rafael Lemkin, revoluţionarul francez Gracchus Babeuf care, în toamna anului 1794, a publicat un text dur, în cărticica *La Guerre de Vendée et le système de* dépopulation33 (*Războiul de la Vendéee şi sistemul de depopulare*) în care după o analiză remarcabilă a circumstanţelor şi a motivelor acestor masacre, el a încercat să le definească prin termenii „populicid”, „plebeicid” şi chiar de „naţionicid”. Dar masacrele din Vendée au fost ocultate prin propaganda republicană şi, finalmente, a apărut şi a învins termenul „genocid”, peste 150 de ani.

O jumătate de secol după căderea lui Robespierre, Karl Marx a publicat în 1848 *Manifestul Partidului Comunist* în care el proclamă că „existenţa burgheziei este de acum incompatibilă cu aceea a societăţii” şi trebuia ajuns la „abolirea de către comunişti a raporturilor de producţie burgheze şi a burgheziei însăşi”. A adăugat: „Burghezia nu numai că a fabricat armele cu care urma să fie ucisă; ea a produs şi oamenii care vor mânui aceste arme, muncitorii moderni, proletarii”, „proletariatul fiecărei ţări trebuie să termine cu propria-i burghezie”, prin „răsturnarea violentă a burgheziei”, prin „războiul civil” care trebuie să izbucnească într-o revoluţie deschisă” 34.

După ce a vizat o clasă socială şi după eşecul revoluţiei din 1848 în Europa centrală, Marx a blamat în ziarul lui, la *Nouvelle Gazette rhenane*, clasele de jos

contra – revoluţionare, calificate ca „gunoaie/deşeuri ale popoarelor”:

Frazelor sentimentale pe care ni le oferă aici în numele naţiunilor contrarevoluţionare ale Europei, îi răspundem: ura ruşilor a fost şi este prima pasiune revoluţionară a germanilor şi, de la revoluţie, i s-a adăugat aceea a croaţilor şi a cehilor; împreună cu maghiarii şi polonezii, vom salva revoluţia printr-un terorism hotărât faţă de popoarele slave. Ştim acum unde se găsesc duşmanii revoluţiei: în Rusia şi în ţările slave ale Austriei. Nicio frază, nicio afirmaţie despre viitorul democratic al acestor ţări nu ne va opri să-i considerăm pe duşmanii noştri ca atare. […]

Luptă nemiloasă, război pe moarte cu slavii trădători ai revoluţiei, exterminare, terorism fără a ţine cont, nu în interesul Germaniei, ci în acela al revoluţiei35.

Astfel, chiar înainte de a publica Charles Darwin lucrarea sa despre *Originea speciilor* care a marcat profund gândirea lui Marx, acesta din urmă dezvoltase deja un darwinism social şi naţional care îl făcea să considere normală exterminarea grupurilor umane care împiedicau procesul revoluţionar, numit de el teoretic „sens al Istoriei”.

În acelaşi timp, încântaţi de creşterea puterii mişcării democratice şi a statului de drept de-a lungul secolului al XIX-lea, şi mai ales după sfărâmarea Comunei din Paris, majoritatea grupurilor socialiste şi comuniste au abandonat calea violenţei revoluţionare şi exterminatorii pentru a se ralia aceleia a votului universal şi a respectării drepturilor omului şi ale cetăţeanului.

Lemn şi trecerea la fapte

Totuşi, acest tip de gândire, legând revoluţia de exterminare, a fost reluat foarte devreme de către Vladimir Ilici Ulianov. Înainte de a deveni Lenin, acesta a citit *Catehismul revoluţionarului*, publicat în 1869, de faimosul

revoluţionar rus Serghei Neceaev, care chema neîntârziat la distrugerea totală a societăţii existente36. Încă de pe când era marxist, Ulianov s-a declarat mulţumit de ultima mare foamete din imperiul ţarist, care a omorât aproximativ 400.000 de ţărani de pe Volga, în 1891 – 1892 şi, contrar întregii societăţi, a refuzat să vină în ajutorul lor, considerând că „distrugând economia ţărănească întârziată, foametea ne apropie obiectiv de scopul nostru final, socialismul37. De atunci, Lenin nu a încetat să radicalizeze o gândire foarte clară, cu mult înainte de 7 noiembrie 1917. În august-septembrie 1916, scrie: „Războiului burghez imperialist, războiului capitalismului cu un înalt grad de dezvoltare, nu i se poate *obiectiv* opune, din punctul de vedere al progresului, din punctul de vedere al clasei de avangardă, decât războiul *contra* burgheziei, adică, înainte de toate războiul civil al proletariatului contra burgheziei, pentru cucerirea puterii, război *fără* de care orice progres serios este *imposibil* […]38. De acum înainte, pentru Lenin, revoluţia este inseparabilă de „războiul civil pentru socialism” 39 al cărui scop „este de a pune mâna pe bănci, pe fabrici, pe uzine etc., anihilarea oricărei posibilităţi de rezistenţă a burgheziei, exterminarea armatei40 sale” *Va* reaminti, în octombrie 1917: „Acest război ar putea fi violent, sângeros, el ar putea costa viaţa a zeci de mii de proprietari funciari, de capitalişti şi ofiţeri care le îmbrăţişează cauza. Proletariatul nu va da înapoi de la niciun sacrificiu pentru salvarea revoluţiei41”.

La Lenin, ideea fundamentală care duce la genocid este aceea că o forţă duşmană pune în pericol de moarte Revoluţia. Acest sentiment al pericolului iremediabil constituie ceea ce Nolte numeşte „nucleul raţional”, resortul psihologic şi ideologic care, în ochii lui, îi justifică acţiunea. Scoaterea la lumină a acestui „nucleu raţional” nu înseamnă deloc acordul nici cu resortul, nici cu

acţiunea pe care el o declanşează; dar a nu-l percepe, a refuza să-l iei în seamă este a te pune în situaţia de a nu înţelege nimic din genocid. Acesta ţine incontestabil de nebunie, dar este o nebunie logică, construită pe o ideologie şi pusă în practică în favoarea unei conjuncturi. La Lenin, fixarea victimei se pretinde a fi ştiinţifică, dar ea se bazează pe pseudo-ştiinţa marxism-leninismului: sunt sortite exterminării grupuri sociale – deci oamenii care le alcătuiesc – care reprezintă proprietatea şi, mai general, trecutul – adică societatea existentă –, şi care, prin natura lor, sunt vizaţi să se opună procesului şi partidului revoluţionarilor, acesta din urmă fiind el însuşi vizat să reprezinte „viitorul luminos” al Omenirii. Acelaşi resort va fi în acţiune şi la Hitler, obsedat de ideea ameninţării care apăsa poporul german, dar la nazism desemnarea victimei se bazează pe criteriile unei pseudo-ştiinţe rasiale care definea cine este evreu, semievreu, arian etc.

Dacă se situează în filiaţia marilor săi predecesori în revoluţie, în special iacobinii şi Comitetul salvării publice, Lenin aduce două inovaţii majore: pe de o parte, o ideologie scientistă constituită solid în doctrină şi, în curând în dogmă; pe de altă parte, un nou tip de partid: partidul revoluţionarilor profesionişti” foarte ideologizat şi sub impactul unui şef cu atât mai puţin discutat, cu cât va înregistra succes după succes. Şi această mişcare revoluţionară inedită, fondatoare a totalitarismului, care ia puterea pe 7 noiembrie 1917, trece la acţiune şi inaugurează dintr-odată, între 1917 şi 1922, un proces genocidar bazat pe teroarea utilizată ca mijloc de guvernare.

Conform descrierii formelor de genocid de către Lemkin, asistăm de la sfârşitul anului 1917 şi în primăvara anului 1918, la desemnarea grupurilor-ţintă: aristocraţi, burghezi, proprietari funciari, industriaşi, ofiţeri. Apoi, din luna mai 1918, Lenin lansează strigătul: „moarte

chiaburilor!”, vizând astfel pe toţi ţăranii care refuză ceea ce eufemistic bolşevicii numeau „rechiziţionări” – jefuirea pur şi simplu a bunurilor şi a recoltelor de către agenţii puterii42. Prin decretul referitor la „Teroarea roşie”, proclamată la 5 septembrie 1918, sunt vizate toate celelalte mişcări politice, şi partidele revoluţionare – menşevicii, socialiştii revoluţionari, anarhiştii – şi toate grupurile care nu se supun, şi muncitorii în grevă. În sfârşit, în primăvara anului 1922, Lenin va da ordine imperative şi precise de exterminare a întregului cler şi de expulzare a intelectualilor care nu se alătură regimului.

Într-un text publicat abia în 1929, dar scris între 6 şi 9 ianuarie 1918, Lenin a aşternut pe hârtie adânca lui gândire, pe care nu o făcea publică:

Numai participarea benevolă şi conştiincioasă a masei lucrătorilor şi a ţăranilor, cu entuziasm revoluţionar, la înregistrarea şi controlul bogaţilor, al pungaşilor, al paraziţilor şi al escrocilor, îi poate înfrânge pe aceşti supravieţuitori ai blestematei societăţi capitaliste, aceste deşeuri ale omenirii, aceşti membri iremediabil putrezi şi gangrenaţi, această infecţie, această ciumă, această plagă pe care capitalismul a lăsat-o socialismului. […] nicio milă pentru aceşti duşmani ai poporului, aceşti duşmani ai socialismului, aceşti duşmani ai muncitorilor. Război de moarte bogaţilor şi lingăilor lor, intelectualilor burghezi: război potlogarilor, celor pierde-vară şi pungaşilor. […] Orice măsură luată practic pentru a-i ciomăgi cu adevărat pe bogaţi şi pe hoţi, pentru a-i elimina, pentru a-i supune înregistrării şi unei supravegheri fără de greş are mai mare importanţă decât o duzină de excelente dizertaţii despre socialism. […] Mii de forme şi de procedee practice de înregistrare şi de control al bogaţilor, pungaşilor şi paraziţilor trebuie puse la punct şi aplicate […] Aici diversitatea este garanţia vitalităţii, o promisiune a succesului în urmărirea aceluiaşi scop unic: „curăţarea

pământ*ului rusesc* de toate insectele nocive, purici (hoţi), ploşniţe (bogaţi) şi aşa mai departe. Aici vom închide zece bogaţi, dincolo o duzină de hoţi, o jumătate de duzină de lucrători care trag chiulul. […] Dincolo îi vom trimite să cureţe latrinele. În altă parte, le vom da la ieşirea din puşcărie o legitimaţie galbenă (cartea prostituatelor sub ţarism) pentru ca întreg poporul să-i poată supraveghea pe aceşti răufăcători până se vor îndrepta. Sau, chiar vom împuşca pe loc, unul din zece, vinovat de parazitism43.

Dintr-odată, aceste grupuri sunt victimele unei stigmatizări ca de pildă „contra – revoluţionari", „duşmani ai poporului", „gărzi albe" etc.; aceasta e însoţită de o dezumanizare prin intermediul animalizării, apoi, de o segregare simbolică şi, în sfârşit, efectiv prin privarea de serviciu, de locuinţă, de alimente, de căldură, ceea ce poate semnifica condamnarea la moarte într-un regim care pretinde a fi singurul deţinător al tuturor mijloacelor de producţie şi al distribuirii tuturor bunurilor materiale.

Lucrul este cu atât mai uşor cu cât grupurile-ţintă sunt victimele sistematice ale unei spolieri/exproprieri care a fost unul dintre primele acte majore ale bolşevicilor la putere, urmând cuvântul de ordine al lui Lenin „Furaţi hoţii, jefuiţi jefuitorii! „În lunile care au urmat lui 7 noiembrie 1917, Rusia a fost teatrul unui fantastic transfer de proprietate de la cei care „aveau bunuri", fie către partidul-stat – puterea a furat conţinutul a 35.000 de case de bani, nenumărate imobile, uzine, prăvălii şi proprietăţi agricole –, fie către derbedei, fie către lumpen-proletariatul care teroriza în oraşe, în timp ce la ţară, ţăranii jefuiau marile proprietăţi de materialul lor agricol şi de animale. Or, după cum nota Lemkin din 1944, spolierea a fost un mijloc de slăbire a grupurilor sortite genocidului – când aceasta nu era unul dintre motivele genocidului. Şi de altfel, naziştii practicau şi stigmatizarea simbolică şi spolierea evreilor, înainte de a începe

segregarea lor socială şi juridică.

Din 1918, bolşevicii au practicat excluderea socială graţie unui mijloc foarte simplu şi teribil de eficace, în aplicarea faimosului slogan al lui Lenin: „Cine nu munceşte, nu mănâncă!”. Dacă acest slogan poate părea rezonabil, el devine terifiant de îndată ce te afli într-un sistem în care puterea deţine monopolul serviciului şi al salariului – şi poate deci refuza în mod arbitrar şi condamna pe oricine la moartea prin foame sau la scoaterea în afara legii. Puterea a creat, de asemenea foarte devreme, o categorie de cetăţeni privaţi de drepturile lor, *lichentsy*.

Bolşevicii au impus prin violenţă o separare mai întâi spaţială, care s-a înscris indirect, prin valurile masive ale emigrării şi ale exilului, plus un milion de membri ai claselor „condamnate de Istorie”, au fugit pentru a-şi salva viaţa. Dar repede, foarte repede, această segregare a luat forma închiderii în închisori, apoi, în lagărele de concentrare, a căror instalare o reclamă Troţki din 4 iunie 1918, urmat de Consiliul comisarilor poporului, pe 26 iunie, care cerea ca aceste lagăre să fie utilizate pentru a-i pune în imposibilitatea de a face rău pe „duşmanii interni”. Şi pe 8 august, Troţki a aprobat crearea primelor trei lagăre, menite să devină un veritabil sistem concentraţionar, din 1921, în complexul insulelor Solovki, pe Marea Albă, mult înainte ca naziştii să fi deschis primul lor lagăr.

Cuvântul „concentrare” nu avea doar o conotaţie administrativă, ci viza să terorizeze: decretul referitor la Teroarea Roşie preciza dorinţa comuniştilor de a se proteja de duşmanii lor „izolându-i în lagărele de concentrare”. Acest sistem administrat de poliţia politică avea un caracter extrajudiciar recunoscut prin legea din 17 februarie 1919, şi din 1921, numărăm 84 de lagăre de concentrare care regrupau 115.000 de deţinuţi şi care vor

deveni laboratorul de muncă forţată, dar şi de exterminare, înainte de a se transforma în 1930, în Gulag, prin care au trecut – sau au murit – în jur de 15 milioane de sovietici.

În materie de exterminare, regimul bolşevic nu a folosit niciodată forma industrială a camerei de gazare pusă în acţiune de către naziști, începând cu toamna anului 1939, contra handicapaţilor fizici şi mentali, apoi, începând din 1942 contra evreilor. Dar a abuzat de execuţii prin împuşcări şi foamete. Arhivele poliţiei politice fiind abia deschise, este greu de evaluat exact amploarea masacrelor în masă din perioada războiului civil, dar din acel moment, au avut loc acte genocidare bazate, înainte de orice, pe criteriul social. În particular, Lenin nu se ferea să recunoască acest lucru: când efemerul comisar al poporului pentru Justiţie, socialistul revoluţionar de stânga Isaac Steinberg, la începutul anului 1918, l-a întrebat: „La ce bun un comisariat al poporului pentru probleme de justiţie? Măcar de s-ar numi comisariatul poporului pentru exterminare socială, ar fi clar”. Lenin i-a răspuns: „Excelentă idee. Exact cum văd eu lucrurile. Din nefericire, nu îl putem numi aşa” 44.

Cuvinte confirmate de Feliks Dzerjiński, fondatorul şi şeful CEKA; el declară în faţa Sovnarkom, chiar în ziua instalării în funcţie: „Avem nevoie de a trimite pe front – cel mai periculos şi cel mai crud dintre fronturi – tovarăşi hotărâţi, duri, gata la orice în apărarea revoluţiei. Nu credeţi că eu caut forme de justiţie revoluţionară; acum nu avem nevoie de justiţie. Acum este război – faţă în faţă – bătălia finală. Pe viaţă şi pe moarte” 45.

Primul act genocidar major a avut loc în 1919 – 1920, împotriva cazacilor de pe Don şi din Cuban, când a început „decazacizarea”, la ordinul Biroului Politic al Partidului Bolşevic din 24 noiembrie 1919, care specifică „exterminarea lor până la ultimul”; într-un an, 15.000 de

cazaci au fost masacraţi, iar familiile lor internate în lagăre de concentrare, pe care însăşi CEKA le califica drept „lagăre ale morţii”; în total, între 300.000 şi 500.000 de persoane au fost masacrate sau deportate, la o populaţie de 3 milioane de locuitori46.

În paralel, sute de mii de civili din oraşe şi de la ţară, lucrători în grevă sau revoltaţi, ţărani care refuzau să predea rechiziţiile sau fugeau de înscrierea forţată în Armata Roşie, prizonieri „albi” sau dezertori „roşii”, au fost asasinaţi.

De altfel, arhivele deja disponibile arată gradul de intenţionalitate care a dominat aceste crime. Ordinele veneau de la Biroul Politic, adică de la Lenin personal, care a fost principalul promotor şi protector al instituţiilor însărcinate cu exterminarea: CE şi Armata Roşie. Profilul responsabililor arată clar că aceste crime nu au fost actul câtorva asasini izolaţi sau al bandelor iresponsabile, ci al principalilor conducători ai primului partid-stat comunist. A existat deci clar din 1918 „intenţia de a distruge în totalitate sau în parte” „grupuri ca atare” – pentru „apartenenţa lor de clasă”, sau pentru pretinsul lor caracter „contrarevoluţionar”.

Procesele genocidare în perioada Stalin

Această gândire genocidară, care a cunoscut în timpul lui Lenin un început de transpunere în acţiune, a fost dusă la apogeu de către Stalin, care, să ne amintim, fusese numit secretar general al Partidului Bolşevic de Lenin personal. Genocidul de clasă a fost reluat în 1929 – 1930, pentru a nu înceta decât la moartea lui Stalin. El este simbolizat prin patru evenimente majore: colectivizarea agriculturii şi foametea ucraineană, Marea Teroare, deportarea şi lichidarea naţiunilor anexate de URSS în 1939 – 1941 şi deportarea „popoarelor duşmane” în 1943 – 1944.

Operaţia cea mai spectaculoasă şi cea mai originală a

fost colectivizarea forţată a ţărănimii, începând din 1929 – 1930, care a dus la deportarea a milioane de ţărani care refuzau să i se supună şi care erau stigmatizaţi ca „chiaburi”; familii întregi au fost deportate la mii de kilometri de satul lor, fie sub denumirea de „coloni speciali” în regiuni inospitaliere unde, în majoritate, nu era nimic pregătit pentru primirea lor, ceea ce a antrenat o mortalitate47 ridicată, fie în Gulag, unde erau puşi la muncă forţată – tăiere de de lemne în taiga, în mine de aur sau de cărbune, la zăcăminte de petrol. Acest sistem al Gulagului a fost amănunţit descris de către Aleksandr Soljenit m şi unele dintre aceste lagăre au rămas celebre pentru caracterul lor teribil de ucigător, ca acelea de la Kolyma48. Colectivizarea a prilejuit împuşcarea a 30.000 de „chiaburi”, deportarea altor 2 milioane şi represiunea sub diverse forme a încă 4 milioane. Această intensă represiune a constrâns ţăranii la supunerea faţă de sistemul de sclavie la stat care era colhozul.

Dar ţărănimea ucraineană, legată timp îndelungat de proprietate şi de cultura sa naţională, a continuat să reziste, chiar şi în colhozuri. Puterea a decis atunci să-i dea o lovitură mortală, prin rechiziţionarea cu forţă a întregii recolte din vara anului 1932, a produselor grădinăritului, cât şi a animalelor. În faţa entuziasmului scăzut al comuniştilor ucraineni, Stalin i-a trimis pe locotenenţii lui, Molotov şi Kaganovici, să verifice pe loc, buna aplicare a ordinelor. La 16 octombrie 1932, Biroul Politic a hotărât că livrările la stat sunt prioritare faţă de nevoile colhoznicilor. Mii de tineri comunişti fanatizaţi din komsomol şi alte cadre au fost înarmaţi şi însărcinaţi cu rechiziţiile. În paralel, Stalin a exclus din Partidul Comunist ucrainean 450.000 de membri judecaţi a fi prea blânzi; o treime din partidul ucrainean a fost expulzată49. Această foamete organizată a provocat în nouă luni, din toamna anului 1932 până în primăvara anului 1933,

moartea a 4 – 5 milioane de persoane, din care o mare parte copii. Ea a fost punctul final al distrugerii ţărănimii ca clasă socială, începută în 1929 sub lozinca lui Stalin personal: „Lichidaţi chiaburii ca clasă”, chiar pentru un marxist fanatic, clasele sunt alcătuite din indivizi şi în URSS-ul lui Stalin, fiecare ştia că lichidarea însemna „exterminare”.

Acest genocid prezintă multe trăsături originale. În timp ce naziştii erau constrânşi, pentru a-şi ascunde crima, să-i mute pe evreii din Europa Occidentală şi de Est în centre de execuţie secrete, în timp ce *Einsatzgruppen* masacrau evreii din Uniunea Sovietică ocupată, în apropiere de locurile unde trăiau, victimele foametei mureau de foame la ele acasă. Acelea care încercau să-şi salveze viaţa fugind în cel mai apropiat oraş, fie îşi epuizau ultimele lor forţe şi mureau pe trotuarele de unde miliţia le aduna în fiecare dimineaţă, fie erau împuşcate de NKVD, care, în timpul nopţii le aduna în zona destinată foametei, care era încercuită de Armata Roşie.

A doua trăsătură originală este modalitatea folosită pentru exterminare, de o mare simplicitate şi de o mare economie de mijloace şi de personal: foamea. Nu există niciun alt exemplu în istoria contemporană, şi fără îndoială, în întreaga istorie a lumii, un masacru de o asemenea amploare, într-un răstimp atât de scurt şi cu mijloace atât de puţine. În plus, foamea este una dintre modalităţile cele mai crude de a ucide: ea chinuie timp de săptămâni, de luni chiar, te aduce la nebunie; multe persoane au ajuns astfel la canibalism, paroxismul fiind atins cu un număr semnificativ de cazuri, în care părinţii şi-au mâncat unul dintre propriii copii. În acelaşi timp, caracteristica cea mai paradoxală a fost fără îndoială că aceste milioane de morţi ai unei foamete organizate au fost ţăranii, chiar aceia care produceau hrana.

În sfârşit, ca şi genocidul evreilor, genocidul elitei

ţărănimii ucrainene a fost un secret aproape perfect păstrat. Directivele care au organizat foametea erau ultrasecrete, ca majoritatea deciziilor Biroului Politic, şi puterea era precaută: un martor citează satul lui, în care NKVD a constrâns, sub ameninţarea cu moartea, pe responsabilul cu starea civilă să întocmească într-o noapte noi registre în care cauzele reale ale decesului – „mort de foame” – erau ascunse sub numele unor boli, registrul autentic fiind distrus, aruncat în foc sub ochii agentului NKVD, după ce s-a terminat operaţiunea. Desigur, ştirea despre foamete s-a auzit în URSS şi în străinătate; puterea a început atunci o uriaşă propagandă atât pentru dezminţirea oricărei foamete, cât şi pentru justificarea „lichidării” contrarevoluţionarilor de la ţară, totodată trâmbiţând minunatele rezultate în agricultură, bineînţeles imaginare. Vedem chiar pe unul dintre principalii oameni politici francezi, Edouard Herriot, care vizitează Ucraina în vara anului 1933 şi care publică la întoarcere o carte în care descrie această zonă ca „o grădină în plin randament”, dezminţind orice bănuială de foamete; rapoartele NKVD referitoare la organizarea acestei vizite diplomatice, astăzi accesibile, ne arată în amănunt cum sovieticii organizau cu succes călătorii „gen Potemkin”, destinate să ascundă crimele lor în masă50.

A doua mare acţiune genocidară organizată de Stalin este cunoscută sub numele de Marea Teroare – după cum tot Marea Teroare este intitulată şi perioada paroxistică a guvernării lui Robespierre din primăvara anului 1794. În acest scop, el a numit în fruntea NKVD unul dintre credincioşii lui cei mai apropiaţi, Nikolai Ejov51, care, în afara oricărei proceduri judiciare şi în perioade determinate, a fost însărcinat să „trateze” pe cei care erau „duşmani ai poporului”, după cote fixate dinainte pentru fiecare regiune, şi modalităţile erau doar două: 1. Împuşcarea; 2. deportarea.

De acum, ordinele operaţionale ale NKVD, pornite direct de la Stalin, au marcat cele 14 luni din 30 iulie 1937 până la 1 noiembrie 193852. În total, din 1 octombrie 1936 până la 1 noiembrie 1938, 565.000 de persoane au fost arestate – 365 805 pentru „operaţii naţionale” şi 767 397 pe baza ordinului nr. 00447, din care 668 305 au fost executate şi 668 558 trimise în lagăre de concentrare. Şi aceste cifre sunt sub valoarea reală, numărul executaţilor ridicându-se la peste 700.000. La aceasta, se adaugă arestarea a 44.000 de membri ai Partidului Comunist şi ai aparatului de stat, ca şi aceea a zecilor de mii de militari – având la bază numeroase deportări şi execuţii. În acest fel, Stalin a pus în aplicare „soluţia finală” a problemei „elementelor antisovietice53.

Această Mare Teroare răspundea unei gândiri raţionale şi avea trei obiective principale: asigurarea puterii absolute a şefului asupra partidului şi a administraţiei în scopul de a dispune de un instrument perfect disciplinat; asigurarea puterii absolute a partidului asupra întregii populaţii în scopul de a-i impune acesteia politica hotărâtă de şef, care constă în întărirea permanentă a puterii lui, a partidului, a URSS, lichidând „oamenii trecutului” şi sprijinindu-se pe noua generaţie formată după modelul „omului nou”; în pregătirea războiului lichidând categorii ale populaţiei sau elite definite după criterii sociale şi/sau naţionale şi considerate potenţiale coloane a 5-a.

Al treilea val genocidar intervine odată cu războiul. Din septembrie 1939 până în iunie 1941, puterea sovietică a deportat şi/sau a exterminat elitele naţiunii cucerite şi anexate URSS în urma alianţei germano-sovietice. În partea răsăriteană a Poloniei, 30.000 de prizonieri de război au fost trimişi în Gulag şi mulţi alţii au fost încorporaţi cu forţa în Armata Roşie ca „noi cetăţeni sovietici”. La 2 martie 1940, Stalin dă curs unui raport al

lui Hruşciov şi Beria care cerea deportarea între 22.000 şi 25.000 de familii ale polonezilor închişi, peste 60.000 de femei şi copii. Pe 5 martie, Biroul Politic a semnat ordinul de împuşcare a 25 700 de polonezi închişi, din care 14 587 de ofiţeri – printre care cei 4 243 împuşcaţi la Katyn. În paralel, NKVD a lansat patru mari operaţiuni de deportare vizând prioritar păturile conducătoare şi familiile lor; 140.000 de persoane pe 10 februarie 1940, 61 de persoane pe 13 aprilie 1940, 75.000 de persoane pe 29 iulie 1940 şi, în sfârşit, mai multe zeci de mii de prizonieri masacraţi în timpul retragerii sovietice după 22 iunie 1941. În total, 330.000 de persoane din care o treime copii sub 14 ani. În total, din 17 septembrie 1939 până în 22 iunie 1941, peste 440.000 de victime – asasinate şi deportate – la o populaţie de 12 milioane de locuitori54.

Estonienii au suportat o soartă similară începând cu 12 iunie 1940, când Estonia a fost cucerită şi anexată de URSS: peste 2 200 de persoane împuşcate – din care 800 de ofiţeri, jumătate din total –, 12.500 de soldaţi şi peste 10.000 de civili deportaţi în URSS între iunie 1940 şi iunie 1941. Aceleaşi metode s-au folosit când Armata Roşie a reocupat Estonia în 1944: 75.000 de persoane arestate, din care peste 25.000 împuşcate sau moarte în lagăr şi 75.000 de deportaţi în Gulagul sovietic, din care 6.000 omorâţi pe drum, în iarna 1944 – 1945. Un nou val de deportări a peste 22.000 de persoane a intervenit în martie 1949, în timp ce peste 2000 de rezistenţi *maquisari* au fost ucişi în luptă, 1.500 asasinaţi şi 10.000 arestaţi între 1944 şi 1953. În total, aproximativ 175.000 de estonieni au fost asasinaţi sau deportaţi, 17, 5% din populaţie, fără a uita nenumăraţii exilaţi55.

Lituanienii, letonii şi basarabenii, ocupaţi şi exilaţi în iunie 1940, au avut o soartă asemănătoare, chiar dacă situaţia cercetărilor istorice este încă puţin avansată în aceste cazuri.

A patra mare operaţie genocidară a avut în vedere, începând din 22 iunie 1941, când URSS era în război cu Germania, populaţiile integrate în URSS înainte de 17 septembrie 1939. Mai întâi, s-au referit la nemţii de pe Volga, implantaţi în Rusia din secolul al XVIII-lea: 446.000 de deportaţi din 3 până în 20 septembrie 1941 – în plin dezastru militar sovietic – un total de 894.000 persoane la 25 decembrie 1941 (82% din totalul acestor germani). Apoi, Stalin a atacat populaţia decretată „populaţie duşmană" în 1943 – 1944: 93.000 de calmuci deportaţi în patru zile, din 27 până în 30 decembrie 1943; 521.000 de ceceni şi inguşi deportaţi în şase zile, din 23 până în 28 februarie 1944; 180.000 de tătari din Crimeea deportaţi din 18 până în 20 mai 1944; 41.000 de greci, bulgari şi armeni din Crimeea deportaţi pe 27 şi 28 iunie 1944; în sfârşit, 86.000 de turci, kurzi şi klemşini din Caucaz din 15 până la 25 noiembrie 194456.

Aceste deportări prezintă un caracter genocidar incontestabil, între 40 şi 50% dintre deportaţi fiind copii sub 16 ani. Şi ele s-au demonstrat a fi extrem de ucigaşe, fie în timpul transportului, care dura săptămâni, fie la sosire, unde nu era organizată niciun fel de primire, sau era una foarte sumară, astfel, din cele 608 749 de persoane deportate în Caucaz, 146 892 muriseră la 1 octombrie 1948 şi doar 28 120 se născuseră între timp. Majoritatea acestor decese pare a se datora lipsei de îngrijire; dar această pretinsă incurie participă la genocid: guvernul sovietic a pus propria lui populaţie într-o situaţie foarte dificilă sau chiar imposibilă de supravieţuire. În fine, aceste deportări erau parte dintr-un plan de ansamblu şi fuseseră precedate de asasinarea elitelor tradiţionale, făcută în timpul colectivizării şi al Marii Terori pentru populaţia sovietică, sau după intrarea Armatei roşii, pentru popoarele ocupate din septembrie 1939 până în iunie 1941.

Faptul că Stalin a deportat popoare ne-ruse situate la periferia URSS adaugă la dimensiunea de clasă a genocidului o dimensiune etnică/naţională. A fost astfel clar vorba despre „executarea unui plan concertat tinzând la distrugerea totală sau parţială a unui grup social, naţional sau etnic” – definiţia genocidului de către codul penal francez – şi mai accentuat prin faptul că aceste operaţii sustrăgeau efortului de război sovietic uriaşe mijloace în oameni şi material: 2 760 vagoane pentru calmuci; 12 610 vagoane şi 119.000 de oameni ai trupelor speciale NKVD pentru ceceni!

În total, din septembrie 1939 până în mai 1945, la ordinul lui Stalin au fost deportate 2, 5 milioane de persoane. Şi, în realitate, arhivele deschise acum demonstrează gradul de intenţionalitate care a condus la aceste crime. Toată lumea are în minte faimosul ordin din 5 martie 1940 semnat de membrii Biroului Politic de asasinare a ofiţerilor polonezi. Numeroase documente arată caracterul voit, premeditat şi organizat al marii foamete ucrainene din 1932 – 1933. Şi ordinele veneau de la principalii conducători ai partidului-stat de la putere. Stalin a fost personal responsabil de Marea Teroare, prea adesea pusă doar în cârca lui Ejov – de unde termenul *Ejovşina* – când, în 1937 – 1938, şeful NKVD a fost primit de 278 de ori de Stalin la Kremlin – în medie la două zile şi jumătate! –, aproape tot atât de des cât Molotov, mâna dreaptă a tiranului. Stalin a semnat personal 383 de liste care cuprindeau peste 44.000 de membri ai Partidului Comunist şi ai aparatului de stat, din care 39.000 au fost executaţi şi ceilalţi deportaţi.

Formele de aplicare genocidară care corespund descrierii lui Lemkin din 1944, apoi definiţiei Convenţiei din 1948, sunt sistematizate astfel:

desemnarea grupurilor-ţintă, stigmatizarea acestor grupuri – în special ca „chiaburi”, „spioni”, „troţkişti-

zinovievişti”, „sionişti”, „cosmopoliţi” etc.; segregarea lor simbolică, apoi efectivă, prin lipsirea de slujbă, de locuinţă, de hrană, de dreptul la studii superioare etc., excluderea lor socială – *lichentsy*, lipsa legitimaţiei, care îi împiedica pe colhoznici să iasă din colhoz fără autorizaţie, lipsa de *propuska*/ *permis* pentru orăşeni, care le interzicea să stea în anumite oraşe; spolierea/exproprierea lor, de exemplu în timpul colectivizării; segregarea lor în spaţiu – prin expulzarea a sute de mii de cetăţeni din marile oraşe la începutul anilor ’30; arestarea lor, deportarea lor la muncă forţată în gulag; exterminarea lor directă.

Generalizarea la sistemul comunist mondial

Ideologia exterminatoare şi metodele genocidare elaborate şi aplicate în URSS au fost exportate, începând din 1944 – 1945, în întregul „lagăr socialist” stabilit de către sovietici în Europa centrală şi de răsărit, chiar dacă aceasta s-a întâmplat cu o intensitate mai mică decât în URSS. în China, înainte de preluarea puterii în 1949, Mao a ordonat exterminarea „proprietarilor funciari” şi a „burghezilor”, precum şi a numeroşi adversari politici, chiar şi din sânul Partidului Comunist chinez57.

Dar în Cambodgia lui Pol Pot, fenomenul genocidar a fost marcat cel mai puternic58. La 30 de ani după ultimele masacre staliniste, comuniştii cambodgieni, formaţi de partidele comuniste francez şi vietnamez, apoi sub tutela maoistă, au practicat, la rândul lor, genocidul de clasă. Acesta şochează prin amploarea lui – aproximativ 2 milioane de victime la 8 milioane de locuitori –, prin durata lui condensată, din 1975 până în 1979, şi prin rapiditatea lui – a început imediat după preluarea puterii de către khmerii roşii. Dispozitivul era foarte clar: sus, membrii Angkar, „Organizaţia”, căci Partidul Comunist a rămas clandestin, chiar şi după ce a ajuns la putere; la mijloc „poporul vechi”, care trăia în zonele păduroase deja controlate de gherila Angkar; şi jos „poporul nou”,

esenţialmente citadin şi concentrat la Phnom Penh. Această ultimă categorie a fost ţinta privilegiată a genocidului practicat de Pol Pot, ale cărui diferite elemente le-a aplicat simultan, folosind metoda radicală a principiilor stigmatizării, segregării sociale şi spaţiale şi a spolierii: chiar a doua zi după cucerirea capitalei, a dat ordin de expulzare a 3 milioane de locuitori şi refugiaţi care erau acolo – o mare parte a „poporului nou" –, fără a se preocupa de asigurarea supravieţuirii lor; toate mijloacele de producţie au fost confiscate de către puterea comunistă şi tuturor persoanelor le-a fost interzisă orice proprietate privată, cu excepţia unei gamele şi a propriilor veşminte; chiar şi copiii au fost smulşi de lângă părinţii lor. Deportarea „poporului nou" prezintă numeroase similitudini cu deportările sovietice: acelaşi caracter masiv al transferului de populaţie, aceeaşi stigmatizare a transferaţilor, aceeaşi lipsă vizibilă de grijă la sosire, aceeaşi mortalitate masivă a celor mai slabi – copii, bătrâni, bolnavi. Foarte numeroşi cambodgieni supravieţuitori, mai ales originari din oraşe, şi-au pierdut întreaga familie – în mod tradiţional foarte numeroasă – în această tragedie. Pol Pot a folosit în acelaşi fel arma foamei, în special împotriva orăşenilor deplasaţi cu forţa la sate, şi cu rezultate la fel de eficiente ca şi în Ucraina: aproape jumătate din victime – în jur de 800.000 de persoane – au murit de foame, a zecea parte din populaţia totală, în timp ce ţara producea orez în cantităţi mari. Celelalte victime au fost asasinate prin cele mai simple mijloace: după ce au fost slăbite printr-o înfometare sistematică, au fost duse în afara satelor şi omorâte prin lovituri de cazma sau de baston în ceafă.

În ciuda negării de către principalii şefi ai khmerilor roşii, actualmente judecaţi, Douch, conducătorul centrului de ucidere de la T\iol Sleng la Phnom Penh, a mărturisit categoric că ordinele care au fost date direct de către Pol

Pot şi de credincioşii lui au dus, după teribile torturi, la asasinarea a 15.000 de „contrarevoluţionari” trecuţi prin acest centru şi din care aproape niciunul nu a scăpat. Între 1975 şi 1979, în Cambodgia regimul lui Pol Pot a dus la dimensiunea genocidară a ideologiei leniniste la apogeu, exterminând aproape un sfert din populaţie şi, fără îndoială, o bună jumătate din grupul-ţintă, „poporul nou”.

Genocidul de clasă: definiţie, comparaţie

Genocidul trimite la două noţiuni de referinţă: una este de natură juridică şi corespunde definiţiei Convenţiei editate de către ONU la 9 decembrie 1948; cealaltă este de natură istorică: tentativa de exterminare a evreilor din Europa, devenită evenimentul de referinţă. Or, astăzi, din cauza lucrărilor istorice despre regimurile comuniste, care furnizează o informaţie documentată – atât în ţările din fosta URSS, cât şi în fostele „democraţii populare”, în Cambodgia sau în China –, îndoiala nu mai este permisă; marile masacre în masă comise de regimurile comuniste au un evident caracter genocidar.

Definirea genocidului dată de Lemkin în 1944, şi pe care Convenţia ONU a precizat-o, stipulează:

Prin genocid se înţelege unul dintre actele de mai jos, comise cu intenţia de a distruge în totalitate sau în parte un grup naţional, etnic, rasial sau religios, ca atare:

a. ucideri ale membrilor grupului; b. atingere gravă a integrităţii fizice sau mentale a membrilor grupului; c. supunerea intenţionată a grupului la condiţii de existenţă care să ducă la distrugerea lui fizică totală sau parţială; d. măsuri vizând împiedicarea naşterilor în sânul grupului; e. transferarea forţată a copiilor dintr-un grup în alte grupuri.

Dacă urmărim modalităţile descrise în Convenţia din 1948, toate criteriile şi procesul care au dus la exterminarea evreilor au fost practicate în diverse grade de cea mai mare parte a regimurilor comuniste. În plus,

grupurile-ţintă vizate „ca atare” au fost „chiaburii”, „oamenii trecutului”, „cecenii”, „poporul nou”, „proprietarii funciari” etc. Dovadă că femeile şi copiii au fost persecutaţi şi ei. Totuşi, definirea grupurilor-ţintă nu corespunde exact criteriilor reţinute de Convenţie: naţional, etnic, rasial sau religios. Este motivul pentru care mi se pare necesar să denumesc în mod special acest tip de masacru în masă „genocid de clasă”.

Apelativul „de clasă” trimite la o dublă accepţie. Prima înseamnă adăugarea la criteriile Convenţiei, criteriul sociologic: grupurile sociale sunt vizate ca atare. Dar dificultatea interpretării genocidului de clasă ţine de aparenta lui ambivalenţă, pentru că are în vedere atât grupurile sociale, cât şi grupurile naţionale şi/sau religioase. Or, Lenin şi Stalin nu erau nici rasişti, nici ultranaţionalişti. Stalin nu a prigonit toţi polonezii sau toţi nemţii, ci anumite grupuri ale acestor popoare. Deci este un criteriu specific care defineşte fundamental genocidul de clasă: criteriul ideologic care se revendică de la un marxism radicalizat şi care defineşte „duşmanul de clasă”, acela pe care puterea comunistă îl presupune prin însăşi existenţa lui că se opune puterii revoluţionare. Or, ideologia comunistă este o ideologie totalitară care se bazează pe principiul incompatibilităţii absolute dintre prieten şi duşman. Asistăm astfel la naturalizarea duşmanului contrarevoluţionar devenit duşman absolut şi deci sortit exterminării.

În timp ce ideologia nazistă definea rasele sau naţiunile vizate – aparent – după criterii „obiective” – să ai bunici declaraţi evrei, să fii polonez sau ţigan –, ideologia comunistă defineşte contrarevoluţionarul variind serios, după conjunctură. Poţi chiar să fii la vârful puterii comuniste şi şeful călăilor – ca Nikolai Ejov – şi să devii dintr-odată, la ordinul şefului suprem, un „duşman obiectiv”.

Foametea ucraineană, Marea Teroare şi deportările populaţiei ne-ruse, ca şi episodul khmerilor roşii îmi par să corespundă incontestabil definirii juridice a genocidului de clasă, ce este el pe plan istoric, în cadrul unei comparaţii cu genocidul evreilor, care ridică semne de întrebare, chiar dacă riscăm să intrăm într-o dispută destul de inutilă despre „singularitatea Holocaustului”.

În cartea lui *Le malheur du siècle* (*Răul secolului*), Alain Besançon a marcat cinci etape ale nimicirii evreilor în Europa: exproprierea, concentrarea, operaţiunile mobile de ucidere, deportarea, centrele de exterminare. El comentează: „Urmărind aceeaşi canava, constatăm că distrugerea comunistă cunoaşte primele patru metode, deşi cu variante care ţin de natura şi de proiectul ei. Ea a omis-o pe a cincea. A adăugat altele două, de care nazismul nu a avut nevoie: execuţia judiciară şi foametea”.59

Această analiză cere câteva precizări. Exproprierea, concentrarea, deportarea şi operaţiunile mobile de asasinare au fost practicate de către regimul bolşevic din primii săi ani şi dezvoltate în timpul lui Stalin. Dar nu voi fi de acord cu Alain Besançon asupra lagărelor morţii şi a foametei. Regimurile comuniste au cunoscut şi ele centrele morţii: închisoarea T\iol Sleng de la Phnom Penh a ţinut peste 15.000 de deţinuţi – niciunul nu a ieşit de acolo viu; pădurea Katyn a fost un centru al morţii, cele de la Vinnitsa şi de la Europatki, la fel. Şi nu suntem încă decât la începutul descoperirii acestor gropi comune uriaşe care au fost receptacolul centrelor de execuţie. Una dintre ele, care avea în jur de 100.000 de corpuri, a fost descoperită în partea ocupată de URSS a Poloniei, în septembrie 1939.

Diferenţa principală constă în aceea că aceste omoruri nu se făceau în manieră „industrială” – prin gazare şi ardere a corpurilor –, ci „artizanal”, prin împuşcare şi înhumare. Pe lângă aceasta, Stalin şi Pol Pot

au demonstrat că nu este nevoie de lagăre specializate pentru exterminarea oamenilor, nici chiar în cazul mai multor milioane de persoane. Cât despre foamete, zeci de mii de evrei au murit de foame – şi de frig şi de boală – în ghetourile din Est, moarte provocată de către o politică deliberată de restricţie drastică a resurselor alimentare de către nazişti.

În acelaşi timp, genocidul de clasă sovietic prezintă două diferenţe însemnate faţă de genocidul de rasă. În timp ce genocidul evreilor pare foarte omogen, exact pentru că vizează *evreii*, genocidul de clasă pare a nu avea substanţă, câtă vreme victimele lui prezintă un caracter disparat: ce legătură este între un cazac de pe Don, un burghez din Sankt Petersburg, un cecen şi un „chiabur" ucrainean? Pentru comunişti, toţi prezintă acelaşi caracter detestabil: aceştia sunt „oameni ai trecutului", ai timpului proprietăţii private, care refuză sau sunt incapabili să devină „oameni noi" 60, „oameni socialişti"; ei aparţin claselor şi popoarelor „condamnate de istorie".

Pe de altă parte, genocidul de clasă a fost mai puţin „automat" decât cel de rasă. Evreul fiind definit prin starea lui civilă, nu poate scăpa recensământului şi, la termen, execuţiei. Duşman al poporului, el este definit prin grupul social de origine sau de apartenenţă şi prin atitudinea lui faţă de puterea revoluţionară. Astfel, ofiţerii au fost o ţintă constantă a masacrelor bolşevice între 1917 şi 1920; totuşi, la sfârşitul anului 1921, numeroşi ofiţeri ţarişti, conştienţi de soarta care îi aşteaptă şi flataţi de puterea regăsită a unei Rusii, chiar sovietice, s-au angajat în Armata Roşie. Am putea deci considera că nu a existat realmente, un genocid de clasă al ofiţerilor. Dar, în timpul masivei epurări a Armatei Roşii din 1937 – 1938, Stalin a ordonat arestarea şi împuşcarea sau excluderea din armată a 35.000 de ofiţeri foşti-ţarişti, pentru a-i înlocui prin tineri care nu cunoscuseră vechiul regim. Acelaşi

proces a avut loc în timpul Marii Terori cu toţi cei dinainte, „chiaburi” şi „naţionalişti”, scutiţi din 1918. Aceleaşi categorii au fost „curăţate” din nou între 1945 şi 1953. Cum sublinia Lemkin în textul lui despre genocidul ucrainean, bolşevicii puseseră în acţiune un proces complex, care s-a desfăşurat uneori de-a lungul a 30 de ani.

Fără îndoială, acesta este unul dintre motivele ezitării de a califica drept genocid, chiar şi „de clasă”, o parte din crimele regimului sovietic din perioada 1918 – 1953, în comparaţie cu imaginea dată de către naziști unui genocid concentrat pe patru ani, metodic organizat şi, în parte, industrializat. Or, această imagine este inexactă: procesul de exterminare a evreilor începuse de la venirea naziştilor la putere, chiar dacă trecerea proiectului ideologic în practică nu a fost decât embrionară înainte de iunie 1941. De la această dată, exterminarea evreilor în URSS s-a înscris în dublul cadru al distrugerii „iudeo-bolşevismului” şi al colonizării „teritoriilor din Est”. Şi, abia în decembrie 1941, Hitler, preocupat de soarta armatei germane după intrarea în război a Statelor Unite, a decis să bruscheze lucrurile şi să extermine toţi evreii din Europa: voia ca, şi în caz de înfrângere a nemţilor, războiul său contra evreilor să fie câştigat.

Cazul sovietic este diferit, căci vicleanul Stalin, lucrând timp îndelungat, a fost capabil să conducă acţiuni genocidare mult mai brutale şi concentrate în timp faţă de cele ale naziştilor, ca de exemplu foametea ucraineană din 1932 – 1933, sau deportarea celor 520.000 de ceceni în cinci zile. Dar, în acelaşi timp, el ştia că, pentru a-şi întări regimul, nu se putea lipsi de grupurile sociale educate de vechiul regim; nu a ezitat deci să le cruţe provizoriu şi să le utilizeze până în momentul în care, dispunând de înlocuirea lor printr-o tânără generaţie strict sovietică, a putut să se debaraseze de „oamenii trecutului”.

Comunismul ne dă exemplul concomitent al unui genocid de clasă scurt şi intens, ca în Cambodgia, şi al unui genocid de clasă lung, „care trenează”, dar punctat de faze scurte şi intense, ca în URSS.

Este important de subliniat că principiile şi metodele de exterminare bolşevice au servit drept model naziştilor, cum o demonstrează un document recent dezgropat, memorandumul lui Himmler, din 25 mai 1940, când înfrângerea Franţei era deja realizată, prin care acesta avea în vedere exilarea evreilor est-europeni în colonia franceză Madagascar. Considerând că emigrarea forţată ar fi soluţia optimă, el comentează: „Oricât de tragic şi de crud ar putea fi fiecare caz individual, această metodă este încă cea mai dulce şi cea mai bună, dacă respingem metoda bolşevică de exterminare fizică a unui popor, pentru că este profund convins că ea este nongermanică şi imposibilă” 61.

Rămâne totuşi un punct de diferenţiere în aparenţă ireductibil, între nazism şi comunism: conţinutul ideologiilor care dictează genocidul. Una este rasistă şi inegalitară, în timp ce cealaltă ar fi legată de gândirea egalitaristă şi universalistă ieşită din revoluţia franceză. Marc Lazar ilustrează această poziţie printr-un citat din Primo Levi: „Gulagul exista înainte de Auschwitz”: ceea ce este adevărat, dar nu putem uita că cele două infernuri nu urmăreau acelaşi scop. Primul era un masacru între egali: el nu se baza pe o preeminenţă rasială, nu diviza omenirea în supra-oameni şi suboameni” 62. Dar cum s-ar putea crede că Stalin considera egalii săi cele 700.000 de persoane pe care le-a trimis la moarte în 1937 – 1938 sau milioanele de ţărani ucraineni condamnaţi să moară de foame în 1932 – 1933? Pentru el, aceşti oameni nu meritau să trăiască. Desigur, nu folosea termenul de „suboameni”, dar folosea alţi termeni, al căror sens nu trebuie să ne înşele: „burghezi”, „chiaburi”, „duşmani ai poporului”,

„contrarevoluţionari”, „troţkişti – zenovievişti” etc. Ceea ce Pierre Hassner numeşte „duşmanul total” 63 rămâne figura centrală a genocidului. Şi la nazişti, şi la comunişti a existat acelaşi proiect de exterminare exprimat în discursurile care prezentau „inamicul total”, de clasă sau de rasă, o aceeaşi planificare, acelaşi aparat birocratic exterminator, aceeaşi crimă de călău, acelaşi secret, aceeaşi ascundere, aceeaşi eufimizare.

În fine, a existat acelaşi resort raţional. În cartea sa *Auschwitz expliqué à ma fille* (*Auschwitz explicat fiicei mele*) Annette Wieviorka scrie: „Rămâne un miez în exclusivitate de neînţeles, deci inexplicabil: de ce naziştii au vrut să suprime evreii de pe planetă” 64? Poţi pune încă o dată aceeaşi întrebare: de ce comuniştii au vrut să suprime de pe planetă burghezii, „oamenii trecutului”? Şi aceasta nu va fi mai puţin de neînţeles şi mai puţin inexplicabilă, decât aceea privitoare la evrei. Acest refuz de a înţelege ascunde o jenă în faţa explicaţiei centrale a genocidelor: pasiunea ideologică revoluţionară şi totalitară care autorizează şi justifică trecerea la act.

În privinţa principiilor moralei iudeo-creştine şi democraţiei care guvernează civilizaţia noastră europeană, acest act nu este evident, raţional, dar el este raţional în măsura în care actorul istoriei – Lenin, Stalin sau Hitler – adaptează acţiunea cu un proiect care răspunde unei concepţii a lumii şi are în vedere realizarea unei utopii – societatea fără clase, rasa pură. Procesul a fost început de Lenin şi dezvoltat de Stalin: dacă crezi în sensul Istoriei, în superioritatea istorică a proletariatului asupra burgheziei, a comunismului asupra capitalismului, a colectivismului asupra proprietăţii individuale, a partidului asupra societăţii, este raţional să extermini o burghezie care ţine la libertatea ei de producţie şi de schimb, sau o ţărănime care aspiră la proprietate, sau un deviaţionist care nu se supune orbeşte. E tot atât de raţional să extermini

„oamenii trecutului” şi „popoarele trecutului”, a căror mentalitate este poluată de valorile tradiţionale sau burgheze, pentru a le înlocui cu „Omul nou”, format după modelul comunist. Şi când crezi în superioritatea rasei ariene încarnată de germani, este raţional să vrei să extermini rasa evreiască a cărei pretinsă impuritate este de presupus că ameninţă cu moartea rasa arianã.

Ideologia scientistă, proprie sfârşitului de secol al XIX-lea, şi-a dat frâu liber într-un darwinism rasial sau social, dar un darwinism pervertit, în care hazardul evoluţiei este înlocuit cu necesitatea epurării. Scientismul este o doctrină care postulează transparenţa totală a realului, posibilitatea cunoaşterii lumii exhaustiv, şi deci a transformării ei după voinţa „celor care ştiu” 65. Aceşti scientişti au redus teoria evoluţionistă a lui Darwin la o doctrină în care lupta pentru supravieţuire – a rasei sau a clasei – este adevărul întregii vieţi şi impune exterminarea acelora care se presupune că pun piedici acestei supravieţuiri. Aplicată în domeniul politic şi societal, ea trimite la vechea concepţie antidemocratică, dată de cuplul ireductibil prieten/duşman, reactivată de către juristul o vreme nazist Karl Schmitt, şi pe care îl găsim deja în concepţia marxist-leninstă a luptei de clasă. Naziştii au reactivat într-un sens totalitar un vechi şi endemic antisemitism în creştinătatea europeană: comuniştii au reactivat în sens totalitar lupta ancestrală a „celor mici” contra „celor mari” şi a proletarilor contra celor avuţi.

Problema comparării genocidului de rasă cu cel de clasă este uriaşă şi abia începe să fie abordată. Înglobând istoria ultimelor două secole, aceasta este pentru moment dezechilibrată, în măsura în care studiul despre criminalitatea comunistă suferă de tinereţe şi de o anumită lipsă de documentare. Ea trimite totuşi de acum la dificile şi inevitabile probleme de judecare a călăilor, a memoriei victimelor şi a cicatrizării rănilor deschise, fără de care

reunificarea Europei „de la Atlantic la Urali”, cum gândea generalul de Gaulle, nu ar fi decât o vorbă goală.

Partea a patra
Istoria şi memoria comunismului
Capitolul XX
Istoria comunismului: revoluţia documentară

Pentru istoricii comunismului, prăbuşirea URSS şi a sistemului comunist mondial a avut ca urmare majoră deschiderea, mai mult sau mai puţin pronunţată, a arhivelor interne ale partidelor comuniste, fie că deţineau sau nu puterea – ca Partidul Comunist francez. Acest proces inedit l-am numit, din 1993, „revoluţia documentară” şi l-am explicat la un colocviu organizat în Paris la 14 mai 2003 de către Societatea Prietenilor Arhivelor Franţei şi a Fundaţiei Sânger-Polignac1.

Arhivele, indiferent sub ce formă se prezintă – manuscrise, imprimate, înregistrări, iconografii, fotografii etc. –, constituie pâinea de toate zilele a istoricului. Parcă aud şi azi remarca lui Jean Maitron, căruia, în urmă cu 30 de ani, tocmai îi prezentasem un subiect de teză despre Partidul Comunist Francez şi care, într-un fel amical, dar şi dur, mi-a spus: „Aveţi arhive?”, ştiind perfect că nu aveam.

Şi, de fapt, timp de aproape 60 de ani aceasta a fost soarta tuturor celor care se interesau de studiul comunismului, că era vorba despre comunismul „nostru” francez, sau de comunismul vest-european şi, mai mult, de partidele comuniste care puseseră mâna pe putere, începând cu partidul – fratele mare şi originea a ceea ce Annie Kriegel a numit „sistemul comunist mondial”, Partidul Bolşevic.

La iniţiativa lui Lenin, apoi sub autoritatea lui Stalin, acest sistem a funcţionat întotdeauna, înaintea preluării puterii din noiembrie 1917, după o cultivare a secretului, a clandestinităţii, a ceea ce ruşii numesc *Konspiraţia*, conspiraţia. Este aşadar logic că bolşevicii au lucrat

decenii în opacitatea şi în secretul cel mai absolut, nelăsând să se vadă din adevăratele lor gânduri şi din modul lor real de funcţionare decât exact ceea ce voiau ei să lase, adică o faţă deschisă, luminoasă, semitransparentă, servită de o propagandă fără egal, atât prin puterea mondială a dispozitivului ei, cât şi prin ştiinţa de a-şi pregăti responsabilii cu această propagandă.

Astfel, timp de decenii, istoricii comunismului nu au avut la dispoziţie decât foarte puţine documente. Arhivele de stat, desigur, dar doar în cazul în care statul nu era în mâinile comuniştilor şi doar în ţările democratice, unde cercetătorii au fost autorizaţi să consulte arhivele. Şi acest acces a fost extrem de redus, prin regulile care au dirijat mult timp accesul la fondurile Ministerului de Interne şi ale Prefecturii poliţiei din Paris, sau la anumite materiale ale prefecţilor din provincie. Pentru restul, istoricul comunismului francez trebuia să se mulţumească doar cu izvoare imprimate, începând cu literatura comunistă – ziare, reviste, lucrări ale ediţiilor comuniste –, în care se ştie că raportul dintre adevărul istoric şi neutralitatea ideologică şi politică nu este de primă calitate. Pentru ce mai rămânea, trebuia să se bazeze pe mărturiile – publice sau private – ale celor care ieşise din Partidul Comunist, de bunăvoie sau constrânşi, şi care aveau îndrăzneala să contrazică această puternică forţă politică.

Bineînţeles, cercetătorului îi surâde uneori norocul, şi Annie Kriegel, această pionieră a studierii comunismului francez, care a susţinut în 1964 prima teză cu acest subiect, povestea cu deosebit farmec că, cerând la Prefectura de poliţie dosarul lui Lev Davidovici Bronstein, l-a putut consulta o zi întreagă, înainte să se observe că acest Lev… nu era altul decât un anumit Lev Troţki, exilat la Paris în timpul războiului din 1914, şi să i se retragă de îndată dosarul acesta delicat.

Mi-am susţinut teza despre PCF în timpul celui de-al

Doilea Război Mondial, în 1978, şi am simţit concret această absenţă dramatică a documentării de primă mână – şi mai accentuată de imperativele clandestinităţii în care a funcţionat PCF între octombrie 1939 şi august 1944, şi, practic, nu m-am putut baza decât pe izvoare imprimate şi mărturii – pe care istoricul trebuie să le ia în considerare întotdeauna cu cea mai mare prudenţă.

Abia în 1983 a avut loc la Şcoala normală superioară primul colocviu universitar despre PCF al anilor 1938 – 1941, cu ocazia căruia arhivele prefecţilor au început în mod sistematic să fie folosite. În faţa acestui avânt istoric, PCF a fost obligat să publice la rândul lui un anumit număr de documente destinate să ilustreze versiunea oficială pe care o colporta despre istoria proprie a războiului şi de care istoricii comunişti au putut profita, dar nu neapărat în interpretarea dorită de PCF.

Pentru cei care au lucrat când comunismul era la putere, sarcina era şi mai grea: secret absolut, dezinformare generalizată şi intimidare mergând până la crimă, pentru cei care, reuşind să scape sistemului, ştiau prea mult. Nu vom cita decât cazurile lui Ignaz Reiss, membru al aparatului internaţional al Kominternului, opozant al lui Stalin, asasinat în Suedia în 19372, cel al lui Gheorghi Marcov, intelectual bulgar, victimă în Londra, la 7 septembrie 1978, a „loviturii de umbrelă bulgărească” – o umbrelă „aranjată” şi care a permis inocularea unei minuscule bule umplute cu otravă sub pielea victimei, ceea ce a dus la moartea lui Markov în câteva zile. Şi, într-un registru mai puţin dramatic, dar nu mai puţin sinistru, ne amintim de violentele campanii duse de PCF şi de tot lagărul comunist, împotriva cărţii lui Victor Kravcenko, *J’ai choisi la liberté* (*Am ales libertatea*) în 19493, apoi contra lui David Rousset, acest rezistent deportat de către nazişti, care denunţa sistemul concentraţionar sovietic în aceste condiţii, am văzut născându-se o nouă disciplină „istorică”:

sovietologia, sau Kremlinologia, menită să descifreze nu oracolele cerului, ci semnele imperceptibile care, în special prin presa sovietică, erau destinate să descopere o schimbare a liniei politice sau o modificare a organigramei conducerilor comuniste. Dacă această sovietologie nu este o ştiinţă exactă, când a fost practicată în bună cunoştinţă de cauză, a făcut minuni. Recitim astfel, cu uimire, revista *Est şi* Vest4, creată în anii ’50 de către Boris Suvarin şi susţinută de către o echipă din care făcea parte specialistul Branko Lazici, care a publicat primul dicţionar biografic al *Internaţionalei Comuniste**; suntem surprinşi de calitatea remarcabilă a informaţiei şi de concluzii. Căci la cele mai înalte spirite, absenţa surselor documentare interne a ascuţit calitatea observaţiei şi a analizei.

Fără îndoială, capitole întregi de istorie politică şi socială a URSS rămân inaccesibile unei munci incontestabile a istoriei. Nu se ştia nimic cu exactitate despre puterea sovietică din anii ’20 până în 1950, despre marea foamete ucraineană din anii 1932 – 1933, despre Gulag sau despre Marea Teroare din anii 1932 – 1933, pentru care cifrele victimelor, chiar stabilite cu bună credinţă, erau adesea fanteziste, cum s-a demonstrat apoi. Nimic nici despre masacrul a mii de ofiţeri polonezi prizonieri de război ai sovieticilor, asasinaţi în special la Katyn, a cărui responsabilitate, pe la mijlocul anilor ’80, anumite lucrări o atribuiau încă naziştilor. Nimic foarte precis nici despre raţiunile care au condus la această decizie, felul în care s-au luat deciziile. Istoria internă a Internaţionalei Comuniste, această organizaţie mondială care, începând din 1919 până în 1943, a dirijat naşterea şi conducerea tuturor partidelor comuniste din lume, sub tutela sovietică, era aproape *terra incognito*, pentru istorici. Fără a mai vorbi de China lui Mao, de Cambodgia lui Pol Pot sau de Coreea de Nord a lui Kim Ir-sen, unde tentativa de investigare serioasă părea sortită eşecului.

Această imposibilitate de acces direct la realitatea fenomenului studiat, existenţa unui imens arhipelag arhivistic de exploatat şi lipsa de disponibilitate la documentarea sa internă erau de aşa natură, încât trăgeau greu (în balanţă) la rândul lor, la orientarea însăşi a cercetărilor. În faţa incapacităţii lor de a percepe misterul istoriei politice a comunismului, numeroşi cercetători se ocupau de alte dimensiuni ale obiectului cercetării, aparent mai uşor de tratat, de exemplu aceea socială, ce a contribuit la apariţia şcolii revizioniste americane, care, abandonând problemele puterii şi ale terorii, a favorizat o abordare socioistorică şi a intrat într-un impas din care astăzi îi este foarte greu să iasă.

Am experimentat personal aceasta: în 1983, încheiasem un contract cu Annie Kriegel, pentru publicarea biografiei unui anume Eugen Fried – reprezentant al Kominternului pe lângă PCF, în anii ’30. A trebuit, după ani de muncă şi cercetări, să abandonăm proiectul, într-atât ne părea acest om, tot mai mult, o fantomă istorică, invizibilă şi insesizabilă. Şi îmi reorientasem deja de mai mulţi ani cercetările spre genealogia franceză a PCF, când a intervenit miracolul. Căci chiar şi cei care nu cred trebuie să admită că există un Dumnezeu al istoricilor care face miracole: în august 1991, un puci ratat la Moscova a dus în câteva săptămâni la prăbuşirea sistemului sovietic şi a descoperit istoricilor stupefiaţi un arhipelag arhivistic de explorat aproape în întregime.

Probabil că acest tip de eveniment nu intervine decât o dată în viaţa unui istoric – dacă intervine. Imaginaţi-vă uimirea când am aflat, în toamna anului 1991, că arhivele s-au deschis la Moscova. Ceea ce nu îndrăzniserăm să visăm se realizase. O adevărată peşteră istorică a lui Ali-Baba era la îndemână, când, în urmă cu câteva săptămâni, nu ştiam încă nici măcar că există (această peşteră). Şi

uimirea s-a transformat în extaz când am pătruns în această peşteră, în septembrie 1992. Arhivele sovietice erau uriaşe; sistemul era, cum spunea Nicolas Werth, „o civilizaţie de raport”, zeci de milioane de rapoarte dormeau în centrele arhivelor specializate care priveau Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, Afacerile externe ale URSS, Armata Roşie, KGB-ul şi Internaţionala Comunistă.

Desigur, nu era totul deschis, şi chiar multe fonduri le arhivelor erau strict închise. De altfel, eram adesea confruntaţi cu şefii de serviciu care fuseseră instruiţi cu păstrarea secretului şi restricţionarea accesului la documente. Fără îndoială, am profitat trei ani de o situaţie uimitoare: în timp ce puterea sovietică îşi constituise un fond uriaş arhivistic, nu exista în URSS o lege a arhivelor, acestea fiind plasate direct sub controlul Biroului Politic. Acest *no man's land* juridic a durat doi ani, până ce noul stat rus a instaurat o legislaţie care i-a facilitat, mai apoi, restricţionarea accesului la dosare.

Cât priveşte cercetătorii PCF, aceştia au avut şansa să lucreze în arhivele Internaţionalei Comuniste, situate în localul fostului institut de marxism-leninism. Directorul lui, Kiril Anderson, istoric specialist în Anglia secolului al XVIII-lea, bun vorbitor de franceză, ne-a uşurat mult munca, mai ales că aceste arhive erau printre cele mai accesibile din ansamblul arhivistic sovietic

Aceste arhive sunt documentele de lucru ale Kominternului din 1919 până la dizolvarea sa din 1943. Sunt foarte multe – zeci de mii de dosare – şi remarcabil conservate. Cercetătorul beneficiază mai ales de cataloage excepţionale, în care fiecare dosar este descris în amănunt; e drept că, din 1943, birocraţiei sovietice nu i-a lipsit personalul care să se ocupe de asta, ceea ce nu scade cu nimic calitatea muncii arhivistice şi a arhivarilor cu care am lucrat şi care au o cunoaştere excepţională a

documentelor pe care le au în grijă.

Simpla lectură a cataloagelor permite formarea unei imagini destul de exacte a fiecărui fond şi, după un sejur de doar două săptămâni, am realizat că suntem confruntaţi cu o adevărată revoluţie documentară6. Numai pentru PCF, am accesat două tipuri de documentaţie. Pe de o parte, arhivele proprii ale PCF din anii ’20 până în anii ’40, care conţineau mii de dosare, din care mai multe mii de dosare personale ale activiştilor comunişti francezi; în fapt, de la al II-lea Congres al Internaţionalei Comuniste din 1920, statutul ei obliga fiecare secţie naţională, deci şi PCF, să-şi depună la Moscova arhiva centrală, ceea ce s-a respectat cu scrupulozitate. La acestea s-au adăugat fondurile Kominternului referitoare la PCF, care implicau şi ele deschiderea a zeci de fonduri, conţinând fiecare sute de dosare, începând cu acelea ale şefilor – Manuilski, Piatnitki, Dimitrov – astăzi, în parte reînchise, apoi, acelea ale Biroului latin de care depindea PCF, ale Internaţionalei Comuniste a tineretului, ale Internaţionalei sindicale roşii etc., fără a uita arhivele telegramelor radio schimbate între P şi Komintern din 1934 până în 1944.

Vom fi obligaţi să revedem toate episoadele istoriei comunismului francez, în lumina acestei documentaţii enorme, complete şi inedite. Şi pentru prima oară, vom putea dispune de avantajul probei, de probe chiar, deoarece fiecare document nu este izolat, ci înserat într-un ansamblu de alte documente care se completează unele pe altele şi constituie un mănunchi de informaţii din ce în ce mai argumentat. Desigur, arhivele nu au stabilit niciodată, prin ele însele, povestirea istorică, ceea ce este munca proprie a istoricului. Exact de aceea este el acolo, pentru a verifica autenticitatea documentelor, pentru a strânge cât mai multe dintre ele, a le pune în legătură şi a trage concluziile care se impun în funcţie de ipotezele prealabile. Fără îndoială că documentul conservă această funcţie

indispensabilă de probă şi de verificare. Or, timp de decenii, istoricii comunismului care nu acceptau acel „istoriceşte corect” al comuniştilor şi care stabiliseră o istorie a comunismului care până la urmă s-a dovedit destul de exactă în linii mari, se loveau permanent de lipsa probei documentare a ceea ce prezentau. Şi comuniştii nu-i scuteau de remarci despre acest lucru. Din 1991 – 1992, acest zăvor a căzut şi, în faţa avalanşei de documente care ies zilnic din arhivele ex-sovietice, ca şi din ţările Europei de Est şi chiar din China sau Cambodgia, ai o viziune de ansamblu şi în amănunt, din ce în ce mai exactă, a ceea ce a fost realmente, acest sistem comunist mondial. Ca să rămânem doar la PCF, revoluţia documentară este considerabilă. Vom lua câteva exemple.

Ca un amănunt, polemica a fost furibundă, timp de decenii, în ceea ce priveşte iniţiativa comuniştilor parizieni, din iunie 1940, de a contacta serviciile de propagandă Staffel pentru a obţine reapariţia legală a presei comuniste interzisă de guvernul Edouard Daladier ca urmare a pactelor germano-sovietice din august şi septembrie 1939, cu care PCF era solidar. Abia ajuns la Moscova, în septembrie 1992, am descoperit pe această temă un ansamblu de documente în diferite dosare – peste 80 de piese – care demonstrau că, în realitate, conducerea partidului clandestin, prin Jacques DucIos şi şeful serviciului de cadre Maurice Tréand, angajase în iunie 1940 o negociere chiar cu Otto Abetz, reprezentantul personal al lui Hitler în Parisul ocupat, pentru obţinerea reapariţiei legale a presei comuniste. DucIos a adresat Moscovei mai multe rapoarte care expuneau în detaliu situaţia la zi, iar Moscova nu a dat ordin să încheie operaţiunea decât la jumătatea lui august. Am regăsit şi mai multe numere ale ziarului *UHumanité*, clandestin din vara anului 1940, care – efect sau întâmplare – dispăruseră din colecţia „completă” în facsimil, publicată de către PCF

în anii ’70. Miza istorică a unui astfel de eveniment nu este de neglijat când e vorba de evaluarea atitudinii de rezistenţă sau nu a PCF la începutul ocupaţiei. Am publicat un lung articol din materialul acestor documente, am putut astfel închide o polemică veche de 50 de ani7.

În ceea ce priveşte PCF, s-ar putea înmulţi exemplele tuturor acestor evenimente revăzute mulţumită deschiderii arhivelor Kominternului, că e vorba despre anii ’30 în lucrările lui Yves Santamaria8, de perioada Eliberării în acelea ale lui Philippe Buton9 sau ale CGTU şi ale Tineretului comunist în cercetările lui Sylvain Boulouque10.

Dar, privitor la istoria generală a PCF, cazul cel mai uimitor e fără îndoială cel al lui Eugen Fried. Am evocat mai sus lamentabilul eşec pe care l-am întâmpinat împreună cu Annie Kriegel, referitor la biografia acestui kominternist. Abia intrat în arhivele Kominternului, am căutat urmele lui Fried şi le-am găsit, fără nicio dificultate. Această figură, invizibilă până acum, apărea peste tot, de cum atingeai istoria PCF între anii 1931 şi 1943. Ne-am reapucat deci să muncim din răsputeri şi, în 1997, am avut atât bucuria, cât şi durerea – Annie Kriegel decedase în vara anului 1995 – să public biografia celui care a fost adevăratul stăpân al PCF în aceşti ani 3011. Dintr-odată, toată versiunea oficială a istoriei comuniste – adesea reluată de autori de bună credinţă – a fost repusă în cauză. Am aflat astfel că Fried a fost cel care, în vara anului 1931, a selecţionat şi a numit noua conducere a PCF care va deveni conducerea sa istorică timp de 40 de ani – Thorez, DucIos, Fraction; el a fost cel care, în 1932, a creat serviciul de cadre însărcinat cu selecţia şi controlul tuturor membrilor aparatului, care în 1934 a aplicat noua politică a Frontului popular dorită de Moscova, şi care în 1936 i-a transmis lui Thorez ordinul Kominternului să nu participe la guvernul lui Léon Blum. Şi tot el a fost cel care, în

contact direct cu Moscova prin radio, a supravegheat PCF între 1939 şi 1943, dată la care a fost asasinat de către poliţia germană, la Bruxelles. Întreaga versiune oficială a unui PCF independent de Moscova, însufleţit de apărarea intereselor muncitorilor şi naţionale, condus de un lider clarvăzător, Maurice Thorez, era pusă în discuţie; PCF a apărut de atunci ceea ce era de fapt, după cum fusese numit oficial până în 1943: Secţia Franceză a Internaţionalei Comuniste (SFIC), al cărei aparat central era strict controlat de Komintern şi Soviete în toate domeniile, a susţinut până la sfârşit unul dintre principalele sisteme totalitare ale secolului XX, chiar a introdus fermenţii acestui sistem în ţara noastră.

Şi, de fapt, referitor la sistemul sovietic, deschiderea arhivelor a adus, evident, o imagine mult mai clară asupra dimensiunii lui represive şi criminale şi a puterii reale cucerite de Stalin. Astfel, din 1994, Nicolas Werth şi Gael Moullec au publicat un volum uriaş, Les *Rapports secrets* soviétiques12 (*Rapoartele secrete sovietice*), în care prezintă foarte multe documente din arhivele poliţiei politice, care relatează deschis rezistenţa înverşunată a populaţiei împotriva influenţei regimului. În 1996, Oleg Klevniuk a publicat în franceză un studiu foarte amănunţit despre preluarea puterii de către Stalin şi modul lui de funcţionare13. Fără această revoluţie documentară, Nicolas Werth nu ar fi putut scrie prima parte a *Cărţii negre a* comunismului14, fără îndoială, partea cea mai reuşită din această lucrare, care a avut un răsunet mondial.

Mai recent, a apărut în engleză o remarcabilă biografie, plină cu documente inedite din arhive, a lui Nikolai Ejov, responsabil cu *Ejovşina*, Marea Teroare, care la ordinul lui Stalin a lovit URSS şi mişcarea comunistă în 1937 – 1938, provocând asasinarea a peste 700.000 de persoane15. Cunoaştem acum, cu mult mai multă precizie,

ideea care a condus la acest uriaş carnagiu şi amănuntele diferitelor „mari operaţii teroriste secrete” 16 care se găseau în centrul lor. Şi asociaţia independentă rusă *Memorial*, bazându-se pe arhive, depune o muncă uriaşă pentru stabilirea listelor victimelor şi… a călăilor.

Unul dintre efectele cele mai stupefiante ale revoluţiei documentare se referă la masacrul de la Katyn, evocat în introducere. De fapt, în timpul trecerii puterii de la Mihail Gorbaciov la Boris Elţîn, în decembrie 1991, primul i-a transmis succesorului său un document ultrasecret, punându-l în gardă în legătură cu consecinţele internaţionale care puteau urma divulgării acestuia. Era vorba de o singură foaie de hârtie: originalul deciziei Biroului Politic, datată 5 martie 1940 şi semnată de toţi membrii săi, care ordona NKVD-ului împuşcarea fără judecată a 25 700 de responsabili polonezi, din care 4 421 ofiţeri din pădurea de la Katyn. Fără acest original, îndoiala ar fi planat veşnic asupra identităţii asasinilor acestor prizonieri de război, care, mai ales ca ofiţeri de rezervă, aparţineau elitei naţiunii poloneze – ingineri, medici, avocaţi etc. – şi pe care, din această cauză, Stalin îi considera un potenţial nucleu de rezistenţă la dispariţia Poloniei şi a decis să îi extermine prin ceea ce a fost clar un genocid de clasă.

Dintr-o lucrare recentă a lui Victor Zaslavski, care conţine numeroase documente inedite, aflăm de altfel că Nikita Hruşciov era amestecat în această problemă cu dublu titlu17. Pe de o parte, la începutul lui martie 1940, chiar înainte de ordinul Biroului Politic, el a hotărât, în calitatea de Prim Secretar al Partidului Comunist al Ucrainei – căreia i-a fost alipită Polonia de Est, cucerită de Stalin în 1939 –, să deporteze familiile ofiţerilor care urmau să fie împuşcaţi, peste 65.000 de persoane, în principal femei şi copii. Pe de altă parte, exact 19 ani mai târziu, a aprobat propunerea şefului KGB, Şelepin, din 3

martie 1959, să distrugă fişele personale ale celor 21 857 de polonezi împuşcaţi; cu un extraordinar cinism, Şelepin a explicat: „[…] un caz imprevizibil poate duce la descoperirea operaţiei realizate, cu toate consecinţele neplăcute, pentru statul nostru. Cu atât mai mult cu cât, legat de execuţiile din pădurea Katyn, există o versiune oficială, confirmată printr-o anchetă făcută de [o comisie sovietică], după care toţi polonezii au fos lichidaţi de către ocupantul german. Datele anchetei au fost, în epocă, larg difuzate în presa sovietică şi cea străină. Concluziile comisiei s-au înrădăcinat adânc în mintea opiniei publice internaţionale”. Înţelegem de ce Hruşciov a fost mut referitor la aceste masacre, în faimosul său „Raport secret” la Congresul al XX-lea al PCUS, în care a denunţat un anumit număr de crime ale lui Stalin18.

Înţelegem că deschiderea arhivelor comunismului a determinat orientarea cercetărilor istoricilor asupra acestui fenomen central al secolului XX într-o fază decisivă, aceea a terenului solid al documentelor de primă mână. PCF însuşi a hotărât, de câţiva ani, să-şi deschidă arhivele şi arhiva personală a lui Maurice Thorez a fost depusă de familia lui la Arhivele Naţionale ale Franţei, după ce a existat mult timp teama că ar fi dispărut. Altă arhivă, aceea a lui Charles Tillon, este depusă la arhivele Fundaţiei Naţionale a Ştiinţelor Politice. În întreaga Europă de Est a început aceeaşi deschidere, chiar şi în China populară, unde un fotograf oficial al regimului, care reuşise să ascundă peste 3.000 de fotografii ale evenimentelor din timpul Revoluţiei culturale, a putut să le scoată şi să publice o parte din ele 19. E un imens câmp documentar care se oferă investigaţiilor cercetătorilor pentru a cărui explorare ştiinţifică vor fi necesare, fără îndoială, mai multe decenii.

În fine, există o morală în această istorie: regimul care a practicat timp îndelungat secretul absolut despre

funcţionarea lui, pretinzând în acelaşi timp să fie permanent informat de tot ce făceau şi spuneau supuşii lui, s-a prăbuşit dintr-odată, lăsând să se împrăştie, în auzul şi în văzul tuturor, nenumăratele lui crime şi mârşăvii. Istoricul îşi ajunge întotdeauna din urmă muşteriii şi aducerea la lumină a arhivelor este cea mai preţioasă unealtă a lui.

Capitolul XXI

„Raportul secret" al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist

La 16 martie 1956, The New York Times dezvăluia lumii uimite că, în timpul celui de-al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956, Primul Secretar Nikita Hruşciov a prezentat un „raport secret „care-l punea deschis în discuţie pe Stalin, cultul şi crimele sale. Şi pe 4 iunie, Departamentul de Stat american a publicat acest raport în întregime. Această revelaţie a provocat o adevărată undă de şoc în lumea comunistă, în aşa măsură, încât, timp de două decenii, comuniştii francezi nu-l vor evoca decât ca „raportul atribuit tovarăşului Hruşciovn. Mult timp s-a crezut că acest raport a fost iniţiativa personală a lui Hruşciov căruia un deosebit bun-simţ ţărănesc i-ar fi redat dintr-odată curajul şi moralitatea. Or, revoluţia documentară consecutivă prăbuşirii URSS arată că, din contră, problema „raportului secret „a fost rezultatul unei hotărâri colective a Biroului Politic şi viza o dublă operaţie de autoamnistie şi de amnezie colectivă obligatorie[1].

Între moartea lui Stalin de pe 5 martie 1953 şi evoluţia necontrolată, începând din 1989, a perestroikăi şi a glasnostului puse în practică de Mihail Gorbaciov – care a dus la căderea zidului Berlinului, apoi la implozia URSS, matrice şi motor al sistemului comunist mondial –, evenimentul decisiv în lumea comunistă a fost, fără nicio îndoială, „Raportul secret" prezentat de Nikita Hruşciov în

faţa celui de-al XX-lea congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din 25 februarie 1956.

Involuntar, acest raport a dat o lovitură hotărâtoare sistemului comunist inaugurat în 1917 – 1918 de către Lenin şi sistematizat de Stalin începând din 1928. El a atacat de fapt două din principiile fundamentale ale acestui tip de putere: prin critica violentă a persoanei liderului carismatic – Stalin – şi prin punerea în discuţie a dimensiunii doctrinare – cum a putut o mişcare atât de „ştiinţifică", infailibilă, ca marxism-leninismul să se înşele în aşa măsură? – şi a dimensiunii de religie politică – cum a putut face asemenea crime credinţa în dimensiunea progresistă şi „umanistă" a comunismului? Chiar dacă sistemul va mai dura încă 35 de ani, după 25 februarie 1956, nimic nu va mai fi ca înainte. Desigur, regimul totalitar a rămas cu aceleaşi instituţii şi aceiaşi oameni. Dar, în timp ce comunismul asiatic – chinez, nord-coreean, vietnamez şi cambodgian – devenea tot mai dur, transformându-se într-un totalitarism de mare intensitate, conform celui mai rigid stalinism, comunismul sovietic şi est-european a fost constrâns să se restrângă la un totalitarism de mică intensitate, care, dacă a conservat principiul celor trei monopoluri – al partidului unic, al ideilor şi al producţiei şi distribuirii bunurilor materiale –, a trebuit să limiteze foarte serios recurgerea la teroarea în masă şi la religia laică – ritual din ce în ce mai golit de sens.

„Raportul secret" care a zguduit întreaga lume comunistă şi a fost catalizatorul răsturnărilor anului 1956 în Europa de Est – şi în special în Ungaria –, rămâne un eveniment enigmatic. Am dorit să revenim aici asupra împrejurărilor care au condus la elaborarea lui, analizându-i conţinutul, astăzi bine lămurit de numeroasele arhive inedite, şi să încercăm să înţelegem raţiunea care a determinat conducătorii sovietici să ia această iniţiativă cu

consecinţe atât de importante.

Comisia Pospelov

Unul dintre cei mai vechi conducători sovietici de rang înalt, Nikita Hruşciov a ştiut să-şi pregătească un parcurs confortabil, a reuşit să-i îndepărteze pe ceilalţi pretendenţi şi să determine alegerea lui, în septembrie 1953, ca Prim Secretar al PCUS. Din această poziţie a propus pe 7 aprilie 1955 Biroului Politic să se întrunească al XX-lea congres al partidului la începutul anului 1956, ceea ce Comitetul Central a decis pe 12 iulie. După ce a avut numeroase discuţii cu vechi tovarăşi eliberaţi din Gulag, informat de Roman Rudenko – fost procuror în Ucraina sub Hruşciov, devenit procuror general al Uniunii Sovietice –, că represiunile în masă din anii ’30 nu au avut niciun temei legal, şi îndemnat de Andrei Mikoian, alt veteran al Biroului Politic, Hruşciov a sugerat în octombrie 1955 ca delegaţii congresului să fie informaţi despre „crimele lui Stalin” 2. Şi pe 31 decembrie a propus crearea unei comisii ultraconfâdenţiale „pentru stabilirea cauzelor represiunii în masă contra membrilor titulari şi supleanţi ai Comitetului Central ales la al XVII-lea congres al partidului” 3.

Molotov şi Kaganovici, doi dintre principalii acoliţi ai lui Stalin, au obiectat, dar majoritatea celor 11 membri ai Biroului Politic a câştigat. E adevărat că toate garanţiile păreau luate: comisia trebuia prezidată de Piotr Pospelov, care, după ce lucrase la secretariatul lui Stalin, fusese director la *Pravda* din 1940 până în 1949, apoi la Institutul Marx-Engels şi era unul dintre autorii *Biografiei prescurtate a lui Stalin*, editată în 7 milioane de exemplare în 19514.

Comisia Pospelov a lucrat toată luna ianuarie a anului 1956, cerând serviciului K şi Justiţiei informaţiile de care avea nevoie. În paralel, Biroul Politic a cerut pe 1 februarie, să-l audieze pe Boris Rodos, înalt funcţionar al

KGB, care a avut sarcina să-i facă să „mărturisească” crime imaginare pe câţiva conducători; acesta a confirmat că a acţionat la ordinele directe ale lui Stalin şi, în timpul discuţiei care a urmat, o majoritate s-a pronunţat ca să fie informat congresul în legătură cu aceste fapte – Molotov, Voroşilov şi Kaganovici s-au opus din nouă.

Pe 9 februarie, cu doar cinci zile înaintea deschiderii celui de-al XX-lea congres, Comisia Pospelov a prezentat în faţa Biroului Politic un raport de 70 de pagini. La început, acesta nu se referea decât la câteva zeci de conducători, toţi „comunişti oneşti şi total devotaţi Partidului”, victime ale „violării grosolane a legalităţii socialiste”. Responsabili erau scoşi Nikolai Ejov, începând cu 1936, şef al unui NKVD „degenerat şi criminal”, apoi Lavrenti Beria, succesorul lui în fruntea poliţiei politice în 1938, arestat, condamnat şi împuşcat după moartea lui Stalin.

Apoi raportul aborda, pe aproximativ zece pagini, perioada Marii Terori dintre 1937 şi 1938, concluzionând cu „caracterul masiv al represiunilor care s-au abătut asupra unui foarte mare număr de simpli cetăţeni sovietici”. Se ocupa de asemenea, de acţiunea Colegiului militar al Curţii supreme a URSS, care se încheiase în 1937 – 1938 prin condamnarea a 44 463 de cadre de partid şi de stat, din care 85% fuseseră condamnaţi la moarte pe baza a 383 de liste semnate de Stalin, dar şi a unor liste semnate de Molotov, Voroşilov, Kaganovici şi Mikoian – membri ai Biroului Politic. În total, comisia a stabilit că din 1935 până în 1940, 1 920 635 de persoane au fost arestate, din care 688 503 au fost împuşcate, totul pe baza mărturiilor smulse sub tortură şi a comploturilor fabricate de către poliţia politică. Dacă l-am crede pe Mikoian, în timpul lecturii raportului care vorbea de anumite fapte oribile, Pospelov se oprea din citit şi izbucnea în hohote de plânse.

Ori, acest „pre-Raport secret” – cum l-a numit

Nicolas Werth – nu ţinea cont decât de o parte din datele culese şi selecţionate cu grijă de către comisie. Aceste informaţii din documentele Curţii supreme ale ministerelor de Justiţie şi de Interne, ale KGB-ului şi ale prezidiului Sovietului suprem arătau că, din 1921 până în 1953, aproape 15 milioane de persoane au fost trimise în Gulag sau în colonii speciale, că 800.000 – o altă cifră era de 1 200.000 – fuseseră împuşcate – din care aproape 700.000 în 1937 – 1938 –, precum şi 175.000 de militari între 1941 şi 1945. În afara tribunalelor speciale ale NKVD şi ale tribunalelor militare, judecătoriile obişnuite pronunţaseră, între 1937 şi 1954, 33 de milioane de condamnări, din care 13.000 la moarte, 12 milioane trimise în lagăre şi în închisoare, şi 21 de milioane de condamnări la (muncă) închisoare corecţională cu suspendare. Aceste cifre dezvăluiau o criminalitate generalizată a societăţii, care contrasta puternic cu bilanţul represiunii în regimul ţarist între 1900 şi 1913, stabilit de către Comisia Pospelov, – cu aproape 4.000 de condamnări la moarte şi o cifră a proceselor obişnuite de 15 ori mai scăzută. Dar odată stabilită această constatare, ce e de făcut cu „pre-Raportul" deosebit de exploziv al Comisiei Pospelov?

Pregătirea „Raportului secret".

După citirea raportului, a început imediat o discuţie între membrii Biroului Politic, „cei vechi" exprimându-se mai întâi. Pe loc, cei care au fost acoliţii lui Stalin din timpul războiului civil şi adjuncţii săi din Biroul Politic din 1926 – 1930 au încercat să blocheze demersul lui Hruşciov. Molotov zicea că „lucrurile trebuie făcute cu sânge rece"; Kaganovici, că „trebuie să fim atenţi să nu stârnim furtună"; iar Voroşilov, „trebuie pregătite mai bine lucrurile. Nu suntem în vacanţă. Cea mai mică gafă va avea consecinţe [...] trebuie să fim prudenţi". Totuşi, dacă Molotov, cel mai implicat în politica stalinistă, rămânea inflexibil, ceilalţi doi au început să dea înapoi. Kaganovici,

al cărui frate fusese asasinat din ordinul lui Stalin, a recunoscut: „Avem o parte din responsabilitate. Dar situaţia era astfel, că noi nu ne puteam opune (lui Stalin)”. Voroşilov a adăugat: „Stalin devenise un diavol în lupta cu duşmanii lui. Cu toate acestea, avea multă omenie în el. Dar avea şi obiceiuri de fiară sălbatică”.

Cei ce nu fuseseră acoliţii lui Stalin decât începând din anii ’30 au vorbit la rândul lor. Bulganin, pragmatic, a adoptat o dublă poziţie: „Ceea ce ne-a fost dezvăluit nu ştiam”, şi „trebuie împărţit rolul lui Stalin în două perioade”. Mikoian a ridicat mingea la fileu: „Până în 1934, Stalin s-a purtat ca un erou, apoi a făcut lucruri oribile”. Şi Malenkov a închis subiectul declarând că trebuia „reabilitat Lenin”.

Cât despre „cei tineri” din Biroul Politic, care fuseseră crescuţi în cultul lui Stalin şi nu avuseseră înalte responsabilităţi decât după război, păreau îngroziţi de ceea ce tocmai au auzit. Beliaev: „Suntem pe cale să purificăm, să curăţăm ceea ce îi tulbură pe comunişti”. Şvemic: „Ce coşmar. A secerat oamenii în trei reprize”. Ponomarenko: „Moartea a milioane de persoane lasă o urmă de neşters”. Savurov: „Acestea nu sunt defecte (cum pretinde tovarăşul Kaganovici), ci crime”. Aristov: „S-a vrut Dumnezeu, a fost Dracul”.

În sfârşit, Hruşciov a luat cuvântul: „Am muncit cu toţii cu Stalin, dar aceasta nu ne implică. Acum că faptele au fost stabilite, trebuie să vorbim despre Stalin, dacă nu, îi justificăm faptele. […] Nu ne e ruşine”. Perorarea unui uimitor cinism care sună ca un avertisment: atenţie! Am lucrat cu Stalin, suntem toţi compromişi, nu regretăm nimic – mai ales înaltele funcţii de care beneficiem –, dar trebuie să ne eliberăm toţi împreună de responsabilitatea noastră desemnând un ţap ispăşitor, Stalin.

Astfel, „Raportul secret” va avea în vedere două obiective explicite şi pe termen scurt: pe de o parte, să

trimită celor 1 436 de delegaţi la congres – reprezentând 7 milioane de comunişti şi 18 milioane de komsomolişti – un mesaj clar, arătând că perioada de teroare contra cadrelor comuniste este închisă; pe de altă parte, punerea în scenă a unei duble separări: a lui Stalin de conducerea în exerciţiu – totuşi aleasă şi formată în întregime de către dictator – în scopul de a oficializa un proces de autoamnistie şi separarea lui Lenin de Stalin, pentru a-i reda regimului o legitimitate comunistă „curată”.

În acelaşi timp, Hruşciov avea două alte obiective implicite; primul, pe termen mediu, reiese din poziţionarea, în cursul discuţiei, a trei membri ai Biroului Politic „cei mai vechi în cel mai înalt grad” şi cei mai compromişi în teroare – Molotov, Voroşilov şi Kaganovici – cărora prin criticarea lui Stalin, Primul Secretar încerca să le slăbească poziţia, pentru a o întări pe a lui, de lider în sânul conducerii. Pe termen mai lung, apărea un al doilea obiectiv implicit: legitimarea, la nivelul partidului, a noii imagini „pacifiste” şi „democratice” a regimului sovietic şi a mişcării comuniste în întregul ei, aşa cum reieşea din raportul public al lui Hruşciov la congres, care vorbea despre ideea de coexistenţă paşnică.

Dincolo de iniţiativa personală a Primului Secretar, „Raportul secret” a fost un demers colectiv al majorităţii conducerii sovietice, foarte dornică, trei ani după moartea „Tătucului popoarelor”, să întoarcă foaia – în special, cea a terorii în masă –, gata să ardă ceea ce adorase şi să arate, la nevoie, un ţap ispăşitor devenit inofensiv.

Mai multe propuneri au fost avansate în cadrul discuţiilor Biroului Politic:

1. nu se ştia;
2. nu eram responsabili;
3. doar Stalin era responsabil;
4. Stalin a fost un erou înainte de 1934;
5. Stalin s-a purtat rău după 1934;

6. Trebuie readus în scenă Lenin.

Odată formulate, aceste şase propuneri au constituit esenţa conţinutului pentru „Raportul secret”. Mai trebuia ştiut cine îl va redacta şi cine îl va susţine. Pe 13 februarie 1956, Biroul Politic a decis ca Hruşciov să fie însărcinat cu prezentarea lui, la sfârşitul Congresului, în şedinţă secretă. Pe 15 februarie, în vreme ce congresul se deschisese în ajun, Primul Secretar i-a cerut lui Pospelov şi Aristov să pregătească un proiect. În paralel, el i-a încredinţat aceeaşi sarcină lui Şepilov.

Pe 20 februarie, o primă combinaţie a acestor proiecte diferite, revăzute de Hruşciov, a fost comunicată lui Mikoian şi Saburov care au făcut anumite adăugiri. Apoi, o penultimă versiune a circulat pe 23 februarie printre membrii Biroului Politic şi Hruşciov i-a adus ultimele corecturi a doua zi. Vedem că, în ciuda răgazului scurt, nicio improvizaţie, doar un text cu grijă cântărit, pentru a nu „dezlănţui elementele”, dar atingându-şi obiectivele dorite.

Structura „Raportului secret”.

Congresul al XX-lea al PCUS s-a deschis la 14 februarie 1956 şi a fost marcat prin ceea ce Branko Lazici a numit *one man show*: Hruşciov a rostit discursul de deschidere şi discursul de închidere, a prezentat Raportul general şi a fost numit preşedinte al comisiei de redactare a Rezoluţiei şi preşedinte al noului Birou pentru problemele Rusiei; *last but not least*, a prezentat „Raportul secret” în şedinţa secretă din dimineaţa zilei de 25 februarie.

„Scopul prezentului raport nu este de a face o critică aprofundată a vieţii lui Stalin. […] ceea ce ne interesează este să ştim cum a devenit cultul persoanei lui Stalin […], într-un moment precis, sursa unei întregi serii de denaturări grave şi necontenite ale celor mai serioase principii ale partidului, ale democraţiei de partid, ale

legalităţii revoluţionare” 7. Astfel, din primele minute ale discursului său, Hruşciov pune dintr-odată limitele acestui raport.

Nu este vorba deloc de o revenire asupra întregului fenomen al terorii de stat care a lovit societatea fostului imperiu al ţarilor începând din 7 noiembrie 1917, şi încă şi mai puţin de dezvoltarea unei reflecţii despre legătura dintre principiile bolşevice şi teroare. Hruşciov se mulţumeşte să caute în „cultul personalităţii” sursa unei denaturări. Denaturare: „deviere patologică a tendinţelor, care se explică prin tulburări de comportament” (*Petit Larousse*). Denaturare: ideea centrală a Raportului şi a întregii manevre politico – ideologice care îl susţine este lansată. Ea constă în afirmarea postulatului că excelentele principii şi practici care întemeiază regimul au fost brusc deviate, alterate, corupte. Ideea devierii a fost de altfel familiară universului mental bolşevic, care, de când a desprins Lenin propria lui fracţiune din sânul social-democraţiei ruse, s-a definit prin respectarea „Liniei” şi condamnarea fără drept de apel a oricărei devieri. Ideea alterării ne trimite dintr-odată la necesitatea respectării dogmei şi deci a sursei acesteia, Lenin.

Astfel, Raportul s-a deschis cu o formidabilă lovitură de teatru. În vreme ce din 1924, Stalin şi toată conducerea sovietică au pus accent pe exemplara continuitate a bolşevismului de la Lenin la succesorii lui – şi, în curând, singurul succesor abilitat –, Hruşciov dezvăluie pe neaşteptate congresului „Testamentul” lui Lenin – comunicat cu alte documente delegaţilor – care pune literalmente pe tapet conflictul dintre Lenin şi Stalin. Conflict care ar fi explodat chiar înaintea morţii lui Lenin, al cărui „spirit perspicace s-a manifestat prin faptul că a detectat la timp în Stalin caracteristicile negative care au avut mai târziu consecinţe grave” 8.

Pornind de la acest moment important, raportul va

continua pe două căi: pe de o parte, punerea în scenă a mitului bunei guvernări revoluţionare a partidului şi a statului în timpul lui Lenin; pe de altă parte, demolarea sistematică a figurii lui Stalin, arătat ca principal ţap ispăşitor al „tragediei" care a durat de la mijlocul anilor '30 până la moartea dictatorului.

Proslăvindu-l pe Lenin, Hruşciov dezvoltă mitul „bunului conducător comunist", nemilos cu duşmanul, dar drept faţă de comunişti. Dacă-i dăm crezare Primului Secretar, Lenin ar fi practicat conducerea colectivă, democrată, modestă, atentă la ceilalţi tovarăşi, bazându-se pe convingerea ideologică şi nu pe violenţa fizică. Imagine idilică ce nu corespunde deloc la ceea ce ştim noi despre el – şi, mai mult, după deschiderea arhivelor sovietice[9] – despre un Lenin autocrat, coleric, fanatic, întotdeauna gata să manipuleze biciul excomunicării – al excluderii din partid –, astfel încât a apărut în octombrie 1917 – confruntat cu fronda lui Zinoviev şi Kamenev, care au respins ideea tentativei insurecţionale –, sau în noiembrie 1917 – când o parte a comisarilor poporului a demisionat în semn de protest contra instalării unui guvern alcătuit doar din bolşevici –, în iulie 1918 – când fără ştirea Biroului Politic, Lenin a organizat masacrarea familiei imperiale –, sau în martie 1921, când a hotărât interzicerea fracţiunilor în partid. De altfel, în ciuda „spiritului-perspicace", Lenin a fost cel care l-a recomandat pe Stalin ca secretar general al partidului, alegere determinată în mod special de supunerea totală şi de multă vreme a acestuia faţă de şeful partidului, implicit şi în misiunile care cereau măsuri violente – ca în timpul atacului transportului banilor de la băncile din Tiflis sau în timpul războiului civil.

În asta constă, de altfel, una dintre dificultăţile Raportului: admiterea faptului că Stalin a avut „devieri" de la început, abia intrat în partid, însemna să ai îndoieli

asupra infailibilităţii lui Lenin. Hruşciov a inventat deci legenda „bunului” şi a „răului” Stalin. Până în 1934, acesta ar fi fost un excelent lider comunist. După aceea, sub influenţa geniilor lui rele – Ejov şi Beria –, el şi-ar fi dezvăluit trăsăturile negative, în special prin dezvoltarea cultului propriei persoane, şi ar fi atacat cadrele partidului.

Ne aflăm în miezul raţionamentului care ghidează Raportul: în spatele perdelei de fum a cultului personalităţii – destinată să distragă galeria şi să dea un os de ros observatorilor –, „denaturarea” provenea din faptul că teroarea fusese aplicată cu rea-credinţă unui duşman care nu era cel adevărat. În realitate, Hruşciov nu condamnă deloc principiul terorii şi argumentează cu Lenin, care „folosea fără să ezite metodele cele mai extreme împotriva duşmanilor. În acelaşi timp, el nu a recurs la aceste metode decât împotriva adevăraţilor duşmani de clasă10”. El însuşi consideră de altfel normală „recurgerea la metode extraordinare, doar faţă de actele criminale contra sistemului sovietic” 11. Dar „omite” să amintească faimosul articol 58 al Codului penal sovietic, care, pe toată durata regimului, a fost baza represiunii şi a terorii împotriva societăţii. Astfel, distincţia dintre prieten şi duşman – esenţială în mentalitatea totalitară – este cu adevărat în centrul „Raportului secret”.

De unde decurge continuarea argumentării, în special a problemei spinoase a selectării victimelor „bune” şi a victimelor „rele”. Nu vor fi deci invocate decât sufletele victimelor comuniste şi nici acelea toate! Nu acelea ale zecilor de mii de comunişti de rând dispăruţi sub „secure”, ci acelea ale câtorva şefi cunoscuţi – Eikhe, Kosior, Postişev. Şi dacă Hruşciov evocă Marea Teroare din 1937 – 1938, omite să revină asupra unor anumite episoade, cele mai spectaculoase – cele trei Mari Procese din Moscova, epurarea Armatei Roşii.

Or, cum explici că aceşti „oneşti muncitori comunişti” – *dixit* Hruşciov – au putut mărturisi crime politice care meritau pedeapsa cu moartea? Pentru prima dată, raportorul recunoaşte deschis că mărturisirile au fost obţinute prin tortură, pentru a argumenta procesele înscenate piesă cu piesă de către NKVD, şi că, adesea, în rfiomentul procesului sau al înfăţişării în faţa unei troici (trei persoane) care ţinea loc de tribunal, aceste mărturisiri au fost retractate de către cei ce le făcuseră.

În acelaşi timp, dacă nu se teme să abandoneze termenul „presiune fizică” pentru a denunţa „tortura”, Hruşciov nu are îndrăzneala să facă la fel cu „procedura”: trimiterea la moarte. Temându-se, poate, să pronunţe cuvinte tabu – crimă, asasinat – care, lipite de realităţile terorii staliniste, ar fi fost susceptibile să trezească (din morţi) sute de mii de fantome, foloseşte o frazeologie eufemistică, tipică semanticii birocraţiilor criminale totalitare: „anihilare fizică”, „dispariţie fizică”, „suprimare” 12; „metode extreme” 13 „execuţii”, „metode extraordinare” 14; „metode extreme” 15, „lichidare” 16; „a face să dispară”, „metodă extremă”, „mijloacele cele mai severe”, „recurgerea la metoda forte” 17; „metodele cele mai extreme”, „metodele severe”, „anihilarea fizică” 18; „metode de excepţie” (citat din Lenin) ” 19 „eliminare”, „lichidaţi” (apropo de ofiţeri) 20; „au pierit” 21, „persoane lichidate” 22; „suprimarea vieţilor nevinovate” 23; „persoane împuşcate fără a fi judecate” 24. O singură dată, raportorul aminteşte de „omor” 25, când evocă „crima” sau „asasinatul”, aceasta se referă la o acţiune îndreptată împotriva regimului – ca exemplu şi într-un fel foarte redundant: „asasinarea criminală” a lui Kirov26.

În acelaşi timp, denunţarea torturii şi asasinării şefilor partidului nu reuşeşte să ascundă psihologia schizofrenică a raportorului. De fapt, aceşti şefi, calificaţi de către Hruşciov „militanţi oneşti şi devotaţi cauzei

comunismului” 27, erau în cea mai mare parte mari criminali. Stanislav Koşor şi Pavel Postişev au fost secretar general şi respectiv secretar al Partidului Comunist în Ucraina, în timpul colectivizării – cu zecile lor de mii de „chiaburi” împuşcaţi, cu sutele lor de mii de deportaţi şi cu cele 4 până la 5 milioane de victime ale marii foamete organizate între 1932 – 1933. Robert Eikhe a fost, tot în perioada aceea, şeful Siberiei şi responsabil, în parte, de marile tragedii ale deportării – abandon – ca aceea din insula Nazino28.

Şi acela-i momentul în care apare, chiar din cauza liniştii care o înconjoară, umbra marii absente din „Raportul secret”: societatea. De fapt, în timp ce Hruşciov, încă de la începutul discursului său, afirma că raportul este destinat să „prevină orice posibilitate de întoarcere, sub orice formă, la ceea ce s-a întâmplat în timpul lui Stalin” 29, în realitate, el nu se interesează decât de „teroarea în masă contra cadrelor de Partid” 30; pentru a nu vorbi decât de Marea Teroare din anii 1937 – 1938, cifrele astăzi confirmate de către arhive demonstrând că responsabilii de partid şi de stat reprezentau mai puţin de 5% din totalul victimelor.

Mai mult: deşi dispune de cifrele „preraportului” Comisiei Pospelov, chiar de cifrele complete care au servit la redactarea acestuia, Hruşciov nu aminteşte decât de „miile de persoane [...] victime ale metodei terorii” şi merge până la a vorbi despre „arestările şi deportările masive a mai multor mii de persoane” 31. Fără măcar să revină asupra tragediei războiului civil dorit şi organizat de Lenin, el nu aminteşte nicio clipă cele 15 milioane de deportaţi, milioanele de morţi din timpul colectivizării şi al foametei din 1932 – 1933 din Ucraina şi Cuban, milionul de cazaci morţi de foame în 1931 – 193232. Nu spune niciun cuvânt despre consecinţele planului cincinal şi ale generalizării muncii forţate. Cuvântul „Gulag” nici măcar

nu este pronunţat. Nici despre asasinatele şi deportările masive ale polonezilor, ale românilor din Basarabia, ale celor din Ţările Baltice după ocuparea şi sovietizarea acestor regiuni în 1939 – 1941. Singura aluzie la teroarea suportată de către societate se referă la marile deportări ale popoarelor întregi – „inclusiv ale comuniştilor şi ale komsomoliştilor”, se indignează Hruşciov – în 1943 – 1944, „măsura deportării [care] nu s-a justificat prin niciun considerent militar” 33. Raportorul citează karaciaii, kalmucii, cecenii, inguşii, balkarii, dar nu spune nimic despre germanii de pe Volga, nici despre tătarii din Crimeea.

Apropo de Ucraina, Primul Secretar, care a fost conducătorul acestei republici din 1938 până în 1947, declară: „Ucrainenii au scăpat de această soartă, pentru că erau prea numeroşi şi nu aveau unde să fie deportaţi. Altfel, ar fi fost şi ei deportaţi” 34. Declaraţie care, după procesul verbal oficial, a provocat „râsete şi agitaţie în sală”, reacţii foarte simptomatice ale mentalităţii care domneşte printre delegaţi la congres: un cinism absolut.

Într-un moment de uimitoare francheţe şi chiar de omenie, singurul care contrastează cu tonul general al Raportului, impregnat de minciuni şi de cinism, Hruşciov conclude astfel: „Nu doar un marxist-leninist, dar orice om de bun simţ nu poate înţelege cum e posibil să faci naţiuni întregi responsabile de activităţi duşmănoase, şi femeile, şi copiii, şi bătrânii, şi comuniştii, şi komsomoliştii, până la a recurge împotriva lor la represiune masivă şi a-i condamna la sărăcie şi la suferinţă, pe baza actelor ostile ale unor indivizi sau grupuri de indivizi” 35. Primul Secretar însuşi tocmai a calificat aceste crime drept crime contra umanităţii, după definiţia dată de Tribunalul de la Nürnberg, dar el nu trage nicio concluzie asupra naturii regimului care a dus la astfel de crime.

Minciuni prin omisiune, amnezie şi autoamnistie

Ceea ce a reuşit Hruşciov prin acest „Raport secret” a fost un exerciţiu deosebit de periculos şi pe care l-a trecut cu brio. El a trebuit să spună destul, dar, în acelaşi timp, să se ferească să spună prea puţin. Să nu fi spus destul ar fi însemnat să nu atingă obiectivele imediate: să bată „durii” în bătălia pentru putere la vârf, autoamnistia conducerii din perioada sa stalinistă, să asigure cadrele asupra abandonului definitiv al terorii ca metodă de gestionare internă a partidului. Dar dacă ar fi spus prea mult, ar fi riscat să pună în discuţie chiar bazele regimului şi să sublinieze natura lui totalitară. Pe plan general, separarea lui Lenin de Stalin a fost o idee remarcabilă, care i-a folosit din plin funcţiei lui. Rămânea ca, pe plan personal, să-l disculpe pe fiecare conducător de responsabilităţile pe care le avusese. Şi pe acest plan, Hruşciov este un maestru în arta minciunii prin omisiune, în aceea a amneziei şi a autoamnistiei.

El îi apără cât poate de mult pe colegii lui cei mai compromişi din Biroul Politic. Astfel, când evocă cele 383 de liste ale persoanelor împuşcate de către Stalin în timpul Marii Terori, el „omite” să spună că Molotov a co-semnat 373 dintre aceste liste, Kaganovici – 191, Voroşilov – 195, iar Mikoian – 62.

Dar Primul Secretar este foarte discret, mai ales în ceea ce-l priveşte, când de fapt el a fost produsul pur al felului Stalinist de promovare care a susţinut întotdeauna teroarea şi a fost răspunzător de foarte mari operaţiuni teroriste. Astfel, din 1926, fiind doar simplu şef comunist de district în sudul Ucrainei, a cerut „cele mai represive măsuri împotriva unui opozant şi a semnat sentinţe la moarte contra învinşilor din războiul civil36. În mai 1930, s-a pretat la manevra lui Stalin şi a fost de acord să epureze Academia Industrială din Moscova, ceea ce i-a asigurat definitiv drumul spre vârf. În vreme ce nu aminteşte nici măcar o dată Gulagul şi nu citează decât de

două ori „lagărele” în raportul lui, o fotografie îl arată având un aer foarte mulţumit, vizitând, în 1933, canalul Bielomorkanal, primul mare şantier al Gulagului, unde au pierit mai multe zeci de mii de condamnaţi la muncă silnică37. Şi în 1934 – 1935, ca şef comunist al oraşului Moscova, a supravegheat şantierul metroului care, condus în condiţii tehnice deplorabile, a provocat moartea a sute de muncitori, dar i-a asigurat Ordinul Lenin, promovarea în Comitetul Central, prezenţa la Mausoleul lui Lenin, împreună cu principalii conducători, în timpul marilor ceremonii şi statutul de „favorit” al lui Stalin38.

Numit şef al provinciei Moscova – 11 milioane de locuitori pe un teritoriu echivalent cu al Angliei şi al Ţării Galilor la un loc, Hruşciov participă activ la Marea Teroare. La Moscova mai întâi, unde, cu acordul lui, 35 dintre responsabilii Moscovei cu cel mai înalt grad – din 38! – au fost executaţi, în timp ce 136 din 146 de şefi ai altor oraşe şi districte din provincie au fost condamnaţi, majoritatea adjuncţilor lui direcţi fiind asasinaţi. La 27 iunie 1937, Biroul Politic a decis pentru provincia Moscova o cotă de 35.000 de „duşmani” care trebuiau arestaţi, din care 5.000 executaţi; pe 10 iulie, Hruşciov îi raportează lui Stalin că 41 305 „criminali” au fost arestaţi şi că el a adăugat din proprie iniţiativă 8.500 în „categoria!” – împuşcaţi39. Pe atunci, viitorul Prim Secretar era în excelente relaţii cu şeful Marii Terori, Ejov, care fusese responsabilul său pe lângă Comitetul Central când era şef al celulei de la Academia Industrială, şi cu care figura – desigur, în ultimul rând – pe un afiş mare din 1938 ce prezenta cele 11 personaje principale ale regimului, acelaşi Ejov pe care-l va acuza de toate crimele, 20 de ani mai târziu40.

Această constanţă în teroare i-a adus lui Hruşciov strălucita lui promovare, în ianuarie 1938, în fruntea Partidului Comunist din Ucraina, un teritoriu mare cât

Franţa, asupra căruia avea întreaga putere. Şi atunci, venirea lui a coincis cu accelerarea epurării: toţi conducătorii ucraineni – comunişti, guvernamentali şi militari – au fost arestaţi şi din 86 de membri ai Comitetului Central ucrainean, aleşi în iunie 1938, doar 3 erau încă în posturi un an mai târziu. Această supunere absolută la ordinele lui Stalin a fost recompensată de trei deosebite gratificaţii materiale şi simbolice – ceea ce a dezvoltat la Hruşciov cultul propriei sale persoane –, marcate de primirea la Kremlin a Ordinului Drapelul Roşu în 1939. După propria lui mărturisire, atunci a fost copleşit de euforie.

Începând din septembrie 1939 şi până în iunie 1941, stăpânul Ucrainei a fost însărcinat cu anexarea şi sovietizarea unei părţi a Poloniei de Est, ocupată de Armata Roşie, în urma pactelor germano-sovietice din 23 august şi din 28 septembrie 1939. În acest rol, el nu s-a mulţumit doar să organizeze alegeri măsluite, destinate să aleagă adunări care să voteze în unanimitate ataşamentul faţă de URSS41. A fost amestecat foarte de aproape în teroarea care s-a abătut asupra populaţiei. Pe 5 martie 1940, Biroul Politic a dat ordin de „aplicare celei mai drastice măsuri: execuţia” a 25 700 de prizonieri polonezi, în principal ofiţeri, ceea ce a dus, între altele, la masacrul de la Katyn – ordin semnat de Molotov, Voroşilov şi Mikoian. Or, câteva zile mai devreme, Hruşciov co-semnase cu Beria un raport care s-a finalizat pe 2 martie cu o rezoluţie a Biroului Politic, semnată de Stalin, care cerea deportarea locuitorilor de pe o fâşie cu o lungime de 800 de metri de-a lungul noii frontiere cu Reichul – incluzând 9 oraşe – şi mai ales „deportarea în Kazahstan, pe perioada de zece ani, a tuturor familiilor prizonierilor de război care se aflau în lagărele ofiţerilor, agenţilor de poliţie, paznicilor din închisoare, jandarmilor, agenţilor de poliţie, foştilor proprietari de pământ, antreprenorilor,

înalţilor funcţionari, în total între 22.000 şi 25.000 de familii” 42, printre care 4 400 de ofiţeri asasinaţi la Katyn.

În total, sub autoritatea viitorului Prim Secretar, această parte de est a Poloniei anexate la URSS a trebuit să suporte din septembrie 1939 până în iunie 1941 patru mari valuri de deportări ale „duşmanilor poporului” şi ale familiilor lor, aproximativ 392.000 de persoane, din care 30.000 au murit în cursul transferării în deportare – prin împuşcare peste 25.000 de persoane, precum şi prin asasinarea pe loc de către NKVD de la 10.000 la 20.000 de prizonieri, în timpul atacului german din iunie 194143. Fără a mai intra în amănunte, înţelegem că simpaticul bonom primit ca challenger loial de către americani în septembrie 1959 şi ca erou de către comuniştii francezi în timpul vizitei în Franţa în primăvara anului 1960 era în realitate un aparatele asasin de primă mărime.

Nu numai că nu face nicio aluzie în „Raportul secret” la activităţile lui criminale din Moscova, apoi din Ucraina, dar în memoriile lui, Hruşciov e mândru de sovietizarea pe care a făcut-o în Polonia de Est: „Am organizat şi am supravegheat sovietizarea Ucrainei occidentale: […] Nu vreau să ascund, a fost o perioadă fericită pentru mine. […] în epoca aceea, făceam încă arestări. Părerea noastră era că aceste arestări serveau la întărirea statului sovietic şi la eliberarea drumului pentru construirea socialismului pe principiile marxist-leniniste” 44. Toată logica totalitară se află aici: ideologie – „principiile marxist-leniniste” destinând „duşmanii de clasă” la exterminare – proiectul utopic şi absurd – „construirea socialismului” – şi modalitatea – teroarea în masă, prezentată eufemistic prin termenul „arestări”.

Minciunile prin omisiune privindu-l personal pe Primul Secretar în „Raportul secret” nu se referă doar la rolul lui în timpul Terorii, ci şi la responsabilităţile sale în dezastrele militare. În timp ce dărâma sistematic imaginea

„mareşalului” Stalin ca şef militar suprem în cursul celui de-al Doilea Război Mondial, Hruşciov îl ia martor pe mareşalul Bagramian, prezent printre delegaţi, şi aminteşte că, pe frontul de sud-vest, unde era el comisar politic în 1942, i-a cerut lui Stalin „să oprească o operaţie al cărei obiectiv, în acel moment, ar fi putut avea urmări fatale pentru armată” 45, şi că, la început, Stalin a refuzat. Or, el „omite” să precizeze că, exact în acele momente, pe 17 mai 1942, Stalin a început, împotriva opiniei Statului Major, o vastă ofensivă asupra oraşului Harkov, care, contraatacat violent de către germani, a antrenat, de partea sovietică, un dezastru – 200.000 de prizonieri şi 67.000 ucişi – şi, mai ales, a deschis drumul Wehrmachtului spre Stalingrad46.

Cinismul şi refuzul de a dezvălui adevărul de care dă dovadă Hruşciov în „Raportul secret” au fost confirmate câţiva ani mai târziu, printr-un exemplu extrem de simbolic. Pe 3 martie 1959, Şelepin, preşedintele KGB, a adresat Primului Secretar o notă prin care îi confirmă că arhivele care păstrează fişele personale ale celor 21 857 de polonezi împuşcaţi la ordinul Biroului Politic pe 5 martie 1940 – 4 421 la Katyn, 3 820 în lagărul de la Starobielsk, 6 311 în lagărul de la Ostacov şi 7 305 în închisorile din Ucraina şi Belarusul occidental. În stilul caracteristic al acestei birocraţii criminale, Şelepin scria:

Pentru organismele sovietice, aceste fişe individuale nu reprezintă niciun interes operaţional, nicio valoare istorică. dificil însă, deoarece ele pot prezenta un interes efectiv pentru prietenii noştri polonezi (comuniştii la putere). Dimpotrivă, o situaţie neprevăzută poate duce la descoperirea operaţiei realizate, cu toate consecinţele neplăcute pentru statul nostru. Cu atât mai mult cu cât, în ceea ce priveşte execuţiile din pădurea de la Katyn, există o versiune oficială, confirmată de o anchetă făcută de organismele puterii sovietice în 1944. [...] Conform

concluziilor acestei comisii, toţi polonezii lichidaţi sunt consideraţi eliminaţi de către ocupantul german. Datele anchetei, în epocă, au fost larg difuzate în presa sovietică şi în cea străină. Concluziile comisiei sunt adânc înrădăcinate în opinia publică internaţională. Pe baza acestui expozeu, rezultă că ar fi oportună distrugerea tuturor fişelor individuale ale persoanelor împuşcate în 1940, în timpul operaţiei susmenţionate47.

Hruşciov s-a grăbit să-şi dea acordul.

Influenţa „Raportului secret".

Manevra politică angajată de către conducerea sovietică prin „Raportul secret" semăna foarte mult cu manevra prototip făcută 160 de ani mai devreme: după căderea lui Robespierre, Convenţia, complice serios al terorii în masă – în special, în Vendée –, a organizat, cu susţinerea marelui terorist Fouché, procesul faimosului Carrier, organizatorul „înecurilor de la Nantes" 48; condamnarea acestui ţap ispăşitor şi execuţia lui au fost gândite pentru a spăla Convenţia de orice responsabilitate. Or, în acelaşi fel în care acest proces a fost încununat de succes, permiţând numeroşilor terorişti să facă o carieră politică sub Consulat şi sub Imperiu, „Raportul secret" a permis întregii nomenclaturi sovietice să-şi continue cariera.

În URSS, influenta raportului a fost limitată, atât din cauza conţinutului său propriu, cât şi a foarte i mari rezistente a unei părţi a aparatului comunist. Desigur, raportul a fost prezentat în organizaţiile comuniste, dar nu a fost făcut public, ba chiar a fost negat. Până într-atât, încât în timpul celui de-al XXII-lea congres al PCUS, în 1961, când Primul Secretar l-a atacat, de data aceasta public şi violent, pe Stalin şi a dispus scoaterea rămăşiţelor lui din Mausoleul din Piaţa Roşie, „Raportul secret" nu a fost nici măcar amintit – ceea ce e adevărat, ar fi însemnat recunoaşterea lui. Astfel, în 1956, nu a avut

loc nicio recunoaştere oficială de către putere a propriilor crime în masă în faţa întregii societăţi. De altfel, portretele lui Stalin au continuat să troneze încă mulţi ani şi erau mulţi cei care continuau să-l tămâieze – de exemplu, un tânăr komsomolist numit Mihail Gorbaciov[49]. Şi, la Tbilisi, în 1956, o manifestaţie de 60.000 de persoane în favoarea „marelui om" al Georgiei s-a transformat în răscoală şi a fost reprimată în sânge de către armată[50].

Pe de altă parte, niciunul dintre principalii călăi din perioada stalinistă nu a fost anchetat după 1956. Astfel, Ivan Serov a fost preşedintele KGB din 1954 până în 1958 şi responsabilul represiunii însângerate a Revoluţiei ungare, pentru care a fost decorat cu un Ordin Lenin, cu toate că a fost marele organizator al deportării balticilor şi a polonezilor în 1940 – 1941 şi a popoarelor caucaziene în 1944 – 1945. Or, în „Raportul secret", Hruşciov denunţase în mod special deportarea cecenilor, a inguşilor, a caracienilor, a cercasienilor, a cerchezilor, a calmucilor, a inguşilor şi a balkarilor. Fără îndoială, faptul că Serov a fost şeful KGB în Ucraina în 1939 – 1941, când Hruşciov era acolo şef al Partidului Comunist, a creat legături de... complicitate. El a murit în patul lui în 1990, la vârsta de 85 de ani, cu gradul de general şi acoperit de onoruri.

În fine, dacă procesul de reabilitare a unui anumit număr de victime s-a accelerat, trecând de la 7 679 între 1954 şi ianuarie 1956, la mai multe sute de mii, el privea prioritar înaltele cadre comuniste care contribuiseră ele însele, din plin, la teroarea împotriva societăţii în timpul războiului civil, apoi al industrializării accelerate şi al colectivizării forţate; iar victimele „de rând" nu au primit nicio reparaţie, nici morală, nici materială.

Astfel, pe termen scurt şi în ceea ce priveşte obiectivele explicite, „Raportul secret" a fost o manevră extrem de reuşită. El a permis clasei conducătoare sovietice să se autoamnistieze de nenumăratele crime din

perioada stalinistă, fără „a furniza muniţii duşmanului” şi fără „a-şi spăla rufele murdare în faţa ochilor lui” 51 – cum o recomanda Hruşciov la sfârşitul discursului său –, şi să obţină garanţia că va putea profita de acum fără teamă de privilegiile sale nomenclaturiste.

El a pus bazele amneziei colective şi selective în sânul partidului şi al societăţii, stabilind un nou cadru memorial şi istoric care asigura relegitimarea puterii. Astfel, de exemplu, a fost strict interzis până la sfârşitul anilor ’80 să se evoce marea foamete ucraineană din 1932 – 1933 sau să se revină asupra versiunii oficiale a masacrului de la Katyn.

Pe termen mai lung, despărţindu-l spectaculos pe Lenin de Stalin, „Raportul secret” a stabilit mitul „bunului comunism”, care a avut mare succes, atât în URSS, cât şi în lumea necomunistă. Imaginea URSS a fost serios pătată de cei 25 de ani de putere absolută stalinistă. Fără îndoială, victoria militară şi politică din 1945, a repus-o în valoare, dar aceasta fusese într-o postură proastă prin nenumăratele dezvăluiri – începând cu *bestsellerul* mondial al lui Victor Kravcenko, *J’ai choisi la liberté* (*Am ales libertatea*), până la „procesele” conducătorilor comunişti ai „democraţiilor populare”, trecând prin „lovitura de la Praga” din 1968 şi violenta polemică despre masacrul de la Katyn. „Raportul secret” a inaugurat o uriaşă manevră de restaurare a imaginii comunismului şi de relegitimare a puterii sovietice care a avut o primire favorabilă, cel puţin până la zdrobirea Primăverii de la Praga din 1968. În plus, al XX-lea congres a fost un moment decisiv în lupta lui Hruşciov contra fracţiunii „dure” a conducerii sovietice şi a ajuns, în vara anului 1957, la excluderea „grupului antipartid”, simbolizat de către Molotov şi Kaganovici.

Totuşi, în timp, „Raportul secret” a provocat o fractură decisivă în sânul sistemului comunist mondial.

Fractură strategică prin conflictul chino-sovietic şi „marea schismă” care a rupt la nivel internaţional unitatea fundamentală a mişcării, instaurată de Lenin, de la crearea Internaţionalei Comuniste în 1919.

Şi mai grav, a fost o fractură în dinamica revoluţionară însăşi. De fapt, după fazele de preluare a puterii şi de război civil, apoi a puterii lui Stalin, „Raportul secret” a inaugurat a treia mare perioadă a regimului sovietic, aceea a totalitarismului de mică intensitate care a dat un răgaz societăţii şi a asigurat continuitatea regimului. Desigur, principiile totalitare fundamentale au fost respectate – cele trei monopoluri: al puterii, al ideologiei şi al producerii/distribuirii bunurilor materiale, şi voinţa de expansiune a sistemului. Instituţiile – Partid, KGB, Armata Roşie – şi oamenii care le asigurau funcţionarea au rămas pe loc. În acelaşi timp, trei trăsături care i-au dat în perioadele leninistă şi stalinistă caracterul de înaltă intensitate revoluţionară şi totalitară au fost abandonate: rolul liderului carismatic – ce poate fi mai puţin carismatic decât terminând cu Brejnev sau cu succesorii lui, Cernenko şi Andropov? –, dimensiunea de religie politică însuşită de ideologia însăşi, chiar dacă s-au menţinut, până aproape la sfârşit, cenzura Glavlitului şi ritualurile limbii de lemn şi marile demonstraţii –, şi teroarea în masă – chiar dacă teama a rămas o constantă a psihologiei colective sovietice şi a fost reactivată în mod regulat şi aceasta din noiembrie 1956 în Ungaria.

Dezvăluind şi denunţând fie şi doar câteva crime ale lui Stalin, Hruşciov a recunoscut că el, comunismul, nu ducea „în mod necesar” spre Bine. Şi chiar dacă efectele lui nu s-au manifestat decât progresiv, a dat astfel o lovitură mortală caracterului sacru al credinţei ideologice, al credinţei în utopia care, în loc să asigure fericirea poporului, s-a dovedit a-i fi fatală. El a început procesul de încetinire în sânul dinamismului revoluţionar, indispensabil

pentru întoarcerea resorturilor care asigură funcţionarea unei mişcări totalitare – chiar dacă. acest resort s-a întors din nou în jurul anului 1968 în Europa, înainte de a fi definitiv stricat în 1991. Printre numeroasele simptome ale acestei fracturi a credinţei, vom cita două dintre cele mai mari romane ruseşti, scrise în epoca lui Hruşciov, care spun adevărul despre bolşevismul (în lupta) pentru cucerirea puterii – *Doctor Jivago* de Boris Pasternak – şi la putere – *Viaţă şi destin* de Vassili Grossman. Nu au putut fi publicate în URSS, dar au fost publicate în străinătate, ceea ce ar fi fost de neînchipuit pe vremea lui Stalin. În acelaşi timp, Aleksandr Soljenit m şi Vladimir Bukovski nu au fost împuşcaţi, ci expulzaţi şi, în acest fel, au putut să se exprime în detaliu, clarificând într-un fel remarcabil funcţionarea totalitară a sistemului.

În ciuda vicleniei şi a prudenţei sale, Hruşciov mai avea încă multe de spus, într-atât este de adevărat că, un regim totalitar care a interzis orice exprimare a unei opinii publice libere, este incompatibil cu enunţarea publică a adevăratei sale naturi. Or, presărate peste tot în „Raportul secret", Primul Secretar a lăsat numeroase mărturii despre această dimensiune totalitară. El a recunoscut că „s-a ajuns la proslăvirea unei persoane şi la transformarea ei în supraom dotat cu calităţi supranaturale, egal cu un zeu – un astfel de om se presupune că ştie tot, gândeşte pentru toată lumea, face totul şi este infailibil" 52 –, şi la „acumularea în mâinile unei singure persoane a unei puteri uriaşe şi nelimitate" 53. S-a plâns că Stalin a pretins „o supunere absolută în faţa opiniei lui" 54 şi că, „având o putere nelimitată, s-a lăsat condus de arbitrar, a anihilat oamenii, moral şi fizic. Situaţia creată era simplă: nu se mai putea manifesta propria voinţă" 55. Tot atâtea constatări ale rolului liderului carismatic şi ale voinţei sale de putere, tinzând spre dominaţia totală.

Hruşciov a ridicat un colţ al vălului ce acoperea

resortul adânc al constituirii nomenclaturii. Astfel, el a denunţat, deşi foarte eufemistic: „comportamentul arbitrar al unei persoane a încurajat şi a permis arbitrarul la altele” 56, a facilitat naşterea „carieriştilor fără conştiinţă” 57 şi a „numeroşilor linguşitori şi specialişti ai falsului optimism şi ai înşelătoriei” 58 şi a prilejuit ascensiunea personajelor ca Beria, „acest scelerat care a urcat diferitele trepte ale puterii, trecând peste un număr incalculabil de cadavre” 59. Prin această descriere cu totul involuntară a propriului său itinerar, Primul Secretar a făcut dovada unui formidabil cinism, sau aceasta nu a fost decât o ultimă manifestare a schizofreniei aparatcicului totalitar? Indiferent de ce a intenţionat, descrierea sistemului a fost exactă.

Bineînţeles, adeziunea lui Hruşciov – ca a întregii nomenclaturi sovietice – la principiile regimului a fost atât de strânsă, încât i-a generat o totală incapacitate de a înţelege că natura lui revoluţionar-leninistă implica dimensiunea sa totalitară. În raportul lui, Primul Secretar nu numai că a amintit deosebitele merite ale lui Stalin în pregătirea şi înfăptuirea Revoluţiei din Octombrie, apoi a războiului civil şi în „lupta pentru construirea socialismului” – planul cincinal şi colectivizarea forţată –, dar el a subliniat la Stalin o dimensiune „tragică” din punct de vedere comunist: „Acţionând aşa cum a făcut-o, Stalin era convins că acţionează în interesul clasei muncitoare, în interesul poporului, pentru victoria socialismului şi a comunismului. Nu putem spune că actele lui au fost acelea ale unui despot care-şi pierduse capul. El a fost convins că aceasta era necesară în interesul partidului, al maselor muncitoare, pentru apărarea cuceririlor revoluţiei. În asta constă tragedia, tovarăşi! „60.

Se pare că popoarele Europei centrale şi de răsărit, căzute sub autoritatea sovietică după 1945, nu au avut o

viziune identică a „tragediei”. Se considerau ele însele adevăratele victime ale acestei tragedii şi îi considerau pe şefii sovietici şi comunişti responsabili, apreciind foarte puţin manevra lor de autoamnistie şi de amnezie. Aceasta explică de ce, când a început să circule „Raportul secret” în „democraţiile populare”, din martie 1956, a suscitat reacţii indignate şi a contribuit la catalizarea revoltei.

La început, înainte de revoluţia maghiară, revolta poloneză a fost cea mai reprezentativă. Ea a început involuntar cu şeful Partidului Comunist polonez: pe când era tratat la spitalul aparţinând Kremlinului, în timpul celui de-al XX-lea congres al PCUS, lui

Bierut i s-a adus la cunoştinţă „Raportul secret” şi a murit de o criză cardiacă, pe 12 martie. Cu ocazia funeraliilor sale, o serioasă delegaţie sovietică, în frunte cu Primul Secretar, a mers la Varşovia şi a avut lungi discuţii cu conducerea comunistă poloneză. Hruşciov a reluat argumentul conform căruia „Stalin nu a fost un duşman”, ci „un om crud, care era convins că toată cruzimea lui, injustiţia, abuzurile lui, tot ceea ce a făcut a fost în interesul partidului” şi că în asta a constat „tragedia”. Conducerea poloneză s-a arătat puţin convinsă, Hruşciov, excedat, a terminat prin a scăpa: „Nu ştiu, dracu’ ştie cum se explică de ce au fost atâţia morţi” 61. Uluitor răspuns din partea unui materialist convins. Dar aceasta nu a fost prima dată când dracul şi-a vârât coada: deja, în timpul discuţiei din Biroul Politic asupra „preraportului” lui Pospelov, Aristov declarase: „Au vrut să facă un Zeu, l-au făcut pe Dracu’”.

Hruşciov era total incapabil să înţeleagă că acele crime ale lui Stalin, pe care el le denunţa nu erau decât o extensie a sferei partidului asupra violenţei sistematice şi a terorii în masă aplicate de Lenin, societăţii; aceasta nu a fost niciodată altceva decât aplicarea principiului războiului civil, chiar în sânul partidului: respingerea

principiilor morale elementare, pe care partidul o aplicase societăţii, în cadrul luptei sale pentru a pune mâna pe putere prin violenţă, şi pentru a se menţine acolo, prin toate mijloacele, se aplică acum partidului însuşi. Pe care îl regăsim în faimoasa controversă din 1870, dintre Mihail Bakunin şi Serghei Neceaev: primul considera că revoluţionarii trebuie să respecte anumite reguli de conduită între ei, în timp ce al doilea afirma contrariul, servirea „Cauzei" nu trebuie să întâmpine niciun obstacol62.

Într-o scrisoare din 20 octombrie 1870, adresată unui prieten, în timp ce scria romanul *Demonii*, Dostoievski, citându-i nominal pe cunoscutul Neceaev şi victima sa, Ivanov, scria: „Îmi pare că până într-atât m-au izbit aceste fapte, încât am imaginat exact tipul de om capabil să comită o crimă de acest gen" 63. Remarcă premonitorie: funcţionarea unei mişcări sau a unui regim totalitar nu se poate baza pe indiferent ce tip de om, ci îi trebuie „un tip de om capabil să comită crime de acest gen"... Şi Nikita Hruşciov era acest tip de om. Faptul că, în ultimă instanţă, a evocat Diavolul, pare a confirma acest lucru, dar îi redă, în acelaşi timp, un fel de omenie. Să ştii că Diavolul există şi că se află peste tot înseamnă că ţi-ai regăsit omenia.

Capitolul XXII

Memorialul Sighet:

Istoria şi memoria crimelor comuniste în România *în 1999 am descoperit, la capătul României, Memorialul de la Sighet dedicat memoriei victimelor comunismului din România şi istoriei acestei dictaturi. Nu am încetat de atunci să susţin, cu slabele mele mijloace, remarcabila muncă de acolo, pe care o face o echipă de democraţi care constituie onoarea acestei ţări, după cum am constatat de la începutul anului 20061. În aceşti ultimi ani, în special de când România a intrat în Uniunea Europeană, situaţia a evoluat semnificativ. În 2005, guvernul român a creat un*

institut de investigare a crimelor comunismului din România2, însărcinat atât să studieze arhivele sau mărturiile, probele istorice ale acestor crime, cât şi să informeze Justiţia, în scopul urmăririi penale a eventualilor vinovaţi. La scurt timp după aceea, preşedintele român Traian Băsescu a creat o Comisie formată din specialişti, pentru a redacta un raport oficial asupra crimelor comunismului din România3. Cu ocazia prezentării acestui Raport, în timpul unei şedinţe extraordinare a Parlamentului, preşedintele a prezentat scuzele oficiale ale guvernului pentru crimele comise sub regimul comunist.

La 8 decembrie 2004, s-a întâmplat unul dintre acele mici miracole pe care, uneori, ni le rezervă televiziunea.

În timpul dezbaterii candidaţilor la alegerile prezidenţiale, la al doilea tur de scrutin, Traian Băsescu, primar al Bucureştiului, care candida contra lui Adrian Năstase, premierul în funcţie, a făcut senzaţie declarând în faţa românilor uluiţi:

Mă întreb dacă ţara noastră nu e blestemată, văzându-se constrânsă să aleagă între doi foşti comunişti. […] în 15 ani, n-a existat un singur om politic care să nu fi fost mânjit de proastele obiceiuri ale comunismului, care, într-un fel sau altul, să nu fi fost atins de ele. Poate a venit momentul ca un altfel de candidat să se prezinte în faţa românilor, nu noi doi. Marea problemă a amândurora nu este doar că amândoi am fost membri ai Partidului Comunist. […] Drama este că nu mai avem dreptul să păstrăm aceeaşi mentalitate la 15 ani după dispariţia comunismului din România.

Constatare teribilă, constatare exactă. Încă la alegerile prezidenţiale din 2000, candidaţii celui de-al doilea tur de scrutin erau Vădim Tudor – poet, fost favorit al lui Ceauşescu, reconvertit într-un ultranaţionalist antisemit – şi Ion Iliescu, vechi „aparatele” – comunist, fost ministru al „Conducătorului” şi principal regizor al

„adevăratei-false” Revoluţii din decembrie 1989 din România.

Amnezia şi amnistia crimelor comuniste

După căderea Zidului Berlinului, Securitatea de tristă faimă – poliţia politică – şi conducătorii comunişti români s-au temut foarte mult că vor pierde puterea pe care o deţineau de 45 de ani. Au împărţit arme în stradă, pentru a crea haos şi a convinge că este vorba despre o revoluţie democratică, având ca rezultat peste 1.500 de victime. Simultan, ei au organizat îngrozitoarea înscenare de la Timişoara, dezvăluind camerelor televiziunii din toată lumea un carnagiu anunţat ca faţa vizibilă a unui masacru de mai multe mii de persoane, ordonat de Ceauşescu. Tocmai bun pretext pentru asasinarea dictatorului şi a soţiei sale şi pentru arătarea lor ca singurii responsabili, ţapii ispăşitori ai tuturor ororilor unuia dintre cele mai rele regimuri totalitare din Europa.

La momentul hotărât, manipulatorii au ieşit din umbră şi, sub numele de Frontul Salvării Naţionale, au concentrat, fără violenţă, puterea, împingând în faţă un premier tânăr şi fercheş, Petre Roman, fiul unui înalt nomenclaturist, strâns legat de serviciile sovietice dinainte de război.

Inutil de precizat că, în aceste condiţii, victimele regimului comunist şi democraţii care sperau să iasă din coşmar nu au avut dreptul la cuvânt. Iar când au încercat să vorbească, Ion Iliescu a pus bandele de mineri – sau foşti securişti, deghizaţi în mineri – să-i cotonogească şi să-i ciomăgească, având cuvântul de ordine „moarte intelectualilor”. Aceste scene de linşaj oficial, petrecute în 14 şi 15 iunie 1990 la Bucureşti, românii le-au numit „mineriade”.

Petre Roman a afirmat că victimele comunismului – inclusiv deţinuţii – n-au depăşit numărul de 10.000, în timp ce, în realitate, el ar fi trebuit înmulţită cu 50. În fine,

plângerea depusă de senatorul Constantin Ticu Dumitrescu, preşedinte al AFDPR, împotriva a două sute de torţionari cunoscuţi aparţinând Securităţii a fost clasată şi, la puţin timp după, senatorul a fost victima unui grav accident de circulaţie provocat, operaţie caracteristică metodelor Securităţii.

În asemenea climat, era imposibil să faci orice proces regimului comunist şi torţionarilor săi; unii au fugit în străinătate, pentru a scăpa de orice eventuală condamnare, alţii au murit liniştiţi în paturile lor, în timp ce alţii… s-au cocoţat în vârful puterii.

Şi totuşi! Mineriada a determinat câţiva intelectuali să reacţioneze. La iniţiativa poetei Ana Blandiana, au înfiinţat o asociaţie, Academia Civică, care s-a hotărât să lupte pentru ca cetăţenii români să-şi cunoască adevărata istorie după o jumătate de secol de dictatură, izolare şi cenzură. Academia Civică a făcut un Memorial al victimelor comunismului şi al Rezistenţei, în orăşelul Sighet. Asociaţia (Fundaţia Academia Civică, FAC – n.t.) a publicat în 1998 ediţia românească a *Cărţii negre a comunismului*, al cărei tiraj s-a epuizat în câteva săptămâni şi tot atunci m-a invitat în România.

Sighet în 1999, merg pentru prima oară la Sighet. Datorită unui ghinion deosebit, pierd avionul, singurul pe care l-am pierdut vreodată; apoi prind unul dintre rarele trenuri spre Sighet, un tren de noapte. Deşi în plină amiază şi pe un soare fierbinte, gara este de-a dreptul sordidă, cu o faună nedeterminată de fete foarte tinere, fardate ţipător şi îmbrăcate foarte sumar, cu mici bande de băieţi, a căror metodă o descopăr foarte repede şi care constă în a sări în vagoane cu câteva minute înaintea plecării, a fura călătorii şi a o rupe la fugă.

Un drum de 450 de kilometri, 14 ore într-un vagon de dormit vechi, care te aduce în zori în ceţurile Maramureşului, provincie din nord-vestul României,

înghesuită între Ungaria la vest, rutienia subcarpatică – extremitatea orientală a Cehoslovaciei, ocupată şi anexată de Stalin în 1945 – la nord, şi la est Bucovina, ţara mănăstirilor, adesea fortificate din cauza neîncetatelor invazii otomane, mănăstiri ai căror pereţi exteriori sunt acoperiţi de minunate fresce în stil bizantin.

Din trenul care merge cu viteză foarte mică pe o linie unică, descopăr un peisaj de coline foarte asemănător câmpiei aluvionare din Pirinei. Aici, natura este încă sălbatică; aici venea Ceauşescu să vâneze urşi, cu oaspeţii lui de marcă. Felul de viaţă rural a rămas cel tradiţional – acest colţ uitat al Europei a rezistat bine la pătrunderea comunismului: nu se văd tractoare, doar caii sunt prezenţi peste tot, pe câmp, pe şosele, pe uliţele satelor; hambare originale şi superbe cu fân, frumoase gospodării individuale. Aici oamenii au păstrat obiceiuri rustice: nunţile se fac cu muzică tradiţională încă – vioară, flaut, tambur. Specialitatea casei a rămas tot o bucată mare de şorici de porc, uşor pârlită, răsucită ca o ţigară şi aruncată într-o oală cu sare zgrunţuroasă, totul stropit din belşug cu palincă, ţuică de prune din partea locului.

Trenul nu merge mai departe. La Sighet e capătul; Sighet, „capitala” Maramureşului, situat pe Tisa, un râu care izvorăşte din Ucraina şi se varsă în Dunăre, mai sus de Belgrad, după ce traversează România şi Ungaria.

E o impresie de capăt al lumii, dar sunt primit cu flori de Ana Blandiana, de soţul ei Romulus Rusan şi de către un grup vesel.

Sighetul era un orăşel trist, lung, murdar, cu găuri mari în drumuri desfundate, unde singurele clădiri cât de cât în picioare sunt bisericile – catolică, ortodoxă, luterană – care datează din epoca în care Maramureşul aparţinea imperiului austro-ungar. Suntem în oraşul natal al lui Elie Wiesel, dar aici naziştii au exterminat comunitatea evreiască, a cărei singură urmă este un vechi cimitir

părăsit.

Hotelul din piaţa principală în care locuim seamănă cu un uriaş caravanserai destul de dărâmat. La robinet curge un firicel de apă, doar câte un sfert de oră dimineaţa şi seara. Trecători sărăcăcios îmbrăcaţi, ţigănuşi desculţi care cerşesc, maşini puţine pe străzi, dar sunt şarete cu două roţi, cu cai frumos echipaţi – singurul „progres” din timpul comunismului a fost înlocuirea roţilor de fier cu cauciucuri vechi recuperate. Unicul semn încurajator de viaţă, numeroşi ţărani cu pălărie şi ţărănci voinice cu basmale multicolore şi fuste scurte, dar umflate, care vând zilnic la piaţă.

În spatele acestui decor cam descurajant, descopăr dintr-odată ceva extraordinar, inimaginabil, în acest colţ uitat de lume al Europei. La două sute de metri de hotel, a doua stradă pe dreapta, se ridică o clădire impunătoare, în perfectă stare: e închisoarea. Căci totul s-a sfârşit aici şi totul aici începe, în această închisoare. Aici au distrus comuniştii România dinaintea anului 1940, aici îşi reia România cursul istoriei după 1989.

Memorialul

După 1945, Sighetul era situat pe frontiera sovietică şi unul dintre punctele cele mai îndepărtate de Bucureşti. Pentru acest dublu motiv, regimul comunist, începând din 1948, a închis aici şi a exterminat principalele personalităţi româneşti ale opoziţiei. Aici a fost lăsat să moară, fără nicio îngrijire medicală, în 1951, Iuliu Maniu, marele lider al Partidului Naţional Ţărănesc şi fost prim-ministru, ca şi un alt fost premier, Constantin Brătianu, şeful Partidului Naţional Liberal. Unul dintre principalii istorici români, Gheorghe Brătianu, care-şi susţinuse teza la Sorbona, coleg şi prieten cu Marc Bloch, a avut aceeaşi soartă în 1953, la doar 54 de ani, ca şi alţi foşti prim-miniştrii şi nouă episcopi catolici şi greco-catolici. În total, 140 de personalităţi asasinate, încetul cu încetul, aruncate în

gropile comune, personalităţi ale căror rămăşiţe nici astăzi nu au putut fi identificate.

Această închisoare, dezafectată de mult timp, cea mai mare parte a „clienţilor” ei fiind pe lumea cealaltă, era aproape o ruină în 1993, când Ana Blandiana şi prietenii ei de la Academia Civică au hotărât să facă acolo memorialul. Ar fi prea multe de povestit despre parcursul incredibil de luptă dusă pentru a obţine de la municipalitate şi de la stat cedarea clădirii, apoi recunoaşterea acestui proiect de către Consiliul Europei şi, în sfârşit, pentru strângerea fondurilor necesare refacerii construcţiei, atât de la instituţii internaţionale – în special Fundaţia Konrad Adenauer –, cât şi de la numeroşi români exilaţi în străinătate în timpul regimului comunist.

După ce a fost restaurată, închisoarea a fost transformată în muzeu. Ciudat, această clădire cu două etaje, închisoare-model de la sfârşitul Imperiului Austro-ungar, structurată în jurul unui lung culoar cu ziduri străpunse de zeci de uşi grele şi cu cele două extremităţi luminate de o şarpantă înaltă de sticlă, seamănă cu naosul unei catedrale şi invită la meditaţie. Peste 60 de celule sunt amenajate în tot atâtea spaţii de expoziţie. Aici – o celulă consacrată închisorilor, dincolo – Gulagului Canal Dunăre-Marea Neagră, unde au pierit mii de condamnaţi săpând pe un şantier fără scop, mai departe – azilelor psihiatrice cu caracter politic, apoi – locurilor de execuţie şi gropilor comune.

Un loc de cinste este rezervat victimelor. O sală este consacrată lui Maniu. O alta, familiei Brătianu. O alta, celor de origine germană sau sârbă, veniţi în România de secole şi deportaţi în bloc în noaptea de Rusalii în 1951 – 43 899 de bărbaţi, femei şi copii au fost părăsiţi în mijlocul pustiei stepe insalubre a Bărăganului.

Nici călăii nu au fost uitaţi: cei din Partidul Comunist – care nu numărau mai mult de câteva sute de membri la

preluarea puterii sub ocupaţia sovietică –, cei de la securitate – există reprodusă chiar o sală de interogatorii –, cei care au pus în aplicare teribila experienţă a închisorii de la Piteşti, unde, sub ameninţarea morţii, zeci de studenţi anticomunişti – sau doar catolici sau ortodocşi – au fost constrânşi să se tortureze unii pe alţii, atât fizic, cât şi psihic, până la distrugerea personalităţii lor, sau până la… moarte.

Şi mai surprinzătoare sunt celulele care evocă rezistenţa populaţiei la opresiunea comunistă. Rezistenţa armată din munţi, ai cărei ultimi luptători au fost asasinaţi în 1962. Rezistenţa pasivă a ţăranilor la colectivizare. Rezistenţa masivă a muncitorilor în grevă de la Braşov din 15 noiembrie 1987. Rezistenţa izolată a intelectualilor şi a disidenţilor. Totul într-o formă muzeografică foarte profesională, gândit de o muzeografă (Dorana Coşoveanu – n.t.) a Muzeului (Naţional de Artă – n.t.) din Bucureşti – fiica unui deţinut politic (Ioan Coşoveanu – n.t.) – care, aproape singură, a apărat colecţiile Muzeului de dezastrul din timpul „adevăratei-false” Revoluţii din 1989.

În curtea închisorii, un grup statuar simbolizează martirii. Pe o rampă, pe ai cărei pereţi sunt scrise numele victimelor identificate până acum, se ajunge la un loc de reculegere.

Inaugurat oficial în 1997, Memorialul a fost declarat de interes naţional de către Parlament. Astăzi, vin vizitatori din toată România – turişti, grupuri şcolare – care descoperă adevărata istorie a ţării lor din ultima jumătate de veac, o istorie tragică, cu grijă ocultată de către puterea neocomunistă de după 1989.

Istorie şi memorie

Academia Civică a făcut pe lângă Memorial şi o foarte importantă muncă istorică şi de memorie.

În faţa puterii care bloca accesul la arhive şi a Academiei Române care, în ciuda dispariţiei „preşedintelui

de onoare” (Ceauşescu), manifestă aceeaşi supunere faţă de guvern, a început din 1992 o imensă activitate de istorie orală, înregistrând mii de ore de mărturii ale victimelor. Din 1995, a organizat mai multe colocvii internaţionale despre istoria comunismului în România, a publicat cinci colecţii – Analele Sighet. Documente, Istorie orală etc., care însumează deja peste 20.000 de pagini. Şi, bineînţeles, ea alcătuieşte treptat o importantă bibliotecă la dispoziţia cercetătorilor.

Totuşi, deoarece această activitate nu a zdruncinat decât foarte puţin inerţia generală, Ana Blandiana şi Romulus Rusan au hotărât să reia problema de la temelie – şi anume, să implice tânăra generaţie.

În 1998, au creat o şcoală care adună la Memorial, în fiecare vară, timp de opt zile, o sută de tineri între 15 şi 18 ani din întreaga Românie – ca şi din Republica Moldova, provincie românească ocupată şi anexată de Stalin în 1940 – selecţionaţi pe baza unui concurs de acelaşi fel cu concursul nostru despre Rezistenţă.

De câţiva ani, Ana Blandiana m-a rugat să fiu „rectorul” acestei şcoli, titlu cam pompos pentru o sarcină care constă, înainte de toate, în a avea grijă să înceapă cursurile punctual, conferenţiarii să nu-şi adoarmă tinerii auditori cu expuneri prea lungi sau prea academice, ca fiecare să poată întreba ce-i stă pe inimă, şi ca – din când în când – să tragă nişte concluzii de sinteză. Alternativ, intervin martori, actori, istorici şi universitari români şi străini.

Aici trăieşti momente unice. Astfel, în 2002, invitatul de onoare, Vladimir Bukovski, a povestit timp de mai multe ore experienţa lui de disident martirizat în „spitalele” psihiatrice sovietice, în faţa unui auditor răvăşit. Mai târziu, Vladimir Bukovski a fost încântat să vorbească ruseşte – ajutat de votcă –, jumătate de noapte, cu tinerii moldoveni, pe atunci revoltaţi împotriva guvernului lor,

rămas tot comunist, care încerca să reimpună rusa obligatorie în şcoli şi licee.

Exemplu de lecţie de demnitate şi rezistenţă.

Alt moment magic, în iulie 2005, când în „naosul" închisorii – Memorial, în faţa elevilor adunaţi acolo, o violonistă (Minuna Ţuţuianu – n.t.) a interpretat *Ciaconna* de Bach. Această tânără femeie, nepoata unui deţinut politic (Ciucan Gheorghe – n.t.), exilată în Franţa şi care venea pentru prima oară la Sighet împreună cu propria-i fiică adolescentă, ne-a transmis o emoţie puternică, făcându-ne să simţim tot tragismul locului.

Moment teribil şi acela al mărturiei făcute de Ioana Raluca (Voicu Arnăuţoiu – n.t.): tatăl ei (Toma Arnăuţoiu – n.t.), militar de carieră, conducea un grup anticomunist în munţi; hărţuit din 1949, a fost arestat în 1958, în urma unei trădări, judecat şi executat. Arestată, mama ei a fost condamnată pe viaţă şi a murit în închisoare. Fiica lor, Ioana, pe atunci foarte mică, a fost dată la un orfelinat şi, abia după 1989, a descoperit adevărul; iar dreptul de a purta numele tatălui – Toma Arnăuţoiu – l-a obţinut în Justiţie, abia în 1997.

Moment surpriză când, pe 14 iulie, o sută de elevi s-au ridicat în picioare pentru a cânta o veselă *Marseillese* – învăţată unde? când? cum? în clipa aceea, am regretat că ambasadorul Franţei nu a fost niciodată până la Sighet şi că Franţa rămâne atât de indiferentă la tragedia trăită de toate aceste ţări din Europa centrală şi răsăriteană, comunizate prin teroare.

De vreun an sau doi, situaţia la Sighet se îmbunătăţeşte, se vede o oarecare prosperitate. Cât despre tinerii de la Şcoala de vară, ei nu mai sunt adolescenţii puţin trişti şi săraci de la sfârşitul anilor '90. Toţi au telefoane mobile, aparate de fotografiat numerice, vorbesc mai multe limbi străine, merg în străinătate.

Noua Românie intră în scenă, foarte hotărâtă să

depăşească situaţia în care se află, dar şi să privească în faţă tragedia trăită de părinţii şi bunicii ei.

Dar, ca reunificarea europeană să aibă sens, ar trebui ca europenii occidentali să ia act de această tragedie şi să contribuie la greaua muncă a istoriei şi a memoriei, singurul mod, pe termen lung, de reconstruire a identităţii societăţilor devastate de către înrobirea comunistă.

Capitolul XXIII

Onoarea pierdută a stângii europene1

La 25 ianuarie 2006, Adunarea parlamentară a Consiliului Europei a examinat o rezoluţie şi o recomandare referitoare la condamnarea „crimelor regimurilor comuniste totalitare". Această şedinţă a fost precedată de o îndelungă activitate pregătitoare a unui grup de 28 de parlamentari – din care 16 veneau din ţările care cunoscuseră regimuri comuniste şi 12 din Europa occidentală – care, din 10 iulie 2003, semnase o moţiune în acest sens. La 14 decembrie 2004, se face la Paris o audiere specială a Consiliului Europei asupra aceleiaşi teme, care reuneşte patru experţi – disidentul rus binecunoscut, Vladimir Bukovski, doi universitari – eston şi polonez – şi eu însumi, în calitate de coautor al *Cârtii negre a comunismului* – ceea ce va prilejui o dezbatere serioasă cu deputaţii. În fine, raportorul, deputatul suedez Goran Lindblad, a fost în Bulgaria, pentru a se informa, apoi în Estonia şi Rusia, în iunie 2005. Raportul pe care l-a prezentat în decembrie 2005 este rodul unei munci serioase şi mature. DI Lindblad atrage atenţia asupra faptului că „marele public este puţin conştient de crimele comise de regimurile comuniste" şi propune Consiliului Europei o declaraţie oficială în favoarea condamnării acestor crime.

În proiectul Rezoluţiei, el subliniază (pct. 5) că aceştia „nu au fost condamnaţi de comunitatea internaţională, cum s-a întâmplat în cazul oribilelor crime

comise în numele naţional-socialismului”. El precizează că (pct. 3) aceste crime „au fost justificate în numele teoriei luptei de clasă şi al principiului dictaturii proletariatului”. Invită (pct. 13) „toate partidele comuniste sau postcomuniste ale statelor membre care nu au făcut încă acest lucru să reexamineze istoria comunismului şi propriul lor trecut, să se distanţeze net de crimele comise de aceste regimuri şi să le condamne fără nicio ambiguitate”. În fine, speră (pct. 14) că această rezoluţie „va încuraja istoricii lumii întregi să-şi continue cercetările pentru a stabili şi a verifica obiectiv desfăşurarea faptelor”.

Cum Consiliul nu dispunea de nicio putere legislativă şi cu atât mai puţin judiciară sau executivă, această Rezoluţie foarte moderată chema deci la o simplă condamnare morală. Şi totuşi, ea a dezlănţuit furia partidelor comuniste şi postcomuniste europene, în timp ce şeful PC grec – unul dintre cei mai ortodocşi –, afirma: „Consiliul Europei a declarat război clasei muncitoarele]”, PCF s-a distins din 12 ianuarie 2006, printr-un comunicat care arăta că, în spatele frumoaselor sale declaraţii, acest partid păstrează încă vechile-i reflexe.

El (PCF) a criticat mai întâi afirmaţia rezoluţiei conform căreia „crima în masă a fost, în ţările de sub puterea comunistă, nu rodul circumstanţelor, ci rezultatul unei politici îndelung premeditate [...]”. Or, istoricii au demonstrat clar că, dacă în apariţia fiecărui eveniment împrejurările au avut un rol, începând din 1917, dimensiunea criminală a mişcării comuniste a fost voinţa şi ideologia unui om – Lenin –, a succesorilor şi a emulilor lui, care au transformat această metodă conjuncturală, din 1918, în metodă de guvernare.

Comunicatul dă vina pe „stalinism [...], deviere teribilă a unui ideal comunist care nu poate fi despărţit de libertate, dreptate socială şi drepturile imprescriptibile ale

omului”. Or, în niciun text de-al lui Lenin, după ce-a ajuns la putere, nu se găseşte nici cea mai mică referire la aceste valori, considerate de bolşevici burgheze. Din contră, găsim doar apeluri la război civil, la „dictatura proletariatului”, la exterminarea duşmanului de clasă, cu trecerea la fapte, pe loc. Marx însuşi, în Mani*festul Partidului Comunist din* 1848, biciuie aceste „valori eterne” – libertate, dreptate – şi-şi încheie textul fără ocolişuri: „Comuniştii declară deschis că ei nu-şi pot atinge obiectivele decât distrugând prin viol*enţă [su*blinierea noastră] vechea ordine socială”. Există permanent o legătură strânsă între doctrina bolşevicilor – comunismul secolului XX şi practica lor.

Comunicatul PCF se pierde apoi în pură dezinformare, afirmând că rezoluţia „are în vedere stabilirea oficială a semnului de egalitate între comunism şi nazism”, „identificarea comunismului cu nazismul”; asigură chiar că „proiectul rezoluţiei participă la negarea excepţionalităţii fenomenului nazist. El contribuie astfel la banalizarea genocidului evreilor”. Bineînţeles, nimic – absolut nimic – în Rezoluţie nu corespunde acestor declaraţii calomnioase care arată că, din 1997, de la dezbaterea *Cărţii negre a comunismului*, PCF continuă să refuze orice apropiere comparativă a regimurilor totalitare, totuşi admisă şi practicată de cea mai mare parte a specialiştilor europeni ai mişcărilor comuniste, naziste şi fasciste din secolul XX.

Să-i califici drept negaţionişti pe cei care se consacră stabilirii realităţii crimelor comunismului – iată genul de amestec care aminteşte cele mai frumoase clipe ale stalinismului învingător. Genocidul evreilor din Europa nu a fost mai „excepţional” decât exterminarea prin foametea organizată a milioane de ţărani ucraineni de către Stalin, în anii 1932 – 1933, sau decât asasinarea a aproape un sfert din populaţia cambodgiană de către khmerii roşii, din

1975 până în 1979. Să încerci să stabileşti, cum o face PCF, un clasament al ororii şi o concurenţă între victime, doar cu unicul scop de a-ţi acoperi propria responsabilitate pur şi simplu nu este demn de un partid democrat.

Şi mai grav, PCF denunţă Rezoluţia ca pe „un proiect care omoară libertatea", care vrea să pună comunismul, la stâlpul infamiei conştiinţei democratice universale", care, „anunţă posibilitatea viitoarelor interdicţii sau condamnări legale" – imaginare! –, care „se pregăteşte deci [ah, acest «deci»! l să instituie de fapt un delict de opinie" – tot imaginar – şi, în sfârşit, care „va face să planeze o gravă ameninţare asupra vieţii publice a continentului nostru". Nimic mai puţin! Ajungem acum la faimoasa „dublă gândire" descrisă de Orwell: cu cât denunţi mai mult crima, cu atât lezezi mai mult libertatea. QED! *IQuot errat demonstrandum*! /Ceea ce era de demonstrat!

E drept că astfel de „argumente" nu sunt deloc surprinzătoare într-o ţară în care câteva imagini troţkiste sau maoiste se lăfăie pe platourile de televiziune sau unde se vând absolut legal maiouri cu însemnul KGB – în litere chirilice, e mai exotic! – în timp ce această organizaţie criminală ar fi trebuit condamnată internaţional demult.

Ne întrebăm de ce PCF a reacţionat cu atâta furie şi de ce Marie-George Buffet – care înainte de a fi secretar naţional a partidului a fost profesor de istorie – a cauţionat un comunicat atât de absurd. De fapt, Rezoluţia nu viza decât „regimurile comuniste" şi chiar recunoştea, în punctul 4: „cu toate crimele [acestor regimuri], anumite partide comuniste europene au lucrat la realizarea democraţiei". Se pare că în inconştientul comuniştilor francezi, povara complicităţii morale şi politice, cu totalitarismul sovietic, continuă să atârne greu.

Tot tapajul făcut de comunişti contra Rezoluţiei – chiar şi o manifestaţie în faţa sediului Consiliului Europei, în ziua discuţiilor – s-a regăsit în dezbateri: cei 15 deputaţi

care au luat cuvântul pentru susţinerea rezoluţiei au fost toţi din Europa de Est sau din fosta URSS – cu excepţia a doi francezi Schreiner şi Legendre, care au vorbit foarte bine –, în timp ce opt deputaţi au fost contra, din care patru europeni din Occident.

DI Einarsson, reprezentant al Stângii unite (comuniste) a condamnat Rezoluţia, considerând că, dacă „au existat masive violări ale drepturilor omului", acestea au fost făcute „de regimuri sau de partide care se pretindeau comuniste" sau care s-au „autoproclamat comuniste". El ignoră, fără îndoială, că Lenin personal a fost acela care, în martie 1918, a schimbat numele partidului său social-democrat în partid comunist.

Cât despre reprezentantul grupului socialist, el a cerut ca textul să fie retrimis comisiei, pretextând: „condamnând o ideologie, condamni idealiştii care s-au bătut pentru libertăţile ei". Întrebare: Ejov, care a organizat în timpul lui Stalin Marea Teroare şi a trimis la moarte 700.000 de persoane în anii 1937 – 1938, era un idealist îndrăgostit de libertate? Pentru a nu întrista câteva mii de democraţi rătăciţi în comunism, trebuie uitate milioanele de victime?

Dar opozantul cel mai feroce a fost deputatul rus Ziuganov, care a vorbit în numele a 73 de partide comuniste „care reprezintă pe muncitorii care nu au posibilitatea să-şi spună părerea" – fără îndoială, se gândea la muncitorii nordeoreeni, chinezi, vietnamezi, cubanezi... Or, Ziuganov nu este altcineva decât şeful Partidului Comunist din Rusia, succesor în linie directă al lui Lenin, Stalin, Brejnev şi Andropov! Se poate imagina că 17 ani după terminarea celui de-al Doilea Război Mondial, conducătorul unui partid neonazist ar fi putut, în faţa Consiliului Europei, anatemiza o rezoluţie care condamnă crimele nazismului?

Cea mai mare parte a deputaţilor est-europeni au fost

scandalizaţi, bineînţeles, de aceste luări de poziţie. Şi chiar doamna Saks, o socialistă estonă, a refuzat să voteze cu grupul ei: ea a amintit că „numeroşi parlamentari au fost martori direcţi ai faptelor care sunt denunţate” şi a recunoscut că „istoria impune cercetarea adevărului, chiar dacă unora le este greu să admită acest lucru din cauza implicării personale”.

După o astfel de dezbatere, rezultatul votului n-a fost deloc surprinzător: 99 pentru, 42 contra şi 12 abţineri. Că o treime din deputaţi s-au pronunţat împotriva unei simple condamnări a crimelor regimurilor comuniste, iată ceva ce spune mult despre persistenţa influenţei acestei ideologii totalitare şi a reţelelor care o susţin.

Rezultatul acestui vot lasă să prezici soarta Recomandării care a fost prezentată în aceeaşi şedinţă. Aceasta propunea Consiliului de miniştri ai Consiliului Europei să ia un anumit număr de decizii, în special să organizeze o dezbatere internaţională despre aceste crime, să facă un comitet de experţi independenţi, însărcinat să adune şi să analizeze informaţiile şi legislaţia referitoare la violarea drepturilor omului în aceste regimuri, să lanseze o campanie publică de sensibilizare în legătură cu crimele comise şi să organizeze o conferinţă internaţională pe această temă. Pe lângă asta, ţărilor care au fost sub comunism, li se recomanda să faciliteze deschiderea arhivelor, sensibilizarea la crimele comise de către aceste puteri – şi prin „revizuirea manualelor şcolare” –, să inaugureze o zi şi monumente comemorative în onoarea victimelor şi să deschidă muzee consacrate acestei teme.

Pentru a fi adoptată, o astfel de Recomandare trebuia să întrunească două treimi din voturi. Nu au fost decât 85, contra 50 şi 11 „curajoase” abţineri. În această problemă, socialiştii i-au susţinut clar pe comunişti şi pe „postcomunişti”, pentru a obţine acest rezultat care dezonorează nu doar stânga europeană, ci şi întreaga

Europă. Este extrem de îngrijorător pentru democraţia europeană, care, la 17 ani de la căderea Zidului Berlinului, e tot acolo, dovadă, dacă mai era nevoie de una, a utilităţii pedagogice a demersului domnului Lindblat şi al colegilor săi.

Este cu atât mai scandalos că, în acelaşi moment, comisarul european pentru drepturile omului, Alvaro Gil-Robles, după ce a declarat, pe 16 februarie 2006, pe Europa 1, că „europenii trebuie să fie foarte exigenţi cu respectul valorilor democratice", a denunţat lagărul de internare de la Guantánamo, comparându-l… cu Gulagul! Parc-ai visa: Guantánamo, 500 de prizonieri, arestaţi în Afghanistan, în timp ce ei se antrenau pentru guerilla în lagărele al-Quaida, hrăniţi, îngrijiţi, exceptaţi de la munca forţată, un singur deces după trei ani de internare; Gulagul sovietic: 15 milioane de deţinuţi, în cea mai mare parte civili – femei, copii –, hrăniţi, îngrijiţi, cazaţi şi constrânşi la muncă forţată în condiţii care duceau adesea la moarte, sute de mii de victime – fără a număra nenumăratele gulaguri comuniste din China, din Vietnam, din Coreea de Nord etc. Desigur, putem condamna absenţa unui statut legal al lagărului Guantánamo, dar rămâi uluit că dl Gil-Robles, în calitate de specialist al violării drepturilor omului, ajunge la o astfel de confuzie intelectuală.

Votul scandalos al Consiliului Europei nu pare să fi pus probleme clasei noastre intelecto-mediatice pariziene, mult mai lacomă de zecile de pagini despre responsabilităţile franceze în traficul de sclavi de acum două secole – „uitând" în treacăt că unul dintre efectele pozitive majore ale colonizării franceze în Africa a fost încetarea practicării sclaviei în aceste regiuni – decât de tragedia trăită de fraţii noştri europeni din Est şi din Rusia timp de decenii.

Şi dezbaterea nu a întârziat să iasă din Consiliul Europei pentru a intra în lumea istoricilor. După ce au

salutat votul şi moderaţia Rezoluţiei adoptate şi au chemat în treacăt la ordine (morală) comuniştii francezi, Nicolas Werth şi Jean-Louis Margolin, au criticat raportul domnului Lindblat, scriind în *Le Monde* din 3 februarie 2006: „Arhivele ţărilor fost-comuniste sunt prezentate ca abia deschise, ceea ce va face să râdă pe orice istoric al comunismelor din Europa şi din Rusia (statisticile gulagului şi ale execuţiilor staliniste au fost stabilite cu un înalt grad de precizie şi publicate)". Or, o asemenea remarcă nu-l face să râdă deloc pe istoricul comunismului care sunt. De fapt, cum să îndrăzneşti o astfel de afirmaţie, când se ignoră că marea foamete organizată de Stalin în

Ucraina în anii 1932 – 1933 a făcut 3, 4 sau 5 milioane de morţi şi că soldaţii sovietici executaţi sumar, pe front, de către poliţia politică între anii 1941 şi 1945 au fost 50.000, 100.000 sau 120.000? Aceşti „experţi" pot oare, să ne precizeze câţi din cei 520.000 de ceceni deportaţi în cinci zile din februarie 1944 – în principal, femei, copii şi bătrâni – în timpul celei mai mari operaţii de deportare din istoria mondială au murit pe drum şi în locurile unde au fost exilaţi? Şi câte victime a făcut războiul civil declanşat de Lenin între 1918 şi 1922? Nu, bineînţeles. Oricine ştie că arhivele KGB şi ale Armatei Roşii rămân bine închise – s-au găsit zecile de volume ale dosarului lui Soljeniţîn? –, în timp ce arhivele chineze, vietnameze, cubaneze, nord-coreene sunt complet închise.

Cât despre arhivele regimurilor comuniste din Europa de Est, situaţia lor este diferită. Relativ deschise acolo unde ieşirea din comunism s-a făcut printr-o revoluţie anticomunistă – în Germania, în Estonia, în Republica Cehă –, ele sunt mult mai închise în ţări ca Bulgaria, România, Albania, Moldova – fără a mai vorbi de fosta Iugoslavie –, unde reţelele comuniste s-au menţinut bine la putere. Voi aminti aici câteva exemple recente ale presiunilor exercitate asupra istoricilor pentru a-i

împiedica să acceadă la o documentaţie bogată în secrete îndelung ascunse.

Astfel, istoricul român Marius Oprea, specialist în problemele Securităţii – sinistra poliţie politică a lui Ceauşescu –, a avut cele mai mari dificultăţi să ajungă la arhive şi a suportat presiuni foarte mari şi ameninţări din cauza scrierilor sale. De curând, a fost numit, din fericire, de către primul-ministru al ţării sale (C. Popescutăriceanu), în fruntea unui nou institut însărcinat să cerceteze probele contra oamenilor regimului comunist, vinovaţi de crime şi care nu au fost încă tulburaţi2.

Directorul general al arhivelor statului albanez, Shaban Sinani, care a publicat în 2005 o lucrare conţinând documente de arhivă despre represiunea regimului lui Enver Hoxha contra faimosului disident Ismail Kadare, a fost pur şi simplu „virat” din postul3 lui.

Jurnalistul polonez Bronisław Wildstein, care a semnalat în 2004 că existau în arhive listele nominale cu dosarele – fără măcar să indice conţinutul acestor dosare – a fost şi el „virat” de la ziarul său.

Este deci iresponsabil ca istoricii francezi să lase opinia publică să creadă în accesibilitatea totală la arhivele comunismului în fostele „democraţii populare” şi în fosta URSS – fără a mai vorbi de ţările în care comunismul este încă la putere – şi că se dispune de-acum de cifrele exacte ale bilanţului crimelor comuniste. O muncă de mai multe decenii este încă indispensabilă, înainte de a avea un tablou complet şi fiabil în faţa ochilor.

Se înţelege că votarea Rezoluţiei Consiliului Europei nu este decât un prim pas pe lungul şi durerosul drum care va duce la o conştientizare generală a tragediei care a fost comunismul la putere, în special pe continentul european. Este necesar ca negaţionismul – care instrumentează o hipermnezie a crimelor nazismului şi o amnezie a crimelor comuniste – întreţinut de către diverse reţele comuniste –

să fie spulberat cât mai urgent şi stânga necomunistă să-şi revină din orbirea, din indulgenţa, cu care priveşte încă la „partenerii” comunişti. Trebuie, fie şi numai pentru memoria nenumăratelor victime anonime care au dispărut în beciuri şi în gulaguri. Trebuie, dacă nu vrem ca reunificarea europeană să se transforme în fractura memoriei europene şi să ofere fructe amare.

Capitolul XXIV

Aţi spus „negaţionism”? 1

Fiecare ştie că, printre nenumăratele glumiţe despre „excepţia franceză”, stă la loc de cinste un negaţionism de extremă dreaptă, care pretinde că în camerele de gazare nu au fost exterminaţi decât păduchi. Dar iată, pentru a nu rămâne mai prejos, partea opusă adoptă, la rândul ei, aceeaşi poziţie.

În primăvara trecută (2009 – n.t.), Annie Lacroix-Riz, profesor de Istorie Contemporană la Universitatea Paris VII, a lansat un site pe internet pentru a-şi mobiliza colegii împotriva minciunii incalificabile care circulă prin lume de 70 de ani: nu, doamnelor şi domnilor, nu a fost foamete în Ucraina anilor 1932 – 1933; şi, cu atât mai puţin o foamete care ar fi făcut mai multe milioane de morţi, şi, mai ales, o foamete organizată de către însăşi puterea sovietică. Dovadă: zecile de telegrame de la Quai d’Orsay din anii ’30 care confirmă inexistenţa foametei. Cel mult, oarecare lipsuri.

E cel puţin uluitor că, la 15 ani după prăbuşirea URSS şi deschiderea unei importante părţi a arhivelor sovietice, „experta” Lacroix-Riz continuă să confunde o lipsă – „precaritate alimentară, insuficienţă de mijloace de trai” (Robert) – cu o foamete – lipsa de alimente care provoacă populaţiei suferinţă fizică, până la moartea prin înfometare. Dar oare această confuzie este involuntară? Totuşi, chiar Voltaire sublimase că o precaritate alimentără poate degenera în foamete…

Dna Lacroix-Riz nu numai că ignoră mărturiile de bază, aceea a lui Miron Dolot (Ramsay, 1986), sau cartea-memorial elaborată din 1987 de doi jurnalişti ucraineni, Lidia Kovalenko şi Volodimir Maniak, care au ridicat un colţ al vălului ce acoperea acest subiect absolut tabu, pentru prima oară în URSS, culegând peste 6.000 de mărturii ale supravieţuitorilor, din care au selecţionat 450 (*1933, L'année noire. Témoignages sur la famine en Ukraine*, Albine Michel, 200011933, *anul negru. Mărturii despre foametea din Ucraina*), dar ea nu ţine deloc seamă de regulile elementare ale muncii istoricului. Nicio clipă nu se întreabă despre condiţiile apariţiei acestor faimoase şi sacrosancte telegrame de la Quai d'Orsay. „Profesoara" Lacroix-Riz a citit vreodată capitolul de nepovestit, consacrat de Sophie Cœure călătoriei lui Edouard Herriot în URSS din vara anului 1933 şi din care acest mentor al diplomaţiei franceze a scos în 1934 o carte, *Orient*, în care se jura pe toţi sfinţii (deja) că nu a existat foamete în Ucraina, cum îi spusese... Kalinin, preşedintele Sovietului suprem! Or, arhivele sovietice demonstrează că această călătorie a fost „fabricată" în întregime – („à la Potemkin") în stil sovietic, de către NKVD, poliţia politică a lui Stalin (La g*ran*de lue*ur à l'Est, Le* Seuil, 1999/Mar*ea lumină de* l*a* r*ăsă*r*it).*

În plus, ea ignoră de asemenea numeroasele lucrări scrise pe baza arhivelor sovietice, sintetizate atât de Nicolas Werth în *Cartea neagră a comunismului* (cap. VIII, „Marea foamete", Robert Laffont, 1997), cât şi de Françoise Thom (*Quand tombe la nuit/Când cade noaptea*, cap. XII „La «dékoulakisation» et la famine/ «Dechiaburizarea» şi foametea", l'âge d'homme, 2000). Nu cunoaşte nici nenumăratele lucrări în limba engleză, începând cu clasicul Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow* (*Recolta durerii*) (Robert Laffont, 1995).

Apropo, d-na Lacroix-Riz este la curent că faimosul

ziarist american Walter Duranty, care a primit prestigiosul Premiu Pulitzer, anume pentru reportajele lui „remarcabil documentate” despre URSS în 1933, menite să demonstreze că nu e foamete, este obiectul unei dure campanii în SUA, care cere retragerea acestui premiu *postmortem*: arhivele sovietice dezvăluie că a fost bine plătit pentru a scrie aceste contra-adevăruri notorii.

Alain Besançon, în remarcabila lui lucrare despre *Malheur du siècle XXE* (*Răul secolului XX*), se întreba despre motivele care, în Franţa, au dus la dominarea unei hipermnezii a crimelor nazismului şi la aceea a unei amnezii a crimelor comunismului. Ar fi aici un început de răspuns: pentru motive care par – evident – politice şi ideologice, anumiţi dascăli care formează tânăra generaţie practică o eufemizare şi o negare, care vizează negaţionismul.

Capitolul XXV

Manipularea istoriei: continuitatea unei practici sovietice

Preşedintele – prim-ministru rus Vladimir Putin se interesează foarte îndeaproape, de mult timp, despre felul în care se elaborează istoria URSS, atitudine despre care am amintit, în articolul de mai jos, în septembrie 20081, subliniind cât de mult aceasta se înscrie într-o anumită continuitate sovietică a controlului istoriei de către putere. Acest demers a fost reluat de preşedintele Dmitrii Medvedev care, la 19 mai 2009, a semnat un decret prin care ia naştere o „Comisie pe lângă preşedinţie pentru împiedicarea încercărilor de falsificare a istoriei, care ar putea atinge interesele Rusiei Comisia, condusă de şeful de cabinet al preşedintelui, Serghei Narîşkin, va fi alcătuită din responsabilii Ministerului Apărării şi ai serviciilor de securitate, din deputaţi ai Dumei, din consilieri ai preşedinţiei şi din... câţiva istorici. Conform unui proiect de lege depus de un grup de deputaţi la

Dumă, *ruşii şi străinii acuzaţi de către Comisie de a fi reproşat Armatei Roşii atrocităţi sau ocuparea ilegală de teritorii, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, vor fi pasibili de o pedeapsă de 3 ani de închisoare. Dacă această imputare se face de către un funcţionar sau e difuzată în media, pedeapsa este de 5 ani2. Toate acestea reamintesc tristul şi celebrul articol 190.1,* adăugat *de către conducerea sovietică în Codul penal pe 15 septembrie 1966 şi care condamnă la închisoare „difuzarea de informaţii notoriu false denigrând statul sovietic şi ordinea socială”.*

Dacă această comisie şi acest proiect de lege nu sunt abrogate, în curând istoricii ruşi sau istoricii străini care lucrează la arhivele fostei URSS nu vor mai putea vorbi obiectiv despre invazia Armatei Roşii şi a sovietizării prin NKVD a Poloniei în septembrie 1939, apoi, din nou, în 1944 – 1945, nici de cea a Statelor Baltice, nici a Basarabiei şi a Bucovinei de Nord din iunie 1940 şi apoi, din 1944. Evocarea masacrului ofiţerilor polonezi la Katyń va fi din nou – o crimă! E clar că guvernul rus caută să blocheze prin toate mijloacele cercetarea istoriei şi a memoriei, care, doar ea, ar permite popoarelor Federaţiei Ruse să iasă din tragedia comunistă.

Când a fost expulzat din URSS în 1974, Aleksandr Soljeniţîn a lansat un apel rămas celebru şi care l-a condus permanent în acţiunea lui de disident: „Să nu trăim în minciună! îl comenta astfel: „În asta constă exact, neglijată de noi, dar simplă şi accesibilă, cheia eliberării noastre: refuzul de a participa personal la minciună!”

Este adevărat că minciuna era un tropism al puterii ţariste, simbolizată prin prea cunoscutele „sate Potemkin” – butaforie a înscenării vieţii ţărănimii, care trăia chipurile fericită, în sate bucolice – un decor mincinos, construit în drumul pe unde trecea Ecaterina cea Mare. Dar minciuna este mai ales o caracteristică fundamentală a regimurilor

totalitare, care interpretează istoria prin filtrul puternic al ideologiei lor – că e de clasă sau de rasă – şi care, mai ales după ce a pus mâna pe putere, îşi arogă monopolul exprimării publice a gândirii.

Prin monopolul presei, al învăţământului şi al media audio-vizuale şi graţie puternicelor aparate de cenzură bazate pe teroare, ele pot să impună pe îndelete relatarea lor istorică, oricât de fantezistă ar fi, raportată la adevărul istoric.

Această idee a fost aplicată sistematic şi cu ferocitate de către Stalin, care, nemulţumit să înlăture doar feţele duşmanilor săi politici de pe fotografiile oficiale şi să le retragă scrierile din biblioteci, a mers până acolo, încât a recreat el însuşi istoria revoluţiei ruse. De fapt, în aprilie 1937, în apogeul Marii Terori care a dus la asasinarea de către NKVD, a peste 700.000 de persoane în 14 luni, Stalin a fost preocupat de întrunirea unei comisii restrânse, însărcinate cu elaborarea unei istorii oficiale a Partidului Comunist (bolşevic) al Uniunii Sovietice (PCBUS). Dictatorul a stabilit el însuşi planul acestei lucrări, cele 12 teme ale lucrării, a redactat capitolul consacrat materialismului dialectic şi istoric şi a rescris paragrafe şi pagini întregi ale acestei lucrări.

Scoasă în sute de mii de exemplare, această *Scurtă istorie a PCBUS*, în care Stalin rămâne singurul erou împreună cu Lenin, devine imediat, pentru toţi sovieticii, o „biblie” istorică obligatorie. Tradusă în numeroase limbi, *Scurta istorie* a fost primită cu entuziasm de către comuniştii din lumea întreagă. Astfel, PCF a publicat-o în o sută de mii de exemplare, însoţindu-o de o campanie de propagandă întru preamărirea „genialului Stalin”, şi a republicat-o în mai multe reprize, după 1945. PCF nu a aşteptat, de altfel, exemplul *Scurtei istorii* pentru a-şi stabili propria dogmă „istorică”, publicând în 1937 cunoscuta lucrare *Fils du peuple* (*Fiu al poporului*),

autobiografie semnată de Maurice Thorez, scoasă în mai mult de 300.000 de exemplare, care rescria istoria Franţei contemporane şi a PCF, întru gloria deosebită a secretarului general.

Unul dintre semnele importante ale prăbuşirii URSS a fost, din anii perestrokăi, între 1988 şi 1991, o adevărată efervescenţă în domeniul unei informaţii veridice despre istoria regimului comunist, în special printr-o asociaţie, Memorial, care, puternică datorită sutelor de mii de membri din toată Uniunea, s-a consacrat cinstirii nenumăratelor victime ale regimului bolşevic. Această mişcare a fost însoţită de un început de deschidere a arhivelor sovietice, până atunci strict ferecate, şi Mihail Gorbaciov, precum şi Boris Elţîn au recunoscut oficial caracterul mincinos al anumitor „adevăruri istorice”, clamate de către regim de decenii – ca de exemplu, atribuirea masacrului miilor de ofiţeri polonezi de la Katyn, din 1940, naziştilor.

S-a crezut, pentru scurt timp, în 1992 – 1993, că procesul PCUS, activ iniţiat de către disidentul sovietic Vladimir Bukovski, va permite să se ajungă la condamnarea oficială a crimelor sovietice, însoţită de deschiderea completă a arhivelor puterii sovietice. Or, nimic din toate acestea nu s-a petrecut. Foarte repede, oameni ieşiţi din inima vechiului regim – K şi Armata Roşie – au preluat puterea, foarte hotărâţi să continue strategia de amnezie şi de amnistie inaugurată de către Nikita Hruşciov, în timpul faimosului lui „Raport secret” din februarie 1956, când Stalin a fost desemnat ca unic vinovat, şi doar câteva crime contra comuniştilor au fost luate în considerare. Din 1994, au încercat să reducă accesul la arhive, în special la cele ale KGB şi ale Armatei Roşii. Dar asta nu le-a ajuns şi au decis, de puţină vreme, constrânşi din afară, să impună o nouă versiune oficială a istoriei sovietice.

În fapt, pe 26 ianuarie 2006, s-a prezentat în faţa adunării parlamentare a Consiliului Europei un proiect de „recomandare” privind memoria „crimelor regimurilor comuniste”, care propunea „facilitarea deschiderii arhivelor” şi a „sensibilizării la memoria crimelor comuniste şi prin revizuirea manualelor şcolare”. Respinsă de către toţi deputaţii comunişti sau neocomunişti – în special ai Partidului Comunist rus care nu a fost niciodată îngrijorat –, dar şi de către socialiştii occidentali, această „recomandare” n-a putut obţine două treimi din voturile necesare adoptării.

Ca reacţie, Vladimir Putin a înţeles „recomandarea” în felul său. Încă din 7 mai 2005, a publicat în *Figaro* un uimitor articol intitulat „Lecţiile victoriei despre nazism”, în care reia toate şabloanele manualelor sovietice – căruia i-am răspuns împreună cu colegul meu Jean-Louis Panne, în *Figaro* din 30 mai 2005 sub titlul „Lecţiile de istorie ale «profesorului» Puţin”.

În 2007, precum şi pe durata întregii perioade sovietice, stăpânul de la Kremlin a considerat că istoria este un lucru prea serios pentru a fi lăsată pe seamaistoricilor şi a decis să revizuiască în propria-i manieră manualele şcolare. La dispoziţia lui a apărut o carte intitulată *o istorie a Rusiei moderne*, *1945 – 2006*: *un manual pentru profesorii de istorie*. Ignorând deliberat anii 1917 – 1941, lucrarea se inspiră mult din vulgata sovietică şi-l reabilitează în special pe Stalin, prezentându-l ca pe „unul dintre cei mai eficienţi conducători ai URSS”, datorită căruia „urmare a epurărilor, o nouă pătură administrativă s-a format, adaptată obiectivelor modernizării ţării”. În fine, acest manual de formare a profesorilor îi blamează pe duşmanii lui Putin – mai ales, pe fostul P-DG al societăţii Iukos, Mihail Kodorkovski, aruncat în închisoare, deposedat de toate bunurile lui şi condamnat la ani de lagăr de concentrare – şi ridică în

slăvi politica preşedintelui. Pe scurt, o arietă bine cunoscută.

În faţa protestelor imediate ale numeroşilor profesori şi ale asociaţiei Memorial, Puţin a primit, în iunie 2007, un grup de istorici pentru a le spune că, datorită presiunii din afară, manualele anilor ’90 voiau să le inculce ruşilor „un sentiment de culpabilitate” în locul „sentimentului de mândrie”. Ca şi cum ai putea fi mândru de a fi (din) ţara unde un anumit Lenin a inventat totalitarismul şi ai cărei şefi comunişti au trimis 15 milioane din proprii cetăţeni în Gulag, au omorât prin foametea organizată în 1933 – 1934, pe puţin, 4 milioane de ucraineni, au organizat cea mai mare deportare din istoria mondială – în cinci zile, în februarie 1944, toată populaţia cecenă – 520.000 de persoane – şi au colonizat, timp de 45 de ani, jumătate din Europa! Aţi spus „căinţă”?

Cel mai uimitor este faptul că această ofensivă de rescriere a istoriei este astăzi reluată în Franţa, prin apariţia pe scena noastră a istoricei Natalia Narodcinskaia. Această fostă deputată a Dumei din grupul ultranaţionalist Rodina, care se autoprezintă ca „o figură emblematică a renaşterii patriotice ruse”, a publicat de curând, *Que reste-t-il de notre victoire*? *Russie-Occident*: *le malentendu* (Editions des Syrtes) (*Ce rămâne din victoria noastră*? *Rusia-Occident*: *neînţelegerea*), care pare ieşită drept din oficinele KGB brejnevist. Acest incredibil talmeş-balmeş pseudoistoric atacă violent disidenţii şi chiar „inteligheţia cosmopolită sovietică ce îl ura pe Stalin” (p. 46). Autorul ne spune cu prefăcută blândeţe că această biată Rusie-URSS este persecutată de secole de către occidentalii cei răi care nu vor să recunoască „teritoriul istoric al Rusiei” – care, bineînţeles, corespunde Imperiului Ţarist la apogeu: Polonia, Ţările Baltice, Georgia şi Cecenia!

Recentele evenimente din Georgia au permis conducătorilor ruşi să-şi manifeste noua lor „mândrie

patriotică” ce se trage din imperialismul ţarist, din expansionismul totalitar bolşevic şi din practica stalinistă a manipulării istoriei. În timp ce tancurile ruseşti invadau Georgia, preşedintele Medvedev s-a grăbit să-i acuze pe georgieni de „genocid”. Asta înseamnă că au uitat puţin cam repede patru fapte evidente. De fapt, iată deja două secole de când ruşii încearcă, fără succes, să-i colonizeze pe georgieni, mândri de limba lor, de cultura lor şi de independenţa lor. Medvedev „uită” că în 1921, Armata Roşie a invadat, ocupat şi sovietizat o Georgie independentă, condusă de un guvern socialist menşevic. El „uită” de asemenea, că prima ispravă criminală a faimosului Lavrenti Beria, care a fost în timpul lui Stalin şeful terorii puse în aplicare de către KGB-ul viitorului locotenent-colonel V. Puţin, a fost să zdrobească în mod sălbatic, în 1924, mişcarea pentru independenţă în Georgia lui natală. În sfârşit, dacă el evocă un genocid imaginar, Medvedev „uită” o curăţire etnică reală: în 1992 – 1993, sub presiunea rusă, cei 300.000 de georgieni din Abhazia – regiune autonomă a Georgiei cu o populaţie, la momentul acela, de 500.000 de locuitori – au fost spoliaţi şi alungaţi *manu militari*. Hotărât, nimic din toate acestea, decât o frumoasă amnezie cu geometrie variabilă pentru rescrierea istoriei pe placul lui, din punct de vedere politic. Şi asupra acestui punct, continuitatea este evidentă între metodele sovietice şi cele puţiniene. Cu diferenţa că astăzi istoricii ruşi independenţi faţă de putere primesc provocarea şi contestă deschis viziunea oficială, spre cea mai mare cinste a poporului rus.

MEMORIAL sau onoarea regăsită a istoricilor ruşi în 1987, la începutul perestrokăi, un grup de cetăţeni sovietici a decis să se organizeze pentru a ridica un „memorial” în amintirea victimelor regimului comunist. Din iunie 1988, peste 50.000 de semnături au fost obţinute pentru susţinerea acestui proiect. În ciuda nenumăratelor

piedici puse de către KGB şi şefii din PCUS, care se nelinişteau din cauza expansiunii continue a militanţilor săi, Memorial a devenit în ianuarie 1989 o asociaţie de dimensiuni naţionale, gestionată şi condusă democratic. Primul lui preşedinte a fost bine cunoscutul disident, Andrei Saharov.

Obiectivele sale sunt lupta contra totalitarismului, apărarea drepturilor omului şi a statului de drept, stabilirea adevărului despre crimele regimului sovietic, lupta pentru liberul acces la arhive şi alte surse documentare, comemorarea amintirii victimelor şi ajutor juridic pentru reabilitarea lor.

În 1990, militanţii Memorialului au ridicat, în faţă la Liubianka – sediul de la Moscova al sinistrei poliţii politice sovietice timp de 74 de ani –, un monument în cinstea victimelor: un bloc de granit pe care este gravat „Spre amintire, adus din lagărul special de la Solovki”. Insulele Solovki, lagăr deschis în 1920, au devenit din 1923, din timpul lui Lenin, primul complex concentraţionar sovietic…

În timpul încercării de puci din vara anului 1991, militanţii Memorialului au luptat pe toate fronturile democratice. Dar, după întoarcerea la putere a oamenior KGB la sfârşitul preşedinţiei lui Elţîn, Memorial a început să se lovească tot mai mult de dificultăţi din partea autorităţilor, în special în legătură cu accesul la arhive şi cu informarea veridică despre războiul din Cecenia.

Astăzi, condusă de către Arseni Rogiński şi Nikita Petrov, editoare a zeci de lucrări despre teroarea şi represiunea din URSS, asociaţia Memorial rămâne unul dintre principalele stăvilare care opun rezistenţă politicii de amnezie şi de amnistie pe care încearcă să o impună sindicii falimentului regimului comunist.

Note

Introducere

1. Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du*

communisme, Larousse, Paris, 2007, 640 p. (trad. rom. *Dicţionarul comunismului*, Polirom, Iaşi, 2008).

Partea întâi

Lenin şi originile totalitarismului Capitolul I. Lenin şi originile totalitarismului

1. *Stéphane Courtois (coord.), Quand tombe la nuit. Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe*, 1900 – 1934, L'Âge*d h omme*, *Lausanne*, *2001, 416 p*.

2. Lenin, „Réponse à Kievski", în *Œuvres*, Éditions sociales, Éditions en langues étrangères, Paris, Moscova, 1959, vol. 23, p. 22.

3. Vezi Georges Nivat, „Les racines russes du totalitarisme", în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*... ed. cit., pp. 17 – 22.

4. Vezi Dominique Colas, „Lénine et la terreure de masse", în *ibidem*, pp. 47 – 62.

5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, pp. 286, 298.

6. Vezi Tzvetan Todorov, „Scientisme et totalitarisme", în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*... ed. cit., pp. 291 – 300.

7. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 298.

8. *Ibidem*, p. 322.

9. *Ibidem*, p. 325.

10. *Ibidem*, p. 320.

11. *Ibidem*, p. 273.

12. *Ibidem*, p. 292.

13. *Ibidem*, p. 316.

14. *Ibidem*, p. 319.

15. *Ibidem*, p. 318.

16. *Ibidem*, p. 325.

11. *Ibidem*, *p*. *339*.

18. *Ibidem*, p. 25.

19. Citat în Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple", în S. Courtois, N. Werth *etalii*, *Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 86.

20. Karl Kautsky, *Communisme et terrorisme*, Éditions Jacques Povolozki, Paris, 1920, p. 164.

21. Karl Kautsky, *La dictature du prolétariat*, UGE, „10/18”, Paris, 1972, p. 219.

22. *Cf. George Mosse, De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes, Hachette, Paris, 1999.*

23. *Vezi François Furet, Le Passé d'une illusion. Essai sur Vidée communiste au XXe siècle, Robert Laffont, Paris, 1995.*

24. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 326.

25. *Ibidem*, p. 232.

26. *Ibidem*, pp. 234 – 235.

27. Lenin, „Les bolcheviks garderont-ils le pouvoir?”, în *Œuvres*, ed. cit., vol. 26, p. 101.

28. *Ibidem.*

29. *Cf.* Nicolas Werth, „Les bolcheviks et la restauration du «principe de l'état», 1917 – 1922”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...* ed. cit., pp. 113 – 128.

30. *Cf.* Serge Adamets, „A l'origine de la diversité des mesures de la famine soviétique; la statistique des prix, des récoltes et de la consommation”, *Cahiers du Monde russe*, octombrie – decembrie 1997, pp. 559 – 586.

31. Lenin, „Les bolcheviques...”, art. cât., p. 104.

32. Citat de Lenin în „L'opportunisme et la faillite de L'Internationale”, ianuarie 1916, în *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 122.

33. K. Kautsky, *La Dictature du prolétariat*, ed. cit., pp. 176 – 177.

34. *Cf* François Bafoil, „Weber critique de Marx. Eléments d'une interprétation de la crise des systèmes bureaucratiques communistes”, *L'Année sociologique*, nr. 2, 1998, pp. 385 – 415.

35. *Cf. ibidem*, p. 391.

Capitolul II. Război şi totalitarism

1. Stéphane Courtois, „Guerre et totalitarisme”, *Histoire et Liberté*, nr. 36, toamna, 2008, pp. 41 – 50.

2. George Mosse, *De la Grande Guerre au totalitarisme*. *La brutalisation des sociétés européennes*, pref. de Stéphane Audoin-Rouzeau, Hachette Littérature, Paris, 1999, 294 p.

3. Vezi Michelle-Irène Brudny, „Le totalitarisme: histoire du terme et statut du concept”, *Communisme*, nr. 47 – 48, 1996, pp. 13 – 32; Bernard Bruneteau, *Les Totalitarismes*, Armand Colin, Paris, 1999, 240 p.; Enzo Traverse, *Le Totalitarisme*. *Le XXe siècle en débat*, textes choisis et présentés, Seuil, Paris, 2001, 922 p.; Jean Chaunu, *Le Paradigme totalitaire*. *Christianisme et totalitarisme en France dans l'entre-deux-guerres*, François Xavier de Guibert, Paris, 2009, 309 p.

4. Emilio Gentile, „Parţi, État et monarchie dans l'expérience totalitaire fasciste”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*... ed. cit., pp. 245 – 246.

5. François Furet, *Le Passé d'une illusion*. *Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont/Calmann-Lévy, Paris, 1995, p. 34.

6. *Ibidem*, p. 51.

7. François Furet, Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Hachette Littérature, Paris, 2000, p. 13.

8. F. Furet, *Le Passé d'une illusion*, ed. cit., p. 33.

9. Gilbert Merlio, „La pensée de l'histoire chez Ernst Nolte”, în Ernst Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, Robert Laffont, col. „Bouquins”, Paris, 2008, p. 713.

10. Vezi Michael Confino, *Violence dans la violence*. *Le débat Bakounine-Netchaïev*, François Maspero, Paris, 1973, pp. 97 – 105.

11. René Caimac, *Netchaïev, du nihilisme au terrorisme*, Payot, „Bibliothèque historique”, Paris, 1961, p. 175.

12. Nikolai Cernîşevski, *Que faire*? *Les hommes nouveaux*, pref. de Yolène Dilas-Rocherieux, Éditions des Syrtes, Paris, 2000, 376 p.

13. Vezi capitolul III, „Lenin şi inventarea totalitarismului".

14. Vezi capitolul I, „Lenin şi originile totalitarismului".

15. Dominique Colas, „Lénine et la terreur de masse", în S. Courtois, *Quand tombe la nuit*, ed. cit., pp. 47 – 62.

16. Vezi Simon Sebag Montefiore, *Le Jeune Staline*, Calmann-Lévy, Paris, 2008, 500 p.

17. Rosa Luxemburg, *La Révolution russe*, traducere de Gilbert Badia, Le Temps des cerises, Pantin, 2000, p. 39.

18. Vezi Rafael Lemkin, *Qu* est-*ce cu un génocide*? prezentare de Jean-Louis Panné, Éditions du Rocher, Paris, 2008, 320 p.

19. Vezi Jean-Marie Argelès, „La terreur en Allemagne nazie, 1933 – 1939", în S. Courtois (coord.), *Une şi longue nuit. L'apogée des régimes totalitaires en Europe*, *1935 – 1953*, Éditions du Rocher, Paris, 2003, pp. 191 – 204.

20. Despre acest concept, vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist".

Capitolul III. Lenin şi inventarea totalitarismului

1. „Lénine et l'invention du totalitarisme", în Stéphane Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, Éditions du Rocher, col. „Democraţie ou totalitarisme", Paris, 2006, 614 p., aici pp. 180 – 204.

2. Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme*, Gallimard, col. „Quarto", Paris, 2002, p. 628. [ed. rom. *Originile totalitarismului*, traducere de Ion Dur şi Mircea Ivănescu, Editura Humanitas, Bucureşti, 1994, 2006 – n.t.]

3. *Ibidem*.

4. Richard Pipes, *The Unknown Lenin*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1998, 216 p.

5. Vezi excelentele lucrări ale lui Dominique Colas: *Le Léninisme. Philosophie et sociologie politiques du léninisme*, PUF, Paris, 1982; *Lénine et le léninisme*, PUF, „Que sais-je?", Paris, 1987. Vezi şi Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984.

6. Vezi Robert Service, *Lenin. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2000, 562 p.

7. Lenin, *Que faire*? Éditions sociales / Éditions du progrès, Paris/Moscova, 1969, p. 13.

8. Găsim textul catehismului revoluţionarului şi contextul relaţiilor Neceaev-Bakunin în cartea lui Michael Confino *Violence dans la révolution*, Maspero, Paris, 1973, 212 p.

9. Nikolai Cernîşevski, *Que faire*? ed. cit. Pentru contextul intelectual, vezi Alain Besançon, *Les Origines intellectuelles du léninisme*, Calmann-Lévy, „Agora", Paris, 1977, 384 p.

10. Citat de Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple", în Stéphane Courtois, Nicolas Werth *etalii*, *Le livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 144.

11. Lenin, *Que faire*? *y* ed. cit., p. 193

12. *Ibidem*, p. 244.

13. *Ibidem*, p. 11.

14. *Ibidem*, pp. 114 – 115.

15. *Ibidem*, p. 117.

16. *Ibidem*, p. 183.

17. Lev Troţki, *Rapport de la délégation sibérienne*, Spartacus, Paris, 1970, p, 61.

18. *Ibidem*, p. 82.

19. *Ibidem*, p. 73.

20. *Ibidem*, p. 72.

21. *Ibidem*, pp. 84 – 85.

22. *Ibidem*, p. 64.
23. *Ibidem*, p. 81.
24. Vezi Dominique Colas, „Lénine et la terreur de masse”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*... ed. cit., pp. 47 – 62.
25. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 11, p. 178, citat de D. Colas, *Lénine et le léninisme*, ed. cit., p. 47.
26. Vezi capitolul I, „Lenin şi originile totalitarismului”.
27. Vezi capitolul IV, „Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent”.
28. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.
29. *Ibidem*, p. 25.
30. H. Arendt, *Les origines*... ed. cit., p. 618.
31. Lenin, *Œuvres*, „Les bolcheviks garderont-ils le pouvoir?”, *Œuvres*, ed. cit., vol. 6, p. 104.
32. Vezi capitolul II, „Război şi totalitarism”.
33. Vezi capitolul V, „De la partidul revoluţionarilor profesionişti la partidul-stat totalitar”.
34. *Orlando Figes*, *La Révolution russe*, *1891 – 1924*: *la tragédie d'un peuple*, *Denoël*, *Paris*, *2007*, *p. 634*.
35. *Ibidem*.
36. Maxim Gorki, *Pensées intempestives*, l'âge d'homme, Lausanne, 1975, p. 106.
37. Vezi capitolul VI, „Teroarea: modalitate obişnuită de guvernare”.
38. Vezi Nicolas Ross, *La Mort du dernier tsar*, l'âge d'homme, Lausanne, 2001, 314 p.
39. Lenin, „Comment organiser l'émulation?”, *Œuvres*, ed. cit., vol. 26, p. 429.
40. Vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist”.
41. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate”.
42. Vezi Pierre Pascal, *Journal*, l'âge d'homme,

Lausanne, vol. III, 1982, pp. 45 – 48.

43. Vezi capitolul VII, „Lenin şi distrugerea inteligheţiei ruse”.

44. *Cf.* N. Werth, „Un Etat contre son peuple”, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., p. 83.

45. Vezi capitolul VIII, „Cum să-l înţelegem pe Stalin”.

Capitolul IV. Comunismul secolului XX sau războiul civil permanent

1. Publicat în *L’Histoire*, nr. 311, iulie-august 2006.

2. Karl Marx, *Le Manifeste du parţi communiste*, Champ Libre, Paris, 1983, ediţie bilingvă, p. 42.

3. *Karl Marx*, *La Guerre civile en France*.

4. Prima mişcare revoluţionară rusă, populismul s-a dezvoltat între 1870 şi 1880, având ca scop liberalizarea regimului ţarist prin trezirea politică a maselor ţărăneşti.

5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.

6. *Ibidem*, vol. 26, p. 62.

7. Aceste 21 de condiţii sunt republicate *in extenso* în Stéphane Courtois, Marc Lazar, *Histoire du Părţi communiste français*, PUF, Paris, 1995, pp. 50 – 53.

8. Despre aceşti „kominternişti”, vezi mărturia lui Jan Valtin, *Sans patrie ni frontières*, Seif, Paris, 1947; precum şi Annie Kriegel şi Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, Seuil, Paris, 1997, 448 p.

9. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne, 1917 – 1945*, Les Syrtes, Paris, 2000, 666 p.

10. *Cf.* „La Chine”, *L’Histoire*, nr. 300 (special); precum şi remarcabila biografie de Jung Chang şi Jon Halliday, *Mao. L’histoire inconnue* (Gallimard, Paris, 2006, 836 p.), care demitizează definitiv legendele propagandei maoiste.

11. Antonio Elorza, Marta Bizcarrondo, „La guerre d’Espagne et le pendule totalitaire”, în

S. Courtois (coord.), *Une şi longue nuit*... ed. cit., pp.

113 – 136.

12. Vezi Claudio Pavone, *Une guerre civile. Essai historique sur l'éthique de la Résistance italienne*, Seuil, Paris, 2005, 990 p. Vezi şi Victor Zaslavsky, *Lo stalinismo e la sinistra italiana*, Mondadori, Milan, 2004, capitolele şi II, despre aparatul militar al PCI în 1945 şi proiectul insurecţiei din 1948.

13. Vezi Philippe Buton, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944", *Communisme*, nr. 45 – 46, 1996, pp. 7 – 30.

14. Despre războiul civil în Polonia după 1944, vezi Rafol Wnuk, „L'ennemi numéro un: la résistance clandestine", şi Robert Spalek, „Contre les siens: la recherche de «l'ennemi intérieur» en Pologne, 1948 – 1956", *Communisme*, nr. 93 – 94, 2008, pp. 5 – 26 şi 27 – 50.

15. Vezi analiza novatoare a războiului civil din Grecia a lui Nikos Marantzidis, „La logique communiste dans la guerre civile grecque, 1943 – 1949", în S. Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 295 – 310.

Capitolul V. De la partidul revoluţionarilor profesionişti la partidul-stat totalitar

1. Acest articol a fost publicat în Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, Paris, Larousse, 2007. [ed. rom. *Dicţionarul comunismului*, traducere de Mihai Ungurean, Aliza Ardeleanu şi Gabriela Ciubuc, Editura Polirom, Iaşi, 2008 – n.tr.]

2. *Citat în Oleg Hlevniuk, Le cerele du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30: les jeux du pouvoir, Seuil, col. „Archives du communisme", Paris, 1996, pp. 52 – 53.*

3. Citat în S. Courtois, M. Lazar, *Histoire du Parţi communiste français*, ed. cit., p. 52.

4. Vezi Annie Kriegel, *Les communistes français*.

Essai d'ethnographie politique, Seuil, Paris, ed. completată, 1985, 400 p.

Capitolul VI. Teroarea: o modalitate obişnuită de guvernare

1. Acest articol a fost publicat în Stéphane Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, ed. cit.

2. Despre istoria curentului comunist, vezi Yolène Dilas Rocherieux, „L'étemel communisme", în S. Courtois (coord.), *Dictionnaire du communisme*, ed. cit., pp. 22 – 28; şi *L'Utopie ou la mémoire du flutur, de Thomas More à Lénine*, Robert Laffont, Paris, 2000, reed. Pocket, 2008.

3. Nicolas Werth, „Un Etat contre contre son peuple", în S. Courtois, N. Werth *etalii*, *Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1997, p. 84.

4. *Ibidem*.

5. Lenin, *Œuvres*, ed. cit.

6. Vezi capitolul VII, „Lenin şi distrugerea inteligheņţiei ruse".

7. Despre „experimentul Piteşti", vezi Virgil Ierunca, *Piteşti, laboratoire concentrationnaire, 1949 – 1952*, prefaţă de François Furet, Michalon, Paris, 1996, 152 p.; Irena Talaban, *Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques*, PUF, Paris, 1999, 304 p.; Ruxandra Cesereanu, „Torture et horreur: le phénomène Piteşti", *Communisme*, nr. 91 – 92, 2007, pp. 85 – 98.

8. Filmul lui Florian Henckel von Donnersmark, *La Vie des autres*, redă bine acest climat de supraveghere constantă şi delaţiune.

9. Vezi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes, 1939 – 1945", în

S. Courtois (coord.), Une şi longue nuit. U apogée des régimes totalitaires en Europe, 1935 – 1953, Éditions du Rocher, Paris, 2003, pp. 238 – 270.

10. Vezi Marc Lazar, „L'Estonie et le communisme", în

S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase*! *Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002, pp. 229 – 312.

11. Vezi Victor Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, Éditions du Rocher, Paris, 2003, 166 p., republicat Perrin, 2007.

12. Vezi capitolul XIX, „Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist".

13. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate".

14. Vezi N. Werth, „Un Etat contre son peuple", *Le livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 112 – 117.

15. *Ibidem*, p. 74.

Capitolul VH. Lenin şi distrugerea inteligheņţiei ruse

1. Lesley Chamberlain, *The Philosophy Steamer. Lenin and the exile of the Intelligentsia*, Atlantic Books, Londra, 2006, 414 p. Punctul meu de vedere a apărut în revista *Sociétal*, nr. 55, trim. I, 2007.

2. Michel Heller, „Premier avertissement: un coup de fouet. L'histoire de l'expulsion des personnalités culturelles hors de l'Union soviétique en 1922", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1979, pp. 131 – 172.

3. În ciuda apelurilor adresate de Gorki lui Lenin, marele poet simbolist Aleksandr Blok a murit de foame la Petrograd în iunie 1921.

4. Poetul Nikolai Gumilev, primul soţ al poetei Anna Ahmatova, a fost arestat şi împuşcat în august 1921.

5. Acest volum a fost publicat în franceză sub coordonarea lui Yves-Marie Cosson, *Le Changement de jalons*, l'âge d'homme, Lausanne, 2005, 248 p.

6. O excelentă prezentare a problemei, pe baza noilor informaţii din arhivele sovietice, găsim în Aleksandr Kvaşonkin, „Histoire d'une manipulation: les bolcheviks et le mouvement émigré «Changement de jalons»", *Communisme*, nr. 42 – 44, 1995, pp. 45 – 56.

Partea a doua

Stalin sau victoria totalitarismului Capitolul Vin. Cum să-l înţelegem pe Stalin

1. Acest text, revăzut şi completat, a fost publicat în Emmanuel Le Roy La durie (coord.), *Personnages et caractères*, *XVe-XXe siècles*, PUF, Paris, 2004.

2. Simon Sebag Montefiore, *Le Jeune Staline*, Calmann-Lévy, Paris, 2008, 500 p.

3. Serghei Neceaev, „Le catéchisme du révolutionnaire", op. cit., p. 105.

4. Henri Barbusse, *Staline*, Flammarion, Paris, 1935, 140 p.

5. Citat de Philippe Buton, „Le PCF à la Libération: démocraţie ou démocraţie populaire", în S. Courtois (coord.), *Une şi longue nuit*. *L-apogée des régimes totalitaires en Europe*, ed. cit., p. 441. Despre obedienţa lui Thorez faţă de Stalin, vezi „1944 – 1947, les entretiens entre Maurice Thorez et Joseph Staline", *Communisme*, nr. 45 – 46, 1996, pp. 7 – 76.

6. Paul Éluard, „Joseph Staline", *Les Cahiers du communisme*, ianuarie 1950.

7. *Citat de Arkadi Vaksberg*, *Staline et les Juifs*. *L'antisémitisme russe*: *une continuité du tsarisme au communisme*, *Robert Laffont*, *Paris*, *2003*.

8. Citat de Michel Winock, „Les Français pleurent le petit Père des peuples", *L'Histoire*, februarie 2003.

9. Boris Suvarin, *Staline*. *Aperçu historique du bolchevisme*, 1935, reed. Lebovici, 1985, 637 p.

10. Robert Conquest, *Staline*, Éditions Odile Jacob, Paris, 1993; şi *La Grande Terreur*, urmată de *Sanglantes moissons*, Robert Laffont, „Bouquins", Paris, 1995.

11. Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple", *Le Livre noir du communisme*, ed. cât; şi „Sur la Grande Terreur", *Le Débat*, noiembrie-decembrie 2002.

12.*1933*, *l'année noire*. *Témoignages sur la famine en*

Ukraine, Albin Michel, Paris, 2000. Vezi şi capitolul XIX, „Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist”.

13. Avem de puţin timp o biografie excelentă a lui Ejov: Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolaï Ejov*, Hoover Institution Press, Stanford, 2002. Toate referirile care urmează despre Marea Teroare sunt extrase din această biografie.

14. *Ibidem*, p. 108.

15. Vezi Victor Zaslavsky, *Le massacre de Katyn*... ed. cât; precum şi remarcabilul film al lui Andrzej Wajda, Katy*n, pu*ţin prezentat în Franţa în 2009.

16. În legătură cu aceste cifre, vezi Alexandra Viatteau, *Staline assassine la Pologne 1939 – 1947*, Seuil, Paris, 1999; şi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarisme, 1939 – 1945”, în S. Courtois, *Une şi longue nuit*... ed. cit.

17. Vezi remarcabilul capitol al lui Marc Lazar, „L'Estonie et le communisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase*!... ed. cit., pp. 229 – 312.

18. *Le rapport secret de Khrouchtchev sur Staline au XXE congrès du P.C. soviétique*, *Champ Libre*, *Paris*, *1970*, *pp. 43, 53, 62, 64 şi 66*.

19. Lev Troţki, *Staline*, Grasset, Paris, 1948, p. XIII.

20. *Sheila Fitzpatrick*, *Le Stalinisme au quotidien. La Russie soviétique dans les années 30*, *Flammarion*, *Paris*, *2002*, *p. 289*.

21. Charles de Gaulle, *Mémoires de guerre*, Plon, Paris, 1959.

22. Despre întregul proces de preluare a controlului puterii de către Stalin şi instaurarea puterii personale, vezi Oleg Hlevniuk, *Le Cerele du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30*: *les jeux du pouvoir*, Seuil,

Paris, 1996, 332 p.

23. *Ibidem*, p. 53.

24. Vezi capitolul XI, „Stalin şi evreii”.

Capitolul IX. O Anna Frank în ţara lui Stalin

1. Prefaţă la Nina Lugovskaia, *Journal d’une écolière soviétique*, Robert Laffont, Paris, 2005, 312 p.

2. Varlam Şalamov, *Récits de la Kolyma*, Verdier, 2003.

3. Pentru mărturiile despre această foamete, vezi *1933, l’année noire*, Albin Michel, Paris, 2000; pentru analiză, vezi Françoise Thom, „La «dékoulakisation» et la famine, 1928 – 1933”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit. Origines et émergence des régimes totalitaires en Europe*, l’âge d’homme, Lausanne, 2001.

Capitolul X. Jurnalele intime sovietice: psihologia totalitară

1. Acest articol a apărut în revista *Sociétal*, nr. 61, trim. III, 2008.

2. Vezi capitolul IX, „O Anna Frank în ţara lui Stalin”.

3. *Révolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Harvard University Press, Cambridge Mass. /Londra, 2006, 436 p.

4. Arthur Koestler, *Le Zéro et 1*Infini*, Calmann-Lévy, Paris, 1945.

5. *Annie Kriegel, Les Grands Procès dans les systèmes communistes. La pédagogie infernale, Gallimard, „Idées”, Paris, 1972, 190 p.*

6. De notat că lucrarea lui Orlando Figes *The Whisperers. Private Life în Stalin’s Russia* (Allen Lane, Londra, 2007, 740 p.), care se bazează mult pe jurnalele intime ale cetăţenilor sovietici, a apărut în acelaşi timp cu volumul lui Hellbeck.

7. *Persécuté-persécuteur* este titlul primei culegeri de poezii a lui Louis Aragon devenit comunist, apărută în 1931 şi în care se află şi poemul „Front rouge”, care

glorifică GPU.

Capitolul XI. Stalin şi evreii

1. *Arkadi Vaksberg, Staline et les Juifs. L'antisémitisme russe: une continuité du tsarisme au communisme, Robert Laffont, Paris, 2003, 310 p., Prefaţă de S. Courtois.*

2. *Aleksandr Soljeniţîn, Deux siècles ensemble, în special vol.* II, *1917 – 1972, Juifs et Russes pendant la période soviétique, Fayard, Paris, 2003, 608 p.*

3. Vezi Ilya Altman şi Claudio îngerflom, „Le Kremlin et l'Holocauste, 1933 – 2001", în Vassili Petrenko, *Avant et après Auschwitz*, Flammarion, Paris, 2002.

4. Textul acestui apel şi repercusiunile lui în Franţa, în Stéphane Courtois, Adam Rayski (coord.), *Qui savait quoi? L'extermination des Juifs 1941 – 1945*, La Découverte, Paris, 1987, pp. 128 – 131.

5. *Ilya Ehrenburg, Vassili Grossman, Le Livre noir sur l extermination scélérate des Juifs par les envahisseurs fascistes allemands dans les régions provisoirement occupées de l'URSS et dans les camps d'extermination en Pologne pendant la guerre de 1941 – 1945. Textes et témoignages, Solin/Actes Sud, 1995, 1136 p.*

6. Interesant de citit lucrarea lui Laurent Rucker *Staline, Israël et les Juifs*, PUF, Paris, 2001.

7. Despre Lozovski, vezi în special Olivia Gomoliński, „Juif et alors... Pour une étude de l'identité «juive-bolchevique». Le caz de Solomon Lozovski (1878 – 1952)", Les *Cahiers Anatole Leroy-Beaulieu, nr.* 8, 2005.

Capitolul XII. Teroarea poate fi „blândă".

1. Articolul a fost publicat în *L'Histoire*, nr. 324, octombrie 2007.

2. Vezi S. Courtois, N. Werth *etalii, Le Livre noir du communisme*, ed. cit.

3. Vezi Helmut Müller-Enbergs, „L'aiguillon. L'administration chargée des documents du Service de la

Sûreté politique (Stasi) de l'ex-RDA", *Communisme*, nr. 59 – 60, sem. II, 1999, pp. 205 – 218.

4. Vezi numărul revistei *Communisme* (nr. 91 – 92, sem. II, 2007) consacrat în întregime istoriei şi memoriei regimului comunist din România. Vezi şi Raportul oficial al guvernului român asupra crimelor regimului comunist: Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristianvasile (coord.), *Raport final*, Comisia Prezidenţială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, Editura Humanitas, Bucureşti, 2007, 880 p.

5. Vezi numărul revistei *Communisme* (nr. 93 – 94, sem. II, 2008) consacrat în întregime istoriei şi memoriei regimului comunist din Polonia.

Capitolul XIII. Kominternul: o elită de tip nou

1. Text publicat în Henri Breşe, Fabrice d'Almeida şi Michel Sallmann (coord.), *La Circulation des élites européennes*, Seli Arslan, Paris, 2002, pp. 227 – 240.

2. Vezi capitolul VII, „Lenin şi distrugerea inteligheţiei ruse".

3. O excelentă descriere a acestui proces, în Orlando Figes, *La Révolution russe*, *1891 – 1924*, ed. cit.

4. Despre Internaţionalele socialiste şi comuniste, *cf.* Annie Kriegel, *Les Internationales ouvrières*, PUF, col. „Que-sais-je?", Paris, 1964.

5. Despre originile PCF, *cf.* Stéphane Courtois şi Marc Lazar, *Histoire du Parţi communiste français*, PUF, Paris, 2000, ed. a II-a completată cu textul celor 21 de condiţii, pp. 50 – 53.

6. *Cf.*, de exemplu, *Les Cahiers d'Histoire* ale Institutului de Cercetare a Marxismului, în anii 1980.

7. Vezi capitolul XX, „Istoria comunismului: revoluţia documentară".

8. Exemplul cel mai nefericit este, fără îndoială, cel al lui Pierre Broué, care a publicat *Histoire de VInternaţionale communiste* (Fayard, Paris) fără să ţină

cont aproape deloc de arhive.

9. *Cf* Jean-Paul Molinari, *Les Ouvriers communistes*, LAlbaron, 1991.

10. *Cf.* Suria Sadekova, „Dimitri Manouilski”, *Communisme*, nr. 40 – 41, 1995, pp. 53 – 68.

11. *Cf.* Suria Sadekova, „Andrei Jdanov et le mouvement communiste internaţional”, *Communisme*, nr. 53 – 54, 1998, pp. 63 – 73.

12. *Cf.* Peter Huber, „L'Appareil du Komintern, 1926 – 1935: premier aperçu”, *Communisme*, nr. 40 – 41, 1995, pp. 9 – 36.

13. Despre Gheorghi Dimitrov, vezi Gheorghi Dimitrov, *Journal 1933 – 1949*, Belin, Paris, 2005, 1506 p., precum şi teza lui Mona Foscolo „Georges Dimitrov, une biographie critique”, IEP de Paris, 2004.

14. François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont – Calmann-Lévy, Paris, 1995, cap. 3.

15. Despre „bio”, *cf.* Stéphane Courtois, „Trois autobiographies communistes: Jacques DucIos, André Marty, Maurice Thorez”, *Le Débat*, nr. 107, noiembrie-decembrie 1999, pp. 162 – 177; şi „Parţi communiste français, Komintern et totalitarisme”, *Communisme*, nr. 53 – 54, 1998, pp. 35 – 62. Vezi mai ales Annie Kriegel, Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, Seuil, Paris, 1997, 450 p.

16. *Cf.* Stéphane Courtois, „Un été 1940. Les negociations entre le PCF et l'occupant allemand à la lumière des archives de l'Internationale communiste”, *Communisme*, nr. 32 – 34, 1993, pp. 85 – 128.

17. *Cf.* Philippe Buton, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 19 novembre 1944”, şi Mihail Nariński, „L'entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 18 novembre 1947”, *Communisme*, nr. 45 – 46, 1996, pp. 7 – 54.

18. *Gérard Belloin, Mémoires d'un fils de paysan tourangeaux entré en communisme, Éditions de l'Atelier, Paris, 2000*.

19. Arkadi Vaksberg, *Hotel Lux*, Fayard, Paris, 1993.

20. *Cf* biografia sa în Jean Maitron, *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, Éditions ouvrières, Paris, vol. 26, 1986, pp. 112 – 113.

21. *Cf* mărturia unuia dintre instructorii care au activat în Franţa: Victor Fay, *La Flamme et la Cendre*, Presses Universitaires de Vincennes, Vincennes, 1989.

22. *Cf*. Annie Kriegel şi Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, ed. cit.

23. *Cf*. Rémy Kauffer şi Roger Faligot, *As-tu vu Cremet*? Fayard, Paris, 1991.

24. Titlul autobiografiei pe care Thorez a publicat-o în Franţa în 1937 şi care a fost răspândită în mai multe sute de mii de exemplare. Despre Maurice Thorez, *cf*. biografia scrisă de Philippe Robrieux, *Maurice Thorez, vie secrète vie publique*, Fayard, Paris, 1975.

25. *Cf*. *biografiile lor în Jean Maitron*, *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, ed. cit.

26. *Cf*. O biografie de Gaston Plissonnier, în Rémy Kauffer, *Eminences grises*, Fayard, Paris, 1992, pp. 247 – 287.

Capitolul XIV. Sistemul comunist mondial, criteriul de evaluare a totalitarismului

1. Textul a apărut în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève. L'héritage du totalitarisme en Europe 1953 – 2005*, Éditions du Rocher, Paris, 2006.

2. Vezi François Furet, *Le Passé d'une illusion*... ed. cit.

3. Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984, 272 p.

4. *Ibidem*, p. 8.

5. Vezi capitolul III, „Lenin şi inventarea

totalitarismului”.

6. Vezi Gheorghi Dimitrov, *Journal 1933 – 1949*, ed. cit., pp. 339 – 340.

7. Vezi Maurice Thorez, „L’entretien entre Maurice Thorez et Joseph Staline du 18 novembre 1947”, prezentată de Mihail Nariński, *Communisme*, nr. 45 – 46, p. 44.

8. *H. Arendt*, *Les Origines du totalitarisme*, ed. cit.

9. Krzysztof Pomian, „Totalitarisme, autoritarisme, démocraţie”, în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève*... y ed. cit., pp. 57 – 65.

10. Vezi Nicolas Werth, „L’amnistie du 27 marş 1953. La première grande sortie du Goulag”, *Communisme*, nr. 42 – 44, 1995, pp. 211 – 222.

11. Vezi „Ouvrier et gréviste à Prague, 1953. Témoignage présenté par Karel Bartosek”, *Communisme*, nr. 9, 1986, pp. 27 – 34. Vezi în acelaşi număr „Le «rapport secret» d’Imre Nagy (27 iunie 1953)”, prezentat de François Fejtô, pp. 6 – 26.

12. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist”.

13. Vezi Nicolas Werth, „Histoire d’un «pré-rapport secret». Audaces et silences de la Commission Fospelov, janvier-février 1956”, *Communisme*, nr. 67 – 68, 2001, pp. 10 – 38.

14. Vezi Nicolas Werth, „Les enjeux politiques et sociaux du «dégel»”, în S. Courtois (coord.), *Le jour se lève*... ed. cit., pp. 121 – 144.

15. Vezi „La Révolution hongroise de 1956, nouvelles approches”, *Communisme*, nr. 88 – 89, trim. IV, 2006 – trim. I, 2007, 262 p.

16. Annie Kriegel, *Le Système communiste*... ed. cit., p. 89.

17. *Ibidem*.

18. *La vérité des souterrains*, convorbiri ale lui Ismail

Kadare eu Stéphane Courtois, Odile Jacob, Paris, 2006, pp. 143 – 205.

19. Vezi Emilio Gentile, *La Voie italienne au totalitarisme*, Éditions du Rocher, col. „Démocraţie ou totalitarisme", Paris, 2004, 394 p.

20. Vezi capitolul XII, „Teroarea poate fi «blândă»".

21. Richard Pipes, *The Unknown Lenin*, Yale University Press, New Haven / Londra, 1998, 216 p.

22. Annie Kriegel, *Le Système communiste*... ed. cit., p. 38.

23. Despre această menţinere, vezi dosarul „Gauches extrêmes, gauches radicales", în revista *2050*, nr. 10, noiembrie 2008, pp. 13 – 78.

24. Despre represiunea în RDG, vezi Ehrhart Neubert, „Les crimes politiques en RDA", în S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase*! *Histoire et mémoire du communisme en Europe*, ed. cit., pp. 445 – 516.

25. Vezi Vladimir Bukovski, *Jugement à Moscou*, Robert Laffont, Paris, 1995, 616 p. Despre PCI, vezi Valerio Riva (în colab. cu Francesco Bigazzi), *Oro da Moşea. I finanziamenti sovietici al PCI dalla Rivoluzione d'ottobre al crollo del URSS*, Mondadori, Milan, 1999, 880 p.

26. Vezi Dominique Andolfatto, *PCF*: *mutation ou lichidation*? Éditions du Rocher, Paris, 2005, p. 267.

27. A. Kriegel, *Le Système communiste*... ed. cit., p. 60.

28. K. Pômian, „Totalitarisme, autoritarisme, démocraţie", art. cât.

Partea a treia

Comunism, crimă împotriva umanităţii, genocid

Capitolul XV. *Cartea neagră* şi cercetarea istorică a comunismului

1. „Le Livre noir du communisme en débat", *Communisme*, nr. 59 – 60, trim. III-IV, 1999, 320 p.

2. În 2009, *Cartea neagră a comunismului* este

tradusă în 26 de limbi şi vândută în peste un milion de exemplare în lume.

3. Anne Applebaum, „Quand une mémoire en cache une autre”, *Commentaire*, nr. 78, vara 1997, 247 p. De la apariţia articolului meu, Anne Applebaum a publicat o lucrare importantă: *Goulag. Une histoire*, Grasset, Paris, 2005, 718 p.

4. Annie Kriegel, *Le Système communiste mondial*, PUF, Paris, 1984, 271 p.

5. Pentru prezentarea acestei acţiuni de influenţă în Franţa interbelică, vezi Sophie Cœuré, *La Grande Lueur à VEst. Les Français et VUnion soviétique, 1917 – 1939*, Seuil, Paris, 1979, 360 p.

6. Stéphane Courtois, „Archives du communisme: mort d’une mémoire, naissance d’une histoire”, *Le Débat*, nr. 77, noiembrie-decembrie 1993.

7. Horst Möller (coord.), *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das* Schwarzbuch des Kommunismus (*Holocaustul roşu şi germanii. Dezbatere pe tema* Cărţii negre a comunismului), Piper, München/Zürich, 1999, 250 p.

8. Pierre Rigoulot, Ilios Yannakakis, *Un pavé dans l’histoire. Le débat français sur* Le Livre noir du communisme, Robert Laffont, Paris, 1998, 224 p. Unii „universitari” au optat pentru pasiunea ideologică, mergând până la atacul *ad hominem*; de pildă, Alain Brossât, care în revista Ligii comuniste revoluţionare a scris un lung articol intitulat „À-propos d’un *Livre noir* et d’un énergumène”(*Critique communiste*, nr. 151); fără îndoială, a omis să-şi consulte dicţionarul *Littré*: „Energumen: cel care este posedat de demon”. Spuneţi „diabolizare”?

9. Marc Lazar, „*Le Livre noir du communisme* en débat”, *Communisme*, nr. 59 – 60, 1999, pp. 9 – 24.

10. Gilles Bataillon, „Réflexions sur l’histoire du

communisme en Amérique latine”, *Communisme*, nr. 59 – 60, trim. III-IV, 1999, pp. 61 – 80.

11. M. Lazar, art. cât.

12. Marc Lazar, art. cât; Jean-Jacques Becker, „Quelques remarques à-propos du *Livre noir*”, *Communisme*, nr. 59 – 60, 1999, pp. 25 – 28; Henry Rousso, *La Hantise du passé*, Textuel, Paris, 1998, p. 90.

13. *Jacques André*, *La Révolution fratricide*. *Essai de psychanalyse du lien social*, *PUF*, *Paris*, *1993, 254 p*.

14. *Irena Talaban*, *Terreur communiste et résistance culturelle*. *Les arracheurs de masques*, *PUF*, *Paris*, *1999, 294 p*.

15. Radu Clit, *Cadre totalitaire et fonction narcissique*, Paris, L’Harmattan, 2001, 312 p.

16. M. Lazar, art. cât.

17. J.-J. Becker, art. cât.

18. De notat, totuşi, că cei opt coautori au aprobat textul introducerii şi s-au exprimat public în acest sens, asociindu-se textului de răspuns pe care l-am publicat în *Le Monde* din 20 decembrie 1997, „La Tragédie communiste”.

19. H. Rousso, *La Hantise*... ed. cit., p. 90.

20. François Bédarida, „Praxis historienne et responsabilité”, *Diogène*, nr. 168, octombrie – decembrie 1994, pp. 7 – 8.

21. H. Rousso, *Stalinisme et*... ed. cit.

22. Jean-Louis Margolin vorbeşte în legătură cu aceasta despre o „adervărată-falsă comparaţie”, dar nu explică în ce ar consta falsitatea ei (*cf*. J.-L. Margolin, „Du caz cambodgien comme enjeu et révélateur”, *Communisme*, nr. 59 – 60, 1999, p. 177).

23. H. Rousso, op. cit., p. 17.

24. François Fejtô, Maurizio Serra, *Le Passager du siècle*. Hachette Littérature, Paris, 1999, p. 197.

25. H. Rousso, *La Hantise*... ed. cit.

26. *Cécile Vaissié, Pour votre liberté et pour la notre. Le combat des dissidents de Russie, Robert Laffont, Paris, 1999, 442 p.*

27. J.-J. Becker, art. cât.

28. *Ibidem*.

29. H. Rousso, *Stalinisme et...* ed. cit., p. 31.

30. M. Lazar, art. cât.

31. *Le Livre noir...* ed. cit., p. 25.

32. Art. cât., p. 177.

33. Antony Beevor, *Stalingrad*, Éditions de Fallois, Paris, 1999.

34. Pentru RDG, putem face trimitere la capitolul complementar redactat de Ehrhart Neubert în ediţia germană, tradus şi publicat de Stéphane Courtois (coord.), *Du passé faison table rase*! *Histoire et mémoire du communisme en Europe*, Robert Laffont, Paris, 2002, pp. 445 – 514.

35. Alexandra Viatteau, *Staline assassine la Pologne*, Seuil, Paris, 1999, 342 p.

36. În special în două lungi interviuri din ziarul PCF *L'Humanité*, din 10 şi 13 decembrie 1997, axate în mare parte pe „perversiunile" comunismului.

37. *UHistoire*, ianuarie 1998.

38. Art. cât.

39. Nicolas Werth, „Lettre de Nikolaï Boukharine à Staline, 10 décembre 1937", *Bulletin de riHTP*, nr. 73, mai 1999, p. 15. Textul a fost republicat, cu o prezentare mai nuanţată, în L* *Débat*, nr. 107, noiembrie-decembrie 1999. De atunci, Nicolas Werth a publicat ultimele şase scrisori ale lui Buharin adresate lui Stalin în 1936 – 1937, *cf. Communisme*, nr. 61, trim. I, 2000, pp. 7 – 40.

40. *Ibidem*, p. 16.

41. *Ibidem*, p. 17.

42. *Ibidem*, p. 18.

43. *Ibidem*.

44. *Ibidem*, pp. 16 şi 18.
45. *Ibidem*, p. 19.
46. *Le Monde*, 1972.
47. H. Rousso, *Stalinisme et*... ed. cit., p. 31.
48. M. Lazar, art. cât.
49. *Alain Besançon*, *Le Malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l'unicité de la Shoa*, *Fayard*, *Paris*, *1998, 166 p*.
50. M. Lazar, art. cât.
51. Bernard Bruneteau, *Les Totalitarismes*, Armand Colin, Paris, 1999, 240 p.
52. M. Lazar, art. cât.
53. Vezi *Stalinisme et*... ed. cit., cele trei texte redactate de N. Werth şi P. Burrin.
54. J.-J. Becker, art. cât; H. Rousso, *Stalinisme et*... ed. cit., p. 21.
55. Krzysztof Pomian, „Post-scriptum sur la notion de totalitarisme et sur celle de «régime communiste»", în *Stalinisme et*... ed. cit., pp. 376 – 378.
56. M. Lazar, art. cât.
57. Pierre Hassner, „Pardelà T histoire et la mémoire", în *Stalinisme et*... ed. cit., p. 368.
58. Nikolai Buharin, *La Bourgeoisie internaţionale et son apôtre Kautsky*, Librairie de *U Humanité*, Paris, 1925, pp. 36 şi 10.
59. *Ibidem*, p. 36.
60. *Konrad Low*, *Dos Rotbuch der kommunistischen Ideologie. Marx und Engels, die Vàter des Terrors*, *Langen Müller*, *München*, *1999, 336 p*.
61. *George Watson*, *La Littérature oubliée du socialisme. Essai sur la mémoire refoulée*, *Nil Éditions*, *Paris*, *1999*.
62. Simon Leys, „Une evidence troublante", *Commentaire*, nr. 81, primăvara 1998, citat în M. Lazar, art. cât.

63. Jacques Julliard, *L'Année des fantômes*, Grasset, Paris, 1998, p. 342.

64. *Alain de Benoist, Communisme et nazisme. Vingt-cinq réflexions sur le totalitarisme au XXe siècle (1917 – 1989), Le Labyrinthe, Paris, 1998, pp. 39 – 40.*

65. *Ibidem*, p. 39.

66. Ian Kershaw, citat în Martine Fournier, „Les fractures du XXe siècle", *Sciences humaines*, nr. 97, august-septembrie 1999, p. 15. Articolul acesta deosebit de tendenţios şi plin de greşeli (chiar şi cu referinţe eronate) nu scapă ocazia de a relua calomnia conform căreia *Cartea neagră* „duce la o banalizare a nazismului, apropiindu-l astfel de curentul istoricilor negaţionişti".

67. Christian Guerlach, *Sur la conférence de Wannsee*, Liana Levi, Paris, 1999, 142 p.

68. *Ibidem*, p. 48.

69. *Ibidem*, p. 60.

70. *Ibidem*, p. 58.

71. *Ibidem.*

12. Ibidem, pp. 54 – 55.

73. *Ibidem*, p. 95.

74. Annette Wieviorka, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Seuil, Paris, 1999, p. 10.

75. Annette Wieviorka, „Stéphane Courtois, en un combat douteux", *Le Monde*, 27 noiembrie 1997.

76. M. Lazar, art. cât.

77. François Furet, Ernst Nolte, *Fascisme et communisme*, Plon/*Commentaire*, Paris, 1998.

78. Pierre Rigoulot, „L'effet *Livre noir*", *Les Cahiers d'histoire sociale*, toamna-iarna 1998, p. 5.

79. Jean Daniel, „Lesprit exterminateur", *Le Nouvel Observateur*, 30 octombrie 1997.

80. Jean-Marie Lustiger, „Singularité de la Shoah", *Études*, ianuarie 1998, p. 74.

81. Krzysztof Pomian, „L'impossible procès du

communisme”, *L’Hi stoire*, nr. 236, octombrie 1999, p. 72.

82. H. Rousso, *Stalinisme et*... ed. cit., p. 18.

83. *L’Histoire*, nr. 236, octombrie 1999.

84. Vladimir Bukovski, *Jugement à Moscou*, ed. cât; Pierre Daix, „Le procès de Nürnberg du communisme”, *Le Figaro littéraire*, 6 noiembrie 1997.

85. *Georges Mink*, *Jean-Charles Szurek*, *La Grande conversion. Le destin des communistes en Europe de l’Est*, *Seuil*, *Paris*, *1999, 312 p*.

86. Alexandra Largnel-Lavastine, „Fascisme et communisme en Roumanie: enjeux d’une comparaison”, în *Stalinisme et*... ed. cit., pp. 201 – 245. Vezi şi adnotarea ei despre cartea Alexandrei Viatteau Stal*ine ass*a*ssine la* P*olo*g*ne, în* Le M*on*d*e (19*99), precum şi articolul din Le M*on*d*e des déb*a*ts „Na*zisme et communisme: les suites d’une controverse”, nr. 1, martie

1999 (de notat că, iniţial, această publicaţie lunară programase un articol de Martin Malia, conform anunţului din *L’Histoire* din aceeaşi lună).

87. Nikita Petrov, „Mémorial. Historique de la création et activités actuelles”, *Communisme*, nr. 59 – 60, trim. III-IV, 1999, pp. 189 – 204.

88. Ana Blandiana, Romulus Rusan, „Le Mémorial de Sighet ou la mémoire, une forme de justice”, *Communisme*, nr. 59 – 60, trim. II-IV, 1999, pp. 219 – 228.

89. Helmut Müller-Enbergs, „L’aiguillon. L’administration chargée des documents du Service de la Sûreté politique (Stasi) de l’ex-RDA”, *Communisme*, nr. 59 – 60, trim. III-IV, 1999, pp. 205 – 218.

90. H. Rousso, *Stalinisme et*... ed. cit., p. 90.

91. Ibidem.

92. Cf. *Pierre Grémion*, Intelligence de l’anticommunisme, le Congrès pour la liberté de la culture, 1950 – 1970, *Fayard*, *Paris*, *1995*.

93. „Praxis historienne et responsabilité”, art. cât., p.

2.

Capitolul XVI. Crimele comunismului

1. „Les crimes du communisme”, *L'Histoire*, nr. 247, octombrie 2000, pp. 36 – 74.

2. Émile Durkheim, *Le socialisme*, PUF, Paris, 1992, 272 p.

3. Lenin, „Réponse à Kievski”, în *Œuvres*, Éditions Sociales/Éditions en langues étrangères, Paris/Moscova, 1959, vol. 23, p. 22.

4. Vezi Georges Nivat, „Les racines russes du totalitarisme”, în Stéphane Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit...* ed. cit., pp. 17 – 22.

5. *Jean Pasqualini*, Prisonnier de Mao: sept ans dans un câmp de travail en Chine, *Gallimard*, *Paris*, *1975*.

6. Cf. *Virgil Ierunca*, Piteşti, laboratoire concentrationnaire (1949 – 1952), *Michalon*, *Paris*, *1996*, *şi Irena Tklaban*, Terreur communiste et résistance culturelle. Les arracheurs de masques, *PUF*, *Paris*, *1999*.

7. *Cf.* Stéphane Courtois, „*Le Livre noir* et le travail historien sur le communisme”, *Communisme*, nr. 59 – 60, mai 2000, pp. 91 – 92.

8. *Cf.* Stéphane Courtois, „Les derniers jours de Trotski”, *L'Histoire*, nr. 2, pp. 76 – 83.

9. *Cf.* Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne*, *1917 – 1945*, Éditions des Syrtes, Paris, 2000.

10. *Cf.* „Auschwitz. La Solution finale”, *Les Collections de L'Histoire*, nr. 3.

11. François Furet, *Le Passé d'une illusion*, ed. cit.

Capitolul XVII. Călăul fidel al lui Stalin: comisarul poporului Nikolai Ejov

1. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*. *People's Commissar Nikolai Ezhov*, *1895 – 1940*, Hoover Institution Press, Stanford University, 2002, 274 p. Punctul meu de vedere a fost făcut public în revista *Sociétal*, nr. 50, trim. IV, 2005.

2. Annie Kriegel, *Les Grands Procès dans les systèmes communistes*, Gallimard, col. „Idées”, Paris, 1972, 190 p. Vezi şi Nicolas Werth, „Sur les grands procès en Union soviétique”, în Emmanuel Le Roy La durie (coord.), *Les Grands Procès politiques*, Éditions du Rocher, col. „Démocraţie ou totalitarisme”, Paris, 2002, pp. 81 – 98.

3. Simon Sebag Montefiore, *Staline. La cour du tsar rouge*, Éditions des Syrtes, Paris, 2005, 794 p.

Capitolul XVIII. De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate

1. „Prefaţă” la Gracchus Babeuf, *La Guerre de la Vendée et le système de dépopulation*, volum prezentat şi adnotat de Reynald Secher şi Jean-Noël Brégeon, Éditions du Cerf, Paris, 2008, 238 p.

2. Cele 9 capitole teoretice care deschid cartea au fost traduse în sfârşit în franceză – vezi Rafael Lemkin, *Qu-est-ce qu'un génocide*? ed. cit.

3. R. Lemkin, op. cit., p. 215.

4. *Ibidem*, p. 226.

5. *Ibidem*, p. 215.

6. Daniel Marc Segesser, Myriam Gessler, „Raphael Lemkin and the international debate on the punishment of war crimes, 1919 – 1948”, *Journal of Genocide Research*, decembrie 2005, p. 463.

7. Gracchus Babeuf, *La Guerre de la Vendée*... ed. cit., p. 98.

8. *Ibidem*, p. 140.

9. *Ibidem*, p. 78.

10. *Ibidem*, p. 87.

11. *Ibidem*, p. 82.

12. *Ibidem*, p. 86.

13. *Ibidem*, p. 99.

14. Ibidem.

15. *Ibidem*, p. 80.

16. *Ibidem*, p. 122.
17. *Ibidem*, p. 139.
IS. Ibidem, *p. 97*.
19. *Ibidem*, p. 154.
20. *Ibidem*, p. 155.
21. Vezi Stéphane Courtois, „De la Révolution française à la révolution d'Octobre", în Renaud Escande (coord.), *Le Livre noir de la Révolution française*. Cerf, Paris, 2008, pp. 395 – 402.
22. Cu mare interes pot fi citite documentele procesului, *Carrier, le procès d'un missionnaire de la Terreur et du Comité révolutionnaire de Nantes, 16 octobre – 16 décembre 1794*, texte culese şi adnotate de Jacques După quier, Éditions des Etannets, Pontoise, 1994, 541 p.
23. *Ibidem*, pp. 171 – 172.
24. *Ibidem*, p. 173.
25. Ibidem.
26. Despre relaţiile dintre Babeuf şi Fouché, vezi prezentarea lui Jean-Joël Brégeon în Gracchus Babeuf, *La Guerre de Vendée et le système de dépopulation*, ed. cit.
27. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist".
28. Reynald Secher, „La guerre de Vendée, guerre civile, génocide, mémoricide", în Renaud Escande (coord.), *Le Livre noir de la Révolution française*, ed. cit., p. 240.
29. G. Babeuf, *La Guerre de Vendée*... ed. cit., p. 119.
30. Vezi Victor Zaslavski, *Le Massacre de Katyn*... ed. cit.
31. *Ibidem*, p. 101.
32. *Ibidem*, p. 167.
33. Raymond Aron, *Mémoires*, Julliard, Paris, 1983, p. 176.
34. Convorbirea dintre Hannah Arendt şi Günter Gaus, 1964, citată în Hannah Arendt, *Les Origines du*

totalitarisme, Gallimard, „Quarto”, Paris, 2002, p. 122.

35. G. Babeuf, *La Guerre de la Vendée*... ed. cit., p. 95.

Capitolul XIX. Rafael Lemkin şi problema genocidului în regimul comunist

1. „Le génocide de classe: définition, description, comparaison”, *Les Cahiers de la Shoah*, nr. 6, Les Belles Lettres, Paris, 2002, pp. 89 – 122.

2. Rafael Lemkin, *qu'est-ce qu'un génocide*? ed. cit.

3. „Rafaël Lemkin et la question du génocide en régime communiste”, comunicare la colocviul Institutului Polonez pentru Probleme Internaţionale, „En mémoire de Rafaël Lemkin”, Varşovia, octombrie 2008.

4. *S. Courtois*, *N. Werth* etalii, Le Livre noir du communisme, ed. cit.

5. S. Courtois, „Les crimes du communisme”, în *Le Livre noir*... ed. cit., pp. 11 – 41.

6. S. Courtois, „Le génocide de classe...”, ed. cit.

7. Rafael Lemkin, *qu'est-ce qu'un génocide*? ed. cit., p. 23 – sublinierea ne aparţine.

8. *Ibidem*, p. 222 – sublinierea ne aparţine.

9. *Ibidem*, p. 248 – sublinierea ne aparţine; citat şi de John Cooper, *Rafaël Lemkin and the Struggle for the Génocide Convention*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, p. 65 (Procesul marilor criminali de război, vol. I, pp. 46 – 47).

10. J. Cooper, *R. Lemkin and*... ed. cit., p. 90 – sublinierea ne aparţine.

11. *Ibidem*, p. 91.

12. R. Lemkin, *qu'est-ce qu'un génocide*? ed. cit., p. 239.

13. Vezi capitolul XVIII, notele 34 şi 35.

14. J. Cooper, op. cit., p. 83.

15. Scrisoarea lui R. Lemkin adresată lui August Heckscher la sfârşitul anului 1951, citată în J. Cooper, op.

cit., pp. 216 – 217.

16. Vezi capitolul XI, „Stalin şi evreii”.

17. „Soviet Génocide in the Ukraine”, în Raphaël Lemkin Papers, New York Public Library, Astor, Lenôx and Tilden Foundation. Manuscripts and Archives Division. Textul este publicat cu prezentarea lui Roman Serbyn în *Commentaire*, septembrie-octombrie 2009.

Ibidem. Vezi Roman Serbyn, „Holodomor: the Politics and the History of the Ukrainian genocide”, comunicare la colocviul Institutului Polonez pentru Probleme Internaţionale, Varşovia, octombrie 2008.

19. Vezi capitolul XXI, „«Raportul secret» al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist”.

20. „Génocide soviétique en Ukraine”, art. cât.

21. Vezi V. Zaslavski, *Le Massacre de Katyn*... ed. cit., pp. 68 şi 132 – 143.

22. *R. Conquest*, The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivisation and the Terror Famine, *Oxford University Press*, *New York*, *1986*; The Great Terror: A Reassesment, *Londra*, *1992*. *Traducerea franceză*: La Grande Terreur. Les purges staliniennes des années 30, *urmată de* Sanglantes moissons, *Robert Laffont*, *col*. „*Bouquins*”, *Paris*, *1995*.

23. Despre această controversă, vezi *Devant l’histoire*. Les *documents de la controverse sur la singularité de l’extermination des Juifs par le régime nazi*, Cerf, Paris, 1988, 354 p. Vezi şi Stéphane Courtois, „Penser le fascisme et le totalitarisme”, introducere la Ernst Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, Robert Laffont, col. „Bouquins”, Paris, 2008, pp. VII-XXXIX.

24. Vezi Ernst Nolte, „Un passé qui ne veut pas passer”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 iunie 1986, reluat în E. Nolte, *Fascisme et totalitarisme*, ed. cit., pp. 860 – 867.

25. E. Nolte, „L’ere des tyrans”, *Frankfurter*

Allgemeine Zeitung, 31 iulie 1986, citat în *Devant l'histoire*, ed. cit., p. 70.

26. „Pour la science, îl n existe pas de question interdite", *Rheinischer Merkur* şi *Christ und Welt*, 31 octombrie 1986, citat în *Devant l'histoire*, ed. cit., pp. 195 – 196.

27. Ernst Nolte, *La Guerre civile européenne* (ediţia germană 1987), Éditions des Syrtes, Paris, 2000, pp. 90 – 91.

28. Richard Pipes, *The Unknown Lenin. From the Secret Archives*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1996.

29.1933, L'année noire. Témoignages sur la famine en Ukraine, *Albin Michel*, *Paris*, *2000, 490 p*.

30. Le Génocide au Cambodge, 1975 – 1979. Race, idéologie et pouvoir, *Gallimard*, *Paris*, *1998* (*prima ediţie Yale*, *1996*).

31. Nicolas Werth, „Ukraine: un génocide par la faim", *Nouvel Observateur*, număr suplimentar, octombrie 2008, *l'histoire en procès*, pp. 55 – 57.

32. Reynald Secher, „La guerre de Vendée: guerre civile, génocide, mémoricide", în *Le Livre noir de la Révolution française*, ed. cit., p. 238.

33. Vezi capitolul XVIII, „De la Babeuf la Lemkin: genocid şi modernitate".

34. Karl Marx, *Le Manifeste du parţi communiste*, Champ Libre, Paris, 1983, 94 p. (ediţie bilingvă, cu reproducerea originalului).

35. Citat în Benoît Hepner, „Marx et la puissance russe", în Karl Marx, *La Russie et l'Europe*, Gallimard, Paris, 1954, p. 20.

36. *Michael Confino*, Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev, ed. cit.

37. Robert Service, *Lenin. A Biographe*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 2000, pp. 86 – 88.

38. Lenin, *Œuvres*, ed. cit., vol. 23, p. 339.

39. *Ibidem*, p. 25.

40. Ibidem.

41. Lenin, *Œuvres*, „Les tâches de la révolution”, op. cit., vol. 26, p. 62 (articol apărut în *Rabotchi Fout*, *9* şi 10 octombrie 1917).

42. Despre toată această perioadă a „războiului civil”, putem citi capitolele fundamentale ale lui Nicolas Werth, „Un stat împotriva propriului popor. Violenţă, represiune, teroare în Uniunea Sovietică”, în S. Courtois, N. Werth *etalii*, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 43 – 147.

43. Lenin, *Œuvres*, „Comment organiser l’émulation”, ed. cit., vol. 26, p. 429.

44.1. Steinberg, *In the Workshop of the Révolution*, Londra, 1955, citat de N. Werth, „Un Etat contre son peuple”, ed. cit., pp. 73 – 74.

45. Orlando Figes, *La révolution russe*, *1891 – 1924*. *La tragédie d’un peuple*, Londra, 2002/ Denoël, Paris, 2007, p. 634.

46. N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 112 – 117.

47. *Vezi Nicolas Werth*, L’Ile aux canibales. 1933, une déportation-abandon en Sibérie, *Perrin*, *Paris*, *2006, 206 p*.

48. Despre lagărele sovietice şi comuniste în general, vezi lucrarea comparativă de proporţii a lui Joël Kotek şi Pierre Rigoulot, *Le Siècle des camps*, Lattès, Paris, 2000, 806 p.; şi despre Gulag, Anne Applebaum, *Goulag*. *Une histoire*, Grasset, Paris, 2003, 720 p.

49. Vezi N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 164 – 188. Vezi şi Françoise Thom, „La «dékoulakisation» et la famine 1928 – 1933”, în S. Courtois, Quand tombe la nuit, ed. cit., pp. 193 – 214.

50. *Cf.* Sophie Cœuré, *La grande lueur à l’Est*, Seuil, col. „Archives du communisme”, Paris, 1998, pp. 171 –

184.

51. Vezi capitolul XVII, „Călăul fidel al lui Stalin: comisarul poporului Nikolai Ejov”.

52. Amănunte despre aceste ordine, în capitolul VIII, „Cum să-l înţelegem pe Stalin”.

53. *Ibidem*, p. 108.

54. Vezi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*... ed. cit., pp. 238 – 270.

55. Vezi Marc Lazar, „L’Estonie et le communisme”, în S. Courtois (coord.), *Du passé faisons table rase*!... ed. cit., pp. 229 – 312.

56. *Cf.* N. Werth, „Un Etat contre...”, ed. cit., pp. 230 – 250.

57. Vezi Jung Chang, John Halliday, *Mao, l’histoire inconnue*, Gallimard, Paris, 2006.

58. Vezi Ben Kieman, op. cit.; şi Jean-Louis Margolin, „Cambodge: au pays du crime déconcertant”, în S. Courtois, N. Werth *etalii*, *Le Livre noir du communisme*, ed. cit., pp. 630 – 700; vezi şi „Kampuchéa démocratique: stade ultime du communisme?”, *Communisme*, nr. 95 – 96, trim. III-IV, 2008, 210 p.

59. *Alain Besançon*, Le Malheur du siècle. Sur le communisme, le nazisme et l’unicité de la Shoah, *Fayard*, *Paris*, *1998, 166 p.*, *aici p. 24*.

60. Pentru „omul nou”, ne vom referi la remarcabila lucrare-catalog coordonată de Jean Clair *Les années 1930. La fabrique de „l’Homme nouveau”*, Gallimard/Musée des Beaux Arts du Canada, Paris/Ottawa, 2008, 394 p. (catalogul expoziţiei cu acelaşi nume prezentată la Ottawa din iunie până în septembrie 2008).

61. Heinrich Himmler, „Quelques idées relatives au traitement des groupes ethniques et des Juifs de l’Est”, în Christopher Browning, *Les Origines de la solution finale*, Les Belles Lettres, Paris, 2007, p. 86.

62. Marc Lazar, „Le *Livre noir du communisme* en débat”; vezi capitolul XV, „*Cartea neagră* şi cercetarea istorică a comunismului”.

63. Pierre Hassner, „Păr de la l’histoire et la mémoire”, în Henry Rousso (coord.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparée*, Complexe/IHTP, Paris/Bruxelles, 1999, p. 368.

64. Annette Wieviorka, *Auschwitz expliqué à ma fille*, Seuil, Paris, 1999, p. 10.

65. *Cf.* Tzvetan Todorov, „Scientisme et totalitarisme”, în S. Courtois (coord.), *Quand tombe la nuit*, ed. cit., pp. 291 – 300.

Partea a patra

Istoria şi memoria comunismului

Capitolul XX. Istoria comunismului: revoluţia documentară

1. Acte publicate în *Histoire et archives*, nr. 14, iulie-decembrie 2003, pp. 133 – 142.

2. *Cf.* Peter Huber şi Daniel Kunzi, „L’assassinat d’Ignaz Reiss”, *Communisme*, nr. 26 – 27, 1990, pp. 5 – 28.

3. *Cf.* Guillaume Malaurie, Emmanuel Terrée, *L’Affaire Kravehenko*, *Paris 1949. Le Goulag en corectionnelle*, Robert Laffont, Paris, 1982, 284 p.

4. O colecţie completă a revistei se găseşte la Biblioteca La Souvarine, 4 avenue Benoît Fraction, 92.000, Nanterre.

5. Branko Laziteh, Milorad Drachkovitch, *Biographical Dictionary of the Comintern*, Hoover Institution Press, Stanford Californie, 1973, 458 p.

6. Despre efectele acestei revoluţii documentare, vezi Stéphane Courtois, „Archives du communisme: mort d’une mémoire, naissance d’une histoire”, *Le Débat*, nr. 77, noiembrie-decembrie 1993, pp. 145 – 156. În acelaşi număr, vezi Nicolas Werth, „De la soviétologie en général et des archives russes en particulier”, pp. 127 – 144.

7. *Cf.* Stéphane Courtois, „Un été 1940. Les negociations entre le PCF et l'occupant allemand à la lumière des archives de l'Internationale communiste", *Communism*? nr. 32 – 34, 1993, pp. 85 – 128.

8. Vezi, de exemplu, Yves Santamaria, „Le Parţi, la France et la guerre, mars-juin 1940", *Communisme*, nr. 32 – 34, 1993, pp. 67 – 84.

9. Vezi Philippe Buton, *Les lendemains qui déchantent Le PCF à la Libération*, Presses de la FNSP, Paris, 1993.

10. Vezi Sylvain Boulonque, „Vérification, rectification et interdépendance: les relations entre la Confédération générale du travail unitaire et 1 Internaţionale syndicale rouge (1930 – 1932)", *Communisme*, nr. 65 – 66, trim. I-II, 2001, pp. 133 – 160.

11. *Cf.* Annie Kriegel, Stéphane Courtois, *Eugen Fried. Le grand secret du PCF*, ed. cit.

12. Gallimard, Paris, 700 p.

13. Oleg Hlevniuk, *Le Cerele du Kremlin*, ed. cit.

14. *Stéphane Courtois*, *Nicolas Werth* etalii, Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, répression, ed. cit.

15. Marc Jansen şi Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*: *People's Commissar Nikolai Ejov*, Hoover Institution Press, Stanford, 2002, 274 p. Vezi capitolul XVII din această lucrare.

16. Nicolas Werth, „Repenser la Grande Terreur. L'URSS des années trente", *Le Débat*, noiembrie – decembrie 2002.

17. *Victor Zaslavski*, Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge, ed. cit.

18. Vezi capitolul XXI din această lucrare.

19. Li Zhen Sheng, *Le Petit Livre rouge d'un photographe chinois*, Phaidon, Paris, 2003, 316 p.

Capitolul XXI. „Raportul secret" al lui Hruşciov: fractura sistemului comunist

1. Comunicare prezentată la colocviul organizat de Asociaţia Annie Kriegel pe 13 octombrie 2006 despre „Revoluţia maghiară din 1956: noi abordări şi repercusiuni asupra partidelor comuniste francez, italian şi spaniol” şi publicată în *Communisme*, nr. 88 – 89, trim. IV, 2006 – trim. I, 2007.

2. William Taubmann, *Khrushschev. The Man and His Era*, Nortons & Co, New York/Londra, 2003, 876 p., aici p. 278.

3. În ceea ce priveşte Comisia Pospelov, vezi Nicolas Werth, „Histoire d’un «pré-Rapport secret»”, *Communisme*, nr. 67 – 68, trim. III-IV, 2001, pp. 9 – 38.

4. *Le Rapport Khrouchtchev et son histoire*, prezentat şi adnotat de Branko Laziteh, Seuil, col. „Point-Histoire”, Paris, 1976, 190 p., aici p. 9 (de aici încolo, B. Laziteh, *Le Rapport...*).

5. W. Taubmann, *Khrushschev...* ed. cit., p. 279.

6. Ibidem.

7. B. Laziteh, *Le Rapport...* ed. cit., p. 53.

8. *Ibidem*, p. 56.

9. Vezi Richard Pipes, *The Unknown Lenin, from the Secret Archive*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1996, 216 p.; vezi şi capitolul III, „Lenin şi inventarea totalitarismului”.

10. B. Laziteh, *Le Rapport...* ed. cit., p. 69.

11. *Ibidem*, p. 66.

12. *Ibidem*, p. 64.

13. *Ibidem*, p. 65.

14. *Ibidem*, p. 66.

15. *Ibidem*, p. 67.

16. *Ibidem*, p. 68.

17. *Ibidem*, p. 69.

18. *Ibidem*, p. 70.

19. *Ibidem*, p. 84.

20. *Ibidem*, p. 107.

21. Ibidem, p. *109*.
22. *Ibidem*, p. 119.
23. *Ibidem*, p. 120.
24. *Ibidem*, p. 129.
25. *Ibidem*, p. 99.
26. *Ibidem*, p. 78.
27. *Ibidem*, p. 61.
28. *Vezi Nicolas Werth*, Vile aux canibales. 1933, une déportation-abandon en Sibérie, *Perrin*, *Paris*, *2006, 206 p*.
29. B. Laziteh, Le *Rapport*... ed. cit., p. 61.
30. *Ibidem*, p. 77.
31. *Ibidem*, p. 66.
32. Vezi Étienne Thévenin, „Les logiques à l'œuvre dans les famines soviétiques: l'exemple de l'Ukraine", în S. Courtois (coord.), *Les logiques totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 326 – 337; şi Nicolas Werth, „La famine au Kazakhstan", *Communisme*, nr. 74 – 75, 2003, pp. 8 – 18.
33. B. Laziteh, *Le rapport*... ed. cit., p. 117.
34. Ibidem.
35. Ibidem.
36. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., pp. 64 – 65.
37. *Le Monde* 2, 25 februarie 2006, p. 64.
38. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., p. 94.
39. *Ibidem*, pp. 99 – 100.
40. Documentul autorului.
41. *Ibidem*, p. 135.
42. Vezi Victor Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn. Crime et mensonge*, ed. cit., pp. 41 – 42 şi 120 – 128.
43. Din cauza lipsei documentelor, numărul victimelor poloneze în urma ocupaţiei sovietice din 1939 – 1941 este chiar şi astăzi greu de stabilit. Potrivit lui W. Tkubmann (op. cit., p. 136), în jur de 1 250.000 de persoane ar fi fost deportate din partea orientală a Poloniei – dintre care 300.000 ar fi murit în deportare –, în timp ce 50.000 ar fi fost asasinate. Am dat aici cifrele mult reduse

indicate de V. Zaslavsky (op. cit., p. 61) şi Andrzej Paczkowski, „La Pologne victime de deux totalitarismes, 1939 – 1945”, în S. Courtois (coord.), *Une şi longue nuit. U apogée des régimes totalitaires en Europe*, ed. cit., pp. 238 – 270, aici pp. 259 – 263.

44. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., p. 139.

45. B. Laziteh, *Le Rapport*... ed. cit., p. 111.

46. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., p. 164.

47. V. Zaslavsky, *Le Massacre de Katyn*... ed. cit., pp. 129 – 131.

48. Vezi Jacques După quier, „Le procès Carrier”; şi Jean-Clément Martin, „Le procès Carrier, un procès politique?”, în Emmanuel Le Roy La durie (coord.), *Les Grands Procès politiques. Une pédagogie collective*, Éditions du Rocher, col. „Democraţie ou totalitarisme”, Paris, 2002, pp. 55 – 66 şi 67 – 80.

49. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., p. 286.

50. *Ibidem*, p. 285.

51. B. Laziteh, *Le rapport*... ed. cit., p. 151.

52. *Ibidem*, p. 52.

53. *Ibidem*, p. 53

54. *Ibidem*, p. 61.

55. *Ibidem*, p. 97.

56. *Ibidem*, p. 66.

57. *Ibidem*, p. 86.

58. *Ibidem*, p. 140.

59. *Ibidem*, p. 126.

60. *Ibidem*, p. 150.

61. W. Taubmann, *Khrushschev*... ed. cit., p. 290.

62. Vezi Michael Confino, *Violence dans la violence. Le débat Bakounine-Netchaïev*, François Maspéro, Paris, 1973, 212 p.

63. *Vezi René Carmac*, Aux sources de la révolution russe. Netchaïev, du nihilisme au terrorisme, *Payot, Paris, 1961, p. 175*.

Capitolul XXII. Memorialul Sighet: istoria şi memoria crimelor comuniste în România

1. „Le mémorial des crimes du communisme”, *Le meilleur des mondes*, nr. 1, primăvara 2006.

2. Revista *Communisme* a publicat un număr consacrat României, „La Roumanie, un totalitarisme ordinaire” (nr. 91 – 92, trim. III-IV, 2007), pregătit de responsabilii Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului.

3. Vladimir Tismăneanu, Dorin Dobrincu, Cristian Vasile (coord.), *Raport final*, Comisia Prezidenţială pentru Analiza Dictaturii Comuniste în România, Editura Humanitas, Bucureşti, 2007, 880 p.

Capitolul XXIII. Onoarea pierdută a stângii europene

1. „L’honneur pierdu de la gauche européenne”, *2050*, nr. 1, aprilie 2006.

2. Vezi capitolul XXII, „Memorialul Sighet: istoria şi memoria crimelor comuniste în România”, precum şi *Communisme*, nr. 91 – 92, „La Roumanie, un totalitarisme ordinaire”.

3. Vezi Shaban Sinani, *Le Dossier Kadaré*, urmată de Ismail Kadare şi Stéphane Courtois, *La Vérité des souterrains*, Odile Jacob, Paris, 2006, 208 p.

CAPITOLUL XXIV. Aţi spus „negaţionism”?

1. Acest text a apărut în *Le meilleur des mondes*, nr. 1, primăvara 2006.

Capitolul XXV. Manipularea istoriei: continuitatea unei practici sovietice

1. „Lhistoire en procès”, *Le Nouvel Observateur*, număr suplimentar, octombrie 2008.

2. Vezi Nabi Abdullaev, „Commission to Guard Against False History”, *The Moscow Times*, 20 mai 2009.

Index

A

Abakumov, Victor 161
Abetz, Otto 91, 215
Abrikosov (preot) 71
Afinogenov, Aleksandr 99
Aliluieva, Nadejda 96
Amendola, Giovanni 31
Anderson, Cyrill 214
André, Jacques 141
Andreev, Nikolai 176
Andropov, Iuri 62, 129, 133, 230, 241
Applebaum, Anne 138
Aragon, Louis 81, 120
Arendt, Hannah 32, 37 – 38, 40, 43, 45, 53, 60 – 61, 127, 149, 162, 183, 187, 190
Aristov, Andrei 221 – 222, 232
Amäutoiu, Toma 238
Aron, Raymond 64, 162, 186, 190
Axelrod, Pavel 43
B
Babel, Isaac 178
Babeuf, François (Gracchus) 51, 70, 152, 163, 181 – 187, 194
Bagramian (general) 228
Bakunin, Mihail 232
Barbé, Henri 119
Barbusse, Henri 80
Bartosek, Karel 131, 143, 145
Bataillon, Gilles 140
Bäsescu, Traian 233
Becker, Jean-Jacques 140 – 142, 144 – 146
Bédarida, François 143, 162
Beliaev, Nikolai 221
Beliakov, A. 39
Belloin, Gérard 118
Bencă, Edvard 58

Berdiaev, Nikolai 71
Beria, Lavrenti 83, 105, 161, 170, 179, 186, 201, 220, 223, 227, 231, 249
Berlinguer, Enrico 131
Bernstein, Eduard 39
Besançon, Alain 150, 158 – 159, 172, 205, 245
Bierut, Bolesław 232
Billaud-Varennes, Jean 183
Bismarck, Otto von 54
Blandiana, Ana 160, 234 – 237
Blanqui, Auguste 54, 64
Bloch, Marc 236
Blum, Léon 119, 215
Bogolepov, Aleksandr 71
Boris al III-lea (al Bulgariei) 56
Boulouque, Sylvain 215
Brack, Viktor 156
Brătianu, Constantin 236
Brătianu, Gheorghe 236
Brejnev, Leonid 62, 128 – 129, 152, 230, 241
Browder, Earl 115
Browning, Christopher 157
Bruneteau, Bernard 151
Brutskus, Boris 71
Buffet, Marie-George 241
Buharin, Nikolai 62, 87, 115, 146 – 149, 153, 164
Bukovski, Vladimir 144, 159, 230, 238 – 239, 247
Bulgakov, Serghei 72
Bulgakov, Valentin 71, 74
Bulganin, Nikolai 221
Burrin, Philippe 151
Buton, Philippe 215
C
Cabet, Étienne 64, 163
Camus, Albert 162

Carnot, Lazare 194
Carrère d'Encausse, Hélène 122
Carrier, Jean 184 – 186, 228
Casanova, Laurent 119
Castro, Fidel 62, 165
Ceauşescu, Nicolae 109 – 110, 128, 165, 233– 235, 237, 243
Cehov, Anton 93
Celor, Pierre 119
Cemenko, Constantin 230
Cernîşevski, Nikolai 10, 34, 38, 124
Cervantes, Miguel de 100
Chamberlain, Lesley 71, 73 – 74
Churchill, Winston 89
Clausewitz, Carl von 36
Clit, Radu 141
Cœuré, Sophie 244
Colas, Dominique 15, 20, 35
Conquest, Robert 82, 144 – 145, 160, 192, 245
Cremet, Jean 119
D
Daix, Pierre 159
Daladier, Edouard 215
Dan, Fedor 148
Daniel, Jean 158
Darwin, Charles 195, 208
De Benoist, Alain 154
De Felice, Renzo 9
De Gaulle, Charles 9, 58, 79, 85 – 86, 90, 208
Denisevskaia, Zinaida 97 – 98
Deutscher, Isaac 37
Dimitrov, Gheorghi 8, 56, 115 – 117, 126, 176, 214
Djilas, Milovan 58
Dollfuss, Engelbert 175
Dolot, Miron 244

Domenach, Jean-Luc 143
Donnedieu de Vabres, Henri 189
Donnersmark Florian, Henckel von 108
Doriot, Jacques 114, 119 – 120
Dos Santos, José 165
Dostoievski, Fedor 34, 100, 232
Douch 170, 204
Dubéek, Alexander 152
DucIos, Jacques 9, 115, 117 – 121, 215
Ducroux, Joseph 118
Duhonin, Nikolai 65
Dumitrescu, Constantin 234
Duranty, Walter 245
Durkheim, Émile 164
Dzerjiński, Feliks 45, 49, 52, 61, 72, 113, 170, 198
E
Ehrenburg, Ilya 74, 81, 105
Eikhe, Robert 224
Einarsson, Mats 241
Ejov, Nate 179 – 180
Ejov, Nikolai 8, 82 – 83, 87, 89, 96, 170, 173 – 180, 201, 203, 205, 216, 220, 223, 226, 241
Elâân, Boris 133, 216
Éluard, Paul 81
Engels, Friedrich 39, 153, 163
Enukidze, Avel 176
Esenin, Serghei 74, 93
F
Fejtô, François 143
Fiszbin, Henri 119
Fitzpatrick, Sheila 85
Fouché, Joseph 186, 228
Frachon, Benoît 115, 119 – 120, 215
Franco, Francisco 33, 57, 152
Frank, Anna 91

Frank, Semion 71
Fried, Eugen (Clément) 8, 117 – 119, 213, 215
Furet, François 7, 10, 23, 32 – 33, 80, 116, 123, 144, 150, 152, 158, 172
G
Gandhi, Mahatma 90
Garaudy, Roger 119
Gauck, Joachim 160
Gentile, Emilio 9, 31, 129
Geremek, Bronisław 111
Gerlach, Christian 154 – 157
Gierek, Edward 130
Gil-Robles, Alvaro 242
Giroud, Françoise 85
Gomułka, Władysław 128
Gorbaciov, Mihail 69, 124, 132 – 134, 144, 194, 216, 218, 229, 247
Göring, Hermann 8, 155
Gorki, Maxim (Aleksei Fechkov) 49, 72 – 74, 94
Gosnat, Georges 121
Gottwald, Klement 58, 115, 118, 120, 141
Goulin, Jean-Jacques 185 – 186
Gromîko, Andrei 129
Grossman, Vassili 105, 230
Guesde, Jules 164
Guevara, Ernesto (Che) 7
Guyot, Raymond 116, 119, 121
H
Habermas, Jürgen 192
Hacha, Emil 152
Halévy, Elie 171
Hassner, Pierre 153, 207
Havel, Václav 131
Hellbeck, Jochen 97, 101
Heller, Michel 71, 73

Herriot, Edouard 81, 200, 244
Heydrich, Reinhard 155, 157
Hildebrand, Klaus 193
Hilferding, Rudolf 16
Hilgruber, Andréas 193
Himmler, Heinrich 146, 155 – 156, 207
Hitler, Adolf 8, 11, 28, 32, 36 – 37, 53, 85, 89 – 91, 104, 146, 152, 154 – 157, 171 – 172, 185, 196, 206, 208, 215
Hobson, John A. 16
Honecker, Erich 128, 134
Ho Şi Min 115, 165
Hoxha, Enver 128, 243
Hrşiov, Nikita 8, 38, 62, 79, 83 – 85, 92, 103, 106, 127 – 131, 133, 152, 161, 172, 186, 191, 201, 216 – 232, 247
I
Iagoda, Ghenrih 100, 170, 175, 177
Ibârruri, Dolores 115
Iliescu, Ion 234
Ilin, Ivan 71
Ionesco, Eugène 109
Ivan al n-lea (cel Groaznic) 84
Ivanov (student) 34, 232
J
Jacobson, Roman 71
Jansen, Marc 176
Jaurès, Jean 112, 164
Jdanov, Andrei 58, 115, 176
Jean, Jérôme (Michel Feintuch) 115, 121
Jiang Jieshi 57
Jivkov, Todor 128, 131
Julliard, Jacques 154
K
Kádár, János 128, 130

Kadare, Ismail 243
Kaganovici, Lazar 103, 174, 176, 186, 199, 219 – 221, 226, 230
Kamenev, Lev (Rosenfeld) 45, 48, 62, 87, 102, 147, 176 – 177, 223
Kang Sheng 170
Karsavin, Lev 71
Kaspi, André 188
Katkov 34
Kautsky, Karl 18 – 20, 23, 27, 29, 112, 153
Kershaw, Ian 150, 154
Kieman, Ben 194
Kim Ir-sen 62, 165, 213
Kirov, Serghei 82, 85, 96, 157, 175 – 176, 224
Kizevetter, Aleksandr 71
Klevniuk, Oleg 216
Koestler, Arthur 100, 114
Kokşin, F. 50
Kolceak, Aleksandr 75
Kosior, Stanislav 224
Kovalenko, Lidia 194, 244
Kravcenko, Victor 212, 230
Kriegel, Annie 63, 101, 122 – 124, 126, 128, 130, 132, 139, 164, 177, 211 – 213, 215
Krivi (ki, Walter 114
Kun, Béla 56
Kurganov 145
Kuskova, Ekaterina 74
Kuzmin-Karavaiev 71
L
Lacroix-Riz, Annie 244 – 245
Largnel-Lavastine, Alexandra 160
Lassalle, Ferdinand 43
La (is, Martin 22
Lazar, Marc 139 – 141, 143 – 145, 151 – 152, 157–

158, 174, 207
Lazici, Branko 119, 212, 222
Lecceur, Auguste 119, 131
Legendre 241
Lemkin, Rafael 36, 69, 181 – 208
Lenin, Vladimir Ilici 15 – 75, 195 – 199
Lequinio de Kerblay, Joseph-Marie 186
Lermontov, Mihail 93
Leroux, Pierre 163
Levi, Primo 152, 207
Leys, Simon 153 – 154
Liiceanu, Gabriel 160
Lindblad, Goran 239
Litvinov, Maxim (Wallach Finkelstein) 104
Lisenko, Trofim 126
Loew, Konrad 153
London, Artur 9
Losski, Nikolai 72
Lozovski, Alexandre (Salomon Dridzo) 48, 69, 106
Ludendorff, Erich 32
Lugovskaia Nina 91, 97
Lugovski, Serghei (Ribin) 91 – 92, 94
Lunacearski, Anatoli 48
Lustiger, Jean-Marie 158
Luxemburg, Rosa 20, 36, 61
M
Maiakovski, Vladimir 74
Maitron, Jean 211
Mahno, Nestor 55
Malenkov, Gheorghi 221
Malinovski, Roman 85
Maniak, Volodimir 194, 244
Maniu, Iuliu 236
Manuilski, Dmitri 115 – 117, 176, 214
Mao Zedong 29, 57, 67

Marchais, Georges 132
Margolin, Jean-Louis 142 – 143, 145 – 146, 152, 188, 242
Maritain, Jacques 171
Markov, Gheorghi 131, 212
Martov (Yuli Zederbaum) 23, 42 – 43, 61
Marty, André 115, 118 – 119
Marx, Karl 24, 39, 44, 50, 54, 60, 64, 80, 88, 98, 102, 153, 163, 195, 219, 240
Masaryk, Jan 190
Masaryk, Tomas 74
Mehlis, L.Z. 103
Mengistu, Hailé Mariam 165
Michels, Roberto 28 – 29
Mihailovici, Draga 59
Mihoels, Solomon 105
Mikoian, Anastas 219 – 222, 226 – 227
Millerand, Alexandre 39
Miłosz, Czesław 160
Milza, Pierre 143
Mink, Georges 460
Molotov (Viaceslav Skriabin) 62, 83, 87, 115, 172, 174, 178 – 179, 186, 199, 203, 219 – 221, 226 – 227, 230
Montefiore, Simon Sebag 79, 178
Morozov, Pavel 68, 161
Moskvin, Ivan 175
Mosse, George L. 23, 30, 37
Moullec, Gael 216
Mühe, Ulrich 108
Mungiu, Cristian 110
Mussolini, Benito 31, 144
N
NSstase, Adrian 233
Neceaev, Serghei 10, 34, 38, 40, 79, 124, 195, 232
Nivat, Georges 15

Nolle, Ernst 32, 56, 89, 158, 192 – 193, 196
O
Oprea, Marius 243
Ordjonikidze, Sergo 174
Orwell, George 160, 240
Osipova, Irina 91
Osorghin, Mihail 71, 74
Owen, Robert 64
P
Paczkowski, Andrzej 145
Pahlavi, Reza 130
Panin 145
Panne, Jean-Louis 143, 248
Pasternak, Boris 45, 55, 61, 74, 100, 125, 230
Pauker, Ana 115
Pavone, Claudio 58
Pella, Vespasian 189
Peschański, Denis 141
Petrov, Nikita 173, 176, 250
Piatakov, Gheorghi (Kievski) 15, 21
Piatnitki, Ossip (Abramovici Tarsis) 214
Picasso, Pablo 120
Pidlubnli, Stepan 98
Pin, Yathai 144
Pipes, Richard 160, 193
Pius al VI-lea, Papa 80
Plisnier, Charles 114
Plissonnier, Gaston 121
Pokrovski 93
Pol Pot (Salot Sar) 131, 141 – 142, 151, 165– 167, 169 – 170, 184 – 185, 188, 203 – 204, 206, 213
Pomian, Krzysztof 127, 132, 152, 159 – 160
Ponomarenko, Pavel 221
Ponomarev, Boris 129
Popper, Karl 30

Pospelov, Piotr 127, 219 – 220, 222, 225, 232
Postşv, Pavel 224
Potemkin, Leonid 99, 200, 244
Preobrajenski, E.A. 164
Prokopovici, Serghei 74
Proudhon, Pierre Joseph 50
Pugacev, Pavel 50
Puţin, Vladimir 106, 173, 246, 248 – 249
R
Rákosi, Mâtyâs 115, 120
Raluca, Ioana 238
Rauschning, Hermann 146
Reiss, Ignaz 212
Restif de la Bretonne, Edmee 163
Ribbentrop, Joachim von 83
Ricoeur, Paul 106
Rigoulot, Pierre 139, 158
Rîkov, Aleksei 48, 62, 87
Robespierre, Maximilien 42, 182, 184, 187, 195, 201, 228
Rochet, Waldeck 118, 121
Rodos, Boris 219
Roman, Petre 120, 234
Romanov (familia imperială) 166
Roosevelt, Franklin D. 58, 89
Rousset, David 162, 212
Rousso, Henry 142 – 145, 150, 159
Rudenko, Roman 219
Rusan, Romulus 235, 237
S
Saks 241
Salazar, Antonio de Oliveira 152
Samoilova, Liubova V. 92
Santamaria, Yves 159, 215
Schmitt, Karl 208

Schreiner 241
Schurek, Jean-Charles 160
Secher, Reynald 182, 186
Selivanov, Dimitru 71
Serov, Ivan 129, 186, 229
Servin, Marcel 119
Sinani, Shaban 243
Strânsky, Rudolf 191
Soljeniţîn, Aleksandr 82, 102, 145, 192, 199, 230, 243, 246
Solomonovna, Evghenia 178 – 179
Sorokin, Pitirim 71
Stalin, Iosif Vissarionovici (Iosif Djugşili) 66 – 67, 79 – 134, 173 – 180, 199 – 203
Steinberg, Isaac 70, 198
Stolîpin, Piotr 35
Strasser, Gregor şi Otto 146
Stratonov, Vsevolod 72
Sturzo, Luigi 31
Suslov, Mihail 105 – 106, 129
Suvarin, Boris (Lifehits) 37, 81, 114, 146, 160, 171, 212
§
Calamov, Varlam 92
Celepin, Aleksandr 216, 228
Sepilov, Dmitri 222
Singariov, A. 50 §şi-n 74
Solohov, Mihail 178 – 179
Svernic, Nikolai 221
T
Talaban, Irena 141
Temphin, Viktor 92
Thiers, Adolphe 22
Thom, Françoise 245
Thorez, Maurice 9, 58, 80, 106, 115, 117– 120, 126,

131, 176, 215 – 217, 247
Tillon, Charles 119, 217
Tito (Iosip Broz) 59, 115, 117, 120, 126 – 128, 145, 166
Todorov, Jvetan 17, 27
Togliatti, Palmiro 115, 117 – 118, 131
Tolstoi, Alexei 74
Tolstoi, Lev 71, 93
Tomski, Mihail 27, 87
Tréand, Maurice 215
Trilisser, Meir (Moskvin) 116
Troţki, Lev (Lev Davâdovici Bronstein) 23, 27, 30, 42 – 43, 45, 61 – 62, 74, 84 – 87, 102, 113, 115, 146, 148, 153, 168, 171, 198, 212
Trubetkoi 71
Truman, Harry 59
Thdor, Corneliu Vadim 233
Thrgheniev, Ivan 93
TYirreau (generalul) 194
T
Tvetaeva, Marina 74
U
Ugrimov 74
Ulbricht, Walter 115, 120, 128
V
Vaissié, Cécile 144
Vaksberg, Arkadi 102 – 103, 106
Viatteau, Alexandra 145
Vîşinski, Andrei 190
Volkogonov, Dimitri 145
Voroşilov, Kliment 174, 179, 213, 220 – 221, 226 – 227
W
Wàlçsa, Lech 111
Wfetson, George 153

Wfeber, Max 27 – 29
Wnt, Simone 31
Wirth, Nicolas 82, 128, 139, 142 – 143, 145– 146, 148, 151 – 152, 188, 194, 213, 216, 220, 242, 245
Wiesel, Elie 235
Wieviorka, Annette 157, 207
Wildstein, Bronisław 243
Y
Yannakakis, Ilios 139
Z
Zachariadis, Nikos 59
Zaslavski, Victor 216
Zasulici, Vera 43
Zhou Enlai 115
Zinoviev, Grigori (Radomilski) 45, 48, 87, 102, 115, 176 – 177, 193, 223
Ziuganov 241
În colecţia HIS70RIA au apărut:
Jean-François Soulet – Istoria comparată a statelor comuniste din 1945
până în zilele noasi *A.J.P. Tfcylor* – Originile celui de-al doilea război mondial *Martin McCauley* – Rusia, America şi războiul rece, 1949 – 1991
Yuri Stoyanov – Tradiţia ascunsă a Europei. Istoria secretă a ereziei creştine în Evul Mediu *Urs Altermatt* – Previziunile de la Sarajevo. Etnonaţionalismul în Europa *Andrei Pippidi* – Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice *Max Weinreich* – Universităţile lui Hitler. Contribuţia intelectualilor la crimele Germaniei împotriva evreilor
Peter Calvocoressi – Rupeţi rândurile! Al doilea război mondial şi configurarea Europei posth *Hélène Carrère d'Encausse* – Blestemul ruşilor. Eseu despre asasinatul politic *Anne-Marie Thiesse* – Crearea identităţilor naţionale în Europa. Secolele XVIII-XX

Bernard Wasserstein – Dispariţia diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945

Geoffrey Hosking – Rusia, poporul şi imperiul

Dennis Deletant – Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948. *Carol Iancu* – Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940 – 1944).

Documente diplomatice franceze inedite *Robert Levy* – Gloria şi decăderea Anei Pauker *Stevan Pavlowitch* – O istorie a Balcanilor. 1804 – 1945

Lucian Leuştean – România, Ungaria şi Tratatul de la Trianon. 1918 – 1920

Timothy Garton Ash – Istoria prezentului: eseuri, schiţe şi relatări din Europa anilor ’90

Walter Kolarz – Mituri şi realităţi în Europa de Est *Anneli Ute Gabanyi* – Cultul lui Ceauşescu

Rebecca Haynes – Politica României faţă de Germania între 1936

şi 1940

George F. Jewsbury – Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774 – 1828. Studiu asupra expansiun imperiale

Donald M. Nicol – împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor

Peter Calvocoressi – Europa de la Bismarck la Gorbaciov

Lucian Leuştean – România şi Ungaria în cadrul „Noii Europen (1920 – 1923)

Zoe Petre – Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor greceşti referitoare la geţi *John Foran* – Teoretizarea revoluţiilor

Liviu Rotman – Evreii din România în perioada comunistă (1944 – 1965)

Harold Zimmermann – Realitatea în Evul Mediu. O istorie a pontifilor romani din perspe istoriografiei

Alexandru-Florin Platou, Laurenţiu Rădvan – *De la* Cetatea lui Dumnezeu *la Edictul din Na Izvoare de istorie mediei ăla* (*secolele V-XVI*)

Jean Ancei – Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iaşi, 29

Iunie 1941

Sorin Mitu – Transilvania mea. Istorii, mentalităţi, identităţi

Jean-François Soulet – Istoria Europei de Est de la al doilea război mondial până în prezent